

[illegible]

Davorin Trstenjak:

1) Igre za učitelje i
dičelje.

2) Man-Man. Duce n.
prosto besmisleno of T.
miseri.

3) Izmišljena stvarnost

A. Bogdanova

4) Podizanje zveznik

M. Brankovica

5) Definiranje definicije
zobaca podreću središta
ma. of J. Uspješna

gum

IGRE.

—H—H—

ZA UČITELJE I RODITELJE.

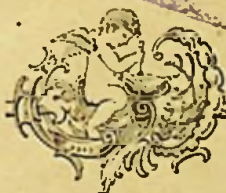
narodna knjižnica
NADISAO

DAVORIN TRSTENJAK.

Man. Q.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ПЕСКОВЦА
Бр. 16 309

Струка 37

1896.

NAKLADOM KR. SVEUČIL. KNJIŽARE FR. SUPPANA
(ROB. FERD. AUER) U ZAGREBU.

„Najljepše umjetnosti Muza jesu igre i bez nevinih Gracija ne obdržavahu ni bogovi, kako Pindar pjeva, ni svečanosti ni plesova. Oduzmite životu, što čini prisiljenu službu gvozdene potrebe; što onda u ostalom nije igra? Umjetnici igraju se s prirodom, pjesnici sa svojom fantazijom, filozofi ideama, a ljepotice našim srcima. Igra je prvi i jedini posao naše djece i ostaje nam najzanimljiviji kroz sav naš život“.

Wieland.

Riječ.

Među najnovijim stečevinama hrvatske pučke škole najkrasnije i najzdravije jesu igre, preuređenje gimnastike i ekskurzije, to jest stvarna obuka, naročito prirodopisna, u neposrednoj prirodi. Ovako je pomoženo fiziološkoj i psihološkoj potrebi dječjoj, obuka i uzgoj dobiva više prirodni značaj, a to je vrlo znamenit napredak.

Ništa ne ima gore po tjelesni i moralni razvitak, nego kad djeca moraju neprestance po više sati sjediti kao ukovana, i samo duševno raditi, jer se ovako uništuje zdravlje i volja za rad. Pravog, veselog, intenzivnog duševnog rada ovako ne može biti. Pošto se na taj način remete i slabe svi dječji organi, to malakše i životna eneržija, i eto od djece plašljivaca, slabića i kukavica, nesposobnih za uzgoj moralnog značaja.

Sad je red, da mi učitelji te igre osvjetlimo, da prodremo u njihovu suštinu i dječju prirodu, jer samo ovako možemo uzgojno djelovati. U tu svrhu napisano je ovo djelce.

Proučavajući igre, nastojao sam da mi se obzor što više proširi. Putovah u tu svrhu po raznim zemljama, a posluživih se engleskim, franceskim, talijanskim, njemačkim i ruskim djelima, naročito psihologijom i etikom Herberta Spencera, pedagoškim djelima Aleksandra Baina, Leona Dumonta, P. Mantegazze, psihologijom Vilhelma Wundta, ruskim i drugim radnjama

D. T.

I. Razvitak vladanja.

Veselje i zabava je čovjeku
potrebna, kao jelo i pilo.

Luther.

Veselje je nebo, pod kojim sve
uspjeva, osim otrova.

Jean Paul.

Djeci ne ima većega veselja,
nego li je u igrama.

ko hoćemo koju stvar dobro da poznamo, valja da ju promatramo i proučavamo u njezinu razvitku. Ko ne zna, da leptir izlazi iz kukuljice, a ova da se razvija od gusjenice, ne pozna leptira. Sva priroda proizvod je razvitka. Proces njezina razvitka traje još uvijek. Sve što sada opstoji, djelo je prošlosti. Ništa nije postalo samo o sebi, nego je sve u svezi sa svom prirodom. Hoćemo li, da spoznamo svijet, valja da shvatimo proces njegova razvitka. Ko hoće da pozna današnjega čovjeka, treba da prouči svjetsku historiju ne samo od Egipćana, nego i mnogo stariju, kojoj su tragovi u razvitku naše zemlje i koja je mnogo starija od čovjeka; valja da prouči geologiju, paleontologiju, antropologiju, astronomiju, dok ne prodre do elemenata od kojih se razvio sav sunčani sustav. Da uzmognemo razumjeti moralnu svijest, red je da najprije znamo od kojih je elemenata ona postala. Više ideje bez nižih ne mogu se razjasniti. Čovječje vladanje jest najsavršenije na zemlji, ali je i ono samo dio svega vladanja u prirodi. Ko hoće, da

dokući čovječje vladanje, valja da siđe do najnižih životinja i da prouči njihovo najniže vladanje. Sve što je savršenije, može se razbistriti manje savršenim. Ko je voljan da vidi u pravom svjetlu dječju igru, valja mu proučiti igru viših i nižih životinja; treba da zna ne samo što je vladanje dječje, nego i ono nižih i najnižih životinja.

Dječje igre, kad ih gledamo onako gotove, čine nam se kao sa svim prosta i razumljiva stvar — ugodna i vesela besposlica. Pa tako je škola prije oštro branila djeci mnoge igre, dok se danas ozbiljno zapovijeda, da se igraju djeca u školi, ne bi li se ovako moralno preporodila. Da vidimo dakle, što ima u tim igrama, a pođimo od njezinih elemenata i poslužimo se sintetskom metodom.

* * *

Gledajmo ponajprije, kako se vladaju, t. j. kako rade pojedini naši organi, pa da vidimo, koja je svrha njihovu vladanju. Srce šalje krv u pluća, a ova ju uredi i opskrbe zrakom. Pročišćenu krv srce i pluća zajedno dovode želucu, da ovaj uzmogne obavljati svoj posao. Svi ovi organi opet s različnim žlijezdama za izlučivanje i dovađanje djeluju zajedno, da pospješe probavu i odluče iz tijela istrošene tvari, i svi se ujedanjuju, da uzdrže mozak u onom stanju, da on može obavljati sve one poslove, što neposredno služe u cijelosti za uzdržavanje života. Sve ove funkcije, sve to vladanje različitih organa koncentruje se u tom, da se održi individuj. Što je pak koji organizam razvijeniji i savršeniji, t. j. što su njegovi organi bolje prilagođeni za svoj posao, to su i funkcije pojedinih njegovih organa savršenije, drugim riječima, to je njihov rad, njihovo vladanje savršenije.

Tako je to i u ljudskom društvu, koje je također organizam. Gdje je u zadrugi, općini, državi svaki član, dakle svaki organ, dobro prilagođen za svoj posao, te ga i valjano obavlja u opće dobro svega organizma, tamo je napretka, koji je najbolje jamstvo, da će se organizam održati.

Ovo nam je jasno, jer to svaki dan gledamo, pa pođimo sad na početak, ne bismo li ovim putom lakše izašli na čistac. Promatramo li najnižu životinju, vidimo, da se miče, ali se još ne može razabrati svrha toga gibanja ili vladanja. Ono je nalik na trzanje epileptična stvora. Nevid pliva u vodi bez cilja: Ovako plivajući udari sad na hranu, koju pojede, a sad na drugi stvor, koji njega pojede. I u ove životinje ne može se još razabrati, da bi njezino vladanje bilo prilagođeno na koji cilj. U nje ne ima još u višem stupnju razvijenih osjetila ni organa za kretanje, te živi ili umire od puka slučaja. Devedeset i devet postotaka ovih životinja, koje i bez toga žive samo nekoliko sati, umire ili od gladi ili ih što drugo uništi. Promatramo li pak koju nižu životinju istog tipa, koja je ipak razvijenija i savršenija od nevida, n. p. kolešce, to odmah vidimo, da joj je vladanje uz savršenije tijelo i naprednije i savršenije. U nje već vidimo kako hvata hranu i kako se čuva pogibli, nije toliko ovisna u svojoj okolini, a prilagođuje svoje vladanje prema prilikama, da se lakše održi i tako duže živi.

Ako pak sporedimo vladanje kojega nižega mekušca s vladanjem višega mekušca, n. p. s glavonožicom, to nam je jasno, koliko je vladanje savršenijeg mekušca savršenije i razvijenije, nego li u nižega; mi vidimo da je vladanje niže životinje slabo prilagođeno prema svrsi,

te je ona više manje igračka svojih prilika, dok je vladanje glavonožice odmjereno, proračunano, dakle tako prilagođeno, da se ona lakše održi. Glavonožica sad izlazi na obalu, sad se vraća u vodu, pa pretražuje kamenje, sad pliva, sad navaljuje na koju životinju, a sad se brani od koje veće životinje. Ona se umije snaći u različnim zgodama, vješto pribavlja sebi hranu i vješto se brani. Njezino raznoliko vladanje zgodno je prilagođeno, da se životinja može održati u životu. Kud i kamo je glavonožica sposobnija, pametnija od nevida ili čak od proste stanice.

A kakvo je tek vladanje u lisice?! A kakvo opet u mudra slona?! Spomenimo se samo njegova kombinovana rada, kojim se lako hrani i od smrti brani. On otkida sočnije granje, bira bolju i hranljiviju hranu; od neprijatelja bježi, ili se brani ili ga napada, a služi se u tom poslu klovovima, surlom i nogama. Da se ohladi, ide u vodu i štrca surlom vodu na sebe; granom odgoni muhe sa sebe; čuva svoje stado; kad zagazi u glib, lomi granje oko sebe i baca ga pod noge. Ovo je zaista vrlo razvijeno vladanje; ono je prilagođeno prema svojoj svrsi, te slon može sve da pribavi sebi, što mu treba život, a može sve da otkloni, što mu smeta. Što je to vladanje u koje životinje razvijenije i više, to ona ima više jamstva, da postigne svoj cilj.

Sporedimo sad najvišega sisavca s nižim sisavcem ili čak s nevidom. Kolika je to razlika u vladanju, ali kolika i razlika u razvitku najviše i najniže životinje?! Kolika je opeć razlika između civilizovana i divljeg čovjeka?! Vladanje obrazovana čovjeka razilazi se u nebroj pravaca, a u svima je prilagođeno glavnom cilju čovječjem. U prosvjetljena je čovjeka hrana odabranija,

čistija, hranivija i bolje pripravljena nego u divljaka. Odišlo je u obrazovana čovjeka prilagođeno ne samo za različno doba godišnje, nego i za različne zgode. Kakve su palače u prosvjetljena naroda, a kakve su kolibe u divljaka?! Kakvi su poslovi u divljaka, a kakvi li u čovjeka astronoma, filozofa, tehničara, učitelja, ratara, umjetnika?! Tu je veća razlika između filozofa i najnižeg divljaka, nego li je između slona i ribe. Kojim putom dođe prosvjetljen čovjek do tolikog savršenstva? Nikako drugačije, nego prilagođujući svoje vladanje, svoj postupak prema cilju svomu. On prilagodi i usavrši svoje organe, naročito živčani sustav, i eto čudestva, eto velikog duha u najrazvijenijeg čovjeka, koji potječe davninom od divljaka, a ovaj od besvijesna čovjeka... Kolike li razlike između vladanja najumnijeg čovjeka i proste stanice, kojoj je vladanje bez cilja?!

U tom vidimo, da se je vladanje onako razvijalo kako se je razvijao i organizam, pa što su organi u koga stvora bolje prilagođeni prema svome poslu, to je i vladanje savršenije, to ono više odgovara svomu posljednjemu cilju. A posljednji cilj ovih prilagođivanja i svega toga vladanja jest savršen individualni život.

Od svih nagona najjači je životni nagon. On nagoni životinje i čovjeka, da čine sve, kako bi se održale u životu. A pošto jedna životinja služi drugoj za hranu, to svaka nastoji, što najviše može, da svoje vladanje što više razvije i usavrši, kako bi sjegurnije svoje potrebe namirivala i od propasti se obranila. Životni nagon je glavni pokretač ovog vladanja i njegovog razvijanja. S toga je onaj čovjek najsavršeniji i najveći, u koga je mozak najrazvijeniji i najposobniji za etskovo vladanje. Što je koja životinja niža, to je i njezino vladanje u

etskom pravcu niže, a što je koji čovjek savršeniji, to više spoznaje, da je najveća sigurnost i sreća svakoga pojedinca, ne u sebičnom i niskom životinjskom vladanju, nego u onom etskom, što smjera na savršen život svega čovječanstva. Sve vladanje etskog čovjeka ide ovim putem.

Ali ima vladanja i prilagođenja, kojima je posljednji cilj život vrsti (specije). Život mlade generacije ovisi o tom, što ju roditelji znadu uzdržati u životu. Ovaj postupak, kojim životinje čuvaju život svomu potomstvu, razvijao se je tako isto postupice, kako i ono vladanje, kojim se održavaju individua. U najnižim životinjama, u kojih su organizam i funkcije slabo izražene, u kojih su sposobnosti za svoj cilj sitne, ne ima također nikakva oblika vladanja, koji bi to ime zaslužio, i koji bi smjerao na održavanje vrsti. Dakle vladanje, što smjera na održavanje vrsti, niče i razvija se, kao i ono, što nastoji o održanju sebe samoga, od nešta, što se još nikako ne može da zove vladanjem.

Praživi (Protozoa) dijele se jedan put ili više puta utjecajem fizikalnih promjena, a od svakog dijela postaje nov individuj. Tu dakle ne može biti govora još ni o kakvom vladanju. Nešto više životinje ostavljaju svoja jaja u vodi, pa se više ne brinu za nje, te ih propane sva sila, a malo koja dočeka da se plodi. I tu još ne ima traga roditeljskoj brizi. Više životinje, n. p. ribe, traže zgodna mjesta, gde odlažu svoja jaja, dok n. p. naš rak nosi jaja sa sobom tako dugo, dok iz njih ne izmile mladi. Ovo je vladanje već prilagođeno ponekle prema svomu cilju, ako i jest posve prosto. Ali ima riba, koje prave gnijezda, a mužjaci straže jaja i odgone neprijatelje. Ovo je vladanje još više prilagođeno svojoj svrsi.

A što li sve ne rade ptice, da očuvaju svoje mlade! Grade gnijezda, i te kako vješto; sjede na jajima, i te kako vjerno; hrane mlade, i te kako brižno; brane ih, i te kakvim žrtvama. Sisavci hrane svoje mlade svojim mlijekom, donose im hrane i paze ih, dok ne mogu živjeti o svojoj muci i pameti. Jasno je, da ovo dvoje vladanje, za održavanje individua i vrsti, koraca usporedo u svom razvitku. Savršenija organizacija omogućuje jedno i drugo.

Spolni nagon, koji je iza životnog nagona najjači, sili individuj, da ne propadne vrst. To je evo drugi glavni pokretač u vladanju životinja i ljudi.

Koliko opet najprimitivniji čovjek natkriljuje svojom brigom i radom oko potomstva svoga, sve i najviše životinje! Ali koliko se opet on razlikuje od prosvjetljenja čovjeka?! I divljak uzgaja na svoj način djecu svoju, i vježba ih u različnom poslu, što im treba za život, ali sve je to daleko od vještine i mudrosti, kojom se uman čovjek brini za svoje potomstvo! Eto obe vrsti vladanja koracaju usporedo i ne ima napretka jednoj bez druge.

I ako se ova dva oblika vladanja potpomažu u svom razvitku, to ipak ni jedan ni drugi na može da postigne najviši oblik, dok se ne razvije treći oblik do svog najvišeg vrhunca.

Nebroj ima stvorova i njihovih vrsti na zemlji. Oni ne mogu da žive svaki o sebi, nego se miješaju, jedni služe drugima, jedni utječu na druge: bore se o svoj život ne samo pojedini članovi koje specije, nego i pojedine vrsti s drugim vrstima. Da uzmogne živjeti vuk, koji se mesom hrani, mora da umre ovca, koja se biljem hrani. Da se održi jastrijeb i da odgoji svoje mlade, mora da izgube glavu mnoge manje ptice, a da se mogu

množiti manje ptice, treba njihovim mladima sva sila kukaca i ličinaka. I članovi iste vrsti jagme se među sobom o hranu. Sve je dakle prisiljeno, da radi, sav rad smjera onamo, da se održi individuj ili vrst, a u tom radu sve se prilagođuje i usavršuje u svoju svrhu. Kako vidimo ona su dva nagona jaki pokretači napretka. Orlovi, jastrebovi, lisice i drugi grabežljivci, što hvataju živ plijen, mnogu su okretniji i većih duševnih sposobnosti od onih životinja, što se hrane strvinom ili biljem. Makso Nordau veli, da su zapreke to veće poticalo, što je talenat veći i nesumnjiviji, a s pravom može se reći, da se je talenat to bolje razvio, što je bilo više zapreka na putu života.

U čovjeka je vladanje najrazvijenije, ali ni on nije mogao da živi pojedince i sam o sebi. Životinje imaju ili rogove, ili jake zube, ili kopita, ili krila, ili brze noge, a čovjek se nađe goloruk i slab. Živuci u vječnoj pogibli, stao se sve više udruživati. Samo udružen mogao se je održati u teškoj borbi. On je nemilice hvatao i davio svoj plijen, služio se lukavštinom, kao što i životinja. Tako bijaše u njega životinjskih nagona, životinjske čudi, varke, himbe, lukavštine i t. d. kao što u svake zvijeri. Drugačije onda nije moglo biti i bez toga ne bi se on mogao održati. Kakav bijaše prema životinjama, takav i prema ljudima. Gledajući kako je »čovjek čovjeku vuk«, stane uviđati, da mu posao ne valja, da še ovako škodi svakomu, da čovjek od čovjeka nije siguran ni za svoje, ni za svoju glavu. Spozna da je nužno onako se vladati, kako članovi udruge ne će smetati jedan drugomu u borbi za život i potomstvo. Ne čineć jedan drugomu zla, dokučiše da je za sve još bolje, ako jedan drugomu čini dobro. A ovo je treći

i najviši oblik vladanja. Ali nije dosta, da se spozna, da je nešto dobro ili zlo, nego još treba, da se to i osjeća, jer tek onda se može čovjek da krene, da čini dobro ili napusti zlo. Stari nagoni, navike, sklonosti itd., zakorjenjeni u životinjskoj borbi kroz hiljade i hiljade godina, vanredno se teško ublažuju. Vanjske prilike silile su čovjeka, da svoje vladanje prilagodi prema trećemu obliku vladanja. Drugačije se nije moglo. Bez društva čovjek nije mogao živjeti, u društvu se ovako životinjski opet ne može niko održati, pa nije druge, nego se valja bolje, moralno vladati. Ovako se je borba među ljudima stala ublaživati i ljudi se počeli među sobom potpomagati i sve više prilagođivati svoje vladanje tako, da ne škode drugomu. Ljudi uvidješe, da je ono vladanje najbolje, što smjera onamo, da mogu svi udovoljiti svojim potrebama i uzgojiti potomstvo svoje. Ovako postade moralni zakoni. A što je inteligencija veća, to je i shvatanje toga trećega oblika vladanja jasnije. Najviši oblik vladanja jest dakle plod udruživanja, socijalnog života. Ima ljudi u kojih se je ovaj treći oblik vladanja toliko razvio, t. j. koji su etski toliko uzgojeni, da sve svoje sile, sav svoj vijek posvećuju budućnosti čovječanstva. A koliko ih je opet dalo svoj život u tu svrhu?! Ovi jesu sol zemlje. Oni rade oko toga, da budu svi ljudi ovakvi: dobri i sretni. U svakog zadružnog i organizovanog stvora ima nagon, što individuj nagoni u pogibao, da se žrtvuje za stvor svoje vrsti. Čovjek skače u smrtnu pogibao, u vodu i vatru, da spase iskrnjega svoga; mravi izlaze u množini iz mravinjaka, ako samo jednomu zapreti pogibao, a tako i pčele, ose, štršeni i t. d. Ovaj nagon i prirodni obir uzdržaje društvo. Po ovom obiru sve što je bolje ostaje, dok se nevaljalo iskorjenjuje. Ali šta

ćemo, kad uz ove zlatne zvijezde ima još sva sila ljudi, koji stoje nisko u razvitku ovog vladanja, te ne mogu da spoznaju u čemu je ljudska sreća. Mnogo ima još ljudi, kojima je prijevara, krađa, lukavština i t. d. draga, dapače dika. Što se je sve radilo, dakako na kriv način, da se vladanje čovječje popravi, pa za to bez svakog uspjeha. U to ime krstili su se pogani, a pošto ne htjedeše promijeniti vjere, mučili su ih na najgroznije načine. I primiše mnogi najkrasniju vjeru i nauku, ali opet ostaše, što je posve prirodno, kakvi i bijahu. Čovjeka treba iznutra promijeniti, da mu se prilagode stanice u mozgu za asocijaciju najvišeg oblika vladanja.

Dijete mora da pređe u svom tjelesnom, duševnom i moralnom razvitku sve one stupnjeve, što ih pređe čitavo čovječanstvo u svom historijskom razvitku. Na tim stepenicama stane neko prije, neko poslije, kakve su već komu vanjske prilike u kojima živi, i prema tomu kakve su u koga sposobnosti. Tako prvo djetinjsko doba odgovara divljaštvu i primitivnosti čovječanstva. A duševni i moralni razvitak dječji posve odgovara tjelesnomu, te s njim koraca usporedno.

Malena djeca svojih urođenih sklonosti i nagona ne mogu i ne umiju tajiti, nego ih očituju u prvom obliku vladanja, i to u igri. Igra je dakle zrcalo dječje nutarnjosti. Ako se i ne može u djeteta razviti najsavršeniji oblik vladanja, ali je uzgoj u nekom te nekom u toliko uspio, da ono dolazi na svijet ponekle prilagođeno za dobro vladanje, rađa se s moralnim sklonostima, a napokon ove dalje prelaze, kao baština na potomstvo. Za što se sva djeca ne rađaju s ovakvim

sposobnostima? Za što se od neke ne može skoro ništa učiniti? Evo za što.

Kad putujemo od ekvatora na sjever, ulazeć u novi pojas, vidimo kako se počinje osobita vrst kulture i osobita vrst bilina. Najprije vidimo aloa i naranča, poslije maslina ili loza, pa hrast i zob, dalje jelu i najzad na sjeveru mašinu i lišaj. To isto vidimo, kad se uspinjemo na veoma visoka brda, osobito u zemljama žarkoga podneblja. Na po dno tenerifskoga Pika uspjevaju paome i drugo tropsko bilje, a u visini od 3644 metra ovoga brda raste zasebice vazda zelena bjelogorica, pa onda još više samo ljeti zelena bjelogorica. Nad ovim biljem dolazi se u visinu, gdje raste crnogorica, dok nad ovim krajem u visini od više nego 2000 met. biva bilje sve manje, nisko šikarje, alpinske zeleni. A opet nad ovim pojasom nestaje bilja sa svim, kao što u sjevernim zemljama, koje su pokrite vječnim snijegom i ledom. Što ima svaki pojas svoju osobitu kulturu i vegetaciju, uzrokom je izvjesni pojas. Pojas je uvijek njihovoj ekzistenciji. A pojas je opet određena toplotina i vlaga, određen je broj vanjskih prilika. Aloa prilagodi se za svoje prilike, pa ne može da živi uz jelu na sjeveru. Samo malo po malo mogu se neke biline prilagoditi, aklimatizovati na novo podneblje. Vanjske prilike jesu u svojoj vrsti analogne s općim kulturnim i socijalnim stanjem. Pa kako ima toplotina fizička, veli H. Taine, koja po svojim promjenama daje, da se pojavljuje ova ili ona vrst bilina, tako ima i toplotina moralna, koja po svojim promjenama daje, da se pojavljuje ova ili ona vrst umjetnina. Kakva je u ljudskom društvu, naročito u obitelji, toplotina moralna, tako ona i utječe na razvitak moralnog vladanja. Dijete, koje potječe od loze, koja se

je grijala kroz mnoge vijekove o povoljnoj moralnoj temperaturi — ako se nije pojavio u tom pravcu u njega atavizam — toliko je prilagođeno tim suncem, da je već samo po sebi sklono na dobro vladanje. Dočim čovjek, koji potječe od onakvih pradjedova, što ih nije nikad grijalo moralno sunce, nego življahu vazda u studenu pojasu, prilagođen je za svoj moralni pojas, za studen, te voli studen, nego li moralnu toplinu, pa mu se vladanje ne može da odmah razvije u najviši oblik. To može biti malo po malo kroz generacije. Proizvodi duha i morala ljudskoga tumače se kao proizvodi žive prirode samo svojom okolinom. Lijepe moralne sklonosti u djece nijesu posljedice današnjega uzgoja, nego proizvod davne prošlosti. Pa tako ni zlo vladanje naše djece nije grijeh današnje škole i današnjega društva, nego je to plod prošlih prilika.

* * *

Otkako se je stala hvaliti i u zvijede kovati uzgojna vrijednost igre, hoće prijatelji čovječanstva, da se njom što više služimo, pa je uvedena u pučku školu, ne bi li se ljudsko društvo što prije i što bolje oplemenilo. Ali neki su nestrpljivi, što još ne vide onakva uspjeha, kakav oni zamisliše u plemenitoj duši svojoj. Kad se god naglije skrši i promijeni kakva stara i zakorjenjena idea, obično se pređe u protivnu skrajnost. Tako su se do nedavno djeci igre oštro zabranjivale, a danas se od njih očekuje ne znam kolik uzgojni uspjeh, svakako veći, nego je to moguće. Nu kraj ovih naprednjaka ima još uvijek sva sila onakvih skeptičara, koji sumnjaju, da će se čitavo čovječanstvo ikada razviti do najvišega oblika u svom vladanju. Da mognemo poslije

dokučiti uzgojnu vrijednost igara, valja ponajprije da spoznamo ljudske sposobnosti u moralnom pravcu. Ako tih ne ima u onoj mjeri, kako mi želimo, onda je sav naš rad Tantalova muka, onda nas bogovi prikovaše na stijenu, kao Prometeja, da nam orao jetra cijepa i čupa. Ako li nije ovako, naše će nas uvjerenje osokoliti, ono će biti Herkul, koji će nas osloboditi muka, pa ćemo sa sviješću i veselo raditi za budućnost čovječanstva.

Dalnji razvitak čovječji iste je prirode, kao i razvitak u opće u svoj prirodi. Ali u kom pravcu će se čovjek razvijati i usavršivati? Hoće li ljudi biti jači? Po svoj prilici ne će. Mehaničke sprave zamijenjuju sve više životinjsku i čovječju silu, a još će više u buduće. Što se prirodna nauka više razvija, to se čovjek manje pati i lakše živi. Socijalno stanje učinit će ratovima kraj. Mišice ne će se toliko naprezati, koliko još danas, nego samo toliko, koliko je potrebno za miran ljudski život. Većina ljudi ne ima danas kada, da se brini za svoju naobrazbu, nego uvijek rabota i teže živi, nego životinja u šumi. Danas čuje se najviše jauk i plač radnika. I to će se popraviti. Inteligencija će se razviti vanredno, jer će biti za to vremena i prilika. Nu čudorednost razvit će se po svoj prilici najviše, jer je u njoj naša najveća sreća i naše najveće savršenstvo. Društveno stanje tako će se usavršivati i uređivati, da će biti sve manje prilike nečudorednu životu. Dobrih čudorednih primjera biti će sve više i više. Javno mnijenje sudit će o čudorednu vladanju oštrije i pravednije. Svaki će se siliti, da bude moralan, dok se danas još događa, da se progoni najmoralniji čovjek. U ovakvoj budućoj moralnoj temperaturi bit će i krasna moralna napretka. Ovako će se malo po malo razviti moralni nagon, kao

što već i sada ima u djece moralne sklonosti. Moralni nagon bit će najzad najjači, kao što je i najplemenitiji. Tako će od zakona ljubavi postati zakon života, a po zakonu ljubavi najveći je cilj ujedinjenje ljudi. Malo ima ljudi, kojima to ide u glavu; ali biti će ih sve više i više. U starini smio je čovjek svoj narod više cijeniti nego druge, dapače smio je po ondašnjem moralnom mišljenju mrziti barbare. Tako se onda ni ropstvo nije smatralo nemoralnim, a evo što nas danas uči najmoralniji čovjek i filozof Lav Tolstoj! On nam sa svom ljubavi poručuje: »Carstvo božje jest u vama!« I jest tako. Patriotizma u davnini ne bijaše. On je lijepa plemenština, ali je samo neki stupanj u razvitku čovječjeg moralnog vladanja. Njegova će ljubav preći granice domovine i obuhvatiti sav svijet, sav svemir. On je danas još po općem shvatanju velika i nužna krepost, ali će doći vrijeme, gdje će se za budućnost proglasiti starom relikvijom.

Tolstoj naslika nam u »Kreutzerovoj sonati« vrhunac najsavršenijeg oblika vladanja. U prirodnom moralnom progresu to je zadnja i najviša točka. Koliko se više na ovo najkrasnije djelo?! Kad se ono prosuđuje kroz naočale današnjega vijeka i gleda u današnjoj moralnoj temperaturi, onda se Tolstojeva nauka dakako čini tlapnjom, ali kad se spozna proces ljudske kulture i njegova budućnost, onda nam je ova nauka i mila i razumljiva. Neki, kao da naginju Tolstojevoj nauci, ali vele: Sve je to lijepo, ali Tolstoj je preuranio! Nije on preuranio, nego smo mi zakasnili.

Kao što svaki individuj, tako će i naša zemlja dovršiti svoj vijek. O tom je znanost na čistu. Topline biti će sve manje, vegetacija sve slabija, svi će orga-

nizmi hiriti sve više i više. Ovako bi i čovjek morao da jedno završi svoj vijek. Moralnije je dakle shvatanje, da čovjek završi svoj vijek na vrhuncu svoga razvitka, mirno, bez ikakvog nasilja, bez umjetnog samoubojstva, nego li da stane fizički i moralno padati, nego li da rađa potomstvo za onako kukavni život. Ovo moralno savršenstvo ne ima se dakle postići nikakvim nasiljem, nikakvom askeзом, nego slobodnim prirodnim procesom. A da je to prirodno i po tom moguće, svjedoči nam ovo iskustvo: Gđegod je među ljudima neobična plodnost, tamo je i duševna tromost, dok naprotiv, gdje se utjecajem uzgoja preko mjere troši snage za duševni rad, tamo je posljedica toga velikoga duševnoga rada slaba ili nikakva plodnost. S toga se može očekivati, da će daljnji duševni i s njim moralni razvitak u budućega čovjeka, više nego isto, biti uzrokom oslabljivanja i umanjivanja plodnosti. Umni i moralni razvitak sam će po sebi i po prirodnim zakonima osloboditi čovjeka, da ga ne nestane s ove zemlje, kao životinje i biline. Jer samo čovjek mogao je reći: „Est deus in nobis, agitante calescimus illo“.

Da vidimo još, što pokreće čovjeka u umnom i moralnom razvitku. Ne će li s čovjekom, kad mu bude ljepše i bolje, zavladatai tjelesna i duševna tromost? Čovječanstvo se množi. Što više ljudi, to veća i sila, koja ih goni, da što više proizvode: a ove sile ne će nikad nestati. Prirast ljudi, koji nadmašuje potrebnu hranu, uzrokuje potrebu veće spretnosti, inteligencije i kontrole nad sobom (morala), traži dakle neprestano vježbanje i usavršivanje ljudskih sposobnosti. Svaka industrijska poboljšica je ujedno s jedne strane proizvod višega oblika čovječnosti, a s druge strane opet taj viši

oblik čovječnosti traži, da se uvede u praksu. Da se veća množina plodina iscrpi iz neke njive, mora ratar da proučava lučbu, da pribavi sebi nove, savršenije mehaničke sprave, a tom pomoći mora kultivisati ne samo svoje, nego i sposobnosti svojih radnika. Da može tvorničar svoje stvari bolje prodati, neprestance popravlja i usavršuje svoje stare strojeve, izmišlja nove i stiče veću sposobnost. Trgovina se svakim danom sve više razgranjuje, što sili trgovca, da raširuje svoje znanje, da umuje, kako će se održati. Brodarstvo, kad stane manje koristi davati, sili ljude, da grade brodove prema znanstvenim načelima, da traže obrazovanije kapetane i bolje brođare. Prauzrok u svim tim slučajevima jest pritisak, što dolazi s napućivanja. Poteškoće, kojima se namiruju životne potrebe, jesu ujedno sila, koja nas sili, da djecu bolje uzgajamo, da budemo marljiviji, da radimo, smišljamo i napređujemo neumorno. Mati postaje s toga promišljenija, spretnije upravlja svojim kućanstvom, otac biva bolji i vrijedniji, a oboje zatajuju sami sebe. Ništa drugo nego li nužda prisili čovjeka, da se pokori tomu strogomu uzgoju, a ništa drugo, nego li ovaj uzgoj mogao je samo uzrokovati neprestani napredak.

Porodice ili rase, koje se ne pokoravaju tomu redu, koje se ne popravljaju, koje ne imaju sposobnosti za napredak, izumiru, a zamijenjuju ih one, na koje spomenuti utjecaj djeluje. Neprestani napredak u vještini, inteligenciji i moralu osjegan je tim, što se ljudi neprestano vježbaju i čine sve, da steku što više sposobnosti za život i njegovo savršenstvo, a izumiru oni, koji ne imaju životne sposobnosti.

Ovo nastojanje oko napretka i usavršivanja života, utječe na razvitak mozga, dakle na razvitak čustva i

misli. Mozak postaje veći i njegova se struktura dalje obrazuje. Već sada je mozak civilizovana čovjeka blizu trideset postotaka veći, nego u divljaka. Pa kako se je mozak prilagodio pod utjecajem uzgoja civilizovana života, tako će to jamačno i u buduće biti. Vanjske prilike dovedoše nas dole, gde smo danas, a današnji odnošaji navraćaju nas od dana u dan u sve užu svezu i u sve savršenije međusobne odnošaje.

U buduće tražit će se još više inteligencije i još više brige za život, ali to ipak ne slijedi iz toga, da će život biti za to mučniji i nesnosan. Veća umna snaga savladivat će i veće tegobe, a djelatnost ljudska postat će organskim svojstvom, i sve će se činiti rado i s nasladom po zakonu, što čovjekom vlada. O tom će nas poslije uvjerit i sama igra. Kao što Evropljanin, buduć razvijenijeg i većeg mozga, kad ga i pritište potreba, preduzima svašta drage volje, radi i umuje, na što divljaka ne bi nagnala najveća potreba, t. j. on to ne bi ni mogao da uradi: tako će i čovjek u budućnosti činiti ono lako, što je današnjemu prosvjetljenomu čovjeku još nemoguće. Danas ima već ljudi, koji s najvećom nasladom vrše i tjelesne i duševne poslove, premda ih na to ne silu nikakva briga za opstanak. Zar ne ima radnika, koji bolesni i iznemogli govore: „Šta će mi život, kad ne mogu da radim?!“ Koliki pak učenjaci rade neumorno u ovom pravcu, koji mnoge liši slobode, pa i života. Takve sposobnosti ima već i danas, te govor o njima nijesu pobožne sanje. Ovakve brige i žrtve već su i danas nuždan užitak, životnom potrebom.

Dakle puni nade u siguran uspjeh svoga kulturnoga rada i bolju budućnost, nastavimo svoj rad, da učinimo svoju dužnost i uživemo u tom svoju sreću! Naprijed!

Naprijed ne samo učitelji i sveštenici, pravnici i upravnici, nego svi, jer ne ima čovjeka, koji nije dužan, da bude uzgojiteljem!

II. Vlananje u životinja.

Životinja je rođen majstor u svom vladanju, dok čovjeku treba mnogo truda, da nauči, kako će se vladati. Pa tako je i mozak dječji, kad se dijete rodi, mnogo dalje od vrška svoga razvitka, nego li u životinje. Majstorsko vladanje životinja potječe od nagona, a što se čovjek razvija tako lijepo i brzo, ima da zahvali svojim sposobnostima, koje nijesu plod njegova rada, dakle nijesu njegova zasluga, nego djelo mozga od mnogo hiljada godina tolikih njegovih preda.

Vjelesnim silama, duševnim sposobnostima, nagonima, požudama i strastima, sebičnim i nesebičnim čustvima jest neposredna ili posredna svrha, da uzdrže organsko ravnotežje individua ili da osjeguraju opstanak vrsti — potomstva. Dakle se i sve vladanje kreće u tim granicama. U tu svrhu troše neke životinje više svoje sile, neke manje, neke svu, a nekima i pretiče.

Niže životinje troše svu svoju snagu na funkcije, što su potrebne za održanje života. One su neprestance u poslu, ili traže hranu, ili se staraju da priprave sebi kakvo pristanište, ili da nađu mjesto za mlade, ili gledaju kako će umaknuti svojim neprijateljima. Svu silu i sve vrijeme troše dakle samo u to. Ali životinje

višega oblika, koje su obdarene mnogim i razvijenijim sposobnostima, troše sve manje vremena i snage samo na najneposrednije potrebe. Pošto one sebi svojom mudrošću i spretnošću pribavljaju bolju hranu i u kraće vrijeme, to im s toga pretiče vremena i životne snage. Kad svoje potrebe namire, to više ne traže, da se njihove nabujale sile troše na hvatanje plijena i na namirivanje bilo koje potrebe. Ovako se sposobnosti za održavanje života još više množe, pa se opet lakše živi. A gdje se razviju mnogobrojne sile, prilagođene najrazličnijim potrebama, tamo nije moguće, da sve u jedan put rade. Prema prilikama rade sad jedne, sad druge, dok u to vrijeme ostaju neke bez ikakva posla. Tako se događa, da u stvorovima višeg razvitka često neka životna snaga, što seže znatno preko neposrednih potreba, miruje duže vremena, što čini da se dolazi do veće sposobnosti za uzdržavanje života.

Požude jesu idealna čustva, koja se javljaju, ako se realna čustva, kojima odgovaraju, nijesu dugo oživljavala. Svakom duševnom sposobnosti vlada taj zakon, naime da je njezin organ, ako je počivao duže vremena, nego li obično, s toga vanredno sklon, da opet radi. Dakle organ, koji nije dugo radio željan je rada, pa on i radi bez ikakve životne potrebe. Nagomilana suvišna sila mora da se istroši. Iz toga izviru igre svakoga oblika; iz toga izlazi svaka sklonost za „suvišno“ vježbanje sila, što su bile osuđene na mirovanje; to nam objašnjava istinu, da svi napori bez ikakva temelja dolaze od onih sila, što obavljaju najznamenitiji posao u životu svakog stvora.

Da vidimo u što troše životinje silu, što im pretiče od borbe za život. Gledajmo lastavicu. Sve je potrebe,

namirila, pa opet leti veselo i kruži i onamo i ovamo, sad opet cvrkuće i ganja se zrakom, da je veselje. Šta ona to radi? Igra se, reći ćete. Ali kako se vlada? Nikako drugačije, nego upravo kao onda, kad zrakom hvata muhe i mušice. Pošto se hrani sitnim kukcima, što ih hvata u zraku, valja joj mnogo lijetati, ali ovoliko ljetajući uvježba i prilagodi sebi krila prema svomu poslu i svrsi njegovoj. Zaista ovakva krila proizvod su mnogoga lijetanja, kao što su jake noge u noja posljedica mnogog hodanja i trčanja. Vještini krilima i onako lakim letom lako i brzo namiri svoje životne potrebe, pa joj ovako preostaje mnogo sile, koja ne može dugo da miruje, pa lastavica hoćeš, ne ćeš, moraš letjeti, kako si već navikla: ti se igraš. Ali ova snaga u igri ne troši se u ludo. I u igri vježbaju se organi i prilagođuju u životne svrhe i to na takav način, kakvu premca više ne ima.

Ne glode parcov malo ne uvijek, da istroši zube, koji mu vazda rastu, nego da istroši sakupljenu snagu, što mu pretiče. On sitno, vješto i mnogo glode, da se nahrani, pa mu ovako pretiče snage i vremena. Tako ga tjera nagon, da svoje prednje zube igde upotrebi, pa ako je zatvoren, to opet glode što uhvati, samo da glode.

U mačke su čaporci i njihove mišice vrlo dobro prilagođene za svoj posao. Nijesu ti čaporci onako oštri i zgodni nnaprijed darovani mačkama, da mogu lakše hvatati miševе, nego se oni onako prilagodiše hvatajuć marljivo plijen. Divlja mačka mnogo se je više trudila, nego se trudi današnja pitoma mačka u kući, gdje joj se daje gotove hrane. Ona hvata miševе, tako govoreći od igre. Pošto joj pretiče dosta snage i vremena, osjeća

nagon da radi čaporcima, kojima je u davnini vazda marljivo radila, pa ju često vidimo, kako pruža prednje noge, pokazuje čaporke i grebe po stolu, po jastuku ili uz koru drveta. Ne čini to mačka sa zlobe, niti miš glođe čizme i banke da učini štete, nego se on ovako vlada, jer mora da odoli svojoj čežnji: mora da se igra.

Vrlo zanimljivo je gledati žirafu u zatvoru, gde ima hrane, koliko hoće. Divlja žirafa uvijek radi jezikom. Uvijek kida granje i lišće s drveta, i mnogo treba truda i posla dok se nahrani. U zvjerinjaku pokazuje toliku potrebu, da isto radi jezikom, te neprestance dira i liže strop i u opće što može dohvatiti tako, da se vide istrošena i izlizana mjesta.

Pustimo li konja ili koju tromiju domaću životinju, koja bijaše poduže zatvorena, na slobodu, to ona veselo skače i trči ovamo i onamo, kao da će se satrti, pa nam se ne da tako šale u ruke. A što je koja od ovih jedrija, snažnija i mlađa, to se veselije i živahnije igra. Svu ovu igru prati veselo i ugodno čustvo, a ova opet nije ništa drugo, nego posao, što ga životinje najviše obavljaju.

Psi i druge životinje, koje žive o lovu, pokazuju očito, da se njihova igra sastoji od mimičkog lova i borba. Oni progone jedan drugoga što igda mogu, hvataju se, bacaju jedan drugoga na zemlju, rvaju se, reže i ujedaju se uz to, koliko se to u igri smije. I kad se pas s čovjekom igra, skače oko njega, mrči na njega, grize ga za ruku i nateže za odijelo. U igri vlada se on u opće kao borac, kad pobjeđuje svoju žrtvu. Tako je to i u mačke, koja trči za klupkom, hvata ga i pušta, kao miša, pa se šćućuri, kao da na nj vreba, te opet na nj skače, da ga zadavi. U svemu vidi

se jasno, da je sva igra u psa i mačke dramatska predstava grabežljivca, da je sve ovo vladanje idealno udovoljivanje nagonu, koji teži da hvata, dere i razara, pošto se tomu nagonu ne može uvijek realno udovoljiti.

Ako ste kad gledali mlade lisice, kad ih mati izvede pred jazbinu na sunce, da se poigraju, nijeste se zaista mogli dosta nagledati onoga natezanja, skakanja, gnjavljenja i koprcanja. Mladi su zdravi, gojni, siti i odmoreni, pa rade samo ono „bez potrebe“, ali po urođenom nagonu, što radiše njihovi predi i što će oni raditi u ozbiljnu životu. A kako se opet igraju mali prašćići? Grizu se i guraju gubicom, kao da jedan drugoga hoće da raspori.

Podjelba rada uzrokom je, što su se organi, naročito organi i dr. prilagodili svako prema svomu posebnomu poslu. Ovako posta vladanje (rad) višestrano i savršenije; a tako isto razvilo se je vladanje višestranije i savršenije, kad ista vrst životinja podijeli svoj posao. Pčele podijeliše svoj rad, da ne može bolje, pa za to jest on toliko zanimljiv, zgodan i savršen. Matica ni ne leti, osim za rojenja, ništa ne radi, a hrani se najboljom i najhranivijom hranom; pa tako je njezino mirovanje, njezina tromost, obilna i izvrsna hrana uzrokom vanrednoj plodnosti. U takvim prilikama ona svu svoju snagu troši u tu svrhu. Za to i jest njezina plodnost vanredno velika. Neki hoće, da je ova matičina tromost, nerad i njezin dobar život u prirodi nemoralan primjer, jer da ovaj stvor, koji najmanje radi i najudobnije živi, najbolje jede. Nije to tako, nego je baš u tom najveći moral. Nije matica besposlena, nego leže jaja neprestance, što je u najveću korist svega pčelinjega društva. Velika plodnost može se polučiti samo u

ovakvim prilikama. Za to ona među pčelama zaslužuje i steće najkrasnije ime, ime matice. A kako se tek žigošu trutovi?! Njihovo vladanje nije se moglo bolje prilagoditi prema prirodnim zakonima i prema cilju svega roja. Trutovi ne rade ništa, nego skupljaju snagu. Svu svoju snagu daju u korist svoga društva, pa odmah poginu. Bik, pastuh i. t. d. hrane se dobro u staji, ne puštaju se ni na pašu, lijepo se timare, a niti voze, niti rade, pa ih niko ne osuđuje, jer se zna, da se ovakvim njihovim vladanjem postizava najbolji uspjeh. Nu pčelu radilicu hvali svaka živa duša i meće ju čovjeku za uzor. Što se ona toliko prilagodi prema poslu, što je nju zapao, ina se odbiti na račun matice i truta. Tako se radilica u toliko prilagodi prema svrsi svoga posla, te meće med u stanice, a da se ne pokvari, stavlja u nj mravlje kiseline i zalijepi ga voskom. I termiti podijeliše svoj društveni posao. Među njima imade ženka [matica], mužjaka, boraca i radnika. Svaki član prilagodi se vrlo zgodno prema svomu radu. Borci imadu vanredno veliku glavu i jake duge čeljusti. A ženka ima vrlo veliku zatku. Ova ne može da izađe iz svoga stana, ne može, da se miče, ništa ne radi, a dobro se hrani, pa za to i jest vanredno plodna. Matica ratobornog termita snese u 24 sata 80 000 jaja, a sva raznesu i namjeste radnici, koji ju poslužuju.

Životinjske igre sastoje samo od onih elemenata, od kojih sastoji njihov rad, njihovo vladanje, prilagođeno prema potrebama životnih. I koliko je god ovo vladanje jednostranije, toliko se je ono češće ponavljalo, a tolikim ponavljanjem kroz hiljade i hiljade godina pređe u nagon, koji se očituje u igri i u svem vladanju mladih životinja. Tako n. p. guska sa svojim nagonom i s

svojom vještinom za plivanje dolazi na svijet, te odmah polazi u vodu i pliva tolikom vještinom, igra se tolikom okretnosti, kao da se je u tom vježbala bog zna koliko dugo. Njezini pređi vazda plivahu kroz nebroj i nebroj vijekova, pa evo kolika je njihova baština!

Što je koja životinja morala više da radi za život, to je bolje prilagodila svoje vladanje i izvjesne organe svoje prema svojoj svrsi; a plodove toga truda, što se očituju u nagonima, urođenim vještinama i sposobnostima, uživa danas njihovo potomstvo, komu toga radi ostaje dosta vremena od životnih briga; ali u to slobodno vrijeme ne miruju životinje, nego moraju da rade, t. j. igraju se, a u igri nalaze zaista najveću sreću. Pa kako je rad životnom potrebom, tako je i igra.

Igra je plod nagona, sklonosti i sposobnosti životinja. U njoj vidi se izvoran značaj njihov.

U svem, što je do sad rečeno, razbiremo ovu krasnu nauku: Što je individuj više radio, to se je više prilagodio i usavršio prema svojoj svrsi; što se više usavršuje, to lakše živi i to više ostaje mu vremena i snage, što se najugodnije mora potrošiti u igri; da nijesu naši pređi toliko radili, ne bismo mi toliko uživali; koliko valjaniji bijahu naši pređi, toliko valjaniji i mi; koliko valjaniji mi, toliko bolji i sretniji naši potomci.

Najveći užitak bit će u najsavršenijem obliku igre.

III. Dobro i zlo vladanje.

Da mognemo poslije bolje razumjeti, što je u malene djece zlo vladanje, a što dobro, valja da već sada o tom progovorimo. Bez toga i onako ne bismo mogli naći puta, kojim valja djecu da vodimo, kako bi se njihovo vladanje razvilo do najvišega oblika.

Nebroj ima godina, što je pas upitomljen i što živi uz čovjeka, ali su njegovi nagoni, kako mi velimo, ipak divljački. Ali hiljade i hiljade godina prije življaše pas u divljem stanju, gđe se je borio, progonio plijen, bio progonjen, klao i derao, kostrušio se da bude veći i strašniji, a puzao ropski pred jačim. Sve je ovo vladanje u onim divljim prilikama potpuno odgovaralo njegovoj svrsi, da bolje ne može. Prema tomu prilagodiše mu se zubi, uda i ćud. A što se je ovoliko učvršćivalo, te prešlo toliko u nagon, to se ne može tako brzo ni uzgojem promijeniti, tim više, što ima još sva sila prilika, gđe se pas mora da bori na stari svoj način za život i gđe on, što je i u najpovoljnijim prilikama najglavnije, u igri obnavlja svoje stare nagone. Ali da se je u psa ponekle razvio i treći oblik vladanja, u koji pripada sućut i samilost, o tom ne ima sumnje. A ovo je zaista dobro vladanje.

Koja je kosa dobra, koji plug dobar, koje pero zločesto? Dobra je ona kosa, koja je tako udešena i prilagođena, da se njom može lako postići ona svrha, kojoj je namijenjena, a tako i plug i svaka stvar. Zločesto je pero, kojim se ne može valjano pisati, kojim se dakle ne može da valjano polučiti svrha, u koju je ono određeno.

Zločesto je vrijeme, koje nam smeta bilo u čemu. Dobra je godina, ako je vrijeme tako povoljno, da nam sve dobro rađa. Dobra je krava, koja nam daje dosta dobra mlijeka, t. j. kojom se dolazi do svrhe, kojoj ona služi. Dobar je lovac, koji ulešava tako pušku prema prilikama, da polučuje ono, što hoće. Čizme jesu tako dugo dobre, dok odgovaraju svojoj svrsi; čim se podera, ne valjaju.

Vidio sam, gđe je mladi vrebac pao iz gnijezda, a ne može da leti. Ali eno nedaleko, gđe dolazi mačka! Očita smrt! Videći to stari vrebac, poleti pred mačku, stane pred njom skakutati, pa spusti krila i pišti. Mački se prićini, kao da će ga dohvatiti, pa za njim, sad ovamo, sad onamo, i sve dalje od mlada vrepčića. Vrepčić umaće kroz plot u drugo dvorište, a stari vrebac poleti veselo i ostavi mačku. Ovakvom varkom spasi on svoje mlado. I to je vladanje sa svim dobro. Dapače koliko je u tom vladanju brige, ljubavi straha i požrtvornosti za mlado svoje, što je moglo samo na taj način ostati u životu!

Lisica nađe na snijegu otrovan konjski but, što joj ga lovac lijepo namjestio. Gleda ona to meso, njuši iz daleka, obilazi, pa stane. Gladna je, a čini joj se ta pečenka sumnjiva. Ode i trpi glad. Svaki će reći, mudra je lija, i dobro se je vladala. Dotjera nju glad druge noći; ali dobro se vlada, jer ne će da zagriže. Stara je to lija. U to dođe nekakva mlada, koja još ne zna toliko za životnu borbu, ali ni ona ne će, da se polakomi. Najzad zagriže. Videći to stara lija, narastu joj zubi, pamet savlada glad, pa jede i ona. Za čas pruži se mlada, a za njom i stara. Skupo li platiše svoje zlo vladanje!

Vrebac najvoli živicu, jer je u njoj najsigurniji za svoju glavu. Kako opazi kopca, eto ga u živici, kamo kobac ni ne misli. Posijeci živicu, pa otselio i vrebac. Dobro se vlada. Noj živi u velikoj i ravnoj pustari, jer se tu najlakše čuva. Letjeti ne može, velik je, pa ga neprijatelj lako opazi, ali tu on i daleko vidi, pa za vremena podbrusi pete. Dobro se vlada.

Gladan vuk opazi kozu nakraj šume. Kamenja, ni zemlje, ni trule klade ne može da jede. Ne gleda mnogo, nego udari na kozu, ali puče puška, a vuk jedva ranjen uteče. Da se potuži, svaki bi mu rekao: brate, zlo si se vladao.

Ganja jastrijeb goluba. Što jastrijeb više, da se obori na goluba, to se golub više uspinje. Hiljadu ljudi neka to gledaju, svaki će reći: golub se dobro drži.

Dakako, da ovđe još ne može biti govora o kakvom savršenijem obliku vladanja, kakvo se traži od čovjeka. ali ipak se ono ocjenjuje po istom zakonu, po kom i čovječje.

Dok je čovjek živio u divljaštvu, njegovo dobro vladanje bijaše sa svim drugačije, nego je ono u etski obrazovana čovjeka. Zločinstvo bijaše u pračovjeka normalan odnošaj, kao što je to i danas u životinja i bilina. Pokazuje li se zločin u sadanjem čovjeku, to je taj pojav atavizam. Pošto svaki individuj mora da pređe sve stupnjeve razvitka čovječanstva, to se događa da stane na kom od nižih stupnjeva, pa sa dispozicijama toga stupnja dolazi na svijet. Lombrozo dapače veli, da klice nemorala i zločinačke prirode nijesu izuzeci, nego normalna stanja u prvim godinama čovječjim, a da je zločinački individuj posebno, na svoj način organizovano biće. On je organski određen, da bude zločinac. Što bi-

jaše u besvijesno čovječje doba i u divljaštvu dobro to danas više nije. U onim, rekli bismo, životinjskim' prilikama, bijahu i u čovjeka životinjski, niski nagoni. Oni se toliko zakorjenise, da još i danas više manje vladaju obrazovanim čovjekom. Ako su se djeca divljaka igrala hajduka i tatova, to bijaše njihovo vladanje prema svrsi ondašnjega čovjeka i onim prilikama. Danas je ovakvo vladanje zlo, jer se sa svim protivi našem cilju. Divljačka djeca zaista su se rvala, natezala, bacala i po zemlji vukla, kao što to i danas čine mladi vučići ili mlade lisice pred jamom svojom. I ovako se ona spremahu za borbu s medvedom i s tolikom strašnom zvjeradi, a i s čovjekom iz drugoga plemena. Onda je čovjeku surova sila, neustrašiva, goropadna i zvijerska čud najviše i valjala. Onda bijaše ovakvo junaštvo najveća krepost, jer je ona najbolje služila, da je čovjek mogao održati sebe, svoju obitelj i svoje potomstvo u životu.

Bez toga ne bi danas više čovjeka ni bilo. I ako bijaše ta borba krvava i grozna, ona je onda služila osim toga i općemu napretku naroda, kako nam to lijepo razlažu Herbert Spenzer i Walter Bagehot. Najbolji narodi pobjeđivali su najgore. Svađe između naroda bijahu u početku glavna poticala za usavršivanje naroda. Čovjek se je sam rešetao. On bijaše i ostaje sam svojim krotiteljem. Najkrući despotizam postao je u prvim ljudskim društvima, upravo onako, kao što se je demokracija razvila u poznim. I onaj despotski oblik vlade i vladanja odgovarao je najbolje onim prilikama i duhu onog vremena. Ali danas više onakvo vladanje ne valja. Nu i danas se djeca igraju hajduka i vojnika i danas se ona rvaju, natežu i tuku po svom baštinjenom

životinjskom nagonu. Neki roditelji vole gledati ovakva junaštva, jer je to prema njihovoj čudi i asociaciji. Njima je milo gledati dva kokota, kako se tuku i krvare; oni oštre rogove volovima, da mogu bolje bosti i parati, a kolika opet dika onomu, čiji je vol pobijedio i strašno isparao svoga protivnika! Sjetimo se još krvavih borba s bikovima u Španiji. Ovo ljudsko i dječje vladanje samo po sebi nije zlo, jer ne ima u njega nikakve zle nakane, ali je ono u uzgoju, dok ima surov značaj, vrlo nemoralno sredstvo, jer se na ovaj način jača u djece niski životinjski nagon, mjesto da se slabi i plemeni, pa za to i kažemo, da se ovakova djeca zlo vladaju.

Da razmotrimo sad čovječje vladanje i postupanje prema današnjemu moralnomu mišljenju. Pošto je čovjek toliko razvijen i pošto je u njega podjelba rada rascjepkana u tolike pravce, to je i njegovo vladanje toliko raznovrsno i zapleteno. Čovjek može nešto da radi, što sa svim dobro služi njegovoj životnoj svrsi, njegovu dobru, ali njegov rad, njegovo vladanje utječe ujedno na njegovo potomstvo i na njegove sugrađane: a taj utjecaj može biti i nepovoljan. Ovakvo vladanje nije dobro. Ono je još uvijek na preniskom stupnju svoga razvitka.

Poslužimo se sa svim prostim primjerom. Koji čovjek nemilice i bez svakoga razbora truje, dinomitom ubija i tamani ribu, te svu silu sitne ribe baca, zlo radi, rđavo se vlada, jer time čini štetu i sebi i škodi općemu dobru, a uništuje sitnu ribu bez potrebe. Ovakav čovjek stoji u tom pravcu ispod nekih mrava, koji se kud i kamo bolje vladaju. Neki mravi naime drže krave muzare na bilju, a to su posebni ušenci, koji sišu sok iz bilja. Mravi dolaze, pa ih glade i miluju svojim ticalima, dok spuste iz zatke slatku kapljicu, koju mravi posreću. Žuti

mravi drže neku bubu, a zove se žuti kijaš, u mravinjaku. Ta buba ništa ne radi, niti ima oči, niti može da leti, a primati može samo tekuću hranu. Mravi ju čuvaju, prenose, miluju i hrane, kao ljudi krave muzare. I tove daju mravima meden sok. U Meksiku ima dapače mrav, koji se poljodjelstvom bavi. On ima svoju kulturnu bilinu, mravlju rižu, kojoj sprema zemlju, pa ju sije, pljevi, čuva, žanje i snosi u mravinjak. Ako se zrnje od kiše nakvasi, iznesu ga mravi na sunce, da se presuši. Proklijalo i pokvareno zrnje bace, a zdravo vrata u mravinjak. Ovi se mravi u istinu dobro vladaju i bolji su stočari i ratari, nego li je spomenuti čovjek ribar, kakvih ima još sva sila, dok u davnini bijahu svi ljudi ovakvi slabo još razvijeni ribari i lovci.

Vladanje, što ga zovemo dobrim, jest još uvijek razmjerno više razvijeno vladanje, a vladanje, što ga zovemo zlim, jest razmjerno na nižem stupnju razvitka. Što postupak bolje služi razvitku i napretku individualnog života i potomstva, to je on bolji.

Najviši oblik vladanja jest onaj, koji najviše čini za život pojedinca, potomstva i za svoje sugrađane, za sve ljude. Najbolje vladanje jest dakle ono, koje u isti čas udovoljava svim trim skupinama ciljeva. A zlo je ono vladanje, koje posredno ili neposredno škodi pojedincu ili ostalim ljudima.

Dobro vladanje razvija se i danas, a razvijat će se i u budućnosti do onog savršenstva, kako je već spomenuto.

IV. Vladanje u djece i ljudi.

Mala djeca, kad su zdrava, sita i zadovoljna, prćikaju se u koljevci nogama i rukama, a uz to veselo grču. U rukama, nogama i u organu govora sakupilo se toliko snage, pa se ona mora da potroši i to baš u onom poslu, za koji su se ti organi ovako prilagodili, te koji posao prede tako govoreći u nagon. A što rade, ili drugim riječima, kako se vladaju malo veća djeca? Skaču, trče, ganjaju se i natežu, rvaju se i valjaju, tuku se i viču. Sva je ta igra posve nalik na igru mladih životinja, a izvire iz istoga životnog nagona. Svako dijete najvoli se igrati ono, što najviše odgovara njegovim nagonima, te za što ima najviše asociacije. Neka bi se uvijek igrala hajduka i rata, neka se naj-vole rvati, neka skakati, neka jašiti na štapu, neka se igrati konja, neka tjerati bičem konje. Neka opet naj-vole stvarati, te prave od blata kolače, posuđe, konje, volove, ptice i ljude; grade s velikim interesom od blata i kamenja kuće, crkve, tvornice, mostove, željeznice, zdence; uređuju vrtove, kopaju, siju, sade; prave kola, saonice, voze i dr.

Ženska se priroda u glavnom od muške razlikuje tim, što je svaka žena mati, pa da i nikad nije imala djece. Osim toga djevojčica živi više u kući uz mater, njezine su životne prilike više stegnute, ima dakle manje „slobode“, pa za to ona voli da se igra lutkom, pazi ju i miluje, svlači i oblači, kroji i šije joj haljine, pere ju i redi, s njom razgovara i osjeća, veseli se njezinoj ljepoti, plače kad joj se slomi ruka, a i kazni ju kada što skrivi. I djevojčice vole skakati i vikati, ali one se i sastaju, pa kuhaju, goste se, dolaze u „vizite“, prire-

duju svadbe, kite se vijencima, polaze lutki u sprovod i mole se za nju Bogu, a dotjerasmo tako daleko, da se igraju i škole. Žena se je već od davnine držala više svoga doma i djece svoje, dok se njezin čovjek borio s neprijateljem, lovio i ubijao plijen, te provodio, kako bismo mi danas rekli, hajdučki život toliko hiljada godina, pa je sa svim razumljivo, za što se djevojke nikad ne igraju hajduka i rata, nego se igraju majke i kućanstva. Da je žena kojim uzrokom znamenito jača od čovjeka, bez sumnje ne bi bila toliko čustvena, nježna i blaga, a ne bi se ni u nje razvio uolikoj mjeri nagon za kićenjem, a bez zamjere i lukavština, čim ona pobjeđuje jačega muškarca od sebe. Osim toga ne bi muškarac bio uolikoj mjeri „muževan“, niti bi igre u djevojčica imale danas ovakav značaj. O tom čuti ćemo još koju u VII. poglavlju.

Ove igre jesu sami dramatizovani poslovi odraslih ljudi, kojima se udovoljava stanovitim nagonima i troši nagomilana sila — upravo kao i u životinja.

Kad dobro promotrimo ove igre i one odraslih ljudi, pa bile koliko vješte i umjetne, vidimo jasno, da je svima bitni elemenat jednakog postanka. Bila igra kakva mu drago, radi se o tom, da se pobijedi: u pobjedi je udovoljenje. U svakoj igri ustaje se na protivnika. Ova radost, što nastaje s pobjede, i koja svim stvorovima toliko vlada, jer je ona korelat (zamjena) uspjeha u borbi za opstanak, nalazi baš svoje udovoljenje u pobjedi, kad se igra n. p. šah. Lako je također opaziti, kako se igra za zabavu odlikuje istim elementom. Kad krasotice polaze na sjajan ples, svaka bi najvoljela, da bude kraljicom plesa; kad pjevačica stupi pred općinstvo, najviše ju je strah, ako ne zna, da li će pobi-

jediti i osvojiti općinstvo; kad sjajno društvo pleše kotiljon, mnogoj muškoj bradi najviše je do toga, da dobije najviše redova, pa ma su oni i od papira; kad se ljudi šale, kad se natječu dosjetkama, vidi se kako se pazi da se u protivnika otkrije kakva slaboća ili kakav nesmisao. Sav ovaj duševni rad smjera na to, da se pobijedi, da se uzdigne nad drugoga.

Igre u opće, kojima pripadaju različne zabave, jesu zrcalo, u kom se čovjek ogleda u pravoj svojoj slici, pa sakrivao još toliko svoje samožive nagone i svoju nisku kulturu; jer svaki najvoli onu igru, koja najviše odgovara njegovoj duši. Što je čovjek na višem stupnju umnog, moralnog i estetskog razvitka, to su mu i igre plemenitije i savršenije — najviši duševni užitak.

U mnogim ljudima toliko je razvijen lovački nagon, da im ne ima milije zabave (igre) od lova. Što sve lovac prepati u lovu?! Napati se studeni i tolikih drugih nepogoda, dapače toliko puta meće glavu u torbu, zanemaruje svoje gospodarstvo, svoju obitelj, kvari zdravlje i propada, govori da bi volio da vidi svoga sina mrtva, nego da bude lovac, a opet i sam ne može da se kani lova. Mladi lovac, koji pliva u svakom dobru, kad opazi zeca, sav se uzruja, uzdrkću mu ruke, a srce uskuca, kao da će iskočiti. U takvom raspoloženju i ne može, da ga pogodi, a koliko onda žali, premda ga možda i ne jede. Otkale taj nesmisao, zapitat će kogod. Star je to nagon. Čovjek bijaše od davnine nebroj vijekova ništa drugo nego lovac. Ako i to bijaše uz najkukavnije oružje vrlo mučan posao, ali bijaše i uvjet čovječjemu životu. Ništa ne bijaše čovjeku slađe od života, nijedan nagon nije jači od životnog nagona, pa sve što je tomu udovoljavalo, bijaše mu drago. Čovjek je rado lovio,

upravo kao što to danas čini orao, lisica, lovački pas i t. d. Radeć vazda isti posao hiljade i hiljade godina, prede mu on u tolik nagon, te ne samo što mu nije žao, nego mu je milo ubiti umiljatu srnu i goluba, plaha zeca, kao i medveda. Tu se ne ide ni za čim drugim, nego da se udovolji urođenom nagonu, koji se pojavljuje u to većoj snazi, što se u lovca sakupi više sile, koja se mora istrošiti. Kao što mačka grebe uz stablo, kao što pas danas bez ikakve potrebe obide mjesto, kamo kani leći, tako i lovac po nagonu hoda u lov. Tjelesnom zrelosti i svestranom obrazovanošću gubi se taj nagon. Sad će nam biti razumljivo, za što mnoga djeca, kako opaze psa, mačku, miša, guštera, žabu, pticu, kukca i t. d. odmah hvataju za kamen ili štap, pa po njem, premda im nije nimalo kriv; sad će nam biti jasno, za što mnoga djeca progone ptice, lupaju im jaja, dave mlade i razgrađuju gnijezda, za što se tuku i prave štetu; sad ćemo znati, za što čovjek na niskom stupnju ne može mirno da prođe sa sjekirom uz najkrasniji drvored, a da ga ne ošteti; a za što mnogi seljak iduć poljem, gde uz put rastu misirače, ne može da ih ostavi u miru, nego ih probada štapom. Nije to nikakva paklena zloba, ni plod najnovije kulture i moderne škole. To je starije od ljudske kulture. To su posljedice prastarih prirodnih ljudskih odnošaja. To je nešto posve prirodno. To je, kako već rekosmo, samo niski stupanj kulture i moralnog razvitka, kao što su stupnjevi studeni niži stupanj toplote. To je stara baština. Sve je ovo vladanje, ako se i danas osuđuje, nekad posve odgovaralo onim niskim kulturnim prilikama, te bijaše dobro. Tako je i ona žestoka, neprijateljska i tendenciozna vika nekih današnjih moralista na današnju mladež

i današnji svijet, samo dokaz njihove preniske umne i moralne obrazovanosti. Sve to oni čine po svom subjektivnom shvatanju i nagonu. Da je omladina, recimo u Zagrebu, Varaždinu, Karlovcu, danas bolja, nego bijaše prije 30—40 godina, o tom ima neoborivih dokaza. U ono doba bijaše i brkatih daka, koji su se u četama tukli s' kalfama; gimnazijalci i realci gotovo ratovahu među sobom. Tu bijaše, svađe, mržnje, a i krvi. Normalci u Karlovcu, i to građani (iz tvrđe) i gažani, ratovahu o praznicima kamenjem, kao dvije neprijateljske vojske, gde je tekla krv i gubile se oči. Svega toga u tim mjestima danas više ne ime. Nešto škola, a najviše opći napredak tih gradova ispravi to. Gde su pak u nas ostale društvene i kulturne prilike one starinske, za kojima naši kuditelji toliko plaču, tamo se i danas đaci vladaju, kako i prije u Zagrebu. Oni brkači u gimnaziji, što su se najvoljeli tući, skidati trgovcima napise i krčmarima cimere, bijahu veća djeca, nego li su danas dječaci u opće u pučkoj školi.

Tri su glavne dobe u tjelesnom i duševnom čovječjem razvitku: djetinstvo, mladenačko i muževno doba. Čovjek je u prvoj svojoj dobi poglavito receptivan, u drugoj ponajviše reproduktivan, a u trećoj ponajviše produktivan. Ali kao što je dijete po svojoj prirodi poglavito receptivno, tako ima i starijih ljudi, koji ostaše svojim duševnim razvitkom u djetinjoj dobi, te su poglavito receptivni. Dapače ima cijelih plemena i naroda, koji još stoje na tom stupnju. Dijete pamti imena stvari oko sebe; utuvi ono što ga najviše zanima; prima od majke izvjesna pravila za vladanje, ne pitajući ni za što; uči molitvice, pjesmice i kojekakve rečenice, a da i ne misli dublje o sadržaju. Tako i ljudi u djetinjoj

svojoj dobi, gledaju ponajviše na oblik, na formalnosti, a ne na sadržaj; njima je ljuska glavno, a jezgre ne traže; dive se morskoj površini, a za život u moru slabo pitaju; običaji, što nijesu nego puka formalnost, a toliko puta i besmislena stvar, njima je najglavnije, dapače i potreba; oni čitaju slova, a ne prodiru u duh onoga, što čitaju; oni se okupljaju oko krasnih spomenika velikih pjesnika, koji su možda od nevolje umrli, pa ih kite vijencima, dok njihovih djela i ne čitaju; oni plaču na grobu velikih ljudi, jer plače tolik svijet, a da o djelima mrtvaca nijesu nikad čuli; njima imponuje vanjski sjaj, bogastvo, čast, dok za pravu nutarnju vrijednost čovječju ni ne znadu; oni misle, da je lijepo čovječje vladanje u tom, pod kojim kutom treba se komu pokloniti; oni drže da je uzgoju prva briga, da dijete nauči, kako progovori, da kaže: „ljubim ruku“; „sluga sam pokoran“; oni u opće misle, da je obrazovanost i zrelost ljudska u vanjskim formama i nekim vještinama, kao što je plesanje, kretanje prema propisima, glazba, pjevanje, crtanje, čitanje, pisanje, znanje tuđih jezika i t. d. Ovakvih ljudi ima previše i u višim krugovima, a oni silno imponuju najnižim klasama, koje žive još niži život djetinstva; oni su njihovi najviši ideali.

Koliko su velika djeca častohlepna, tašta i koliko ih uhvati formalnost, neka nam svjedoči ovaj primjer: U Franceskoj htjede Lecomte umoriti kralja. U svom procesu bijaše poglavito kivan na to, što nije mogao da stupi pred parisku komoru u pristojnom odijelu, dapače i na stratištu bijaše najviše na to kivan, što mu ne dadoše, da se prije obrije. Godine 1846. pogubiše kalfu Tomu Wixa, što je iz osвете umorio svoga majstora. On izmoli, da na stratištu pokaže veliku bravuru.

Pred vješalima reče: „Deder samo, kako kaza doktor Dodd, sad na ću ja saznati veliku tajnu!“ A kad se bez ičije pomoći uspne pod vješala, lijepo se desno i lievo nakloni gledaocima, kao kakav glumac na pozornici, a silni svijet, što se skupi oko njega, odgovori mu i nagradi ga gromovitim kliktanjem. Gledajuć smrti u oči, Wix ne imađase veće brige, nego kako će djelovati na svjetinu i kako će ona o njemu misliti.

D. D. Daškov pripovijeda, kako se u Rusiji uče djeca pristojnu vladanju. Učitelj naime načini na ploči 3 okome crte jednu uz drugu, a na svaku povuče jednu crtu tako, da nastanu tri kuta, i to dva tupa i jedan pravi. Sada položi kredu na vrh prvoga i zovne učenika:

„Šamajev, koliko stupanja ima ovaj kut?“

„150“, odgovori on.

„Pred kim moramo da se klanjamo u ovom kutu, Petrov?“

„Pred školskim kuratorom i pred grad. nadglavarom“.

„Dobro, a koliko stupanja ima ovaj kut?“ a uz to pokazuje kredom na drugi kut.

„120“, odgovara učenik.

„Pred kim, Ivanov, moramo da se ovako sagibamo?“

„Pred predsjednikom savjeta, . . .

„A pod ovim kutom?“ a kreda već pokazuje pravi kut.

„Pred svakim odličnijim posjetnikom školskim“.

„Pravo. Petrov, dodi k tabli, pa nacrtaj ove kutove“ . . .

Da sve ovo vladanje, što potječe iz najdublje ljudskoga djetinstva i što ga djetinjasti narodi na istoku

još i danas toliko kultivišu, malo razjasnimo, pa da vidimo, što je ono u svojoj jezgri. Lewis i Clarke govoreći o nekim Šisoncima, kažu kako zatekoše stariju ženu i malu djevojku. Videći one, da uteći više ne mogu, sjednu na zemlju i sagnu glave, kao da su spremne na smrt, na koju jamačno i mišljahu. Ovakav običaj sačuvao se je u Egiptu do danas, te ljudi pred neprijateljem sagibaju glave, da ih on posiječe. Ovako očituju oni apsolutnu podložnost.

Ovako se i slabo pseto baca na leđa pred jačim psom. I Batoci bacaju se na leđa, piše Livingstone, pa se kotrljaju s jedne strane na drugu i pljeskaju se po stegunima, da pokažu svoju zahvalnost i radost, što će reći: ti ne trebaš da me oboriš na zemlju, jer ja već ležim pred tvojim nogama. U Tonga-Tabu izkazuju prosti ljudi svoje strahopoštovanje pred svojim velikim poglavicama tim, što se bacaju pred njima na zemlju, polazuci njihovu nogu na svoj vrat. Ovo isto viđa se i drugde u Africi. Laird veli: Glasnici kralja Fundah sagnuše se i položiše svoju nogu na svoju glavu, a posuše se prašinom. U svih historijskih naroda bijaše to vladanje znakom podložnosti, ropstva, a postalo je jamačno u ratu u pobjeđenika. Od ovih prvotnih oblika vladanja pobijedenih med i pobjediteljima, nastase i drugi oblici, što pokazuju očnošaj roba prema gospodaru. Na istoku se je od davnine izražavala podložnost u najdrastičnijem obliku. Ben-hadadove sluge opasase se platnom od vreća, a glavu oviše konopcima, polazeći pred kralja izraelskog. Svezane ruke i konopac oko vrata u Peru znak je pokornosti. Iz rata dogoniše ovako zarobljenike, pa tako nasta ovo ropsko vladanje.

Od ovih elemenata postale su ostale formalnosti, kojima se iskazuje ropska pokornost i poštovanje, a imaju fiziološko-psihološki početak. U primitivnim plemenima i u drugim državama, gde vlada najkrući despotizam i ropska pokornost, gde se običan čovjek ne smatra čovjekom, najviše vladaju formalnosti, što čovjeka najviše ponizuju, te se roblje, kao crv, baca ničice na obraz. Tako u Africi čovjek Borghu kad hoće da govori s kraljem, baci se na zemlju, pruži se i ljubi prašinu, a leži tako dugo dok ne ovrši svoj posao. U Siamu svi podložnici bacaju se pred plemićima na zemlju, koji opet pred vladarom ovako metanišu.

Kako se je koji narod u svom djetinstvu razvijao, tako se je i taj oblik skraćivao, te se podložnici bacaju samo na koljena, a licem diraju zemlju, kao Muhamedovci, kad klanjaju. Kad se je u prijašnje doba krunisao car ruski, plemstvo je pred njim sagibalo glave i njima udaralo o голу zemlju pred njegovim nogama. U Kitaju ima i danas osam oblika, kojima se prema rangu iskazuje podložnost; a peti oblik jest klečanje i udaranje glavom o zemlju; kad se klekne i tri puta udari glavom, vrši se šesti oblik; a pred carem i nebom potrostruči se isto — to je osmi oblik. Sličnih ruskih „kutova“ ima svuda u niskim prilikama i na nje se silno pazi, te je u njima sva ugladenost.

U Dahomi, kad se podložnici približavaju kralju ili pužu kao zmije ili plazaju na koljenima. Ima i taj propis, gde se ima pred poglavicom načetverorožiti, a pred nižim od kralja klečati. U Japanu činovnici odlazeći ispred cara, plazaju natraške na koljenima. Odavde pošlo se je malo naprijed, te neki kleče na oba koljena, neki samo na jednom; neki ne čine ni toliko, nego strugnu

nogom; neki sagibaju samo gornje tijelo prema propisima u izvjesnom kutu; neki sagibaju glavu duboko, neki samo klimaju glavom.

Ljudi padajući pred svojim kraljem u pijesak i prašinu, udarajući glavom o zemlju i pužuci pred njim ne mogahu, a da se ne oprljaju. Tako je bila prašina i zemlja, što se uhvatila haljina, znakom ropske podložnosti. Iz toga se je razvio običaj te su se ljudi sami opet posipavali i pepelili.

Skrštivanje i sklapanje ruku također je znak ropstva. Pobijeđen rob padao je pred pobjediteljem na zemlju i sklappao ruke, što će reći: evo me tvojim robom — veži me! Ovako je zarobljenik predao ne samo sebe svomu gospodara, nego i sve, što bijaše na njemu — oružje i odijelo. Potpuna golotinja bijaše znak najnižega podjarmljenja. Pa tako bez svakog odijela služe žene na dvoru Ugande. U Abisiniji moraju podložnici u nazočnosti viših otkriti tijelo do pojasa. A tako je to i u Polineziji. I Tahiti svlače pred kraljem gornje tijelo do pasa. Neki opet klanjajući se, desnom rukom skidaju haljine s lijevog ramena. Neki otkrivaju samo glave dok se neki samo rukom dotaknu kape.

Čim je koji narod ili čovjek na nižem stupnju djeinstva, to je puniji razliĉnih formalnosti, to je u poslu, u zabavi i igri manje čovjek.

Za nas je ovde najpouĉnije to, što vidimo da čovjek pa živio gde mu drago, po svom prirodnom nagonu ili hoće da je što moćniji pobjednik, gospodar, pa da se ovako održi u životnoj borbi, ili nastoji da se pokazuje pred silnim sa svim pobijeđen, nemoćan, ništetan i oboren na zemlju, da ovako nikoga ne izazove na borbu i na ovaj način saćuva svoju glavu ili steće milost. U lju-

dina prve vrsti ima lijepe životne snage i ljudske sposobnosti, dok su potonji veliki linci i kukavci, ljudi slabe životne snage, te nesposobni za uzgoj krasna čovjeka. A nama se hoće sa svim drugih ljudi, ljudi sposobnih i hrabrih, koji se uzdaju u svoju snagu i cijene svačije vrline: koji slabije uzdižu i svraćaju ih na pravi put. Nama se hoće ljudskog dostojanstva, svijesti ponosa, iskrena poštovanja i ljubavi. Prema tomu cilju vodit nam je omladinu i pomoću igara, pa da se svi bolje vladamo, jer će nam boljima biti bolje i ljepše.

Sve ovo vladanje odrasle djece, naročito pako igre, u koje se malo ne sve sile troše, jesu mjerilo njihove niske, djetinje kulture.

Izvorna čovječja snaga, određena za namirivanje životnih potreba, i koja bi se imala trošiti u opću ljudsku svrhu, postaje čovjeku teretom, ako je ne istroši nikakvim poslom, a to je dosada. Čovjek u djetinjoj dobi mora da se otrese dosade, mora da svoju snagu proigra mora da ju potroši u poslu, što odgovara njegovim nagonima, modi i stupnju njegovog duševnog razvitka. Velika i stara djeca najviše se dugočase, a svoju snagu troše u same djetinjarije bez ikakva smisla i opće svrhe. Oni igraju hazardne igre, za zabavu piju, jedu, putuju, skaču, plešu, bore se i voze, veslaju, pokazuju se na javnim mjestima u ekstravagantnom odijelu, kostimu, uniformi, maškaradi i t. d. Oni troše svoju snagu, svoj velik novac i sve u same izumljene besposlice, sav im je život glumljenje, a ipak nijesu sretni; napokon im je sve bez čara, zanimljivosti — dosadno, a gdekad se događa, da se ovakvi jadnici od dosade ubiju. Goethe veli, da su ceremonije izumljene, da sačuvaju dvorjanike, da ne umru od dosade. Ljudi na ovom razvojnem stupnju

vole cirkuse, tingltangle, jake i neugodne utiske, nego li čistu i uzvišenu umjetnost. Oni ne ispituju sebe, što su, što vrijede, nego što svijet o njima govori i misli. Ali je opet posve prirodno, ako se i čini na prvi pogled ozbiljnu čovjeku smiješno, što ova velika, svjetska djeca misle, da u životu ne ima zanimivijega, vrijednijega i odličnijega posla, nego li je njihova djetinjarija.

Iz djetinstva odmakose neka velika djeca u toliko, u koliko se dadoše na reprodukciju, te oponašaju ono, što im se mili ili što je moderno. I ako ih jest okupila toliko formalnost, kojom iskazuju višima svoju duboku podčinjenost, to opet po svojoj prirodi na pozornici javnog života glume velikog čovjeka, uzdignuta sjajem, imetkom i čašću nad drugi svijet; ali razlikuju se samo vanjštinom, dok su u jezgri svi jednaki: „svaki je siromašan komedijant na svjetskoj pozornici“. Oni gledaju trijezna i umna ljudska djela, ali se to njih slabo tiče, jer je svaki skučen, kao sašiven u svojoj koži, te živi neposredno samo u njoj: za to vanjski svijet tako slabo ili baš nikako na nje ne utječe.

Što vrijedi za tjelesne sile, za nagone, kojima se neposredno uzdržaje život i za osjećanja, što su s njima u svezi, to vrijedi i za ostale sposobnosti. Kad se njihovi organi za dužeg mirovanja temeljito oporave, onda pokazuju tako isto sklonost, da se lako uzbude, te stanu idealno djelovati, ako ne ima realna rada, i prema tomu dolazi lako bilo kakav umjetni posao na mjesto prirodnog rada, kad ovoga ne ima. Niže, ali za život bitnije sile, kad se nagomilaju, troše se u igri, tj. u radu, što ga prati ugodno osjećanje, i koji se rad obavlja bez ikakva obzira na buduće probitke. Tako je to i s višim, za život manje bitnim silama. Ovim višim silama podaje

estetska proizvodnja tako isto priliku za ovakvu djelatnost, koja zastupa drugu. Evo se vidi, kako umjetničko stvaranje ima isti izvor, kao i sve igre. Kao što dijete s najugodnijim osjećanjem gradi kuće, pravi od blata životinje i ljude, tako umjetnik bilo koje vrsti, radi svoj umjetnički posao s najplemenitijim užitkom. Umjetnik je najsretniji, kad s uspjehom stvara. Osim toga ima u koga slabiji, u koga jači nagon ili sklonost za stjecanjem spoznaja, komu duševni radnik udovoljava, što opet rada ugodno čustvo. Kako dijete po fiziološko-psihološkom zakonu ne može da bude bez igre — a tako i životinja — tako isto ne može ni umjetnik da živi bez umjetničkog rada, bez najsavršenije igre u svijetu. Mnogi umjetnici mogoše se dati na obrtnički posao, koji bi ih čestito hranio, a oni po neodoljivu nagonu za umjetničko stvaranje, ostaše gladujući na umjetničkom polju.

Tako je umjetno stvaranje najuzvišenija igra, a uživanje umjetnosti najplemenitija, najsavršenija i najdostojnija zabava.

Svestrano obrazovan čovjek, na visokom stupnju svog duševnog muževnog razvitka, sav je presretan, kad mu doteče dosta slobodna vremena za uživanje umjetnosti; pa kako je nužno lastavici da leti, tako je nuždan razvijenu čovjeku estetski užitak; a kako igranje lastavicu usposobljava za njezin lakši i savršeniji život, tako čovjeka umjetnost na najslobodniji način usposobljava za njegovo savršenstvo, za njegov najviši cilj.

Igra, i dječja i umjetnost sama nije dakle besposlica, nego je ona vanredno ozbiljan i znamenit posao u tjelesnom, duševnom, moralnom i estetskom razvitku. Ako igre, a naročito lijepe umjetnosti nijesu besposlica,

ali su izraz preostale intelektualne eneržije i prepune prave idealne sile; pa tako su mogle postati samo poslije nagomilanih korisnih dobara i poslije kako su ispunjeni mnogi ekonomski uvjeti. U vrijeme prve prosvjete trošio je čovjek gotovo svu svoju snagu, da namiri svoje materijalne potrebe.

Drugačiji je zrio čovjek, nego li mladić ili čak dijete. Mnogo ima iskustva i spoznaja, mnogo je pre-različne duševne hrane asimilovao, pa mu je do jezgre; ne pazi na ukočene formalnosti, ali traži estetsku formu. On ne će da slijepo oponaša, nego osjeća potrebu, da ispituje mirno nove činjenice i da stvori što novo. On je poglavito produktivan, izvoran, a temelj njegovu stvaranju i uživanju jest u apercpciji duše njegove. Ko ima vanrednu apercpciju za slikarsku umjetnost, a to je talenat, bit će slikar u povoljnijim prilikama, pa ma u mladosti volove gonio.

Jasno je evo, da se dječja igra ima tako razvijati, da se popne do svoga najvišega vrhunca, do umjetničkog uživanja, što nam ga daje poezija u svakom obliku i što nam ga sprema filozofija umjetnosti.

I ako svaki čovjek ne može, da dopre do tolikog savršenstva, ali svaki treba da u igri putuje istim putom, na kom neki ne mogu daleko, dok neki dopiru do vrha.

Ko bi pak mislio, da se može dijete samim, pa bilo to i najmarljivijim igranjem, najboljim igrama, razviti do najvišega stupnja, taj bi se kruto varao. Vrijednost igre u uzgoju ne može biti tolika, jer hiljade i hiljade ima stvari, što utječu na čovjeka; ali da među nje pripada i igra, o tom ne ima sumnje.

V. Psihologija igara.

Dubok je smisao često u dječjoj igri.
Schiller.

Igre dječje ne smijemo smatrati igrama, nego njihovim najozbiljnijim radom.

Montaigne.

Igra je prva poezija čovječja
Jean Paul.

Iako jest dosadašnje razlaganje osvijetljeno fiziologijom i psihologijom igara, ali sve to još nije dosta, da se prodre u njihovu suštinu. Na ovom prelazu ne ima nam prečega posla, nego da se još poslužimo svjetlom psihologije, jer je igra fiziološki i psihološki pojav. Prijašnje objašnjavanje služiti će nam, te ćemo slijedeće lakše razumjeti, dok će nam novo svjetlo ojačati predašnje.

1. Kretanje. Vanjska strana dječjih igara jest kretanje, ili ako hoćete, nemir. Što djeca trče, skaču, bacaju se, viču i smiju se, misle neki da su ona živi vragovi, pa da to čine od svoje razuzdanosti i divljaštva; a mi vidimo da im sav organizam bujno radi i kipi životom, zdravljem i snagom; mi vidimo, da je to pravi značaj djetinstva i mladosti.

Što su djeca toliko živahna i toliko željna kretanja, uzrokom je brzo nagomilavanje sila u njihovu organizam i nagla promjena materije. Nova se tvar u obliku hrane brzo asimiluje s tijelom, jer probavila, srce, pluća, sav organizam živahno radi, sile se naglo množe, istrošene tvari naglo se izlučuju iz tijela, organizam raste i jača, rašćenje i ne može da primi svu građu fizičke eneržije, a taj suvišak mora da se istroši dječjim neminom: igrom ili kakvim drugim radom. S toga djetetu ne ima veće nevolje i nesreće, nego kad je osuđeno na

duže mirovanje, te ne smije da se igra. Sa svim drugačije je to u starca, u koga sile jedva dostižu za najnužniji rad i za održavanje životnih funkcija; u koga je probava slaba, dihanje i kucanje srca slabije, pa se nove sile slabo dobavljaju, a materija teško i sporo mijenja: ta sav je organizam u starca iznemogao i izrabljen. S toga starcu ne dolazi na pamet, da poigra, poskoči ili zapjeva, nego najvoli mirovati. Mnogi starac zaboravlja na svoju burnu mladost, pa ne može da pojmi nestašne i živahne djece, te više sav kiseo i kivan na razuzdanu „današnju“ mladež. Slika djetinstva posve je suprotna značaja slici starosti, jer su im i uzroci posve protivni. Pravi značaj djetinstva je nemir, živahnost i radost, a značaj starosti je mir, mlitavost i slabost — otvoren grob. Mladost je živo i veselo proljeće, a starost mirna i ledena zima.

Boležljiva, malokrvna ili inače slaba djeca ne mare za igru. Ona su mlitava, jer im je organizam poremećen ili slabo radi, pa najvole mirovati; a ne ima ništa bolje i prirodnije, nego li je mirovanje za bolesna čovjeka ili životinju. Samo nezdravo tupo ili neprirodno razvijeno dijete ne mari za igru, nego se vlada kao starac.

Igre u kojima se mala djeca nikad ne kreću, plod su kriva, „fina“ uzgoja, kojim vlada moda, a ne zdrava nauka. Ropski zakoni mode traže, da djeca ne budu djeca, nego da se vladaju kao ozbiljni ljudi, pa da vazda paze, kako se ne bi nigde i ničim zaprljala. Odi-jelo je ovde znamenitije, nego li zdravlje dječje i djeca sama. A koliko tek bolja mati pazi na to, što se „pristoji“ i što se „ne pristoji“! Ne pristoji se n. p. da se dijete ogledava, kad ide s materom; ne pristoji se, da

potrči za kim; ne pristoji se, da poskoči; ne pristoji se, da malo krikne od veselja; ne pristoji se, da pokupi lijepo kamenje, drvca, pa da ih nosi sa sobom; ne pristoji se, da stane nogom u vođu, u prašinu ili da gnječi blato i t. d. Prema tomu izmišljaju se kojekakve igracke i igre, u kojima se dijete ne kreće i kojima se kvari dječja priroda. Njima se hoće, da pospiješi unna zrelost dječja. Kolika li je to uzgojna zabluda! Gradska djeca, koja stanuju u tijesnu stanu i zagušljivu zraku, koja ne imaju otvorena prostora za igru, svježā zrakā ili dovoljne valjane hrane, pa ako se još sile na igre bez kretanja, a duh im prerano razdražen: igraju se sjedeć. Koliko god u ove siročadi pada i slabi fizička enerģija, toliko su ona mirnija i toliko više vole moderne mirne igre. I zaista mnoga ovakva djeca, kako se obično sudi, lijepo se vladaju, u školi su premirna; dobro napreduju, ali malo jedu, slaba su, blijeda i krhljava: gotovo svjedočanstvo, da će u njima izumrijeti njihovo koljeno.

Djeca, koja se kreću i igraju u velikom prostoru, u polju, livadi i u šumi u svježem zraku i na sunčanu svjetlu, jesu rumena, čila, zdrava, živahna i vesela. Ona se onako prirodno razvijaju u neposrednoj prirodi, kao što se je čovjek od vjkada razvijao. Igre u kojima se dijete kreće po miloj volji, preka su potreba u dječjem životu. A pošto je naglo i živo izmjenjivanje sila, materije i asimilovanje nužno po tjelesno zdravlje i svježost: to je tjelesno kretanje, u opće tjelesni rad, potreban mladiću i odraslu čovjeku, kao što im je on ujedno i dužnost. Igra je po svojoj suštini neka vrlo ozbiljna radnja, jest nešto aktivno, a njezin aktivni karakter očituje se u kretanju. Prvobitni oblik igre jest u kretanju.

Djeca se kreću, i to gdekad vrlo živahno, ne samo u igri, nego i u drugim prilikama. Kad dijete kud šaljemo, ono poskakuje, trči bez ikakve potrebe, udara preko rpa drvlja i kamenja, preskakuje jaruge, prelazi kud je najteže, premda ima lijep i preči put; a šeće li s kim, trči uz brdo i nizbrdo, leti daleko naprijed, pa se opet vraća; ako mora da sjedi, ne može da miruje, nego se okreće, a rukama uvijek nešto prtlja ili zvoni nogama. „Dijete je živo srebro“. Kad se mala djeca puste iz škole, to lete kao da su utekla iz najvećega zla, a uz to vrište iz sve duše i srca, neka se guraju, neka natežu, neka utrkuju i. t. d. Vodite li malo dijete preko mosta, to ono najvoli, da ide onom gredom uzduž mosta. I sve ovo kretanje ima svoj fiziološki uzrok, a to je nagomilavanje fizičke eneržije i nagla promjena materije u djetetu. To je reflektivno kretanje.

Poznato je, kako Engleska ima da zahvali za svoj napredak velikoj radinosti svoga naroda, koja se dašto podjaruje krepkom hranom. Tako je posve prirodno, što engleske zabave i igre traže mnogo truda, mnogo naprezanja, mnogo eneržije. Englez najvoli pucati, loviti, penjati se, putovati, veslati, jašiti. Poznata je rečenica, da „Englez slavi svoju svečanost mučnim putovanjem“. Ova je težnja Englezu urođena, ona je baština njegovih radljivih preda. A pošto se Englez dobro hrani, a svoje snage ne može da istroši u modernom životu, mora da ju istroši u onakvim igrama. Tako ljudi u gradu, koji fizički ne rade, mnogo šeću, dok seljaci ne mare za šetnje. —

Kao što dijete u igrama, tako filozof nalazi vanrednu dragotu u svojim mislima, u svom filozofskom radu. Uzmite mu to, i evo nesretna čovjeka. Ljudi žive

mašte zanose se i oduševljavaju slikama svoje mašte. Omladina podaje se nadama, što ju očaravaju. Preduzetan duh udubljuje se u svoje osnove. Isto darovit čovjek igra se svojim mislima, kao ptica u zraku, te se osjeća sretnim. Čovjek kad udobno sjedne ili legne, a pusti fantaziji krila, koja ga vodi kroz najkrasnije galerije slika, ili kad odmotava uspomene iz svoga života, ne besposlič, nego troši snagu, što joj ga organizam može pružiti. A to je baš ona slast, što se izriče poslovicom: „Dolce far niente.“ Kad se pako po dragoj volji potroši ova snaga, postaje čovjeku dosadno, ako se ne obrati na vanjske podražice. Bukovčeva slika prikazuje nam Gundulića u onom udobnom krasnom i dragom položaju, gdje tijelo lagodno miruje, a duh pliva u slasti i sreći stvaranja. Tu mi osjećamo, kako Gundulićev duh čini, što je njemu najdraže, najuzvišenije, i mi gledajući ga uživamo njegovu sreću.

Maštanje i snatrenje, bilo umjetničko ili kojè mu drago, nije mirovanje, nego je — rad, trošenje skupljenih sila, koje se mogu trošiti i bez ikakva interesa. Ruski romanopisac Gogol crta u svojim „Mrtvim dušama“ osobu, koju veseli čitanje, a da ne razumije ono, što čita, niti se za to brini, niti pita kakva je knjiga. On sve čita jedrakovno pažnjom. Što se njemu sviđa, nije ono što čita, nego sam akt čitanja. On se čudi, kako od slova uvijek izlaze riječi, kojih smisla često ni sam vrag ne može razumjeti.

Ovo je veselje ono isto, što ga osjećaju mlade životinje, kad pomiču svoja uda bez ikakve posebne svrhe i koristi. One troše kapital svojih preostalih sila, koji je u toj dobi uvijek vrlo znamenit. Ovakvo je veselje i u djeteta, kad steče nove sposobnosti i kad mu se

razviju organi, te mu se n. p. mili vikati ponajviše bez ikakva znamenovanja. Ono ponavlja s veseljem, što je druge čulo, a da ne razumije smisla riječima, te nalazi u tom ponavljanju bez sumnje onaj isti čar, kao papiga. Poslije ono govori, ako i ne ima što da reče; bježi a da ne zna kamo će poći. Tako je isto veselje i u lovljenju veće, nego li je u posjedu lovine; tako isto ima za učenjaka, filozofa, istraživaoca nađena i dobivena istina manje dražila i čara, nego li u traženju istine. Montaigne je to prikazao na vrlo zanimljiv način: Demokrit jeo smokve, što su teknule po medu, pa stane odmah u svom duhu prekapati otkale ta neobična slast. Ustane od stola, da vidi gde su smokve ubrane. Kada to sazna njegova dvorkinja, kaže mu smijući se, da se toga radi ne trudi, jer da su smokve za to ovakve, jer bijahu u sudu, u kom bijaše meda. Demokritu bilo to mrsko, jer mu se oduze prilika za istraživanje i rasprši izvjeđljivost; ali Demokrit je opet istraživao.

„Ko nije okusio draženja u studijama“, veli Dumont, „sklon je, da vjeruje, da učenjaci, filozofi toliko rade i žrtvuju se radi svoje slavičnosti, taštine, od želje za dobitkom, što ga donosi uspjeh. Ali nije tako. Veselje i sva ugodnost, što je ima u studijama, samu je sebi svihom; studira se, da se studira i ponajviše pod utjecajem potpuno neinteresovane strasti. Tako je isto s pjesnicima i s umjetnicima. Umjetnik osjeća zaista življi užitak u koncepciji i izrađivanju svoga djela, nego li kad ga gotova opaža. „Non pinxisse, sed pingere juvat.“

Duševni rad i bez ikakve koristi, mio nam je jedino za to, jer nam oživljava svijest i podaje prilike mišljenju i poslovanju. Ovo prikraćivanje vremena, pa i

igre, jesu prema radu ono, što je luksus prema kapitalu. I kao što je luksus neproduktivna uporaba suvišna bogastva, tako isto sačinjavaju zabave i igre u individua beskorisnu porabu suvišnih raspoloživih sila.

2. Osjećanje. Što se djeca igraju tako neumorno, s tolikim uzbuđenjem i veseljem, što su najsretnija kad se mogu poigrati, uzrokom je zadovoljstvo, što ga daje igra. Nutarnji sadržaj igre jest osjećanje, (emocija), ono je motiv za igru. Djeca se igraju, jer im je igra priyatna, te im pruža veliku radost i nasladu. Ne ima igre bez zadovoljstva. Ako se djeca igraju po odredbi, a ne osjećaju zadovoljstva, to njihov rad nije igra, nego prisiljeno izvršivanje zapovjedi. Ovakvo vladanje ima samo oblik igre, ali ne ima njezinog sadržaja. Čim nestane u igri neposrednog zadovoljstva, odmah se ona svršuje. Kretanje u igri razlikuje se od ostalog kretanja, što je ono samo po sebi ugodno, što ga uzrokuje i održava samo ta ugodnost. Uzrok drugim pokretima je korist, strah, izvedljivost ili nužda, dok je pokretima u igre samo jedan motiv: zadovoljstvo. Dječjim igrama vlada zadovoljstvo, najveća sreća. „Pogled u veselo, vedro dječje srce jest pogled u carstvo nebesko“, veli Jean Paul, a to biva naročito kad se djeca igraju.

Dječje su igre, kako se već razbire, u tijesnoj svezi sa osjećanjem i životom djetinjim. One su subjektivne, jer su sva osjećanja najsubjektivnija od svih duševnih pojava. Zadovoljstvo u igri stiže se kretanjem, a sklonosti, nagoni, disponovanje, osjećanje i sposobnosti dječje za različno kretanje jesu različne, to je onda jasno, što sva djeca ne vole istih igara, nego svako traži igru prema svojoj subjektivnosti, prema svojoj individualnosti. U slobodnoj igri ne ima laži i hinjenja

nego se u njeg pokazuje svako dijete, kakvo i jest. Prema tomu traži dijete za igru onakva druga, koji je njemu po svojim tjelesnim, duševnim i moralnim sposobnostima, prava slika i prilika. „Kaži mi što se najvoliš igrati, pa ću ti reći, što ćeš jednom biti.“ U igri pokazuje se dječja duša u cijeloj svojoj prvobitnosti. Radnje, ozbiljni poslovi, općenje s odraslima jesu umjetne uloge mladeži, u kojima ona igra na velikoj pozornici. A igre jesu prirodne uloge njezine u njezinom mladenačkom raju, gdje ona prikazuje sebe. Onđe pokazuje se u himbenu pozorišnom odijelu, a ovđe u igri u pravoj golotinji svojoj. Za to se onđe tako teško, a ovđe tako lako upozna njezin pravi i izvorni značaj. Djeca kad se igraju po svojoj volji, pokazuju jasnije, nego li kad moraju da rade, svoj duh, temperamenat, čud i svoje interese.

Najlepše i najveselije igraju se jednaka djeca, te ih je milota i dragota gledati. Tako vidimo, da se dijete siromaka, prljavo i poderano, lijepo i srdačno igra s djetetom bogataša u svili i kadifi. Ljepšega, srdačnijega i iskrenijega susretanja ne može biti između sirotinje i bogastva. Ne samo to, nego djeca u igri izabiru onog svog druga za kolovođu, koji je za to najsposobniji, pa bio on inače prosjački sin. Djeca u igri ne pitaju čiji si sin, nego koliko valjaš njihovu društvu. Djeca u igri paze najviše na svoj cilj, na svoju zajednicu, na ugodno osjećanje, a ono njima toliko vlada, da su u tom izboru najpravednija i najmudrija. A koga mi brkati ljudi često biramo za starješinu, za pokrovitelja kojega društva?!

Kad se djeca igraju, ona su sva u igri. Sva njihova pažnja, sav interes, sve je na vršku svoje napeitosti. Gledajte im samo lica, pa ćete vidjeti, kako su

uzbuđena; slušajte im zvučne glasove, pa ćete čuti, kako su neka sretna, a neka opet u neprilici, kao da se radi o propasti carstva; promatrajte njihove živahne i odlučne skokove, pa ćete se uvjeriti, da među djecom vlada veliko zadovoljstvo ili nezadovoljstvo. Tako ćete doznati, da su igre izraz osjećanja: zadovoljstva ili nezadovoljstva.

3. Umni rad. U sadržaj dječjih igara ne pripada samo osjećanje, nego i mnogi umni elementi, umni rad. Prema tomu kako se djeca tjelesno i umno razvijaju, razvijaju se i njihove igre. Tako u djetetu opažamo najprije igre od samih pokreta, za tim fizičke igre, pa onda igre sve punije nutarnjeg sadržaja, dok dopru do najvišega vrhunca, što nam je već poznato. Uloga umnoga rada u dječjim igrama vrlo je značajna i znamenita. U dječju igru ulaze najraznovrsniji umni procesi. Njezin psihološki sadržaj je raznovrstan i bogat.

4. Pobjeda. U čovjeku ima nagon za pobjedu. Živahna radost, što ju rađa pobjeda, ima u sebi slast neprijateljske žice, baca sjenu neprijateljskog duha. Prvo tlo, na kom su nikli neprijateljski impulzi, bijaše bez sumnje u tom, da se neprijatelj obori i uništi. U tom je valjda najjače podraživanje, koje neprestance djeluje na ljudsku eneržiju. Žestoke stranačke borbe podjaruje često neprijateljstvo. Običan građanin često mrzi svoga protivnika i veoma se veseli pobjedi svoje stranke, premda možda i ne pojmi za kakve se ideale bori. Ovako je neprijateljska strana u veselju, što ga rađa pobjeda, učinila ipak mnogo dobra. Tako je i uzgojitelj uza sve ovo neprijateljsko podraživanje i njegovo štetno utjecanje prisiljen da mu dade mjesta među poticalima u nauci i igrama, u duševnom i tjelesnom napretku, pa

baš i u moralnom uzgoju. Sav interes igara je u tom, da se u igri savlada ono, što se u životu nije moglo savladati. Igra zanima sve igrače svojim uspješnim ili neuspješnim tokom. U igri uzbuđuju se izmjenice osjećaji nade, brige, sumnje, očekivanja. Igrač preživi u igri sva osjećanja i strasti, kao i u životu, samo je ta razlika između igre i života, što on u igri radi slobodno, zna da sve čini po svojoj dobroj volji, i da može igru u svako doba prekinuti i otresti se svih neugodnosti. Tako osjećanje potpune nezavisnosti čini igru prijatnom. Igra je slobodan život, ona je suprotnost ozbiljnu životu, jer u njoj čovjek po volji stvara sebi radost i žalost. Igra je poseban slobodan svijet, u kom čovjek živi po svojoj volji, t. j. onako kako to najviše odgovara njegovoj duši. Želja za dobitkom nije zaista jedina meka, što ljude nagoni na igru, jer u igri nalazimo zabave i bez dobitka, a najviše dječjih zabava jest bez interesa. Mnogi se oduševljava za hazardne igre, a da nije ni škrtac ni pohlepan za dobitkom. Neprestana izmjena straha i nade u igri, živahna i česta uzbuđenja jesu ponajviše dražilo i mamilo igre. Čovjek voli, da po volji živi, po volji gudi, da radi po svom čefu, a to ne može nigde toliko, koliko u igrama, pa bilo to u carstvu idea, u umjetnosti ili u običnim igrama. Ova sloboda u igrama čovjeku je vanredno draga, ona je pl. menit miris, što čovjeka oduševljava i zamamljuje. Mala djeca ne imaju pojma o ozbiljnu životu, ali se igraju po svojim sklonostima i nagonima, što ih stekoše njihovi pređi u životu i preniješe kao baštinu na svoje potomstvo. Djeca dramatizuju život, ona oponašaju život i rad odraslih ljudi. Dječje igre jesu procesi, što služe kao jedino sredstvo za tjelesni i duševni razvitak. Dje-

čja igra najprirodnija je dječja škola. Pošto djeca toliko vole oponašati u igri odrasle ljude, to je njihov život i rad, u opće njihov primjer vrlo znamenit po dječji moralni uzgoj. Australska djeca igraju se još kopljem, a djeca Eskimosa gađaju u nišan s malih lukova i prave kolibe od snijega. U nas je već davno puška zamijenila strjelicu, ali mnoga djeca u selu igraju se još uvijek tim oružjem. Tako su djeca u mnogim svojim igrama konzervativna. Ona se služe oruđem i oružjem, običajima i pjesmama, kakvih već odavno ne ima u našem društvu. U nas ima vrlo starih dječjih igara, što su po svoj prilici donesene još iz Azije, a ni malo ne odgovaraju današnjoj obrazovanosti. Neke dječje igre čine nam se u prvi mah bez svakog smisla, što se obično odbija na dječju ludost. Tako se čuje u igri neko pjevanje, kao neko benetanje, sastavljeno od slučajnih glasova, a bez svakog sadržaja i smisla. Ali kad igru bolje proučimo, uvjerimo se, da to nije tako nego je to starina, tragovi neznabožačkoga kulta. Pa tako imadu neke dječje igre etnografski i arheološki značaj.

Dječje igre imadu i stvaralački značaj. Djeca ne samo da umiju zanimljivo oponašati ozbiljan život, nego umiju i koješta stvarati. Posebne životne pojave umiju ona tako vješto sastavljati, da izlazi nešto novo. Stvarajući djeca u igri koješta, razvijaju se duševno i spremaju se, da postanu samosvojni ljudi.

Kao što djeca najvole da žive u svijetu, koji njima najviše ugada i rada tolikim zadovoljstvom, česa drugđe u životu ne mogu naći, naime u svojim igrama: tako i umjetnik najvoli svoje umjetničko carstvo, u kom stvara onakav život, onakve ljude, kakvi najviše odgovaraju

njegovu mišljenju, ukusu i njegovim etskim ideama. Pa za to i umjetnost toliko ugađa obrazovanim ljudima; za to nam je društvo, što nam ga prikazuje pjesnik u romanu ili drami draže od društva u običnom životu, u kom vidimo najviše onoga, što nam je odvratno, što ne valja. Česa ljudi još ne mogu naći u realnu svijetu, to nalaze u umjetnosti, a to kristalizuje i prekaljuje njihov plemeniti značaj. Pa kao što imade umjetnost svoju uzgojnu vrijednost, tako ju imadu i dječje igre, a naročito pak one, u kojima se stiče bez ikakva nasilja stvara lački dječji značaj.

*

U igre ima dakle kretanja, osjećanja, umnog rada i slobode po miloj volji. Ona ima univerzalan i ujedno organski značaj. Dijete u igri živi cijelim svojim bićem, punim životom, a ne samo mišicama, osjećanjem ili umom. Izvori dječje igre leže duboko u dječjoj prirodi.

Dječja igra je ozbiljan rad, eneržija, aktivnost, a nije odmor, nije pasivno stanje. U igri su djeca neprestance u nekoj napetosti i u osjetljivom stanju. Ona su uzbuđena i rade dušom i tijelom. Igra je ne samo život i rad, nego i predmet života i rada. Sva ona osjećanja, što ih čovjek preživi u životu, prežive djeca u igri. U sadržaju dječjih igara ima raznovrsnih umnih procesa.

VI. Uzgojna vrijednost igara.

Igre jesu veze od cvijeća, kojima mladež na se putaino.

Gutsmuths.

Kako mogosmo već razabrati, dječja je igra mnogo znamenitija, nego li to misle obično roditelji. Igra je elementarna i najprirodnija škola dječja. Što je ona djeci, to je ona i životinjama. Djeci ne ima ugodnijega posla i veće sreće, nego li u igri. Već samo ovo ugodno raspoloženje dječje povoljno utječe na organizam i na čud. Pa kad u dječje igre ne bi bilo uzgojnih elemenata, to bi ona ipak bila nužna dječjem životu, koliko svagdanji kruh. Bez igre ne bi se djeca mogla razviti ni tjelesno ni duševno, nego bi zakržljala, kao što i biva s djecom u tijesnim prostorijama. To će nam lijepo objasniti ovaj primjer. U mravinjacima žutoga mrava živi sitna buba, a zove se kijaš (*Claviger foveolatus*). On provodi sa svim besposlen i bezbrižan život, jer se za njega brinu mravi, kao za svoju rođenu djecu, te na svijetu ništa ne radi, osim što jede i hranu probavlja, što mu ju mravi gotovu donose. Otkako on živi ovako besposlen u tamnu mravinjaku, zakržljaše mu oči i osta bez njih; krila su mu srasla, pa ni letjeti ne može, jer nije nikad letio, otkako živi o tuloj muci; a usta su mu tako zakržljala, jer dobiva gotovu tekuću hranu. Sva sila ima dokaza, da organi i pojedine mišice zakržljaju i postanu malo po malo rudimentarne, ako više ne rade, dok ona uda ili sav organizam, koji dovoljno radi, ovako se vježba, a dobro se hrani, postaje sposobniji. Koliko je samo desna ruka spretnija i jača od lijeve, jer se više kreće i radi.

Kako god se mlada životinja sprema za svoj život igrom, kako god ona u igri razvija sve svoje sposobnosti za životne potrebe: tako se i malo djetete usposobljuje u prvom početku igrom za svoj život. Kad bi čovjek živio samo fizičkim životom poput životinje, to mu osim urođenih animalnih nagona, koji upravljaju dječjim igrama u prvoj dobi, ne bi trebalo nikakvih posebnih učitelja ni uzgojitelja, kao što ih ne treba ni životinji; ali čovjek živi višim duševnim i moralnim životom, u njega razvili su se još nagoni, koji ne služe lih fizičkomu opstanku, nego potječu iz spoznaje vanjskoga svijeta, kojoj se je čovjek prikučio u dugom toku svoga umnoga razvitka. Ovi nagoni najviše se jačaju u životu, pa onda naukom i igrom. Društvene kreposti mogoše se razviti jedino u ljudskom društvu, a dječje igre i jesu dječji svijet. U njima prežive djeca u društvu svoje djetinstvo sretno, kao u raj. A kako to društvo utječe na razvitak socijalnih kreposti, kazat će se poslije. Samoživi urođeni nagoni jesu najjači. Za nje nije nas više briga, osim što moramo paziti, da ostanu u pravim granicama, da se oplemene. Oni se ne podudaraju s nagonima za viši život, dakako da to nije u svakoga čovjeka jednako. U najsavršenijeg čovjeka jesu obje vrsti nagona u najljepšoj harmoniji, dok je to u djeteta posve suprotno, ali ni to nije u svakog jednako.

Ima djece s urođenom sklonosti za dobrohotnost, sućut, pravednost i dr. Od ovakve djece postaju moralni ljudi, ako im zao uzgoj i rđave životne prilike silom ne uguše tih sklonosti. Ali ima i djece, koja su sklona na lakoumlje, lijenost, taštinu, oholiju, škrtost, putenost, pijanstvo, kartanje, nasilje i d. Od ovakvih

nikada svjetlih značaja. Iskustvo nas uči, da se svaki čovjek u opće onako vlada, kako to najviše odgovara njegovoj prirodi i nutarnjim sklonostima. I ove urođene sklonosti naše prirode utječu ponajviše na naše odluke i vladanje, mnogo više nego li promišljenost, te u opće spoznaja. Koliko se puta događa, da čovjek, koji dobro pozna vlastitosti svoga duha i svoj značaj; koji dobro zna što će biti, ako učini zlo, ali on opet ne može da se savlada, nego griješi na svoju nesreću. Urođene strasti pobjeđuju sve predodžbe, ne slušaju razuma i ne boje se pogibli ni zlih posljedica.

Kao što biljka ovisi svojim životom, veličinom, ljepotom, životnom snagom, kao i svojim baštinjenim osobinama o tlu na kom raste, o zraku što ga udiše, o kiši koja ju oživljuje; kao što životinja postaje velika ili malena, pitoma ili divlja, lijepa ili ružna, mudra ili glupa po vanjskim i nutarnjim uvjetima u kojima živi; kao što crvi utrobnjaci (Entozoa) budu svaki put drugačiji, kad uđu u utrobu druge životinje: tako je i svaki čovjek tjelesno i duševno proizvod vanjskih i nutarnjih utjecaja, prilika, sposobnosti i sklonosti.

Čovjek je društveno biće, i bez društva on ne bi nikad ovakav ni bio. Kad bi mogao živjeti osamljen, ostao bi grabežljivac. U društvu imadu članovi svoja prava i dužnosti. Samo ovako može se postići opća svrha i opći probitak. A što je društvo bolje i uređenije u kom čovjek živi, to jači je njegov nagon za čudoredno vladanje. Osim toga ovamo pripada onaj moralni nagon ili ona osobina za moralno vladanje, ona moralna organizacija, što ju svaki baštini od onakvih roditelja ili praroditelja, koji su dugo živjeli u više ili manje uređenim društvenim prilikama.

U ovakvim povoljnim prilikama, lako se od djeteta moralnih sklonosti i ostalih lijepih sposobnosti uzgoji moralan čovjek. A moralno djelovanje čovječje jest prilagođen i odmjeren rad.

Zapreke čovječjem moralnom uzgoju jesu u čovjeku samom, a i izvan njega. One u njemu jesu poznati samoživi nagoni, što ih je tek kultura, kao bezuvjetni postulat društvenoga života ljudskog, uredila i prilagodila prema društvenim potrebama.

Gdje su zapreke čovječjem moralizovanju unutarnje i vanjske, tamo se lako uzgoji velik nevaljanac.

Da se ko pokrene na dobro ili zlo — kako se već iz svega ovoga vidi — o tom odlučuje urođena i stečena dispozicija prema svijetu i životno iskustvo o mogućnosti i probitačnosti izvjesnog djelovanja.

Što je čovjek više i svestranije duševno razvijen i obrazovan, to jača je njegova volja, a kakò znamo, i to veća njegova odgovornost. Za isti zločin oštrije se kazni obrazovan čovjek, nego li zapušten kozar. Dakle za uzgoj moralna čovjeka nužna je nauka, svestrano obrazovanje dūba — spoznaja. Ali, kako nas iskustvo uči, sama spoznaja, stečena naukom, nije još dosta za uzgoj moralna čovjeka. Intelaktualna i moralna sadržina čovječje duše jest plod spoznaje i životnog iskustva, dakle proizvod receptivne strane čovječje psihičke djelatnosti. Ali uz ovu ima i pokretna (motorna) strana te djelatnosti, što se pojavljuje za djelotvornošću. Na nižem stupnju ovi nagoni služe samo za održanje života, dok na višem stupnju stvaraju oni potrebu, da stane djelovati sav onaj moralno-intelektualni kapital, što čini moralnu osobu individua. Moralnih sudova ne može biti

bez spoznaje, a oni opet sami po sebi ne mogu postati djelom bez osjećanja.

Neka nam je još i ovo na umu: Moral je stečen dugim vježbanjem i iskustvom, on je plod spoznaje; a djeca se ne igraju, da što nauče ili da budu moralno bolja, nego da prožive ugodne i najsretnije časove. Djeca su najsretnija, kad se mogu igrati po svojoj dragoj volji. Užitek u igri, kao u svakoj umjetnosti je slobodan, a ne nametnut.

Pa kad je tomu tako, kolika je onda uzgojna vrijednost igre? Uza sve to vanredno znamenita. Nju treba da vrlo cijenimo, ali je opet ne smijemo precjenjivati, nego valja da nam je na umu, kako ima u prirodi i društvu nebroj uzgojnih faktora.

Kako već znamo, dijete mora da se igra, i da je igra tjelesnomu razvitku preka potreba, a najprirodnije i najbolje sredstvo. U igri, što sastoji od kretanja, sav dječji organizam kipi radom i snagom. A to snažno tjelesno vježbanje i nenamjerno spremanje za život nije proti volji — što je u uzgoju vrlo znamenito — nego ga prati ugodno čustvo, najveća sreća. A ništa toliko ne pruži tjelesnomu zdravlju, a po tom i duševnomu, koliko zadovoljstvo, naročito sretna, ugodna i vesela dispozicija. Vesela čud velika je sreća po čovjeka. Ona ga usređuje neposredno. Ko je vesele čudi, već ima uzroka, da bude veseo. Ove sretne osebine ne može ni jedno dobro potpuno zamijeniti, jer se ona sama ne može ničim nadoknaditi. Ona je gotovo zlato sreće, a nije, ko što sve drugo, tek banknota. Čovjek može da je bogat, siromašan, lijep, ružan, grbav, prav, star, mlad, ali za sve se to ne pita, kad se govori o njegovoj sreći, nego se misli na njegovu sretnu i veselu čud — na

sreću. Stara je rečenica: „Ko se mnogo smije, sretan je, a ko mnogo plače, nesretan je“. Toj sreći treba da su vrata uvijek širom otvorena, jer ona nikad ne dolazi u nezgodno doba. Zdravlje jest zaista veliko dobro, potrebno za ljudsku sreću; samo pak veselje pospješuje i krepí zdravlje, a ovo opet cvjeta i rađa srećom. Sva kultura, sve razvijanje i usavršivanje smjera ljudskoj sreći. A igra već u najranijoj dobi dječjoj, kad se umno upravlja, rađa punim zdravljem i veseljem, najsretnijom ćudi, dakle gotovom srećom.

Pa kao što se tijelo radeć u igri jača, razvija i prilagođuje prema svom poslu, tako se isto jača i razvija osjećanje, što se toliko uzbuđuje u igri i sve titra punom enerzijom, t. j. njegov organ. živčani sustav. A da su ljudi dobre i vesele ćudi kud i kamo skloniji na dobra djela, nego li ljudi zle ćudi, kiseli, tromi i apatični, to vidimo svaki dan.

Djeca, koja ne imadu ni gđe ni s kim da se igraju nego su osuđena da sjede u tijesnoj sobi, jesu blijeda i troma, a ćudi nevesele i kisele, ako nijesu apatična; što je po tjelesni i moralni razvitak najpogubnije. Ovakva djeca vrlo su mirna i tiha u školi, a ovo njihovo nezdravo stanje označuje se veoma pohvalnom ćudorednosti, dok se zdravoj, veseloj i živahnoj djeci, koja imadu sve uvjete da postanu ćudoredni ljudi, obično kaže, da su neposlušna i t. d.

Igrom se dakle krepí tijelo, postaje spretnije okretnije, pravilnije, puno eneržije i ljepše, a ćud postaje prijatnija i veselija. A što ćete više, kad je bujno zdravlje, tjelesna sposobnost za rad i dobra, vesela ćud najpreća potreba za sreću čovječju, dok je ljepota, kako reče mudrac, otvoreno preporučno pismo, što una-

prijed osvaja naša sreća! Ali još su veći plodovi dječjih igara.

Kako fizičke sile, ako se ne upotrebljavaju, malakšu, a organi, ako ne rade, zakržljaju: tako i moralna snaga čovječja zahiri i postaje rudimentarna, ako ne ima prilike da radi, nego mora da miruje. Dobro upravljanom igrom jačaju se i oplemenjuju moralni nagoni, dok se rđavi nagoni u to vrijeme slabe, jer se njihovoj težnji ne udovoljava, t. j. neda im se prilika da rade.

* * *

Es bildet ein Talent sich in
Stille, sich ein Charakter in dem
Strom der Welt

Goethe.

Društvo ljudsko najbolja je moralna škola. Sva moralna pravila jesu vodena slika, dok ih ne osvijetli i ne oživi život. A dječje su igre slobodan dječji svijet, najintimnije društvo, udruga, kakve ne ima u zbiljskom životu. Druževnošću uzbuđuju se i uzgajaju socijalna čustva, a naročito simpatija, a tako i razum, a to je temelj moralnom i drugom razvitku čovječjem. U najnižim ljudskim plemenima jesu društvena čustva vrlo neodređena i slabo različna. U najnižim ljudskim tipovima i najmanje simpatije, jer ima najmanje uzroka, s kojih ona postaje. Nu pogledajmo najprije malo u životinjski svijet. Druževna životinja, kad se osami, ne će da jede, nemirna je i žalosti se. Razlučimo li dva konja, što življahu mnogo godina zajedno, to onaj što ostaje u staji, rže i sve trga, ne bi li utekao i sastao se s drugom. Tukac iz jata, kad se osami, ne će da jede. Druževne životinje vesele se, kad se sastanu, jer je u njih velika simpatija. Druževnost je u nekim živo-

tinjama toliko razvijena, da se osamljena životinja udruži s kojom drugom vrsti životinja.

Simpatija nastaje u društvu, ali uvjet simpatije još je u odnošaju spolnom i onom između roditelja i djece. Ako spolni odnošaji traju poduže, može se razviti i simpatija u većem stupnju. Gdje roditelji ostaju uz djecu tako dugo, dok ih odhrane ili duže, tamo nastaju još stanovita nova simpatička uzbuđenja, osim onih, što postaju udruženjem. Kolika je razlika među pticama poligamskim, gdje se mužjak ne brine za odgoj mladih i među monogamskim, gdje se i mužjaci brinu za svoj porod! Mužjaci naših malih pjevica staraju se o mladima, a čim zapreti mladima kakva pogibao, obuzme i mater i oca simpatija straha. Lastavica ima samo jednog muža, koji je toliko nježan i uslužan, te donosi hrane svojoj vjernoj drugarici, kad ona sjedi. Tu vidimo među roditeljima i djecom živahniju simpatiju, nego među domaćom perad, gdje ima svaka ženka više mužjaka, a svaki mužjak više ženka. A kolika je tek razlika među kokošima i golubovima! Golubovi gnijezde više puta u godini. Isti par odgoji više poroda jedan za drugim. Kad golubica sjedi, hrani ju mužjak, a hrani i mlade iz svoje guše. Krasno li je ono milovanje goluba i golubice! Tolika je simpatija između golubova, te ona posta uzorom ljudske ljubavi.

Tri su dakle uzroka simpatije: prilike (odnošaji) između članova iste vrsti, među mužjakom i ženkom, među roditeljima i djecom. Gdje su sve ove tri prilike najpovoljnije, tamo je i simpatija na najvišem stupnju. U životinjama rijetko se ovo troje sastaje. Ali ovdje odlučuje jošte i razum. Što je on razvijeniji, to i simpatija veća. Sve ovo nalazi se tek u najvišega stvora, u čovjeka.

Gorila je jak, pa se ne boji svojih neprijatelja, te živi sam, i eto ga surova i divljega, pa se ne može nikako upitomiti.

U Andamaneza ne ima trajna braka. Čim mati rodi, ostavlja ju muž bez ikakve pomoći, te mora sama da odgaja dijete, i za to ne ima one simpatije, koja nastaje od te njege: između oca i djece. Gdje vlada poliandrija (gdje ima žena više muževa), tamo ne ima tolike simpatije između oca i djece, koliko je ima u monogamskom braku. Gdje su kućne prilike niske, tamo su i socijalne prilike niske, a tako je i razum na niskom stupnju, te je s toga i simpatija usko ograničena.

Simpatija je na najvišem razviku u onim narodima, gdje monogamija potječe od pravijeka, gdje roditelji odgajaju djecu svoju do kasno doba života, gdje je socijalni razvitak i među pojedinim građanima povoljan, te oni među sobom opće, često zajedno rade i pomažu se.

Simpatija se razmjerno lagano razvija i slabo se opaža, ali ona je dokaz civilizacije i velike društvenosti, povoljnih obiteljskih prilika i duševne kulture.

Simpatija nastaje najprije između roditelja i djece. Pošto mati dijete doji, hrani, nosa ga i tolko se godina danju i noću njim bavi, to ono i najvoli majku. Gdje se mati ne stara sama oko djeteta, tamo i ne ima one čiste i jake ljubavi. Posve je dakle prirodno, što dijete voli svoju dojilju i pjestinju, ako ga i nije rodila, nego li mater svoju, koja traži sreću izvan porodice svoje. Što neka djeca ne vole svojih roditelja, najviše su tomu krivi roditelji sami. I pravo se kaže: „Daleko od očiju, daleko od srca“. Otac ne bavi se, i ne može se baviti toliko s djetetom, dok je ono maleno, koliko mati. Ot-

kako se je zametnuo obiteljski život, otac je lov lovio i brinuo se za hranu, dok je mati čuvala djecu. I danas je majčin oltar u kući, a očevi poslovi najviše izvan kuće. Kako dječarac prhne materi iz krila, a otac ga voda sa sobom; kad ga uzima k sebi na konja; kad se s njim vozi i t. d. ej onda momče jednom rukom drži majku za krilo, kako ne bi zaostala, a drugom hvata se očeve desnice. Još malo i eto ti sina pod očevim barjakom, gđe milo gleda na majku svoju.

Od roditelja širi se simpatija na porodicu, a oдавde dalje na one s kojima općimo, a ima da obuhvati čitavo čovječanstvo, sav svemir. Nu čovjek ne opći s čovjekom samo lično, nego i u duhu, pomoću književnosti, drugih djela i umjetnina. Čovjek je danas sklon druževnu životu; on se udružuje sve više i više, jer uviđa da je u tom njegov napredak i sreća.

Prije 50, 60 godina obično su ljudi umirali, kao i zec u onom kutu zemlje, gđe su se i rodili, ali danas i školska omladina putuje. Danas čovjek osvane u Zagrebu, a omrkne u Beču; danas se ljudi sastaju sa cijelog svijeta i razgovaraju u velike daljine, kao da su u jednoj dvorani, Danas učenjaci cijelog svijeta dopisuju i opće među sobom na najsrdajčiji način. Na stolu našeg učenjaka g. Brusine naći ćeš listova iz Franceske, Italije, Engleske, Rusije i Njemačke, iz Kitaja i Afrike, iz Australije i Amerike. Ovi pokretači ljubavi, ljepote, dobrote i istine najsilnije su ljudsko društvo; a kao što su sami zbliženi, tako oni pomažu, da se ujedine svi narodi. Danas se je svijet smanjio, jer ga možemo proputovati u nekoliko nedjelja, a uvećao se, jer ga možemo uživati svega. Da ustanu učenjaci četrnaestoga vijeka iz groba, oni bi spalili Pastera, Renana, Darwina i tolike učene glave.

Prirodne nauke preobraziše svijet i ljudsko mišljenje, pa se danas ne mogu događati onakve grozote, kao nekad. Čovjek je čovjeku simpatičniji, jer se više druži, a kad bude toliko uznapredovao, da će mu prećicati dosta vremena za igre višega oblika, biti će zaista bolji. Ništa ne će čovječanstva tako lako zbližiti, kao igre. Napredak je išao u početku lagano, pa kasom, pa onda trkom, a danas juri, te ga ne će niko više zaustaviti.

Iz životnog i spolnog nagona izvire socijalni nagon. Kad već čovjek s čovjekom ne samo mora, nego po nagonu i razumu hoće da živi, to mu se je i vladati po etskim zakonima, jer bez toga ne bi moglo biti društva. Tako je simpatija temelj svoj etičnosti ljudskoj. Živalna simpatija omogućuje druževnost u javnom i obiteljskom životu, a veća druževnost uzdiže opet simpatiju.

Sklonosti za simpatiju donosi dijete na svijet: neko više, neko manje. Ali uzgoj ima da razvija svestrano dječju simpatiju i navraća ju onim pravcem, kako će zamilovati ne samo svoje, nego sav svijet. Tomu ima najkrasnije prilike u dječjim igrama, gdje se djeca ndružuju draga srca i sva teže uzbuđenom dušom za istom srećom; gdje je svako dijete kud i kamo sretnije, nego li bi bilo bez društva. Djeca su u igri tako ugodno disponovana i zadahnuta jedinstvenim duhom, kakav je upravo najpovoljniji za razvitak simpatije. Na ovom tlu mnogo lakše niče i cvjeta simpatija, nego li igdje u zbiljskom životu. U društvenim igrama ne ima samo volje, ne ima hira, nego tu vlada jedno pravo za sve. Svaki mora da svoju volju skloni prema tomu, pa da budu sve volje u skladu. To traži pravda i interes igre

— svakoga igrača. Ali se ovde ipak ne uništuje individualna samostalnost i ne odgaja se servilnost, nego se traži razumna građanska poslušnost, koja smjera na dobro cijele zajednice i pojedinca. Pokoravajući se djeca ovako, ublažuje im se svojeglavost, ograničuje objest i stišava prevelika razdražljivost i urednije ćudljivost; a što je za društven život osobito znamenito: svaki pojedinac čuti se dijelom zajednice, za koju je dužan raditi, jer o sreći zajednice ovisi njegova osobna sreća. Zaista u dječjim igrama ima veće i moralnije ideje zajedništva, nego li u životu primitivna naroda.

Ako se u igri, gde se igra mnogo djece, gdekad i što pobrkaj, ako se nađe dijete, koje ne će da radi u skladu društva, to sve društvo pravedno traži, da i ono čini svoje, pa ako ne će, ne može ni da se igra. Ovako se pravednici jačaju u svojoj pravnoj svijesti, dok se nevaljao „državljanin“ goni u red javnim sudom i javnim mnijenjem, te najzad uviđa, kako nije drugačije, nego da mora svaki da vrši svoju dužnost, ako hoće da sretno živi u toj slobodnoj državi. A svijest o pravu i dužnosti mnogo valja u uzgoju moralna značaja.

Istina je, da se djeca dosta puta u igri pokeckaju, posvade i počupaju, ali i to je posve prirodno. Gledajmo n. p. dva jaka i odmorena vola. Puni su snage, pa mora da ju istroše. Po svom starom nagonu roškaju se i te kako lijepo i obzirno, pa je ta njihova igra pravo milovanje, a nikakva neprijateljska borba. Ali se događa, da se udari svom snagom i neprijateljskim osjećanjem, i evo od šale istina, od dramatizovane borbe neprijateljska borba. To biva u igri mačaka, pa i drugih životinja, a tako isto i u djece. Sad bi nam se moglo reći, da društvene igre kvare djecu, da uspiruju nepri-

jateljstvo, ružno vladanje i nagon za razaranje; moglo bi se pomisliti, da dijete smatra svoga druga svojom žrtvom i da se raduje, kad ga dobro operuša, a tako da se ubija blagohotnost i t. d. Dakako da ne valja, kad igra pređe u neprijateljstvo, pa za to baš treba, da uzgojitelj pazi, da se to ne događa, da se divljački nagoni obuzdavaju i umno izrabljuju u više uzgojne svrhe. A sve to može da bude. Taština, slavičnost, oholija, te svi nagoni mogu se u uzgoju iscrpiti u moralnu svrhu. Nu ako se djeca u igri i počupaju i razidu kao neprijatelji, ali se doskora osvijeste i uvide, da im posao ne valja i da se ovako vladajući ne mogu udovoljiti svojoj životnoj potrebi: težnji za igrom; iskuse da se ovako ne živi, te se brzo pomire, dok ih opet nagon ne zavede. Ovako djeca gorkim iskustvom spoznaju, što je dobro, što zlo vladanje, upravo kako to spozna i čovječanstvo. Dakle svako vladanje, pa i ono u igri, što se danas više ne odobrava, može biti prirodnim sredstvom za moralni uzgoj. „Dobro ili zlo, što nam ga drugi čine, jesu sile, što nas drže na putu dužnosti“, veli Al. Bain.

Kao što „bez društva ne ima junaštva“, tako bez društva ne ima pravoga veselja. I životinje uzbuđuju se u društvu na ugodan način. One sve mogu da su u isti čas vesele. Svoju radost pokazuju posebnim glasovima i kretnjama, a ovi znakovi uzbuđuju u isti čas jednaka čustva u ostalima simpatičkim načinom. U proljeće žubori cijelo jato ptica, da je milina, te i čovjeku igra srce od radosti. Kad u kući stane pjevati jedna ptica, uspijevaju se i druge. Čim stane poskakivati jedno janje, odmah skaču i druga. Tako je to i u pasa, živadi i u djece. Veseo smijeh nagoni cijelo društvo, da se smije. I pas pokazuje veselje, kad mu se gospodar

nasmije. Kad ima mnogo djece na okupu, pa neka samo jedno stane veselo skakati i kliktati, uskomešati će se domala sva, pa nikad sretnijega i veselijega kliktanja i skakanja! Ako i jest zadovoljstvo glavni karakter igre, ali ono stigne svoj vrhunac, kad se igra više djece zajedno, gđe jedno drugo raspiruje u veselju, i to gđekad tako, da po koje dijete od smijeha i radosti sustane i mora da sjedne. U društvu koje diše ovakvim duhom i kojim vlada ovakav efekat, uspjeva simpatija, dijete postaje drago djetetu, a zameće se prijateljstvo, koje se nikad u životu ne zaboravlja; dapače najljepše uspomene iz djetinstva potječu iz igara; najveće i najtrajnije prijateljstvo zametnuto je često u igri; najljepša bračna ljubav nosi toliko puta svoje prve iskre iz sretnih dječjih igara.

U dječjim igrama razvija se dakle druževnost, simpatija i bistra, vesela čud; a ljudi ovakve čudi jesu simpatični, te u nama uzbuđuju simpatičkim načinom iste osjećaje. Ovako se razvija ljubav iskrnjega, koja ima da nas sve ujedini.

* * *

Čovjek je druževan stvor. Pa kao što je njemu nužno da opći s ljudima; kao što je njemu općenje najprirodnije sredstvo za njegovu duševnu obrazovanost i oplemenjenje: tako je to najbitnija i najveća potreba za dijete. Među djecom osjeća se dijete tek posve ugodno, kao sretan među sretnima, svoj među svojim. Ovđe je za njegov prirodni razvitak najplodnije polje. Tu se razjaruje i rasplamćuje i najsakrivenija iskra dječje duševne individualnosti. „Život zapaljuje se na životu kao plamen na plamenu“. U ovom oživljujućem djelo-

vanju jest prijatan podražaj, koji prirodnoj dječjoj potrebi posve odgovara. Iznašašće, dosjetljivost, odlučnost, srčanost i d. potječe iz ovoga vrela. Urođen nagon za oponašanje u takvim je prilikama najživlji, a duh je spreman na sve vrsti utjecaja.

Nigde dijete ne upotrebljava svojih osjetila tolikom brigom, nigde ne pazi tolikim interesom i tolikom živahnosti tjelesnom i duševnom, koliko u društvenim igrama. „Vježbati osjetila“, veli Rousseau, „ne znači upotrebljavati ih, već naučiti se njihovom pomoću dobro suditi, naučiti se, da tako rečem, osjećati“, a to biva u djece u punoj mjeri, kad se igraju. Tu dijete uviđa, da se do cilja dolazi i da se savladaju sve poteškoće, ako se radi vješto, točno, svom dušom i tijelom. Tu se ni ne misli, kako ćeš ovršiti posao sa što manje muke i brige, pa bio uspjeh koji mu drago, nego se radi svom ljubavi, svom brigom i pažnjom, svom enerzijom: tu radi duša i tijelo svom snagom svojom, a ipak bez muke, nego svom dragom voljom i ugodnosti. Nije li onda igra najbolje i najprirodnije vježbalište dječjega tijela i svih duševnih sposobnosti za ozbiljnu životnu borbu?! Nije li igra najljepša i najsretnija škola, u kojoj djeca uče drage volje podnositi muke, da ih tako lakše trpe i manje ih se boje u ozbiljnu životu?! „Ja ne mogu sebi pomisliti stvari“, veli Rousseau, „za koju ne bili mogao djetetu ucijepiti nagnuća, volje, dapače zanosa...: Za to je dovoljna njegova živahnost, njegov nagon za oponašanje, a osobito je njegova urođena vesela čud sigurno sredstvo... U svim igrama, o kojim je uvjereno, da su to samo igre, podnosi bez jadikovanja, dapače smijuć ono, čega inače ne bi podnosilo bez potoka suza“. Pa kako mlada lastavica lijeće, po-

igrava i sprema se za svoj ozbiljan život, a da ni ne misli o tom, tako se isto i dijete u igri odgaja na najuspješniji i najprirodniji način za svoj zbiljski život. I tako je igra i prva škola radinosti.

Ako igrač što pogriješi, zakasni ili ako nije bio dosta oprezan, te ne uspije, odmah to i požali i odluči, kako će biti u buduće oprezniji i pametniji. Zle posljedice stižu igrača odmah, dok to u životu nije uvijek tako. Ovakva spoznaja mnogo valja u moralnom uzgoju. Tako se dijete u igri uči i točnosti, redu i čistoći, što je također vrlo znamenito u životu.

Kad se djeca igraju, ili se vježbaju u gimnastici, ili što rade u društvu sva u jedan put i u isti tren — kao n. p. vojnici ili sokolovci — to svako stoji pod nadzorom svih, pa se trsi da bude onakvo i da onako radi, ako ne još bolje, kao što cijelo društvo. Simpatičko sudjelovanje množine vodi, podbada i nagrađuje pojedinca. Oni, koji se sami ne bi mogli uzdići do one opće visine, uzdižu se utjecajem množine.

Djeca se igraju i s mrtvim stvarima, pa ih ljube i miluju na najsrdačniji način. Ona svojom živom fantazijom zadahnjuju život i čustvo i drvu i kamenu, i metli i štapu — svačemu. S tim se stvarima djeca vesele i žaloste, s njima razgovaraju i pjevaju, i misle, da one najuježnije osjećaju. Gledajte samo zdrava i živahna dječarca, koji štap uzjaši! Štap je mrtva i bezćutna stvar, ali za to jašilac poškakuje, propinje se, kopa nogom, trči, rže, uzmahe glavom kao najvatreniji arapski hat. Djevojčica, omotav kuhaču krpama, stvara od nje sebi najbolju drugaricu, pa ju miluje, nosa i s njom razgovara, a ne bi dala da ju odnese crni ciganin, ni za živu glavu.

A što li ima zanimljiva u prosta kamenčića, što leži na cesti? Nama se čini da baš ništa, i mi se na takove sitnice ni ne ogledamo, ali dijete se za njim sagiba, meće ga u žep, kao da ga jedva dočekalo i kao da je u njemu najveće blago. I ne da mu se dalje, pa se ogleda, ima li još koji. Ako ste kad vodili dijete putom, nasutim šljunkom, vidjeli ste, kako se ono ne da s mjesta. Tako gdekad, kad ima sreće, dijete natrpa pune žepove kamenčića, klipica i sličnog blaga, da mu se otegnu žepovi. A kad majka stane žaliti žepove i odijelo, te bacati blago iz njih, dijete plače, jeca i ne može, da se umiri. Ta ono bi najvoljelo, da te ljubimce nosi u posteljicu i da s njima spava. Ono ne može da razumije svoju majku, a ona djeteta. A da ne bude tolikih neprilika, brižljiva majka ne da više malomu da se šiju žepovi. Kolike li pak radosti djetetu, kad dobije opet odijelo sa žepovima!

Djeca vole bućkati po vodi a i gaziti po njoj, kao i po blatu. Malo dijete ne umije još cijeniti svjetlih cipelica, što se majci toliko sviđaju, pa će ono s najvećim užitkom preko mlake i blata. Neki misle, da dijete ovako pokazuje svoju prostu ćud, ali to su samo neosnovane misli.

Na ovaj način razvija se u djece osjećanje simpatije, sažaljenja, milosrđa, dobrote, prijatnosti, blagošti i miline, što je temelj morala. Osjećanja stečena ovako u najmlađe doba, jesu temelj osjećanjima u društvu, gdje se urede i ojačaju.

Djeca vole se igrati i sa životinjama. te ih gdekad više obljuje nego li čovjeka, koji ili im nije toliko poznat ili toliko prijazan. I tako je to nekima zazorno, pa govore da dijete voli psu nego li bratu svomu. Ali

nije to ništa zazorno, nego posve prirodno. Simpatično postaje nam sve, s kim se ugodno bavimo, i mrtva stvar, kamo li ne bi živa i umiljata

Igrajući se dijete sa životinjama, dakako samo na valjan način, uzljubi životinje, s njima se veseli i žalosti, s njima osjeća kao s ljudima. Dapače nikad se djeca među sobom tako nježno ne miluju, kao što miluju i dragaju janje, kunića, tele, jaré, psa i mačku. Ali kad se malena djeca igraju sa životinjama, valja da su nam uvijek na očima, da ih ne bi n. p. psi lizali. Psi imaju mnogo nametnika, pa od njih može dijete dobiti različitih crva utrobnjaka: a osim toga psi hodaju kojekuda po smetlištima i oko strvina, pa mogu donijeti i kakvu bolest. S toga treba da se te životinje dobro peru i kupaju, pa da smo u opće pri tom na oprezu. Djetetu, koje hoće da gnječi, nemilice nateže ili inače muči životinju pokazujuć surovu ćud, ne smije se dopustiti, da se igra sa životinjama.

Da se simpatija razvije do višega stupnja, potreban je i viši stupanj umnog razvitka — široka spoznaja. Dok se djeca sustavno ne obučavaju, razvijaju se umno vrlo lijepo u igri. Tako ona grade sebi temelj morala od osjećanja i spoznaje.

Ne samo da su djeca izvjedljiva, nego se u nje javlja i nagon za spoznajom i stvaranjem. Udovoljujući tomu, ona grade i pregrađuju svašta, a obavljaju i poslove odraslih ljudi sve igrajući i vesele se svomu uspjehu. U selima, gde djeca vazda gledaju ljude u poslu, mnogo ona dramatizuju rad odraslih ljudi, ali im i pomažu u prerasličnom poslu sve igrajuć. Ovakve igre osobito razvijaju u djece umne sposobnosti i uzbuđuju volju za zbiljski život i rad, a naročito pospješu se

samoradinost. Ovako dječja igra sve malo po malo prelazi u rad, koji ostaje ljudima mio, ako se u poslu ne prevršuje. Svaki posao, što nadilazi naše sile a moramo da ga i s najvećom mukom obavljamo, uzbuđuje u nama neugodno osjećanje, te nam omrzne.

* * *

Pošto su se stari Grci borili oči u oči, to se je za pobjedu htjelo, da bude svakomu vojniku tijelo što jače, što snažnije, što gipće i ljepše. A u tom su se pravcu Špartanci razvili oko osmoga vijeka, kao nigđe čovjek na zemlji, i to u ostalom pomoću igara. Mladići su najveći dio dana provodili u rvanju, šakanju, skakanju, u bacanju diska i u utrkivanju. Snažno i krasno tijelo koje pobjeđuje, bijaše najviši uzgojni ideal grčki.

Narodne svečanosti, igre olimpijske i nemejske bijahu najviši užitak grčki. Pobjednike slavili su pjesnici, a kad su se oni s igara vraćali u svoju postojbinu, dočekivao ih je svijet najvećim slavljem. Pripovijeda se, kako su nekoga Diagoru njegova dva sina, koje mu ovjenčаше istoga dana, nosili u slavlju na oči naroda, a narod mu je klicao, držeć to prevelikim za smrtnika: „Umri, Diagora, tа ne možeš postati još i bog!“ A Diagora domala i umrije u naručju svojih sinova, zaгуšen od радости. Bila to istina ili legenda, to nam svjedoči, što bijaše Grcima savršeno tijelo, igra i ova vrst pobjede.

Ovako prilagođeno tijelo bijaše onda Grcima najveća životna potreba u onim teškim prilikama. Mladež grčka mogla se je prilagođivati za onakvo vladanje, jer je građanin malo radio svojim rukama, nego su ga redovno opskrbljivali podanici i podložnici, a vazda ga

služili robovi. Gradanin bijaše slobodan čovjek i suveren sam za se. A gimnastičko vježbanje grčkih mladića imadaše značaj igre, u kojoj je najsilniji interes, najsilnije osjećanje, a pobjeda najveća sreća i slava.

To bijaše najprirodniji, a po tom i najbolji način tjelesnog uzgoja u svrhu onih prilika i onoga vremena.

Danas je to drugačije. Mi treba da se danas prilagodnjemo prema višoj ljudskoj svrsi, prema najvišem obliku ljudskoga vladanja, a to možemo, ako i bitne elemente igara razumno upotrebimo i oplemenimo. To-liko je uzgojna vrijednost igara!

VII. Metoda igara.

Nemoj se odviše starati, da djeci pribaviš zabavu, ta dosta će ih ona sama sebi izmisliti.

Rollin.

Igre u školi neka ne ostanu luksuz, nego učinimo od njih religiju.

Metoda dječjih igara, kojom uzgojitelj hoće da utječe na tjelesni i umni razvitak gojenca, a naročito na razvitak lijepa, dobra, moralna vladanja, treba da je ponajprije prirodna. Ona ne ima da se obori na urođene samožive čovječje nagone, nego valja da ih prilagođuje prema svrsi ljudskoj i da vodi dijete onim istim putom, kojim priroda vodi čovječanstvo u njegovu razvitku. Pošto dijete u svom razvitku pređe sve one stupnjeve (periode), što ih pređe čitavo čovječanstvo, to se prema

tomu odбору i igre, ali ne onako da se dijete podržaje u svojoj razvojnoj periodu, nego tako da se postupice diže, da što prije pređe iz niže u slijedeću višu periodu. Od djeteta ne može se na prečac stvoriti čovjek, ali se ono ima tako upravljati, da na svom razvojnom putu što brže koraca.

Dijete neka je dijete, ali bolje i razvijenije dijete; neka je ono divljačić, ali sa što manje divljaštva; oblik njegova vladanja neka je najniži, ali što ugladeniji i plemenitiji, a gdje je god moguće neka se razvija i prelazi u treći i najviši oblik; neka bude dijete ponajviše receptivno, ali neka uza to reproducira, a i producira, koliko se samo može; neka budu djetetu i mladici formalnosti, ali neka što više pazi na jezgru, a što manje na ljusku, na formalnosti; neka budu djeci energija i nagon za pobjeđivanje, ali neka se sve to plemeni, kako će se snažno i srčano upotrebljavati u najvišem obliku vladanja i usposobljavati se za najviši ljudski život, a ne u svrhu, kako da se dijete uzvisi oholo i tašto nad druge, kako da savlada i potlači slabije.

Najplemenitiji čovjek potječe od divljaka. Divljak se ne ima uništiti, da se iskorjeni divljaštvo, nego se on ima oplemeniti; sva njegova snaga ima se iscrpiti u najvišu ljudsku svrhu. Sve kulturno bilje postalo je od divljeg bilja; sve pitome životinje upitomiše se od divljih. Razuman vrtlar ne iskorjenjuje jabukovog divljačića i ne baca ga na vatru, nego nacijepi na nj plemenitu voćku, da iscrpi njegovu prirodnu snagu.

I najprosvjetljeniji narod preživio je herojsko doba ratovanja. U toj svojoj dobi najvolio se je boriti, a najveći junaci bijahu mu polubogovi. Nad junaštvo veličine i slave nije bilo. To nam svjedoče toliki spomenici. U

toj dobi niču i cvatu junačke pjesme i pripovijetke o divovima i o svem, što je vanredno silno, veliko i jako. Neki se je narod do te visine razvio rano, neki kasno, a mnogo ih se iz te dobe još nije maklo. Pa tako i u razvoju individua dolazi iza djetinstva stadij, u kom ga životna snaga nagoni na bojevanje, rvanje, na igranje vojnika i razbojnika, dakako drvenim sabljama i puškama. Bože moj, kolikim žarom i „junaštvom“ razbija omladina prozore svojih protivnika i neprijatelja! A kolikom se opet „slavom“ nabacuje jajima na one, koji se kukavno nabacuju blatom na njihove mladenačke ili narodne svetinje! Veće eneržije, poleta, veselja i šale ja nijesam vidio u igrama zrelije omladine, nego li je ima, kad se ona poigra kajgane. U toj dobi djeca vrlo vole pripovijetke o divovima, o Kraljeviću Marku, o vukodlacima, međedima i ratovima. Gledajte samo dječake, pa i poveće, u galeriji slika, pa ćete vidjeti kako se kupe oko slika, što prikazuju krvave i strašne ratove.

Naši seljaci, naročito pak lički, žive u toj dobi. Vojnički život ih je prekalio i podržavao u tom razvojnem stupnju. Ovi se najvole igrati, junačke igre, „kamen a ramena“, a velika je dika njihovu čobaninu, ima li vola pelivana, koga ne moža ni jedan vol u selu da nadvlada. Pa da se može bolje ponijeti, oštire i šilje mu rogove. I krmak bojac velika je dika svinjaru. U nekim mjestima u kotaru kostajničkom, a na međi bosanskoj, gdje se je toliko klalo i otimalo, velika je dika čovjeku, komu je na grobnu krstu nacrtana kubura, što će reći da je junak od puške poginuo, pa to bilo i u krađi.

Vrlo je potrebno, da se djeca jačaju i junače, na što ih i sile nagoni njihove junačke dobe. Tjelesno i duševno zdrava i čila djeca, koja se dobro hrane; koja su

dobra želuca, zdravih pluća, jaka sustava za optok krvi i u opće krepka tijela, mora da su živa, poskočna i srčana. A zna se, da se obično od ovakve djece odgoje najkrasniji i najznačajniji ljudi, dok od mlitava, plašljiva, pospana i malokrvna djeteta nikad prekaljena moralna značaja. Srčane bolesti uzrokuju plašljivost, kukavštinu, a to je posljedica slabe životne sposobnosti, kao što je hrabrost posljedica sposobnosti za savladivanje opasnih i neprijateljskih prilika. Koji dječak proživi svoju junačku dobu u granicama pristojnog i dostojnog junaštva, koji s najvećom voljom i energijom obavlja i teške poslove; koji je hrabar, neutrudiv, odlučan i koji se uzda u svoju snagu i vještinu; komu nije ništa teško: u toga ima mnogo životne snage, mnogo sposobnosti, da se razvije do krasna čovjeka. Ove krasne sposobnosti valja da se igrom jačaju i razvijaju. Dječak, koji je u igri ovakav, obavlja i svaki, pa i teži posao, odvažno, baš hrabro i s veseljem, da ga je milota gledati. Kad mu je n. p. povesti pune tačke, upre se on snažno i vozi srčano, kao kakav pobjeditelj. Recite mu da prenese težak kamen, pa ćete vidjeti kako je gotov na taj posao, baš za to, jer je težak, jer se teško savlada; a kako li ga ponosito nosi, kako li mu je drago, što ga sila i pouzdanje nije iznevjerilo. Dajte mu da kopa, da putuje daleko, pa ćete se uvjeriti, kako je svuda junak. Pane li ko u vodu, treba li komu bilo u kojoj nesreći priskočiti u pomoć: to on bez straha skače u pogibao, da udovolji svojoj energiji i da spasi nesretnika. Valja li roditeljima pomoći u poslu, evo njega u pomoć. Treba li se uspeti na drvo ili se spustiti u ponor, treba li ubiti opasnu zmiju, evo posla prema njegovoj čudi.

Ovakvi neka nam budu dječaci i mladići. Uzgojitelj neka samo s puno takta upravlja djecom u igri i svuda u životu, pa da suzbija samo svaku surovu i ružnu bojovnu ćud, te svako surovo, neotesano, razuzdano, nepriстойno i neugladeno vladanje. Ali to se dakako ne može polučiti samom igrom, jer na uzgoj utječu hiljade raznovrsnih stvari i prilika. Uza sve uzgajanje igrama, treba mnogo obrazovanja, što bolje i šire spoznaje o svijetu. Bez toga ne može se mladić, a ni gotov čovjek krenuti u višu razvojnu dobu. Dakle igrom i obukom i svim uzgojem ima se postupice i suglasno djelovati na moralni razvitak dječji. Nagoni i sklonosti ove razvojne dobe će se uz moralni napredak i razvitak u daljnjem razvijanju urediti, oplemeniti i udariti drugim pravcem — u višu periodu. Sva životna eneržija, sve što je do sad imalo junački biljeg, težit će za višim idealima, za koje će onako snažno i odlučno raditi, kao što do sad za svoje junačke ideale.

Koliko se je sposobnih ljudi, dakako još uvijek na preniskom stupnju kulturnog razvitka, odmetnulo u hajduke, jer su im se pogazile najveće obiteljske svetinje! Što su ti ljudi sve pretrpili za obraz! Mi ih žalimo s njihove nesreće, i oni zaslužiše svoje poštovanje. Koliko nam je samo simpatičan u našoj književnosti „Hajduk Rade“! U povoljnim prilikama oni bi se razvili do najplemenitijih značaja, za što surov razbojnik nije ni malo sposoban, a ni slabić i mlitavac, koji mirno i ponizno gleda, kako mu se vređa poštenje žene i kćeri.

Organizam, u koga je izvorna životna sila samo srednje veličine, može doduše u sebi osjećati nagon za samosvojnošću i savršenstvom, te može ovu težnju i po-

kazati, može dozreti do duševnog cvijeta sreduje kakvoće, ali on ne može svoje težnje za samosvojnošću oživotvoriti, jer mu za to nedostaje potrebna puna mjera izvorne životne snage. Njegovo čustvo slaboće jače je od njegove težnje, a nesvijesni nagon da se održi, koji izvire iz te slaboće, sili ga u izvjesnoj prilici da napusti svoju težnju za samosvojnošću; on se mora osloniti na druge, jače elemente i svoju slobodu zamijeniti sa odvisnošću i ropstvom. Samo ako se dobro nalazi, on se ni ne miče, kad se vređaju najveće obiteljske i ljudske svetinje, nego da što bolje očuva svoj opstanak, probuđuju se i djeluju u njemu ona naslijeđena zla svojstva, oni niski nagoni iz pradobe, proti kojima se kultura toliko bori. Dočim organizam, nadaren punom izvornom životnom snagom, očituje svoju snagu u obliku plemenita junaštva i može se razviti do najvećega savršenstva.

Da ova toliko znamenita snaga ne smalakše i ne zakržlja, valja da se uza sve ostalo igrom jača i razvija, dok se ne preobrazi u najviši svoj oblik.

Sam Kolumbo je najkrasnija slika pune izvorne životne snage, jake volje i pravoga junaštva, ali i oni ljudi, što se preseliše u Ameriku ne bijahu kukavice, nego zaista odlučni, srčani i za život sposobni ljudi, ljudi jaka duha i volje. Koliko li je najslobodoumnijih ljudi uteklo iz Evrope, a naročito iz Španije, u Ameriku, da spase svoju glavu?! Samo ovakvi elementi moguše u tako kratko doba preobraziti Ameriku i stvoriti toliko napredne, slobodne i sretne države.

Kako se je ljuto griješilo, ugnjetavajuć i tjerajuć od kuće najodlučnije i najslobodoumnije ljude, tako se često griješi u različnim školama, udarajuć brutalno na uče-

nike, koji se opiru svakoj nepravdi i ne mogu da se slijepo, nerazumno i ropski pokoravaju svačijemu hiru. Gde je tako, uzalud sva uzgojna vrijednost igara i svih disciplina. Koliko li se puta od prilike ovako postupa

— Petre, ostat ćeš dva sata u zatvoru!

— Ne mogu, gospodine, jer nijesam kriv.

— Ostat ćeš četiri sata, kad se opireš.

— Ali molim gospodine, ja nijesam kriv, izvolite se najprije o tom osvjedočiti.

— Osam sati! — više učitelj. — Ako pisneš, dobit ćeš još.

Petar pretrpi kaznu, a učitelj će mu:

— Što ne ćeš da moliš za oproštenje?!

— Kako ću moliti, gospodine, kad nijesam kriv.

Petar se opet kazni, a iz čudorednosti dobije vrlo rđav red. Sada mu se je ili ropski pokoriti i hiniti krivnju ili mu se je seliti iz škole.

Ovo se spominje za to, da se upozori kako treba razlikovati ovakvu plemenitu čud od puke i bezrazložne tvrdoglavosti, zločinačke i surove čudi. A ropska čud, koja se svemu i svakomu, dobru i zlu, slijepo i himbeno pokorava, nepitajući što je čudoredno, što li nije, nego gleda samo na svoju korist, opet je nešto treće. U ovu vrst ljudi broje se oni, u kojih je izvorna životna sila premalena, te od njih nikada svjetlih karaktera, ali u školi ih smatraju još mnogi najboljim đacima. Ovakvima strah smućuje razum, a smanjuje tjelesne sile, te su sami sebi gotova nevolja i ne mogu se razviti do prekaljena značaja. Nu pravo reče već Horac: „Istjeruješ li narav i rogljama, ona se ipak vraća“.

Kao što se ne smije dječja hrabrost brutalno potlačivati, tako se ona ne smije razpiriti ni u smjelost i

mahnitost, jer i ovde treba promišljenosti, razuma, kao što u svakom poslu i preduzeću. Istina je, da samo hrabar čovjek može mirno da vlada sam sobom i da vrši stalno svoje dužnosti, pa bile zapreke još tolike; istina je, da je srčan čovjek pripravan na svaku pogibao, ali se on ipak nje boji, i to samo u tolikoj mjeri, da ga ona drži na oprezu, da mu uzbuđuje pazljivost i eneržiju tjelesnu i duševnu, te se on vlada muški i po razumu. Strah ne smije da bude ni manji ni veći, nego samo tolika opomena, da se mudro čuvamo zla, što nam preti. U koga toga ne ima, nego nerazumno srće u pogibao, ni ne misleći na posljedice, taj je smion, te se ne vlada razumno, dakle zlo. Smjelost ima se obuzdavati u igri, a suzbijati razvojem razuma.

Treba da se još jedan put obazremo na glavni značaj ovog doba, naime na težnju za pobjedom. Mogao bi nas ko upitati: Pobjeda je krasan užitak i poticalo na hrabrost, ali kad god se pobjeđuje, neko gubi, a šta je onda s njim? Zar to nije zlo u uzgoju? Na to nam Rousseau ovako odgovara: „Znaš li, koje je najsigurnije sredstvo, da dijete unesrećiš? Ako ga priučiš, da sve postizava“. Dijete treba da se i priučava, da pregara, da se umije snaći u svakoj neprilici, pa da u teškom poslu ne klone duhom, nego da ustraje, jer onaj pobjeđuje, ko ustraje. Ako dijete uvijek pobjeđuje, uvijek dobiva što uzželi, a dogodi mu se napokon da ne uspije, to ga više uznemiruje i unesrećuje, nego da prije stotinu puta nije uspjelo.

A zar nije zlo, što se djeca uzgajaju da budu hrabra i kako će pobijediti iskrnjega svoga? Zar ne propovijedamo i mi s jedne strane religiju ljubavi, a s druge religiju neprijateljstva? Nije, prijatelju, druge,

nego mora da računamo s prilikama u kojim živimo. Pošto među narodima ne ima još potpunog bratstva, nego vlada neprijateljski duh, to se i toliko cijene one sposobnosti, bez kojih ne ima uspjeha u ratu. Pošto se u svim našim susjednim državama uzgajaju svi sinovi za rat; pošto njihovi daci paraju u dvoboju sebi lica, a gospode im se za to dive; pošto se vojnik više cijeni nego građanin; pošto se misli, da ne ima veće slave, nego li je ona, što se stiče u ratu; pošto se njihova životna eneržija bitno sastoji u zubima i pandama, veli Spencer, potrebno je, da su i naši zubi i pande u redu, i da mislimo i osjećamo prema tomu. — Kao što u prirodi nikad mira ne ima, tako i u ljudskom životu duševne sile udaraju jedne o druge, preče se i jačaju. Ideje ustaju proti ideama, načela proti načelima: nikad ne vlada mir u carstvu duševnom. U protivnosti idea jest najjače podjarivanje čovječanskog procesa, najjači motor svakoga razvitka i napretka. Sile bez otpora bile bi sile bez snage. „U akciji i reakciji duhova ima ogroman pokret i ujedno velik životni element“, reče Ranke.

Iz junačkog doba prelazi svaki narod u viši razvojni stupanj, gde se zanosi za različnim idealima, koji opet vode u buduću kulturni razvoj. Ali sva je ta budućnost još nejasna, jer je spoznaja svijeta u toj dobi još uvijek preuska i krnjava. Ovo kulturno doba jest mladenački vijek naroda. Ovaj vijek tako isto dolazi u životu pojedinca iza junačkog doba, koji se prirodnim redom obrazuje. Duševni vijek je u toj dobi širi, ali se vide ipak samo najglavniji stožeri dosadanje svjetske spoznaje. Pa kao što narod u toj dobi kulturnoga razvoja slavi ljubav, vjeru, prijateljstvo, patriotizam, velike ljude i dr., tako i čovjek u svojoj mladenačkoj dobi najvoli iste ideale, ide za istim užitkom, te su mu i igre prema tomu.

Vladanje u ovoj dobi je plemenitije i ponositije, nego li u prijašnjoj. Mladić koji je u prijašnjoj dobi pokazivao junaštvo u svom obliku, bit će sada i velik junak, ali u drugom obliku: velik idealista, buran i zanosan pregaoc na svom polju. Ovo pjesničko doba najvoli ljubavne pjesme, romane, ples, pjesmu, glumište, druge umjetnosti, u kojim igrama opet glavnu ulogu igra ljubav što je ovoj dobi ne samo najslada, nego i najprirodnija duševna hrana. Ovo doba cvijeća i zanosu traži i zborove umnih i krepelih muževa, gde se radi o napretku, slobodi i sreći narodnoj ili ljudskoj, ono okuplja mladost oko žrtvenika, na kojem se pali žrtva u slavu ljudima, koji radiše, živiše, trpiše ili padoše za najviše ideale.

Mladost u tom mirisavom cvijetu i sa zanosom ustaje na obranu svojih ideala, za nje prolijeva krv i daje glavu. Ovako se vlada mladić, koji se sustavno obražuje, u koga ima životne snage i sposobnosti, od koga može postati pravi čovjek. Žalosna je ona omladina visokih škola, koja samo buči, bježe se i pijančuje, a za nauku ne mari; ali žalosna je i ona, koja ne mari ni za što na svijetu, te živi bez ideala, a uči samo toliko i samo za to, da uhvati krušac.

Pošto u ovoj dobi nestaje onih igara iz junačke dobe, u kojima se mladež mnogo kreće, i jača tijelo; i pošto treba da je život ozbiljan rad: to valja da igre zamijeni sustavna gimnastika i tjelesni rad.

Omladina u ovoj dobi mora da je već dobro pro-
duktivna, da se što više oslobađa kojekakvih formalnosti i sazrijeva za najviši život. Omladina, koja u visokim školama slabo ili nikako ne radi na književnom polju, za koju se u javnom životu skoro i ne zna; koja uz velike događaje svjetske ostaje bladna; koja ne po-

lazi najnaprednijim kulturnim putom, nego se bavi sitnicama poput neškolovane omladine, koja ne pali žrtve znanosti i umjetnosti: žalostan je pojav, jer na ovakvoj omladini ne ostaju narodi.

Spoznaja svijeta vrlo se je raširila znanošću, a naročito prirodnim naukama, dakako samo u najobrazovanijim ljudima, te oni već uđu u najnoviji realistični vijek, a to je prijelaz čovječanstva u muževno doba. Ljudi u toj dobi hoće da im je duševna hrana najsavršenija umjetnost, te igre najvišega oblika, prema najvišem stepnju današnje ljudske spoznaje.

Kao što je basna najzgodnija i najmilija moralna gimnastika za dijete, u koga je spoznaja posve uska, tako je zreli čovjeku tek prijatna najsavršenija dramska umotvorina, dok se svijet male obrazovanosti i te kako zadovoljava kakvom god lakrdijom i karikaturom. Što je u čovjeka spoznaja veća, to valja da je i umjetnina veća, jer inače ne može na njega umjetnički da utječe. Umnoj i zreloj glavi treba dakle najsavršeniji oblik igre, kojim se krepí njezina umna, moralna i estetska snaga.

Učenjaci i umjetnici, prekaljeni ovom dobom, teže svojim životom, vladanjem i stvaranjem za dobrotom i ljepotom, te osjećaju da im je to najsvetija i najugodnija dužnost. Oni s muževnim mirom stvaraju najveća djela, promatraju svijet i dočekuju najveće događaje. U njihovu govoru ne ima deklamacije, ne ima mladenačkoga zanosa i patosa, ne ima traga nikakvim pomagalima, jer im se u samoj mirnoj riječi sjaji snaga duha, veličina ideje, ljepota oblika i stila. U njih suze i žalost nijesu više krepost, nego slabost; u njih odavna ne ima čednosti, jer oni svojih vrlina ne prikrivaju, a ne ima ni

ponosa, nekmo li oholije, jer im je mrsko isticati svoje vrline, niti se hvale bilo na koji način. Moralna im je snaga tolika, da su jači od svake boli, da ih ne može ništa zastrašiti, pa urotilo se proti njima nebo i pakao. Ovo je najviši oblik junaštva, najviša ljudska sposobnost, to su najsajnije zvijezde u sumračju čovječanstva. Ako bi rekao, da sva ta veličina izvire i iz živih i srčanih dječjih igara?! Ali ovakvih je ljudi danas još malo, jer većina njih stoji svojom dobrotom pred zatvorenim vratima ove dobe. Ovi znanosti i umjetnosti udaljiše od prave njihove svrhe, jer njom izrabljuju svijet, te je ona dragocjena raskoš za bogataše. Ovakvi učenjaci i umjetnici imadu lijepa dara za stvaranje, ali im je spoznaja još uvijek preuska, a izvorna životna snaga još uvijek premalena za najviši oblik ljudskoga savršenstva. Kad će glazbenici, slikari, kipari, glumci i drugi umjetnici biti svestrano, upravo filozofski obrazovani ljudi, baš i pravi filozofi, bit će više Tolstoja, Verdija i Spencera, koji danas stoje u svetišu muževne dobe, toga raja na zemlji. Valja imati na umu, da je filozofija tako isto lijepa i pjesnička, kao što i poezija sama, a da prave umjetnosti i ne ima bez filozofije.

Ovim prirodnim putom, što je označen krupnim crtama, razvija se čovjek do svoje zrelosti, a na tom putu prati ga i vjerno pomaže — u ostalom i — igra, kojom upravlja uman i sposoban odgojitelj.

Pošto je žena drugačiji junak nego li čovjek, to valja da najprije u glavnom proučimo njezinu prirodu, jer bez toga ne bismo znali, koje da igre odbiremo u njezinu uzgoju i koji da im zadajemo pravac, da se i ona pospješno razvija prirodnim putom do iste zrelosti, kao i čovjek.

* * *

Žena je ženski čovjek. U nje ima mnogo kreposti i pogrješaka, upravo kao što i u nas muževa, samo što su njezine kreposti i pogrješke drugačije, nego li naše. Nikoga čovjek nije toliko obožavao, a i toliko proklinjao; nikoga nije toliko cvijećem kitio, tolikim tamjanom kadio; ali opet nije nikoga toliko ocrnjivao i okrivljivao, kao ženu. Žena bijaše čovjeku i anđeo i vrag. A sve je ovo po ve prirodno, jer samo onoga strašno mrzimo, koga smo silno ljubili.

Jak čovjek učinio je robinju od slabije žene, ne da ju ponizi, nego da ju čuva kao svoje najveće blago, koje toliko mileje i za koje se toliko boji. Žena, budući slabija i živući od pravijeka u ovakvim ropskim prilikama, branila se je lukavštinom i lažju. Lukavština je sila, kojom se robovi i slabiji, ne samo među ljudima i narodima, nego i među životinjama, bore proti jačima i svojim gospodarima. Narod, koji je kroz vijekove robovao, pun je lukavštine i laži, a hini gospodaru svoju ropsku ćud. Lukavštinom se je žena u svojim neslobodnim i teškim prilikama morala služiti od vajkada, pa se u tom pravcu toliko izoštrila, te ovo svojstvo kao baština prelazi sad u većoj, sad u manjoj mjeri s matere na kćeri. Za njezino održanje u onim prilikama, to je zaista bilo nužno.

Plačem umekšavaju se tvrda srca i nagone se na milosrđe. To dobro znadu djeca, slabiji, a pogotovo žene. A veli se: „Žena, koja plače, je moguća; žena, koja dobro i lijepo plače, je svemoguća.“ Ovom silom morala se je služiti žena vrlo često, i kao da je sva svoja dobra od čovjeka isplakala, pošto danas tako lijepo, tako čustveno i tako lako plače i plačnći moli! Njezina krasna igra u toj glumi vaaređno je umiljata, fina sa-

vršena i — urođena. Ona svojom dramatskom snagom ne samo razoružava, nego i osvaja. A kad plač i molba, i sve ovakvo vladanje potječe iz iskrene ženske daše, onda ne ima čistije, svetije i uzvišenije suze i molitve, nego li je ženska. Žensko vladanje jamačno ne bi bilo nikad toliko milo, slatko, nježno i pjesničko, da je fizički jača od čovjeka.

Žena je čustvenija, nježnija i dražesnija od čovjeka. U tom pravcu neka se dalje razvija. Te su vrline djevojci moć, kojima stiče muža; one su potrebne majci u uzgoju djece. Ženska zla svojstva, koja su nužna posljedica zlih prilika, neka se oplemene i navrate najplemenitijim pravcem; a to se može svestranim uzgojem, obukom i pravednim položajem u ljudskom društvu. Igrom neka se zlo ne jača, pa za to ne valja da se djevojke igraju onakve igre, u kojima se lukavštinom dolazi do pobjede.

Mnogo treba vremena i nauke, dok majka podigne dijete na noge, ali još od prvog čeda nije poletarac, već dolazi i drugo, pa treće. Tako se je žena već od pravijskoga držala ponajviše djece, doma svoga, dok je čovjek odlazio u lov, da prehrani sebe i svoju porodicu. Tako bijaše žena od vjkada kućanica, stožer obitelji, kao što je još i danas.

Čovjek se je u tolikoj životnoj borbi ojačao, očeličio i izoštrio, dok žena na tom polju nije bila nikad junak. Ona je velika na onom polju, na kom je po prirodi od vjkada najviše radila i najviše trpila. Žena više podnosi životne odnošaje, što potištuju i razaraju život, i ona živi duže od čovjeka. Žena je tamo najveća, gde je čovjek najmanji.

Znala je žena koliko je fizički slabija; znala je od vjeka, da ne ima čovjeku većega veselja u svijetu, nego li je njezina krasota; znala je ona za što čovjek nad njom toliko drkće: ali je u svojim prilikama bila prisiljena, da misli čim i kako će pobijediti svoga čovjeka; ona je uz to velike žrtve donosila, velike patnje prepatila za svoj porod: i na tom je polju najveća. Žena je u opće onaka, kakvu ju učiniše prirodne prilike i čovjek.

Anatomski žena niti je muža nadmašila, niti je niža od njega, nego se od njega razlikuje, jer ima da vrši druge funkcije. Svojim oblicima naliči žena na mlada čovjeka, a približuje mu se i u psihološkom pravcu. A djeca razlikuju se u prvim godinama samo spolom; samo po odijelu možemo razlikovati dječarca od djevojčice. Kad već pubertet utisne obim spolovima svoj dubok biljeg, pokazuje već prva zora njihovih čustava i misli neku razliku.

Djevojka je tiša i nije toliko osorna i nagla kao dječak, ali je više kućevna i ljubežljivija. Dječak je više nasilan, svadljiv i neposlušan. Naprosto kaže se: dječak je gori od djevojčice.

Koja je razlika u sklonostima među dječakom i djevojkom, očituje se baš najbolje u igri, jer je svačija igra prema svojim nagonima i sklonostima. Djevojka voli svoju lutku, dječak sablju, pušku, konja, a to će reći: dječak hoće da se bori i ubija, a djevojka da rađa i njeguje djecu. Dječaci nijesu nikad pokazali svoje ratoborne, muške čudi u tolikoj mjeri, ako i u djetinjem obliku, uolikoj za križarskih vojna. U Franceskoj digne se g. 1212. nekakvo pastirče, po imenu Stefan, pa skupi svu silu djece pod svoju zastavu, da izbavi

sv. grob iz ruku muhamedovskih. Uzalud sve molbe i zapreke roditelja i grožnje kralja Filipa II. Augusta, djece nije mogao niko odvratiti od njihova nauma. A u Njemačkoj sakupilo se uz desetgodišnjega dječarca Nikolu do 20.000 djece i sa štapom u ruci krenulo na istok, da spasi svojim junaštvom, što ne mogahu tolike vojske, a svijet je mislio da će se stvarati čudesa. „Kad se djevojčice ničim ne bi razlikovale od muškaraca, mogli bismo ih raspoznati po njihovoj silnoj želji igrati se lutaka“, veli Frances Jules Simon. Kad im se dade, da se igraju s pravom i živom djecom, onda je njihova sreća na vrhuncu. Kad pak dođe blaženo vrijeme da imaju svoje dijete, onda im je ono sav svijet.

Kad djevojčice vole dječачke igre i muški posao, a dječak opet lutku; kad dječak najvoli vesti, plesti, našivati gaće, nositi naušnice, prati, kuhati i s djevojkama drugovati: to je onda neprirodan pojav, koji se ima što savjesnije uređivati. Takvom prilikom, veli šaljivo veliki Talijan P. Mantegazza, valja da oči široko otvorimo, jer možda u tom vidimo početak, kako će spolovi u buduće zamijeniti svoje uloge. Dječak neka ostaje čistim dječakom, a djevojka čistom djevojkom, jer ne ima neprijatnije i neprirodnije žene, nego li je muškarca, a odvratnijeg čovjeka, nego li je muška ženska.

Što ja znam, a i drugi tako vele, djevojke koje su svoje lutke kao milu uspomenu čuvale od djetinstva preko udaje, jesu vrlo dobre matere, dakako za to, što se već rodiše s tom materinskom sklonosti, i što ovu igrajući se lutkom, učvrstiše i razviše.

Stari Grci davahu svojim kćerima lutke, koje bijahu sa svim nalik na naše; a kad je kćerka poodrasla, po-

sveti svoju posljednju lutku božici Afroliti i smjesti ju u hramu.

Lutka je psihološki preteča djeteta, a ljubav i briga što ju dijete posvećuje lutki, igrajuć se ovako majke, označuje prvi osvit materinjeg čustva.

Žena je sva proniknuta materinjim čustvom, evo već od djetinstva svoga, i ona je to savršenija i vrednija, što je više majka. Jules Simon veli: „Ima supruga dobrih i rđavih, ali matera ima samo dobrih. Rđava ako se gde desi, nešto je suprotno prirodi“. Materinstvo je najviša čast ženi, i bez toga ona nije žena. Materinstvo je prvo i najbitnije određenje svake žene. Niko ne uči i ne uzgaja djece s tolikom ljubavi i toliko prirodno, kao mati. Ona ne može da obučava, a da ne ljubi. Ovo je najviša i najčovječnija zadaća žene. Baveći se žena toliko i s tolikom ljubavi oko djece, vrlo oplemeni svoju ljubav, te ljubi više, nego li čovjek; i majčina je ljubav veća i trajnija od očeve. Samo žena, naime sv. Terezija, koja nije nikoga ljubila, nego Boga, izusti ove krasne riječi: „Pakao je mjesto, gdje se više ne ljubi.“

„Najmoralnije i najsretnije društvo je ono, u kom su sve žene majke, a najnemoralnije ono, gde ima najmanje matera“,

To materinstvo ima se igrom uzbuđivati i jačati, t. j. lutkom. Djevojčice neka se igraju što duže lutaka, a jezgra tih nježnih i dražesnih igara neka je materinsko čustvo, simpatija za djecu. Ali lutke neka nijesu raskošne i skupocjene, jer ovakvim može se djevojčica iskvariti, a to biva, kad ne radi drugo od lutke, nego ju svaki čas preoblači u sjajne i svilene haljine, sad za ples, sad za šetalište, sad za posjete, sad za kuću, sad

za i t. d. Ovako djevojčica jača svoju taštinu, oholiju, pohlepu za besposlenim i sjajnim životom, kao i za raskošjem. Najbolje će biti, da mala djevojčica sama sebi pravi posve prostu lutku od čistih krpica; a poslije, kad malo poraste, neka sama svojoj kupovnoj lutki kroji i šije košuljice, suknjice, pregačice; neka joj plete kapice, pravi jastuke, pokrivala i sve, što „maloj“ treba; neka joj pere i uređuje rublje i sve ostalo; neka njezine stvari čuva lijepo složene, u najboljem redu i čistoći u ormariću ili na posebnu mjestu. Ovako se djevojka igrajuć, a ipak radeć najozbiljnije i najkorisnije ženske poslove, na najprirodniji način sprema za svoj život, za dobru majku i valjanu kućanicu. Najmilija je dakako lutka, kojoj se mogu uda i glava po volji micati i namještati.

Trgovina nudi nas, dakako sebi za volju, onakvom robom, kakvu mi najvolimo, a tako isto čini sav svijet, pa i žena. Ona hoće na sve moguće načine, da nam omili i osvoji nas onim, što je nama toliko mило i drago: ona hoće i nastoji svom snagom duha svoga, da je lijepa. Znajući da je ljepota tolika njezina moć, tolik čar, pred kojim pada jaki muški svijet na koljena kao rob; znajući da je to često njezin jedini spas, vazda radi i misli, kako da usavrši svoju ljepotu, pak joj je ta sklonost i urođena. S toga češće i rađe posjećuje modistice, parfimerije i draguljare, nego li knjižnice i iste galerije slika. Sve je to ženi sto puta preče, nego li škola, a rekao bih, da nijedne knjige ne lista s toliko dražešnim interesom, kao najnovije modne žurnale. Kolikom opet pomnijom razbire nove uzorke latka. Mnogo puta pregleda sve, prije nego se odluči, koji će uzeti. Gledajte samo malu djevojčicu, kad obuče

novu opravicu, kako se gleda i kako je sretna! I ona već osjeća, ako još i ne zna, gdje je težište njezine snage, i da je ljepota njezino životno pitanje. Muž hoće, da je žena lijepa, i evo dokle dođe ženska konkurencija u tom pravcu.

I pravo je i lijepo, da je žena lijepa tijelom, kretanjem i svim vladanjem svojim. U tom valja da joj pomažu i igre. Sve igre, u kojima se djeca kreću, i osposbešuju zdravlje, a krepe tijelo, a po tom služe ljepoti. Ali ove igre valja da su sa svim prema ženskomu značaju, koji one imaju da oplemene; a uvijek treba paziti, da se djevojčice što ljepše kreću i vladaju, nu posve prirodno i bez svake afektacije.

Kao što u svakom duševnom i tjelesnom radu treba neka mjera, tako ona treba i u igri. Neka su djeca tako uznešena za igru, da toliko skaču, rade, muče se i toliko se igraju, da posve iznemognu, te poslije igre nijesu ni za što, a lako se pokvare, razbole, a i umru. To ne valja, i ovakvu djecu treba u igri susprezati. Prvo pravilo tjelesne i moralne higijene glasi: očvrstite sami sebe, ali ne prevršivanjem, preteretnim radom. Valja tu održati neko ravnotežje između tjelesne sile i rada (potrošene sile). Prekomjeren potrošak sile ne može svagda da se podmiri dovoljnom svotom dobitka nego ostaje neki manjak, a to je zamorenost. To valja za djevojke i dječake, ali se ovde za to spominje, jer djevojke najviše prevršuju na plesu, a često i na ledu. Ako tjelesno vježbanje nije higijensko, nego pretjerano onda ono škodi zdravlju i ljepoti. Žena po svom tijelu i prirodnom pozivu nije teretni stvor; i koja god žena radi teretne poslove, može biti jakih kosti i žilavih mišica, ali nikad nije lijepa, a tako i čovjek.

Pravi je muž hrabar i sposoban za svaku životnu borbu na fizičkom i moralnom polju. Jules Simon veli: „Hrabrost je ono, što najbolje dolikuje našoj sudbini, zdravlju našega duha i našega tijela, a ono još najbolje zaštićuje našu bezbjednost“. Život je pun borbe različenog oblika, a plašljivac i mlitavac nije sposoban ni za kakvu borbu, a kamo li za borbu sa samim sobom, proti svojim zlim sklonostima, koja je borba najteža. A Konst. Volney kaže u svojim „Ruinama“, da je „hrabrost, tjelesna i duševna snaga po prirodom zakonu vrlo znamenita krepost, jer je ona nužno i djelatno sredstvo za naše izdržavanje i našu sreću. Hrabar i jak čovjek odbija od sebe potlačivanje i brani svoj život, svoju slobodu, svoje vlasništvo. Svojim radom stiče sebi bogata životna sredstva i uživa ih u miru i s pokojem duše. Stigne li ga nesreća, od koje ga razum nije mogao očuvati, podnosi ju postojano i strpljivo, i za to su stari učitelji morala snagu i hrabrost brojili među četiri najodličnije kreposti“. A Locke piše: „Hrabrost je čuvarica i potpora drugim krepostima; bez hrabrosti jedva može čovjek postojano svoju dužnost vršiti, te živjeti onako, kako dolikuje značaju u istinu valjana čovjeka. Srčanost, koja nam daje snage da odolijevamo pogibli, koje se bojimo i zlu, što ga čutimo od velike je koristi u stanju, u kom se nalazimo u ovom životu, izloženi navalama sa sviju strana. S toga je vrlo zgodno, da djecu njom oboružamo čim ranije možemo.

Žena voli hrabra, pristala, krepka i duhovita čovjeka. Ona kukavicu prezire, a hrabru se divi. Mi svi po prirodi volimo pobjednika, a žene pletu mu vijence.

Gledajte samo našega slavlja ili zebu, da ne spominjemo drugih ptica, kako se mužjaci u proljeću sr-

čano bore među sobom, kako jedan drugoga hoće da natpjeva, dok ženka ne utječe u borbu, nego se pridruži pobjedniku, da s njim živi i svoj rod uzgoji u sreći i ljubavi. Jeste li gledali jelena, kako muški nosi svoje rogovlje?! A ima i pravo na to. I on se bori sa svojim suparnicima na život i smrt o košutu, a pobjednici, pošto srčaniji i boljih rogova, prenose svoje vrline na potomstvo, dok slabiji ostaju osamljeni.

Glavna je briga žene, da steče prava čovjeka i osnuje obitelj, a glavna briga čovjeka, da nađe pravu ženu, sreću svoju. Hinjenjem može žena zaslijeptiti muža, a tako i muž ženu, te na varci osnovati brak, ali se brzo razočaraju, a o kakvoj sreći ni govora. Pa kako čovjek, ako hoće da živi, mora da bude pošten, tako muž mora biti mužem, a žena ženom, ako hoće da budu sretni u braku i svom potomstvu.

Žena treba dakle, da se i igrom uzgaja i razvija u svom prirodnom pravcu, a muž u svom ne u tu svrhu, kako će lakše jedno drugo uhvatiti ili obmanuti, nego kako će više jedno drugo zaslužiti i svojim značajem zadužiti. Oko toga ima se raditi već od prvoga dana. I lijepo je, što majci ne ima preče brige, nego kako će udati kćer, a oženiti sina. Što bolji izbor, to bolje, naprednije i sretnije potomstvo.

* *

Osim tjelesnog zdravlja tek rođenog djeteta treba da nam je vazda na umu osobito njegov moralni razvitak; i oko ovog valja da otpočnemo raditi, što se ranije može, a da je to ne samo moguće, nego to lakše, što se ranije počme, vidjet ćemo odmah.

Poznato je, da su djeca lakovjerna, poučljiva, ugodljiva, poslušna i u svojoj volji slabo samosvojna,

te sjećaju na odrasle hipnotizovane ljude. Kad maleno dijete n. p. još hoće da jede, a zapovijeda mu se kategorički, nekom sigurnosti, koja ne trpi prigovora, posve glasno, ali bez zastrašivanja: „sada je dosta“, to dijete sluša i prestane jesti.

Poslušnost je prva potreba moralnu uzgoju, bez nje ne može se ni igrom upravljati, da ona uspješno utječe na moralni razvitak.

Nu valja imati na pameti i to, da je volja malene djece još preslaba, da poduže svoju pažljivost koncentruje u jedan jediti pravac. Napeta pazljivost umara dijete, pa s toga i ono brzo mijenja igru i poslove, a roditelji obično mu dopuštaju, da radi što hoće, samo ako njima ne smeta. Glavna je stvar, da se dijete čimgod zabavi, a dalje se i ne misli. Ovakvo dječje vladanje vrlo je pogubno moralnu uzgoju. Gde se djeci čini sve po volji, tamo ne može ni biti poslušnosti. Prečestim popuštanjem u tom pravcu, koje se u prvoj dobi dječje igre čini neznatnim, škodi se uzgoju značaja, jer dijete postaje svojeglavo, ako vazda čini što hoće. Vježbanje u poslušnosti ne počinje nikad prerano. Samo treba da se ovo obavlja najvećom blagosti i pravednošću, kao da dijete već shvata korist poslušnosti. U tom ne treba puke dresure, nego valja tako postupati, da dijete uvidi, da mu se nikad ne zapovijeda bez uzroka, i da zna kako mu se razumno zapovijeda.

Tako se može obrazovanjem predstava višega reda već u drugoj godini upravljati volja i uzgajati ovako značaj; ali samo najvećom dosljednosti moguće je, da se uzdrži dobiven oblik značaja.

Jasno je dakle, da djetetu ne valja davati previše igraćaka, jer ih se ono brzo zasiti i baca ih kao ne-

mile i ništetne stvari, dok svaka igračka mora da ostane djetetu simpatična i najdraža stvar.

Poznato nam je kakvi nagoni vladaju malenim djetetom, a sad treba da spomenemo, da se nagon može mijenjati i prilagođivati, u nekog individua više, u nekog manje. Nagon ostaje isti samo u istim prilikama. Ako nastaju drugačije prilike, u kojima se je nagon ustalio, to se on lako iznevjeri. Kvočke n. p. sjede na pačjim i tučjim jajima mnogo duže, nego li na svojim. U neke kokoške pasmine prevlađuje nagon za sjedenje, u neke nagon za čuvanje pilića, tako da ova potonja u opće ne će da sjedi preko tri tjedna, nego se najvećom us trajnosti stara mnogo tjedana oko pilića. Mlade životinje lako zaborave sisati, ako nekoliko dana ne sišu, n. p. zamorče. To može biti samo u onim životinjama, koje mogu već u početku svog života jesti i probavljati drugu hranu osim mlijeka. Sve nam to svjedoči, koliko je uzgoj, t. j. prilagođivanje dječjih nagona, sklonosti i u opće volje, znamenito baš u najranijoj dobi, dok je igra još jedini posao dječji.

A čim se dijete najprije igra?

Ruka je vanredno spretan organ. Ona se ovako prilagodi mnogim i premnogim hvatanjem kroz hiljade i hiljade godina. Ruka je dakle hvatalo, a hvatanje je u djeteta instinktivno. Opazilo se je, da dijete već od 17, 18 i 19 tjedana rukom hvata. Ne samo što je ruka toliko spretna, toliko zgodno sagrađena, nego je u nje urođena vještina za hvatanje, za primanje. S tom vještinom dakle dolazi već dijete na svijet. A urođenih vještina ima i u životinja. Recimo i o tom koju, pa će nam sva stvar postati jasnijom. Koješta čuli smo već o tom, govoreći o vladanju, a sad spomenimo još ovo.

Pile kako se izleže, za nekoliko časaka već kljuca i hvata kukce, premda nije to ni od koga naučilo. Ovakvo vladanje jest baštinjeno, a pojavljuje se ne bez iznimke, nego vrlo često, ako nastanu malo ne isti vanjski i unutarnji uvjeti, u kojima su pređi isto činili nebrojeno i nebrojeno puta. Kako iako pri tom instinktivno djelovanje dobiva oblik velike svoje inteligencije, pokazuje nam Al Agassis. Posve mlad rak samac (Einsiedlerkrebs), koji je tek malo prije izmilio iz jajeta, udara neobičnom živahnosti na zgodne puževe kućice, što mu ih čovjek metne u vodu. On pretraži zjalo kućice i nastani se u njoj s velikom okretnosti. Ako li je pak u kućici živ mekušac, onda ostane sa svim na otvoru i čeka, dok puž umre. Šad mali račić izvuče lješinu iz kućice, pojede ju i nastani se u njoj. Kolikog li predviđenja!

Pošto je zadak u raka samca mekan, to ga sakriva u kućicu, i s toga je ova njegova vještina najpreča potreba, pa se nije danas više bojati, da će ona smalak sati. Tako je i ručna vještina u djeteta za život od preke potrebe. Ona se rano pojavljuje, a lako se razvija i unapređuje, što se obično u prvoj dječjoj dobi ne samo ne čini, nego se baš silovito preči. Ništa nije neprirodnije, nego povijati i sapinjati djetetu ruke i noge, a sve u tu svrhu, da bude dijete tjelesno ljepše i sposobnije. Ovako kukavno dijete ne može da se makne, nego mora da leži kao mumija; a mjesto da ga ispunjuje ugodno osjećanje, što je za razvitak dječji u fizičkom i moralnom pravcu od preke potrebe, pritištu ga neugodna osjećanja. Mjesto da se ovo instinktivno kretanje ruku i nogu pospješuje, radi se najsilovitije proti njemu. Već prvih nedjelja kad se

svuče i razokrije, dijete pokazuje, koliko ugodno osjeća živalno pružajuć nožice. I veće dijete, kad se svuče, sve skače i trči po sobi od veselja, kao vjeverica, te se osjeća sretnim i slobodnim.

Neka se dakle dijete ne sapinje i ne povija, da može po svojoj volji rukama hvatati i micati, a nogama se praćkati, kao riba u vodi. Ovakvim vladanjem, ili recimo igrom, dijete se na najprirodniji način sprema za život, upravo kao mlada lastavica, lijećuć i igrajuć zrakom bez ikakva cilja. Samo treba paziti, da dijete u toj igri ne ozebe, a dok miruje neka je lako omotano i pokriveno, da se što ugodnije i slobodnije osjeća.

Različni zvukovi, kao što je pjevanje, sviranje, govor, zveketanje i dr. uzbuđuju u djeteta već u drugom mjesecu, ugodna i sretna osjećanja, pa se tim može nezadovoljno i rasplakano dijete ne samo umiriti nego i razveseliti. Ako i ostaje dijete u ovakvoj igri pasivno, ali se ipak na nj uzgojno djeluje, jer dijete pazi, gleda i sluša, ugodno se osjeća i vježba svoj sluh.

U četvrtom mjesecu veseli dijete da hvata i u ruke uzima stvari do kojih samo dođe. U petom se mjesecu ovo hvatanje još više opaža, a u šestom pogotovo ojača. Ono voli hvatati i natezati čovjeka za bradu i brkove i gdje mu se zgodnije čini, a uz to gđekad i grće i smije se od zadovoljstva, koje prati svaku igru.

Dijete od nekoliko mjeseci već se voli igrati zvoncem, praporcima i sličnim zveketalima, koja treba da su sa svim prosta i bez svake otrovne boje. Ali ovakvo dječje vladanje i kretanje niti je oponašanje, niti je instinktivno, ni refleksivno, ni emociiono, nego promišljeno. Ono se javlja, kad je probuđena kauzalna

funkcija. W. Preyer pripovijeda kako mu je dijete od jedanaest mjeseci žlicom u ruci udaralo po novinama čas jednom, čas drugom rukom, kao da je pokušavalo, da li glas dolazi od ruke ili postaje dok ona miruje.

Kad pak dijete dobro ushoda, nikad ne može da miruje, nego uvijek nešto radi, uvijek se igra, sad lupa čimgod, sad prenosi što može, sad nosi stvari u rpu, sad ih trpa u škrinju ili bilo u što, sad ih opet istrpava; a što li ne radi, kad dođe do vode?! Kad uvješti ruke, reže papir ili krpice škarama, lista u knjigama, gleda slike, a kad mu dođe fantazija u pomoć, oživljuje kamen i drvo, pokušava i stvara svašta.

Ovo igranje u mala djeteta je neprestano eksperimentovanje (pokušavanje), dapače već i onda dok još siše, jest bez sumnje za njegov intelektualni razvitak ne samo korisno, nego i nenađoknadivo. Ovako dijete spozna kako je neko vladanje nezgodno, a kako je promišljeno vladanje, skakanje, hodanje i t. d. korisno, jer služi svrsi svojoj. Dijete igrajuć stiče preraslična iskustva, igrajuć uči se misliti i upravljati svojim vladanjem prema svrsi svojoj. A svoje iskustvo valja najviše.

I evo samo se kaže, kako dijete treba uvijek da se igra, naročito kad već hoda, a prije toga, pa ono ležalo ili se nosalo, valja mu dati u ruke bilo kakav zvečak ili papira da ga gnječi, trga i njim šušti. Neka mu se pjeva, svira, veselo govori i neka se s njim srdajčno postupa, jer sve ovo uzbuđuje u djeteta ugodna osjećanja. A kad može, neka se igra drugim stvarima po miloj volji, samo neka se pazi, da mu se što ne dogodi.

Dijete se voli igrati i u koljevci i u sobi, ali nigde s tolikom srećom, kao na polju, na livadi ili u šumi;

a i ne ima prirodnijega i zdravijega igrališta, nego li je ovo. Već dijete od pet ili šest mjeseci sve se od sreće preporodi, kad se iznese na polje. Sunčano svjetlo i svjež zrak vrlo povoljno utječu na dječje ugodno osjećanje; a kad je dijete veće, veseli ga svaka stvar u lijepoj prirodi, jer sva se priroda čini djetetu veselim igralištem.

Još ima jedna posebna igra, kojom se dijete vanredno razblažuje i krepi, pa valja da se posebice spomene, a to je kupanje. Koliko je dijete sretno, kad se svuče, a koliko mu tek poraste ugodno osjećanje, kad se kupu u toploj vodi. Milota ga je gledati! Vidiš ga onako gola i živa i lijepa kao anđela, gđe mu se oči od radosti krese, a lice smije; gđe se praćika rukama i nogama, da prska voda na sve strane. Sad bučka po vodi, sad ju prolijeva, sad udara i pljuska po njoj, i šali se svakojako.

Neka, neka! i u zdravlje mu bilo! Ovu zdravu, veselu i šaljivu igru priuštimo djetetu svaki dan. Čistoća nije samo pol zdravlja, nego ona uzbuđuje u djeteta ugodno osjećanje kao i igra.

Neugodna osjećanja uzrokuje glad, žeđa, studen i nečistoća (mokrina), pa treba gledati, da se dijete dobro i uredno hrani i u redu drži, jer što se ono bolje hrani i njeguje, to u njega više snage, više sreće, veselja i sila, te zaista više i igre, koja je toliko nužna i korisna. Ko hoće, da djecu i igrom uzgaja, valja da im ponajprije dade sve, što im treba tijelu, pa da otklanja sve, što u djece uzbuđuje neugodna osjećanja.

Nаша zadaća dakako nije, da se uvijek igramo i samo u igri život sprovodimo, nego treba, da se priu-

čavamo postupice sve više i na ozbiljan život i rad jer treba posvirati, pa i za pas zadjeti.

Valja svom brigom, umom i ljubavi nastojati, da budu djeca puna ugodnih osjećaja, da u smijehu, veselju, sreći i šali prožive svoje djetinstvo i da se igrom razvijaju tjelesno, umno i moralno, jer čudoredni život potječe često samo iz temelja vesele čudi; ali treba opet dobro paziti, da im omili i posao. A da djeca pređu od igre na ozbiljan rad draga srca, i da ni ne osjete ove promjene, nego im i u poslu ostaju ista ugodna osjećanja, što prate igru, za to treba uzgojitelju mnogo takta. Ovo ugodno osjećanje, glavni je elemenat, od kojega se razvila volja, te napokon ljubav za rad. Ono čini, da se čovjek u svakom radu i u svakoj prilici osjeća slobodan. Ovo je najprirodniji i najsolidniji temelj uzgoju.

Ko proživi svoj mladenački vijek u vječnoj igri zvala se ta i sport, taj čezne samo za igrom, igra mu je nada sve i nikad od njega valjan i radin čovjek, nego raspikuća, koja samo troši, a ništa ne proizvodi, dakle pravi trut u radinom ljudskom društvu. Paziti evo treba, da se igrom ne odbiju djeca od ozbiljnog rada, kao što se valja starati, da radeći djeca ozbiljne poslove ne zamrzu na rad. Rad je nekima sreća, nekima baš i proklestvo.

I narod, komu se hoće uvijek igre, zabave, časti i svečanosti, ne ima solidnog uzgoja, koji je nuždan za životnu borbu našega vijeka. Neka nam to malo razjasni ovaj primjer. Italija ima 30 milijuna stanovnika od kojih su jedva 3 milijuna posjednici, dok 3 milijuna ljudi živi bez stalnoga zanimanja. U Italiji ima do 27 milijuna žitelja, koji ništa ne posjeduju, ali ima i

pol milijuna prosjaka, pravih nametnika talijanskoga društva. Italija je puna umjetnina, puna prirodnih ljepota; Kampanja je najljepši kraj cijeloga svijeta, a ništa milotnije nego kampanjsko nebo; Italija je zemlja pjesme i poezije, svega što se broji u veliko carstvo igara. Pa ipak, kakvo je žalosno stanje u toj krasnoj zemlji. Osim tolikih nebrojnih uzroka, uzrokom je jamačno tomu prevelika čežnja za igrama, a na štetu ozbiljnu radu. Sa svim je to drugačije u Engleskoj. Engleska je jaka, bogata i napredna, te uhvati krasan položaj u svijetu, na čemu ima da zahvali vanrednoj energiji i radinosti svojoj. Englez natkriljuje svojom radinosti sve ostale narode. Marljivost je temelj i preka potreba svih kreposti, za to je po moralni uzgoj najpreče, da se mladež s radom sprijatelji. Blagostanje je plod radina života, u blagostanju napredak naš, civilizacija, a kruna civilizacije lijepe umjetnosti, ta najplemenitija igra.

Da bude dječji rad slobodan, t. j. od draga srca, pa da uzgojno djeluje, neka se već malena djeca privikavaju radu tako, da ga igrajuć obavljaju i da napokon uvide, kako su dužna da rade. Neka donesu sadovu, sad onu stvarcu i neka posluže gdje samo mogu. Gdje djeca vide, kako majka i ukućani marljivo rade, tamo i ona vole njihov rad oponašati, ako i u malenom, samo ako im se dađe prilika i ako se previše ne zamore.

Gledao sam toliko puta u Štajerskoj, u slavljenom štajerskom raju, gdje je narod vanredno marljiv, kako već mala djeca igrajući pomažu starijima u različenom poslu. Donose drva, povrće, kupe voće, беру grah, kopkaju u vrtu, rastresuju i kupe sijeno i. t. d. Sve to

čine djeca u društvu s roditeljima, a da im se nimalo ne zapovijeda. Samo lijep primjer i to najprirodniji i najlepší primjer utječe na djecu svojom snagom, dok stariji djecu veselo sokole i hrabre, smatraju njihov posao pravim radom i pomoći. Djeca postaju ovako srčana u tom radu, spoznavaju svoju snagu i uzdaju se u nju, pa se često laćaju i baš teških posala tolikom voljom i hrabrosti, da im se moraš smijati. Da ne ostanu na cjedilu, pomažu im mudro stariji, dok mladi junaci ne izađu kao pobjednici. Po svom obliku ovo je ozbiljan rad, a po svom sadržaju, po svom osjećanju prava igra, a sve je puno elemenata za moralni značaj.

Ali kao što ovđe, tako i u igri treba uzgojitelju vanredno mnogo takta, da se ne pođe predaleko, pa da posao ne urodi zlim posljedicama. U koga se uzgoji previše pohlepe za rad; ko pohlepno preduzima poslove, koji pretiču njegovu snagu; ko dakle ne će da razumno omjeri svoje sile o rad prije nego li se na nj dade, taj propada. Što zajamčuje trgovcu, obrtniku, rataru i svakomu čovjeku uspjeh? Dovoljna eneržija, koja ne ide predaleko. Ko bi htio, da ocrtá velikog engleskog praktičnjaka, veli Bagehot, rekao bi gotovo ovo: „O, on se živo daje na posao. ali on umije stati u pravo vrijeme.“ Hoće se dakle, da uzgojimo čovjeka, u koga su i dobre ostruge i jake uzde, velika eneržija i umjerenost. Ali svim ovim može valjano da upravlja zdrav razum, a to je car u glavi, bez kojega ne ima dobra vladanja. Ko samim radom i igrom uzgaja enerγιčne radnike, a zaboravlja na njihovo svestrano obrazovanje, sprema ih za revolucionarce i proti svojoj volji. „Strast za radinošću isto je tako pripravna da obara, kao što da podiže; na prvo valjda još više, jer

je ta žadaća lakša.“ Ima dosta ljudi baš u hvaljenom štajerskom raj, u kojima je radinost prevršila sve granice, te rade tolikom neumornosti, i ako im toliko nije nužno, da ne imadu kada da se mirno najedu i odmore, dok o kakvoj igri, koja je začin životni, ne ima ni govora. Oni su mršavi, satrveni i jadni, kao najveći mučenici, a kržljava su im i djeca. Ovo njihovo vladanje jest upravo nemoralno.

A kad se djeca ovako zamore radom, kako rekoh, sjednu, pa se igraju sjedeći ali opet takve igre, gdje sama misle, rade i kombinuju. Obično prave kuće, staje, crkve, gujeće od blata opeku, lonce, zdjele, životinje, ljude, pletu kacige ili stolice od sitine, izrađuju od borove kore ili drva konje, stolice, stolove, kutije, kola, saonice, plugove, vile i. t. d. U tim igrama djeca se odmaraju i opet ugodno osjećaju, jer poslije trudna rada ne ima veće fizičke ugodnosti, nego li je mirovanje ili ovakvo odmaranje. To je vrlo znamenit momenat, jer se istrošena snaga vraća i nadomješta, a s njom vraća se opet nova volja za rad. Nije li tako, ne može biti ugodnog osjećanja ni volje za rad, nego otpor proti radu, što je posve prirodno.

„Najveća uzgojna tajna je u tom, da vježbanje duha i tijela služi jedno drugomu za odmor“, veli Rousseau.

Dijete od podruge godine oponaša rad odraslih ljudi prema svomu duševnomu razvitku, što se ljudima gđekad čini smiješno, a gđekad i ludo, a nije tako. Dijete u ovoj dobi, koje je vidjelo kako se zalijeva cvijeće, ne gleda ima li u posudi vode, nego redom veselo zalijeva cvijet po cvijet praznom kantom, baš s onom pažnjom i marom, kao da je puna. Niti dijete tim hoće

da vara sebe ni drugoga, nego čini za to ovako, jer mu je pojam „kanta“ istovjetan s pojmom „puna kanta“, pošto je najprije ovu upoznalo. Tako djeca igrajući se i te kako slatko piju i srću iz praznih čaša i vrčeva, a i jedu iz praznih zdjela. Na ovaj način izmišljaju djeca prerazične igre i toliko se umno razvijaju, da je to krasota.

Dijete u drugoj godini (od 17 i 18 mjeseci) već se voli igrati skrivača, a sakriva i puceta, kamenčiće, voće, kolačiće, drvca i druge sitne omiljele stvarce. U toj igri djeca su toliko sabrana, rade s tolikim interesom, misle i naprežu svoju umnu snagu — kako ne bi nikad, da to moraju u ozbiljnoj nauci — kako bi sakrila stvar, da se ne bi našla, ili gde će ju naći. Djeca od dvije godine razviju već u toj igri toliku dosjetljivost, da im se moramo diviti.

Najviše uzgojne vrijednosti imadu one igre, koje traže najviše samoradinosti i gde se može dijete slobodno kretati, vježbati i jačati svoje tijelo. Dakako da sav ovaj izvorni rad ne smije da bude na štetu moralnom razvitku. Nu uza sve ovo ovakve igre ne vrijede mnogo, ako se djeci narinu, te ih djeca ne vole.

Igre u kojima djeca skaču i mnogo se kreću, neka se zamijenjuju s onim mirnima i s onima, u kojima djeca nijesu aktivna, nego uživaju pasivni užitak; a tako postupaju djeca sama, jer je to prema ljudskoj prirodi.

Podaj djeci najljepše stvari za igru: slike, figure i dr. koje se ne mogu promjenjivati, gotove; kojima se ne ima ni šta dodati, ni šta oduzeti, to će se ona u čas obradovati, ali to veselje doskora posve utrne. Ali podaj im najneznatnije stvarce, od kojih se može koješta graditi, slagati, namješćivati i promjenjivati; daj

djevojčici lutku, koju ona može svlačiti i oblačiti, i po volji s njom postupati, to će se zabaviti cijele sate, a interes ne će ni za jedan dan utrnuti. Jeste li vidjeli oveću rpu pijeska i male djece oko nje? Kolikoga li veselja djeci! Što li ona sve tu ne rade?! Studen je snijeg, da trnu prsti, ali kolike opet radosti, kad prave od snijega snijegovića s lulom?! Najbolje su dakle one mirne igre, za koje trebaju najprostija sredstva, koja se mogu na što više načina rastaviti i promijeniti svoj oblik. Što raznovrsnije stvari mogu se od građe sastaviti, to bolje. Ovakvim se igrama odgaja stvaralački duh, veselje i snaga za stvaranje. Djeca vole izmišljati i vesele se svojoj radnji, jer ovako ugadaju svomu nagonu spoznaje, što je osobito znamenito. Kako je poznato malena djeca vole se igrati i svakom sitnicom, te im ne treba skupih igračaka; nu većoj djeci treba sastavljenih igračaka, a biti će najbolje, da ih sama izrađuju. Praveći djeca sebi igračke, obavljaju najozbiljniji posao, ali s veseljem, velikim interesom i pažnjom, a to su baš najznamenitiji elementi svakoga rada, koji uzgojno djeluje. Samo kad dijete ne može samo, da načini igračku treba mu pomoći i uputiti ga, kako da radi. Locke veli: „Ako mu pomogneš (djetetu) kad mu na put stane kakva poteškoća, više ćeš mu omiliti, nego li da mu kupiš bog zna kako skupocjene tričarije... Ako skrštenih ruku čeka, da mu te stvari same sobom padnu iz oblaka, valja da ostane bez njih. To će ga priučiti, da ono, čega ne imade, očekuje od samog sebe i od svoga truda.“ A Rousseau veli u svom Emilu: „Praporci od srebra, zlata, od koralja, izbrušenih ledaca, klopoci svake vrsti i cijene: beskorisnih li i pogibeljnih trica!... Grančice drveta sa svojim plodom i lišćem, makova

glava, u kojoj čuje, kako zrnje klopoće, slatki korjen, što ga dijete može sisati i žvakati: tako isto će mu goditi, kao i one skupocjene tričarije, a kod toga ne će biti te štete, da se dijete već od poroda priuči raskoši.

Previše sastavljene igračke nijesu za djecu, jer ona ne znadu što će od njih, pa ih se brzo zasite.

Vrlo griješe oni roditelji, koji svoju djecu optrpavaju svakojakim umjetnim i skupocjenim igračkama o Nikolju, o Božiću, o godu i rođendanu, o svakom sajmu i u drugo doba. A kad još istoj djeci donose igračka rođaci, onda to prevršuje sve mjere. Ovako se dijete brzo zasiti svake igračke, potiče se da traži promjenu i ono, što je bez ikakve potrebe, a što mu se više daje, to više traži, to je nezadovoljnije, te misli da mu se mora sve dati, što samo poželi. Dijete ovako uzgajano niti može izmišljati igračke, niti samo izvorno radi, ostaje bez svoje iniciative u igri, a što je najgore, ne voli i ne cijeni svojih igračka, niti se uči, kako da obuzdava svoje želje i pohlepe, nego ih baš raspiruje. Ovakvim vladanjem ne uzgaja se sretan i zadovoljan, a ni valjan ni mudar čovjek.

Najbolje igračke za djecu jesu djeca.

Sve što naše zamjedbe u stanovitu vremenu uzvišuje, sve što podaje našoj pazljivosti stalnu i brzu promjenu različnih predmeta, uzbuđuje nas i veseli nas. Što imade putovanje toliko primamljivosti, uzrokom je to, što nas ono u našem životnom krugu mijenja i što ono našim osjetilima daje priliku, da bez prestanka množe svoje utiske. Veselje, što ga osjećamo jašući brzo, vozeći se u kolima ili u željeznici, dolazi od istih uzroka. Brzo mijenjanje predmeta uz koje prolazimo, za-

djevojčici lutku, koju ona može svlačiti i oblačiti, i po volji s njom postupati, to će se zabaviti cijele sate, a interes ne će ni za jedan dan utrnuti. Jeste li vidjeli oveću rpu pijeska i male djece oko nje? Kolikoga li veselja djeci! Što li ona sve tu ne rade?! Studen je snijeg, da trnu prsti, ali kolike opet radosti, kad prave od snijega snijegovića s lulom?! Najbolje su dakle one mirne igre, za koje trebaju najprostija sredstva, koja se mogu na što više načina rastaviti i promijeniti svoj oblik. Što raznovrsnije stvari mogu se od građe sastaviti, to bolje. Ovakvim se igrama odgaja stvaralački duh, veselje i snaga za stvaranje. Djeca vole izmišljati i vesele se svojoj radnji, jer ovako ugađaju svomu nagonu spoznaje, što je osobito znamenito. Kako je poznato malena djeca vole se igrati i svakom sitnicom. te im ne treba skupih igračaka; nu većoj djeci treba sastavljenih igračaka, a biti će najbolje, da ih sama izrađuju. Praveći djeca sebi igračke, obavljaju najozbiljniji posao, ali s veseljem, velikim interesom i pažnjom, a to su baš najznamenitiji elementi svakoga rada, koji uzgojno djeluje. Samo kad dijete ne može samo, da načini igračku treba mu pomoći i uputiti ga, kako da radi. Locke veli: „Ako mu pomogneš (djetetu) kad mu na put stane kakva poteškoća, više ćeš mu omiliti, nego li da mu kupiš bog zna kako skupocjene tričarije... Ako skrštenih ruku čeka, da mu te stvari same sobom padnu iz oblaka, valja da ostane bez njih. To će ga priučiti, da ono, čega ne imade, očekuje od samog sebe i od svoga truda.“ A Rousseau veli u svom Emilu: „Praporci od srebra, zlata, od koralja, izbrušenih ledaca, klopoci svake vrsti i cijene: beskorisnih li i pogibelnih trica!... Grančice drveta sa svojim plodom i lišćem, makova

glava, u kojoj čuje, kako zrnje klopoće, slatki korjen, što ga dijete može sisati i žvakati: tako isto će mu goditi, kao i one skupocjene tričarije, a kod toga ne će biti te štete, da se dijete već od poroda priuči raskoši.

Previše sastavljene igračke nijesu za djecu, jer ona ne znadu što će od njih, pa ih se brzo zasite.

Vrlo griješe oni roditelji, koji svoju djecu optrpavaju svakojakim umjetnim i skupocjenim igračkama o Nikolju, o Božiću, o godu i rođendanu, o svakom sajmu i u drugo doba. A kad još istoj djeci donose igračaka rođaci, onda to prevršuje sve mjere. Ovako se dijete brzo zasiti svake igračke, potiče se da traži promjenu i ono, što je bez ikakve potrebe, a što mu se više daje, to više traži, to je nezadovoljnije, te misli da mu se mora sve dati, što samo poželi. Dijete ovako uzgajano niti može izmišljati igračke, niti samo izvorno radi, ostaje bez svoje inicijative u igri, a što je najgore, ne voli i ne cijeni svojih igračaka, niti se uči, kako da obuzdava svoje želje i pohlepe, nego ih baš raspiruje. Ovakvim vladanjem ne uzgaja se sretan i zadovoljan, a ni valjan ni mudar čovjek.

Najbolje igračke za djecu jesu djeca.

Sve što naše zamjedbe u stanovitu vremenu uzvišuje, sve što podaje našoj pazljivosti stalnu i brzu promjenu različnih predmeta, uzbuđuje nas i veseli nas. Što imade putovanje toliko primamljivosti, uzrokom je to, što nas ono u našem životnom krugu mijenja i što ono našim osjetilima daje priliku, da bez prestanka množe svoje utiske. Veselje, što ga osjećamo jašući brzo, vozeći se u kolima ili u željeznici, dolazi od istih uzroka. Brzo mijenjanje predmeta uz koje prolazimo, za-

bavlja naš vid više, nego li u običnim prilikama. Ako se dakle ova urođena sklonost za promjenu još podjuruje prečestim mijenjanjem igračaka, onda se promašuje uzgojni cilj igara.

Ekstremna individualnost treba da se navraća u prave granice. U tom se lakše uspije u mladosti, nego li kasnije, kad ekstremnost mahi preotme. Da se flegmatička djeca razbude i ožive, treba im veselih, živahnih igara, a prevatrenoj i vjetrenjastoj djeci treba umjerenijih, mirnijih igara, gđe se hoće ustrajnosti; valja im na duže koncentrovati pažljivost. Koje je dijete opet previše pohlepno za igrama, a bježi od ozbiljna rada i nauke, valja ga u igri postupice obuzdavati i privlačavati poslu.

Od prvoga časa valja nastojati, da dijete drži igračke u redu i da ih odmah poslije dovršene igre lijepo pospremi na određeno mjesto. A kad se na to navikne, veseli ga red i čistoća njegovih igračaka.

Ne valja da se djeca puštaju u društvo nevaljale i iskvarene djece, gđe bi se mogla i sama iskvariti. A i kad se igraju s dobrom djecom, valja ih nadzirati, da se ispravi, ako što nije u redu. Osobito pak treba paziti, da se djeca u igri vladaju što ljepše, što ugladenije i pristojnije. Svaka prosta vika, svaki surov smijeh, svako nepristojno guranje i vladanje ima se suzbiti, ispraviti, a sva igra navratiti u pravi pravac, kojim se mladež svestrano plemeni i usavršuje.

*

Vrlo znamenite igre jesu i one, u kojima se mladež na lijep način kreće, a uz to i pjeva. Sastoje od različitih koraka. One su neka vrst plesa, ali ne onakva,

u kom se očituje divljačka strast, nego ugladena i pitoma duša. A ima narodnih i umjetnih. Koje jesu za djecu, a koje nijesu, to se najbolje vidi na djeci, koja ih ili s veseljem prigrle ili ih primaju hladno. Igraju li se djeca tih igara kod kuće, onda su one u istinu prema dječjoj prirodi, dakle prirodne. Imadu li pak još i pravu uzgojnu vrijednost, o tom može suditi vješt uzgojitelj po načelima, što su ovde istaknuta. Dakle i umjetne igre mogu biti prema dječjoj prirodi i prema uzgojnim načelima, ali takvih je malo.

A što se hoće tim igrama? U tim igrama uče djeca različne korake i figure, uče lijepo koracati, kretati i držati se, a stiču smisao za takt i ritam, za pravilnost i točnost, te u opće za eleganciju u vladanju. Tu valja paziti, da su sve kretnje što ljepše, što lakše, što ugladenije i otmenije, ali opet posve prirodne. Svaka ukočenost, nespretnost, težina i nesklavurnost u kretanju i u svem vladanju ima se ispraviti. Ko zna koliko su neka djeca teška i nespretna, lako će pojmiti, da to nije lak posao. Ali kad se dan na dan oko toga nastoji — a prilike danas ima na sreću u pučkoj školi — mladež se, naročito djevojke, koje su po naravi spretnije, nauči vladati, da ju je milina gledati. Samo to vježbanje ne smije da bude dan na dan istim igrama, jer bi to djeci dosadilo, a u uzgoju ne ima gore od dosade.

Ljepše prilike ne ima za ovakvo vježbanje, nego li su spomenute igre. Bez ugladena vladanja ostaje i inače pametan i valjan čovjek nepotpun; a u običnom društvu gleda se više na vanjsku eleganciju, nego li na jezgru čovječju. Kao što pjesma mora da je po obliku i po sadržaju krasna, tako i čovjek. U tom neka su

najboljim uzorom Francezi, kao što su nam Englezi u ustrajnu, marljivu i promišljenu radu.

Figure ovih igara valja da su živahne i različne, pa da se brzo prelazi iz jedne u drugu, a u svemu da vlada najljepši sklad. Mladež ne samo da se ovako različnim ritmičkim kretanjem veselo uzbuđuje tjelesno i duševno, nego se uz to još više uspiruje lijepom i veselom pjesmom.

*

Igre, koje uzbuđuju neplemenite strasti, u kojima se ne teži za plemenitom pobjedom, nego se drug smatra protivnikom, koji se ima oglobiti bilo prevarom, lukavštinom, varkom, nadmudrivanjem ili bilo kako; igre, koje uzbuđuju nasilje, neposlušnost, ili odvrćaju mladež od rada i čestita života: imaju se odlučno iskorjenjivati, jer se njima ide u susret moralnom i materijalnom rasulu cijelih obitelji. Ništa nije ružnije, nego kad tobože prijatelji sjednu, da se tobože poigraju i pozabave, a vrebja jedan na drugoga kako će ga oplijeniti do zadnje pare, pa ma im žene i djeca kod kuće svisnule od žalosti i bijede — to je ništa. Svijet je još u velikoj mjeri vrlo sklon hazardnim igrama, toj otimačini, a naročito nesretnom kartanju. Ružnih kartaša ima u svim slojevima, ali je najžalosnije, što se ta otrovna guba uhvatila i seoske mladeži. Ova rana mogla bi se liječiti velikom brigom i ljubavi škole i crkve, a usijanim gvožđem oblasti.

Dakako da igre, što imaju ljubavni značaj, kao što je vanjkušac, zalozi i t. d. nijesu za djecu. Djevojčice i u opće mala djeca, mogu se igrati svadbe, jer je to tako nevina igra, kao i ona s lutkom. Nevinost najprirodniji i najljepši je ures dječji.

U gradovima neke djevojčice imućnijih roditelja običavaju na svoj god, rodendan i o tolikim drugim prilikama priređivati časti i cijele gozbe svojim prijateljicama. I to može biti u redu, dok se tim ne pospješuje razvitak težnje za raskošjem, rastrošnošću, pustim gozbama ili taštinom. Gdje djevojka pokazuje, da je sklona tim slabocama, neka joj se to ne dopušta. Dakako da matere, koje su same rastrošne i sklone na sve to, ne će naći prave mjere, niti se držati ovog savjeta, nego će činiti sve prema svomu ukusu i mišljenju. Svijet je i bez toga previše sklon gozbama, pa čemu da se raspiruje ta strast?!

Običaj je, da i školska mladež priređuje sebi gozbe i zabave u prirodi, da ovako igrajući provede sretne i vesele časove. I to može biti, ali rijetko. A za što i ne bi?! Za što da djeci kratimo ovakvo veselje, česa se ona sav svoj vijek ugodno sjećaju? Ne treba tu nikakva raskošja i velika troška, a ne bi ni valjalo da ga ima. A sve neka ima značaj obiteljski, gdje vlada bratsvo, ljubav, sloga i međusobno poštovanje, ali i šala i veselje. To neka je glavna stvar, a jelo tek sredstvo. Osim toga neka bude takvom zgodom glavnim začinom pjesma i igra, a ozbiljna obuka, suho i dosadno moralizovanje neka se isključi. Tako ovde ne treba nikakvih gosti, nikakvih nepoznatih lica. Čudno li se djeci čini, kad gostove zapahnu najljepši komadi pečenke, što ju ona platiše, dok se najzad djeci daje, što je najgore, a i ne pita se je li barem toga dosta.

Učitelj je dakako duševni stožer svemu tomu, ali ne po bezbrižnu uživanju, nego po srdačnoj brizi i radu, jer niko ne ima toliko posla, koliko on, a ništa mu nije preče od djece. Ali on na djecu ne čini nikakva pri-

tiska, nego je on tu samo brižan i dobar otac i mati. On mora da nastoji, da je djeci lijepo i dobro, ali i dobro uzgojena djeca brinu se svom odanosti i veseljem, da posluže svoga dobrog učitelja. I tu se razgaljuju dječja srca. Često se pokaže, da je dijete, koje se je u školi držalo nevaljano, prema učitelju najsusretljivije i najboljega srca. Vidio sam gde je učiteljica vodila uza strmo brdo svoju djecu na ovakvu ekskurziju. Učiteljica bijaše malo krupnija, ne bijaše baš stara, ali je imala lijepih godina, te se je oteško uspinjala, a i bojala se, da ne padne niz strminu u potok. Baš one učenice, što bijahu u školi najnemirnije, a gđekad i najneposlušnije, pokazашe srca za učiteljicu. Opominjahu ju umiljato, da pazi, da ide polako, podavahu joj ruke, da joj pomognu a jedna išla je niže uz nju, da ju dočeka i sustavi, ako bi pala. Kako se obično kaže, najveća „nevaljanka“, bijaše najsrčanija i spremna, da učini svojoj učiteljici najveće žrtve. I kako ne bi učiteljici, koja im pripravi toliko veselje!

Vratolomne i pogibeljne igre neka se ne igraju, jer zdravljem i životom ne valja se igrati. Ako okretniji, žilaviji i srčaniji dječaci mogu n. p. preskakivati ponor, dubok potok; ako mogu preplivati široku vodu; ako im se ništa ne događa, kad skaču s visoka na zemlju ili u vodu, ili kad se veru uz drvo i vješaju o granu: ali oni svojim primjerom uzbude i slabije i nevješnije, te se i oni davaju na ovakve vratolomije, pa mogu nastradati. Ali opet ne smijemo da smo odviše strašljivi i tjeskobni, pa da već drkćemo, kad se dječak uspne malo na drvo, na ljestve, ili kad se igra, gde ne ima druge pogibli, nego što se dijete može malo oprljati ili smočiti. Ovako bi se uzgojili kukavci.

A što da rečemo o dječjem rvanju? Ima dječaka, kojima se ne smije dopustiti da se rvaju, a ima takvih, kojima se ono preporuča. Dječaci razbijačke, surove i divlje čudi, kojima je rvanje zvjerskog, ljutog i neprijateljskog značaja, koji rvajući se stišću bijesno zube i ljute se, ako ne mogu oboriti protivnika ili ako ih on obori, neka se ne rvaju, da na ovaj način ne jačaju svoje surove čudi. Nu dječaci, koji se rvaju, da se poigraju i da okušaju svoju snagu, kojima u rvanju vlada ono ugodno osjećanje, kao što u drugim igrama, ili što je još bolje, koji se rvajuć od dragosti smiju; kojima je rvanje više milovanja nego li borba: neka se rvaju po miloj volji, jer se ovako jačaju, a čud im ostaje blaga i pitoma.

I plesovi jesu posebna vrst igre, a mogu na djecu uzgojno utjecati, ali i vrlo pogubno. Kad djeca plešu, da se proskaču, provesele i poigraju, sve je u redu, ali moraju se oštro osuditi dječji plesovi (balovi), što se upriličuju u najvećem sjaju u većim gradovima. Male plesačice, odjevene sjajno poput najodličnijih dama, vladaju se kao odrasle djevojke ili gospođe, a plesači kao fini salonski ljudi, i kao da su godinu dana oženjeni ili barem zaručeni. Neki ljudi, a naročito gospođe, vole gledati tu čudnu djecu bez djetinstva, to patvoreno društvo, dok taj čudnovati svijet nije nego marionete. U tom ne ima ni malo dječje izvornosti i poezije, nego sama kopija i konvencijalizam; ne ima dječje srdačnosti, nego ukočenost, umišljanje, giupa taština . . . Majke slave slavlje, videći svoje kćeri, kako se odlično kreću i zabavljaju, te sjaje kao kraljice, dok razuman čovjek ne će to ni da gleda. Ovako se djeca bez ikakve potrebe podražuju za ples, razkošje, vječne zabave

i. t. d. da ne govorimo o preranom spolom uzbuđivanju. U večer neka djeca — spavaju. Ovakvi plesovi ne imaju ni malo značaja igre, nego karikature, česa li? U opće djeca, koja naprosto uvijek imituju jesu duševni slabici:

U zagrebačkom glumištu pjevala je prije kojih deset godina neka djevojčica od 6 ili 7 godina arije iz opere. Odjevena bijaše kao kakva primadona, pjevala je dašto dobro za dijete, ali sva njezina pojava i igra bijaše smiješna i uvreda za umjetnost baš za to, jer ozbiljna kao u prave pjevačice.

Najljepša i od svih prirodnih igara višega reda najprirodnija igra za djecu i mladež jest dobro uvježbano i lijepo pjevanje. I neka se djeca bave u svojim slobodnim časovima pjesmom, koliko se najviše mogu i neka ne budu nikada besposlena. Pjevanjem ne samo, što se uzbuđuje i plemeni osjećanje, nego se jačaju pluća, organ govora i pospješuje se u opće zdravlje. Marljivo pjevanje, glasno čitanje i deklamovanje, kao što i u opće svako ugodno osjećanje i veselje, vrlo povoljno utječe na zdravlje jetara i bolje ih čuva od bolesti, nego sve mineralne vode i sve drugo. „Ko pjeva, zlo ne misli“, rekoše već stari. A poznato je kako se od moralne boli mogu razboljeti jetra, a opet kako bolesna jetra uzrokuju moralne boli.

* * *

U najnovije doba u nas je zvanično priznana uzgojna vrijednost igara, te one dobiše svoje mjesto u pučkoj školi, čemu se raduje svaki prijatelj napretka. Dječje igre i realna, naročito prirodnopisna obuka u neposrednoj prirodi, što se izletom zove, jesu najkrasnije i najzdravije stečevine u preustrojstvu nove pučke škole. Od to doba može se mladež pučke škole tjelesno i du-

ševno harmonijski razvijati. Mladež je mnogo duševno radila, premnogo sjedila u dosta zagušljivu zraku, trovala svoje zdravlje i bila pravi mučenik, a sada je tomu razumno pomoženo, da nam srce igra od radosti.

Odmor, što se daje naredbom mladeži pučke škole između sati, ima se upotrijebiti za igre, pa je određeno da se djeca igraju slobodno, po svojoj dragoj volji pod nadzorom učiteljevim, ali bez utjecaja njegova.

Nije baš teško, disciplinovati djecu u toliko, da se učitelju na oči vladaju, kako treba i da čine sve ono, što im se određuje, ali to još nije dosta, jer se ona imadu usposobiti, da i sama sobom vladaju, pa koliko ona to mogu, toliko su uzgojena.

U koliko mogu djeca u igri lijepo i dobro vladati sama sobom, to pokazuju u svojim slobodnim igrama. i to je najbolje mjerilo njihova napretka u tom pravcu. Zaista je lijepo gledati dječje društvo, koje sebi samo po volji bira igre, po volji se razlučuje u skupine i i koje je u toliko prilagođeno prema svrsi ljudskoj, da se u svojoj slobodi vlada umiljato, srčano, veselo nu sve u granicama pristojnosti. Ali to nije plod samo igre, nego i svih školskih disciplina, svega školskog i kućnog uzgoja. Kad učitelj ili bilo koji uzgojitelj dotle dovede svoju djecu, učinio je svoju dužnost.

Djeca mogu se dakle za tog odmora po volji podijeliti u više skupina, u više društva, pa se igrati, što koje hoće. Ovako troši svako dijete silu onog organa, u kom se je ona najviše sakupila. Koje pak dijete ne osjeća potrebe, da se igra, može šetati, razgovarati, a i sjediti. Ova sloboda daje se djeci i za to, jer se ona bez nje ne mogu naučiti, da sobom vladaju, te se bez nje ne može uzgojiti plemenit značaj. Samo u slobodi

razviju se iskreni, slobodni i čestiti ljudi. Slobodan je čovjek, koj živi po zapovjedi razuma. Kojim vlada strah, te čini dobro i dobro se vlada, da izbjegne zlu, toga ne vodi razum. Djeca moraju da uvide, da je njihovo slobodno vladanje razumno vladanje i da je ono njima korisno. B. Spinoza veli krasno: Korisno za život je prije svega, da se razum ili um, što je više moguće, usavrši. U tom je najviše čovječje dobro, ili blaženstvo. Prema tomu uzgaja se omladina i igrom, a ona treba da to zna i pojmi, jer samo ovako može da se u njoj raspiri interes za slobodu i dobro vladanje. Uzgoj počinje razumnim despotizmom baš za to, da uzgoji malo po malo slobodna čovjeka. Sloboda je tek najviši oblik vladanja. U ropskim i despotским prilikama uzgajaju se licomjerci, bizantinci, lukavci, lašci i himbeni ljudi. Slobodna dječja igra proizvod je najvišega dječjega uzgoja, kao što je slobodna država, t. j. najviši oblik države, posljedica najviše građanske prosvjete. Sloboda je moć, svjetlo i toplina, koja zajamčuje razvoj u dobru vladanju. Do te slobode dolazi se velikim trudom, vještinom i solidnim radom, pa tako pravo veli Montesquieu: „Bila cijena ove slavne slobode još toliko visoka, mi moramo da ju platimo nebesima bez mrmljanja.“

Pošto djeca za predavanja miruju, to im se najviše snage skupi u nogama i rukama, a za tim u organu govora, pa nam je jasno, za što ona vole toliko skakati i vikati. Najprirodnije će dakle biti, da im se za odmora dade prilika, da potroše tu snagu, pa da se ovako umire. Poslije toga mogu opet, da su mirna u školi. Nije dakle dosta, da su djeca na silu mirna, nego da lako i rado tjelesno miruju.

Ako se djeca na igralištu previše razbude, razuz-

daju, ili se previše zanesu za igru, i ako se s ovakvom dispozicijom vrate u školu, nijesu odmah sposobna za ozbiljnu obuku, jer se diše preburno, srce preburno kuca, a jake, razbujale predstave i osjećanja sa igrališta ne mogu se tako lako u duši drugima zamijeniti što je opet na štetu obuke. Tako se može ova najkrasnija i najkorisnija stvar u rukama nevješta čovjeka iskvariti.

Ali svaka sloboda ima svoje granice, a svaka sloboda nije za svakoga, jer svaki za nju nije dorasao. Samo te granice čuva učitelj i uzgojitelj, i vraća svako dijete koje ih pređe. Ove granice određuje pedagoški takt učiteljev, što i jest najveća sposobnost njegova u tom poslu. Ona se ne može naučiti iz knjige, nego se njezini elementi moraju donijeti već iz roditeljske kuće. Učenjak Eduard Reich veli, da učitelji i uzgojitelji imaju u opće ljudske pogriješke, što njihovo zvanje svračaju u abnormalne prilike. I ako li je uzgojitelj uzgojen u svojoj roditeljskoj kući valjano i humano, te ako je on dobre i jake žice, to su njegove pogriješke malene i slabe i ne mogu da ga savladaju. Dakako da ovakav vidi u djece, što valja, što li ne valja, te određuje prave granice dječjoj slobodi, što ju zajamčuje spomenuti odmor.

Djeca su evo danas u školi sretnija, nego li što bijahu prije, u svoje ropsko doba, jer se uzgajaju prema svojoj prirodi i jer su slobodnija, pa mogu da su bolja i zrelija. A učitelj i u opće uzgojitelj ne smije da bude automat, koji naredbe slijepo, pedantno i suho vrši prema mrtvom njihovu slovu, nego u duhu njihovu i potpunim pedagoškim taktom. Ne formalnost, nego sadržaj neka se oživi u pravom obliku.

*

razviju se iskreni, slobodni i čestiti ljudi. Slobodan je čovjek, koj živi po zapovjedi razuma. Kojim vlada strah, te čini dobro i dobro se vlada, da izbjegne zlu, toga ne vodi razum. Djeca moraju da uvide, da je njihovo slobodno vladanje razumno vladanje i da je ono njima korisno. B. Spinoza veli krasno: Korisno za život je prije svega, da se razum ili um, što je više moguće, usavrši. U tom je najviše čovječje dobro, ili blaženstvo " Prema tomu uzgaja se omladina i igrom, a ona treba da to zna i pojmi, jer samo ovako može da se u njoj raspiri interes za slobodu i dobro vladanje. Uzgoj počinje razumnim despotizmom baš za to, da uzgoji malo po malo slobodna čovjeka. Sloboda je tek najviši oblik vladanja. U ropskim i despotskim prilikama uzgajaju se licomjerci, bizantinci, lukavci, lašci i himbeni ljudi. Slobodna dječja igra proizvod je najvišega dječjega uzgoja, kao što je slobodna država, t. j. najviši oblik države, posljedica najviše građanske prosvjete. Sloboda je moć, svjetlo i toplina, koja zajamčuje razvoj u dobru vladanju. Do te slobode dolazi se velikim trudom, vještinom i solidnim radom, pa tako pravo veli Montesquieu: „Bila cijena ove slavne slobode još toliko visoka, mi moramo da ju platimo nebesima bez mrmljanja.“

Pošto djeca za predavanja miruju, to im se najviše snage skupi u nogama i rukama, a za tim u organu govora, pa nam je jasno, za što ona vole toliko skakati i vikati. Najprirodnije će dakle biti, da im se za odmora dade prilika, da potroše tu snagu, pa da se ovako umire. Poslije toga mogu opet, da su mirna u školi. Nije dakle dosta, da su djeca na silu mirna, nego da lako i rado tjelesno miruju.

Ako se djeca na igralištu previše razbude, razuz-

daju, ili se previše zanesu za igru, i ako se s ovakvom dispozicijom vrate u školu, nijesu odmah sposobna za ozbiljnu obuku, jer se diše preburno, srce preburno kuca, a jake, razbujale predstave i osjećanja sa igrališta ne mogu se tako lako u duši drugima zamijeniti što je opet na štetu obuke. Tako se može ova najkrasnija i najkorisnija stvar u rukama nevješta čovjeka iskvariti.

Ali svaka sloboda ima svoje granice, a svaka sloboda nije za svakoga, jer svaki za nju nije dorasao. Samo te granice čuva učitelj i uzgojitelj, i vraća svako dijete, koje ih prede. Ove granice određuje pedagoški takt učiteljev, što i jest najveća sposobnost njegova u tom poslu. Ona se ne može naučiti iz knjige, nego se njezini elementi moraju donijeti već iz roditeljske kuće. Učenjak Ednard Reich veli, da učitelji i uzgojitelji imaju u opće ljudske pogriješke, što njihovo zvanje svraćaju u abnormalne prilike. I ako li je uzgojitelj uzgojen u svojoj roditeljskoj kući valjano i humano, te ako je on dobre i jake žice, to su njegove pogriješke malene i slabe i ne mogu da ga šavladaju. Dakako da ovakav vidi u djece, što valja, što li ne valja, te određuje prave granice dječjoj slobodi, što ju zajamčuje spomenuti odmor.

Djeca su evo danas u školi sretnija, nego li što bijahu prije, u svoje ropsko doba, jer se uzgajaju prema svojoj prirodi i jer su slobodnija, pa mogu da su bolja i zrelija. A učitelj i u opće uzgojitelj ne smije da bude automat, koji naredbe slijepo, pedantno i suho vrši prema mrtvom njihovu slovu, nego u duhu njihovu i potpunim pedagoškim taktom. Ne formalnost, nego sadržaj neka se oživi u pravom obliku.

*

daju, ili se previše zanesu za igru, i ako se s ovakvom dispozicijom vrate u školu, nijesu odmah sposobna za ozbiljnu obuku, jer se diše preburno, srce preburno kuca, a jake, razbujale predstave i osjećanja sa igrališta ne mogu se tako lako u duši drugima zamijeniti što je opet na štetu obuke. Tako se može ova najkrasnija i najkorisnija stvar u rukama nevješta čovjeka iskvariti.

Ali svaka sloboda ima svoje granice, a svaka sloboda nije za svakoga, jer svaki za nju nije dorasao. Samo te granice čuva učitelj i uzgojitelj, i vraća svako dijete, koje ih pređe. Ove granice određuje pedagoški takt učiteljev, što i jest najveća sposobnost njegova u tom poslu. Ona se ne može naučiti iz knjige, nego se njezini elementi moraju donijeti već iz roditeljske kuće. Učenjak Eduard Reich veli, da učitelji i uzgojitelji imadu u opće ljudske pogriješke, što njihovo zvanje svraćaju u abnormalne prilike. I ako li je uzgojitelj uzgojen u svojoj roditeljskoj kući valjano i humano, te ako je on dobre i jake žice, to su njegove pogriješke malene i slabe i ne mogu da ga savladaju. Dakako da ovakav vidi u djece, što valja, što li ne valja, te određuje prave granice dječjoj slobodi, što ju zajamčuje spomenuti odmor.

Djeca su evo danas u školi sretnija, nego li što bijahu prije, u svoje ropsko doba, jer se uzgajaju prema svojoj prirodi i jer su slobodnija, pa mogu da su bolja i zrelija. A učitelj i u opće uzgojitelj ne smije da bude automat, koji naredbe slijepo, pedantno i suho vrši prema mrtvom njihovu slovu, nego u duhu njihovom i potpunim pedagoškim taktom. Ne formalnost, nego sadržaj neka se oživi u pravom obliku.

Danas je mladež pučke škole slobodan građanin
a ne potišten i pretovaren nevoljnik bez odmora i bez
prava na svoje najveće pravo, pa kliče iz sve blažene
duše: Živila igra! Živila sloboda u igrama! Živili svi
koji nas obdariste ovim najkrasnijim i najprirodnijim
darom! Živili i hvala!

1911.

ЖАН-ЖАК РУСО

И

ПРИРОДНО ВАСПИТАЊЕ

НАПИСАО

Габриел Компере

ПРЕВЕЛА С ФРАНЦУСКОГА

Јелисавета С. Марковића

БЕОГРАД

Нова Штампарија „Давидовић“, Дечанска 14. — Љуб. М. Давидовића

1911.

ПРЕДГОВОР

Објављујући овај низ монографија о великим васпитачима свих времена и свију народа, хоћемо да у моралној физиономији, у мисли и у раду, у теоријама као и у методама, оживимо све оне, који су помогли преображај и унапређење наставе и васпитања човечанства, и који заслужују своје место у историји педагогије. Хоћемо, затим, да са њиховом индивидуалношћу спојимо опште тежње и дух њиховога времена, како бисмо у једном низу слика изнели напоре и напредовање образованих народа. Хоћемо, најзад, да са некадашњим мислима упоредимо садашње, потребе и тежње модернога друштва, и тиме да допринесемо решењу педагошких проблема, који се стављају пред двадесети век.

Изабрали смо Жан-Жак Русо-а, да њиме отворимо ову галерију слика, не зато што би он био сигуран вођ и непогрешив учитељ, јер он то није. Он је био, у васпитању, велики изазивач идеја, иницијатор модерног покрета, „leader“ већине васпитача, који су дошли после њега. Песталоци, Херберт Спенсер, да друге и не помињемо, његови су ученици. Он је одбацио навике и традиције, он је

хучно прекинуо са прошлости; и ако и није сејао увек добро семе по пољу васпитања, он га је очистио од корова, којим је било обрасло, остављајући својим последицима бригу да га обраде и оплоде бољим обделавањем. Ставити га првог, значи учинити му правду и ставити га на његово место.

Ми посвећујемо ову студију и оне које ће за њом доћи свима онима, који се интересују за ствари васпитања и који мисле, као ми, да је питање васпитања животно питање, од којег зависи будућност народâ; да је сваки друштвени преображај немогућан мимо њега; најзад, да је напредак васпитања питање живота или смрти за друштва као и за појединце.

ЖАН-ЖАК РУСО

I

О Русо-у је све речено, чак и поновљено, за ова два века, од како се његова дела чигају и без престанка коментаришу. Не може се, дакле, рачунати на новину у материалу, који је тако из основа претресен. Али је увек од интереса вратити се на идеје једног независног и смелог мислиоца, који је у својим списима оберучке сејао парадоксе и истине, који је на духове имао најнеобичнији утицај, једну врсту чаролије; и о коме је недавно Мелхиор де Вогије могао рећи, да је моћним упливом своје мисли „овладао свом нашој политичком и друштвеном будућношћу“. Мисли Русовљеве о васпитању, једине којима ћемо се ми овде бавити, биле су толико нове 1762. године, у времену кад се појавио *Емил*, да могу и данас тако изгледати; и по нека брошура и књига о васпитању, које су се у последње време појавиле и изгледале као смело новачење, у ствари су само понављање неколиких теорија, омиљених Русо-у. Уосталом, зар није истина, да се на светлости напретка и пред раширеним хоризонтима, које отвара ток времена, један предмет, по изгледу

исцрпљен, може да подмлади и покаже у новој светлости?

Емил је књига збијена и заплетена, пуна ствари, које се не могу прозрети на први поглед, толико је у њој оно што је истинито измешано с оним што је лажно, а фикције и опасне сањарије са дубоким и тачним посматрањем и снагом расуђивања. То није дело просто и јасно, које одмах одаје своју тајну; то је сложена композиција, пола роман, пола филозофски спис, који би, претпостављајући да Русо није написао *Нову Хелојзу*, био довољан да оправда назив једне студије Емила Фаге: *Жан-Жак Русо, француски романијер*; као што је поглавито он учинио да га зову, као амерички писац Давидсон, „психологом првога реда.“ Идеје, које Русо у њему излаже, са свом бујношћу своје страсне уобразиље, са свима чарима једног мађијског пера, у почетку збуњују читаоца: извесне духове освајају, у другима изазивају неповерење. Потребно је вратити се на њих више пута, да бисмо се могли наћи у овој нејасној мешавини философских размишљања и сентименталних фантазија. Зар се није и њему самом дешавало, да се у њима изгуби, када, на пример, пошто нам је представио Емила као сирсче, он, да би га приволео да научи читати, измишља како добија писма од свога оца и своје мајке?

Али, ако је читалац у првом тренутку и готов да се љути на смелост и несмишљеност једног одважног духа, коме недостаје равнотежа, размишљајући опажа, да већина његових парадокса крије основ истине, — не велим уопште; не, него ориги-

налицу замисао, мисао будућности, чију ће тачност постепено доказати искуство. — Често ћемо, опет, у њему самом морати потражити одлучно порицање Химера, којима је изгледао најзанесенији. — На другом месту, да бисмо се сложили са њим, треба само уклонити блесак композиције, у који је он радо завијао своје мисли. — Једном речи, *Емил* је књига борбе „пуна муња и дима“, и као што се на бојном пољу мора чекати, да се разиђе топовски дим, да би се разазнале заузете позиције, тако исто, у ватреним декламацијама Русовљевим, треба пустити да се изгуби шум звучних фраза и ишчезне вртлог слика, апострофа и прозопопеја, да би се ухватили и разликовали резултати његовог брзог и сјајног напредовања на земљишту новог васпитања. Зацело, извесне партије *Емили* су застариле, али ће друге чекати сто година и више, да би се у истини разумеле и појавиле у свој својој снази.

Овим смо рекли у ком је духу израђена ова студија: мање да критикује Русо-а, више да истакне благо трајних истина, које је као заривено у једној књизи, за коју је он сам с разлогом говорио, да је „најкориснија и најзнатнија“ од његових списа. Ухватити га на делу утопије лако је: ми ћемо се што је могуће мање задржавати на овом баналном послу. Не скривајући ништа од софизама у *Емилу*, ми ћемо нарочито тражити у чему нам Русо може још служити као вођ. Права критика је она, која истиче добро, а на злу се задржава само да би га објаснила. Русо је говорио за потомство и за будућност више, него за своје савременике и своје доба. У за-

борављеним страницама *Емила* има доста мисли, које, непримећене досад, изгледају пуне поуке за људе нашега времена и директно применљиве садашњим потребама: тако је била велика оштроумност једнога филозофа, једнога „проналазача извора“, који је француску револуцију тридесет година унапред прорекао и у исто време спремао је. Али што је још важније од множине истина у појединостима, то је општи дух, који оживљава целину дела. *Емил* заслужује да остане вечити предмет размишљања васпитачевог, ако ни због чега другог самс зато, што је он дело вере и паде у човечанство.

II

Русо је заиста инициатор; више него то, револуционар. Он је предухитнио генерације од 1789., чак и оне од 1793., чија је претензија нмала да буде преображај друштва и препорођај људске расе, према изразитој речи Бареровој, који је казао својим друговима у Конвенту: „Ви сте позвани да изнова почнете историју.“ Природно је, да се у оваквим временима кризе и метежа пажња мислилаца окреће на децу и на васпитање: јер се само васпитањем могу водити нове душе путовима препорођеног живота. Таква је била амбиција Русовљева. Он је био реформатор, сањало ако хоћете. који својим ватреним протестовањем против стварности коју осуђује, тежи, у свима стварима. основној измени људских установа. Из ове тежње за идеалом — не говорећи о списима, у којима је у почетку вежбао свој кри-

тички дар — изишла је лепа трилогија његових најважнијих дела, објављених једно за другим у три године: *Нова Хелојза*, 1759.; *Друштвени Уговор* и *Емил* у истој години, 1762., — три ремек-дела, која и поред разлике по облику и предмету имају извор у једној мисли, јер сва подједнако теже да преобразе друштво, прво у домаћим навикама, друго у политичком склопу, а *Емил* у законима васпитања детета и младих.

Ма колико да је силна стваралачка оригиналност Русовљева, далеко смо од тога да тврдимо, да је његов систем васпитања, који је смишљао пуних осам година, дело генија, чудотворно откриће, које у прошлости није било ничим спремљено ни објављено. Русо је имао претходника, инспиратора. Један бенедиктинац, који је могао боље употребити своје време, Дом Кажо, написао је велику књигу о *Русовљевим плагијатима*: плагијати, не, али је извесно било подражавања и позајмице. Нимало се не смањује слава ни најоригиналнијег генија кад се докаже, да су коју од његових најзнаменитијих замисли други запазили и оцртали пре него што је он, напором свога личног размишљања, успео да, тако рећи, даде тело тим нејасним интелектуалним сенкама. Русо је био прожет Монтењем, кога непрестано наводи. Он је читао и „гутао“ књиге Порт-Ројала, Фенелон, а такође и „паметни Лок“, „добри Ролан“, „учени Флери“, диктовали су му неколико од његових најбољих поука. Лок, дух практичан и разуман с нечим свакидашњим, није без сумње имао велике сличности с Русо ом: ипак га је он водио у

борби против мекушног и женског васпитања, а такође и против учења из књига. Не изгледа да је Русо много познавао Рабле-а, па ипак има осетних сличности између васпитања Емиловог и онога, које Епистемон даје Гаргантун, овом другом фиктивном бићу, овом другом ученику природе. Од опата де Сен-Пјера, тако плодног плановима, Русо није само студирао *План вечног мира*, који је и коментаришао; он га допуњује у својим практичним тежњама и својом вољом за морално васпитање. Требало би навести још имена.... Али писац *Емила* преображава све што додирне, и предругојачава све што позајми. У његовој плодној машти идеје позајмљене од другог обнављају се и добијају боју: од несигурних, постају снажне; од нејасних, врло одређене; налик на слабе шибљике, које се, пренесене на богато и плодно земљиште, развијају у велика дрвета.

Од свију оних, који су претходили Русо-у, најјасније је обележио нове путове Тирго. Уосталом, не изгледа да је писац *Емила* знао за погледе, које је Тирго изнео у својој дугој посланици, правом мемоару, упућеном 1751. године госпођи де Графињи, тада славном писцу *Перувијанских писама*. Али није реткост, да се у истом добу, и ако се нису споразумевали, уморени духови сретну у истом надахнућу. Десет година пре Русо-а, са толико исто убеђења, Тирго већ проповеда повратак природи. — Наше васпитање, говорио је он, само је педантерија; уче нас свему обратно природи. — Треба изучавати природу, питати је за савет, да бисмо јој помогли и ослободили се незгоде да јој противре-

чимо. — У дечју главу трпа се гомила апстрактних мисли, које она не могу да схвате тада, кад их природа зове себи свима предметима, који се могу осетити. — Чак је и основно начело *Емилово*, о урођеној нениности наших склоности, већ поставио Тирго: Природа је у срце људско посејала семе свих врлина: треба га само пустити да се развије.

Да и не наводимо друге примере јасно је, да су око Русо-а, у ваздуху, кружиле клице мисли, које је он прибрао, да би их развио. Ипак је суштину свога списка *О Васпитању* он извукао из себе сама, из своје сопствене, тако богате душе, из својих погледа à priori на људску природу, ако и не из практичног искуства, које му је недостајало. То не значи да му је потреба посматрања измакла из вида: он је то врло јасно осећао и био је начисто о свему, што му је недостајало, да са потпуном компетенцијом приступи великом предмету, који је обрађивао. Доказ за то је оно, што је писао једној од својих заштитница, госпођи де Креки, 15. јануара 1759., у време када се, довршивши *Нову Хелојзу*, дао на писање *Емила*: „Што се тиче васпитања, имао бих о њему неколико мисли, које бих радо ставио на хартију, кад бих имао мало помоћи: али би о томе требало имати искуства, које мени недостаје. Ви сте мајка, Госпођо, и философ и поред своје побожности: Ви сте васпитали свога сина. Ако бисте хтели, у својим слободним тренуцима, да забележите Ваше мисли о овоме предмету и да ми их саопштите, Ваш би труд био награђен, јер би ми оне помогле да створим једно корисно дело...”

Рђав отац, који није васпитавао своје рођене синове, дошао је до тога, да проси туђе искуство. .

Русо-у дакле није било непознато, да је нужно студирати детињство, да би било могућности за извођење правила о поступању с децом. Ако је тачно рећи, да је он обдарио Француску новом литературом и да је био један од отаца романтизма, тако је истинито и тврђење, да је он, на свој начин, започео важне студије, које су од неколико година ушле у моду под именом „психологије детета.“ Лако би било сложити читав одељак ове нове психологије, скупивши, разасуте по дугим странама *Емила*, многе истините и fine примедбе о особинама и укусу првога доба. „Деца мисле само на садашњост. — Ја не знам шта се њима, са мало вештине, без подстицања сујете и зависти, не би могло омилетити; њихова живост и њихова воља за подражавањем довољне су, нарочито њихова природна веселост. — Свако доба, нарочито детињство, хоће да ствара, подражава, производи, да да знаку снаге и радљивости.“

Дуго би се могли набрајати овакви наводи и показивати са коликим је задовољством Русо студирао децу — ах! зашто треба додати: туђу децу? Жалосно је видети га у његовој тужној кући, пустој његовом кривицом, како на прозору чека час изласка из школе и ослушкује разговоре, игре и несташлуке малих ђака. „Ниједан човек, каже он у претпоследњој *Сањарији једног усамљеног шетача*, није радије од мене гледао дечицу, како се задиркују и играју!“ И додаје: „Ако сам штогод успео

у познавању људског срца, онда ми је то познавање даровало задовољство, које сам имао гледајући и посматрајући децу.“

А колико би тачнија била психологија Русовљева, да је он, уместо овог пролазног дружења са неколико уличних „обешењака“, чије је ћеретање пратио по неколико тренутака, могао да као отац стално и пажљиво посматра дан по дан како се рађа и развија душа његовога сина!... Треба, уосталом, имати на уму, да је Русо-у и дошла брига о васпитању због тога, што је злочиначки оставио своје петоро деце, као да се осећао обавезним да поправи најозбиљнију од својих моралних махна: „Мој грех ми је испунио душу мислима, које су допринеле да почнем размишљати о васпитању.“

Русо-у је недостајало још и стручно искуство наставника. Зна се, да дугом низу послова, које је радио у току своје несталне младости и циганског живота, онда, кад је био једно за другим резачки ученик, преписач, слуга, лакеј, коњушар, калфа, секретар, преписивач нота, — Грим, који га није волео, саветовао му је једном да прави лимунату, — треба додати и занат учитеља: али је он то био тако мало и тако рђаво!... Године 1739. — њему је било двадесет и седам — Боно де Мабли, велики судија Лионски, поверио му је васпитање своја два сина. Он се у почетку предаде овоме послу, верујући да има дара за њ. Али се брзо разуверио: „Нисам урадио ништа, што би вредело.“ Он је умео да употреби само три средства дисциплине, „увек некорисна и рђава с децом:“ осећање, умовање и

гњев. Осећања се неће одрећи никад, јер, да би прекорео Емила за једну погрешку, васпитач ће рећи само : „Пријатељу, ожалостио си ме !...“ Али ће умовање без сажаљења искључити из васпитања првога доба, убеђен, противио доктрини Локовој, да не треба рано размишљати ни говорити о разуму с децом „која, и кад размишљају, ипак нису разумна.“ Русо се брзо засити посла, за који није био, и после године дана га се одрекне, али тек пошто је за г. од Сент-Мари, једнога од својих ученика, начинио план васпитања, у коме ништа ни по мислима ни по стилу не објављује сјајног и дубоког аутора *Емила*.

Али и ако није непрекидно посматрао децу, и ако није био ни професор, а ни ђак, пошто није никад редовно учио, јер је био студент само онога, што је неко назвао „Шарметским Универзитетом“,¹ Русо је много осећао, много преживео; и за образовање снажнога духа редован курс у колежу Плеси извесно би мање вредео и био мање успешан од овога бурног живота, који је Русо водио у свима световима: у салону, као и у предсобљу; који је од њега једно за другим чинио пријатеља философа и друга велике господе; плебејца, који живи с народом, и размаженог љубимца великих госпођа, грофица, војвоткиња и маршалки.

Не може се порећи да је Русо унео много себе самога, да је провео много успомена из свога жи-

¹ *Charmettes*, пољско добро господње де Варине, код које је Русо, у својој првој младости, провео неко време (осам година).

вота, много одблесака своје душе, у стварању узор-ученика, кога је образовао за човечанство. Монтењ је говорио: „Ја сам сâм собом предмет своје књиге.“ Је ли и Русо то исто? Би ли и он могао рећи, као што замишља Амиел: „Мој систем и ја једно смо?“ Је ли Емила замислио према себи и својој личности? — Амиел претпоставља, да у своје најдивније теорије Русо уткива самога себе, да је он „субјектив“ у првome реду.... Ми то нећемо порицати и добро знамо, да је код васпитача уопште природна склоност да се, тако рећи, пројектују у плановима, које предлажу туђем подражавању. Кад Русо, на пример, обуставља у настави свако дидактичко учење, зар тиме не уводи у правило своје сопствено искуство? „Оно мало што знам, научио сам сâм. Нисам никад ништа могао научити са учитељима...“ Русо је са-моук: Емил, такође.

Али, на супрот, на колико је других тачака замишљање Емиловог васпитања у формалној супротности са стварношћу Русовљевог живота? Да људи, задовољни својом судбином, препоручују другима оно, што је њима испало за руком, разуме се само по себи. Али је Русо био незадовољан собом и својом судбином, не мање него друштвом. Изгледа да је васпитање, о коме сања, смислио у напору реакције против свог сопственог стања, по контрасту са лудостима због којих је патио, са заблудама и погрешкама које је починио. Бедне болне душе, богаљастог и болесног тела, он се теши стварајући идеалну слику снажнога детета, здравога и телом и ду-

хом. Он се наклађује за своју невољу и своје несавршености стварајући биће срећно и савршено.

Он ће рећи, на пример: „Ја писам још ништа схватио, ја сам све осетио.“ Зар не тежи он да избегне последице овога прераног узбуђивања, које га је начинило раздражљивим до крајности и деморалисало за живот, кад, падајући у противну крајност, до петнаесте године одлаже да посвети Емила у потресе осећања? — Он је претеривао у читању; пре своје десете године прочитао је читаву библиотеку романа. Да ли због тога, презирући и проклињући књиге, он их апсолутно забрањује Емилу? — Ја не знам, рекао је Бриетнер, ни једнога од наших великих писаца, чије су детињство и младост у толикој мери били без надзора. И заиста, он, тако рећи, није ни имао породице: мати му је умрла, давши њему живот; отац, пошто га је размазио, напустио га је. Нико га пије васпитавао... Како да га, после тога, нешто не гони, да замишља сасвим супротан положај, дајући Емилу учитеља, који га неће губити из вида ни за тренутак; Ментора, који ће га пратити, који ће га штитити на сваком кораку, све до прага брачне собе? — У рђавој околини, компромитован дружбом с недостојним људима, Русо је имао свести о свему, што је у прљавштинама свога живота изгубио од достојанства и душевне племенитости; зато, да бисмо васпитали човека у части и врлини, издвојмо све спољашње околности, које га могу упрљати и покварити. Емил ће живети сам, далеко од људи. — Русо се вукао по собама за успрем и по предсобљима; он се проиграо у свет-

ском животу; он је посећивао париске салоне и у тренуцима допуштао да га занесе извештаченост у друштву; он је имао читаву гомилу љубавних интрига. Ничега од свега тога за идеалног човека: поље, слободан ваздух, простота сеоског живота, љубав чиста, једина и дубока, само природа... „Збогом, Паризу, граду хуке, дима и блата. где жене више не верују у част ни људи у врлину! Збогом, Паризу, ми тражимо љубав, срећу, невиност: нећемо никад бити довољно далеко од тебе!...“

Емил је, дакле, дѣлом зграда снова, подигнута нарочито да буде контраст правом животу Русовљевог. Да бисмо извинили, да бисмо бар објаснили постанак свих лудих маштања из *Емил*а, не губимо никад из вида унутрашњу борбу, која се водила у срцу нашега јунака између онога што је било племенито у његовим тежњама и ниско у његовом животу: силну противречност обожавања према идеалу и ништавне стварности његовога положаја, коју је подносио и за коју је, дѣлом, био сам одговоран. Овај човек, за кога Грим каже да је „био скоро увек несрећан“, утучен најчудноватијим доживљајима; сломијен физичким боловима и који је осећао да умире пишући *Емил*а; збуњен још више уображеним боловима, које му је стварао узнемирени дух; подстакнут оном врстом лудила гађања, које је расло с године на годину и напослетку га довело до самоубиства; огорчен на стање једнога друштва, чије је пороке познавао у толико боље, што је у њима узимао удела; понижен успоменом на оно, што је звао својим „шеретлуцима“ младости; стидећи се

доцније живота са једном слушкињом, чија га је грубост морала болети и гушити: он је осећао потребу да се баци у идеалан свет и да у њему потражи привремени заборав своје моралне наказности, накнаду својим јадима, као реванш слабости свога карактера и жалости своје судбине. Ако је његов живот често био болна драма, извесне партије *Емила* биће идиле, пастирске сцене, пуне поетске дражи. Он је то казивао: „Не могући да доспем до правих бића, бацио сам се у свет химера: ја сам себи сâм створио друштво савршених створова...“ Претеривање, маштање, које ћемо имати да нагласимо у *Емили* врло често ће бити само хотимично уображавање, које му се није сâмо отело. Као што је писао 1763. кнезу Виртембершком, поводом плана васпитања за његову кћер Софију, однеговану по принципима *Емила*: „Ово је можда само буицање у грозници... Упоређивање онога што јесте, са оним што треба да буде, дало ми је романтичан дух и бацало ме увек далеко од онога, што се обично ради.“

Оно, што је Русо хтео да буде, али што није био — биће Емил; или бар Русо хоће да он то буде.

III

„Опростите ми моје парадоксе, читаоци“, узвикује Русо на једном месту. То ћемо најбоље учинити ако покушамо да издвојимо језгро истине, које је у њима. Кад одбацимо заморан облик, у који је овај опсенар мисли радо завијао битне принципе својег система, остаће нам да прикупимо у *Емили* општа правила, особене истине, одређене и нео-

спорне, које модерно васпитање неће више испустати из руку.

„Човек је рођен слободан, а свуда је у окривима“, тако почиње *Друштвени Уговор*.

„Човек је рођен добар, а свачим постаје рђав“, то је смисао предговора *Емила*.

Русо-у се допадају ова безусловна тврђења: он воли заповедне и кратке формуле, које налажу пажњу.

Софизму његове политике: „Народна воља никад не греша“, одговара овај други софизам његове психологије: „Природа је из основа добра.“

То је почетак заблуде, из које истиче све што је лажно у *Емилу*. Најогорченији и најзаједљивији песимиста, кад суди о реалном друштву, Русо је најпопустљивији оптимиста кад се, изнад људских дела, стави пред дело Провиђења, пред природу.

Природа је добра и милостива. Створења су чиста све док их не промени, не поквари, не измени, не зарази софизмом утицај тобожње цивилизације, која је у ствари дуготрајно опадање. У овоме се Русо слагао са великим бројем својих савременика Холбах је говорио: „Човек је неваљао, јер су га таквим начинили“; а Дидро: „Постојао је природан човек; у тога природног човека увукли су човека извештаченог.“ Русо нарочито наглашава исту тезу: „Поставимо као неоспорну истину, да је први покрет природни увек ка добру, да нема урођенога неваљалства у срцу људском.... Сви су карактери, сами по себи, добри и здрави.. У природи нема заблуде...“

Без сумње, с правом бисмо могли одмах зауставити Русо-а и затражити од њега објашњења о овој очигледној противречности: човек је по природи добар, а друштво, дело човеково, рђаво је. .. Али њега ова недоследност не буну. Веран мишљењу, које је исказао у двема *Расправама*,¹ којима се и прочуо, он остаје упоран у својој утопији. Он понавља у свима облицима, да је друштво са својим обичајима и својим предрасудама одвратно и покварено, да га треба преобразити с дна до врха. Заменимо влада рековних и застарелих традиција ауторитетом природе; уместо царовања чврсте дисциплине и насилног скучавања, који сакате и онакажују људске особине, уведимо владу младе слободе, која ће им помоћи да се развију.

Таквим изазивањем, баченим у лице свих људских установа, Русо је циљао више него на просту педагогијску реформу: он је објављивао друштвену револуцију. Он је у истини отац револуционара, којима ће доцније постати идол: не заборавимо да је Марат 1788. читао *Друштвени Уговор* уз бурно одобравање одушевљених слушаалаца.

Последица принципа, који је поставио Русо, јесте, у погледу васпитања, да треба створити природног човека, човека „првобитног“, према изразу којим се већ служио у својој *Расправи о неједнакости међу људима*, човека какав је био у првом

¹ Је ли напредовање наука и вештина покварило или поправило друштвени живот (1750.), и () постанку неједнакости међу људима (1753.).

стварању природе и Провиђења, — јер у религиозном духу Русовљевој иза природе је Провиђење, које је кључ његове философске доктрине, — човека онаквог, какав би био он, да га није изопачио друштвени живот и његово дуго кварење; једном речи, човека природиног, а не „човека човековог.“

Не оклевајмо показати, да се Русо вара, да у природи има клица за зло као и за добро, и да по томе васпитање није само услужан помоћник, него да мора бити и отпорна снага, која исправља и подиже. Имајмо на уму и то, да је дуго преовлађивало и тада још господарило и супротно и безусловно мишљење о природи у суштини рђавој, по постанку порочној и наклоњеној искључиво злу. И из ове основне осуде, изречене над човечанством, потицало је скучено и круто васпитање, створено од притиска, накомтрешено забранама и казнама, које није допуштало ништа урођеној слободи детета. У дисциплини су опробана сва оруђа, осем једнога, и то управо онога, које би једино могло успети: добро упућене слободе. Русо устаје, и појму о старом поспрулом Адаму, чије би кобно наслеђе требало искоренити у сваком човеку, ставља на супрот доктрину о човечанству нагонски наклоњеном добру и по томе позваном да се развија у потпуној слободи. Позорница људских убеђења, у противречности идеја, које се на њој мењају, подсећа мало на оне комедије, у којима лицу, које претерује у једном правцу, одговара, да би боље истакло заплет осећања, друго лице, које пада у другу крајност. Греше и једно и

друго, али ће се из судара супротних убеђења издвојити истина, која је у средини. Добро је било да један речити мислилац одговори свима онима, који су две хиљаде година понављали оптужбу о дегенерисаном човечанству, да изнесе своје уздање и веру у снагу и природне тежње човекове; и да тако, на тридесет година пре него што ће Француска Револуција објавити *Права човекова*, један педагог објави права детета: његово право на васпитање у слободи. „Погрешно је, каже Русо, што се деци увек говори о њиховим дужностима, а никад о њиховим правима.“ *Емил* је устав ослобођења деце.

Из парадокса ниче парадокс, и из погрешног принципа, од кога полази *Емил*, потекао је цео низ педагошких неистина, које су тако опоро, али и тако оправдано пребацивали Русо-у; које је Низар назвао „наказностима“, а енглески педагог Р. Хеберт Квик „будалаштинама“.

Прва је од ових великих заблуда тврђење, да васпитање најмање до дванаесте године треба да буде потпуно „негативно.“ „Позитивно“ васпитање почеће за Емила тек после дуге умне лености и не мање дуге моралне неактивности. Пошто природа сама иде својим циљевима, треба је само пустити. Већ у *Новој Хеленој* Јулија закључује, да се васпитање састоји у „ништа не радити.“ Најбољи ће васпитач бити онај, који буде најмање радно, узимајући удела у васпитању само у толико, колико да уклони препреке, које би сметале слободном полету природе, или да створи околности, које ће тај полет потпомоћи.

Васпитање ће бити негативно у два правца: у дисциплини, као и у настави. С једне стране, детету се неће ништа заповедати; с друге стране, дете се неће ничему поучавати.

Дакле, никаквог моралног утицаја, никакве стварне дисциплине у управљању дететом. Нема заповедања ни кажњавања, које примењује воља једног човека, нити каквих било награда. Казне само оне, које су природна последица дела или учињене погрешке. То је начело, које ћемо наћи и код Херберта Спенсера: „Никад не стављајте неразборитим ђудима детињим других препрека, осем физичких.“ Нека се нигде не покаже човекова рука. Емил мора остати сам пред природом и њеном моћи. Дете не може распознавати добро и зло... За ову врсту дисциплинарног нихилизма Русо је имао извора у својим личним успоменама. „Он није никад слушао, каже Амиел. Он није знао ни за ред у породици, ни за стегу у школи.“ Емил не зна шта је послушност, али ни шта је непослушност, јер никад не добија заповести. Он не замишља да може имати друге људске воље, изван његове. Он је потчињен само једном закону, уосталом неумитном, закону могућног и немогућног. Он не зна за другу власт, осем власти природних закона; за другу зависност осем оне, која долази од неодољиве силе околности.

Да бисмо му доказали да греши, је ли корисно одговарати Русо-у, како управо ништа не би било више извештачено ни неприродније од овога тобож природног васпитања, из којег би се истисло оно, што је најприродније на свету, утицај роди-

теља и учитеља? Зар се у упућивању детета не би имало више ништа да очекује ни од нежног миловања материног, ни од чврсте и одлучне, а у исти мах благе воље очеве, ни од убедљивих савета пажљивог учитеља? Ако је умесно одбацити из дисциплине ђуди невештих родитеља, који својим поступањем противрече сами себи, који прелазе из крајње попустљивости у бруталну суровост, зар не би било лудо лишити се добра, које моралном васпитању децјем доноси смишљено и паметно утицање? Спречите пороке да се јаве, па сте доста учинили за врлину, уверава Русо. Као што ће мало после рећи: Спречите заблуде и предрасуде да продру у дух Емилов, па сте учинили доста за науку. Не, није довољно спречавати зло: треба поучавати добром. Ако душа Емилова остане напуштена за дванаест година, она ће постати као њива, која се не обрађује и не засејава: коров ће се на њој ужасно размножити, и кад га хтедну утаманити, биће сувише доцкан. Русо је био боље надахнут у *Новој Хелојзи*, кад је говорио: „Добра нарав треба да се негује... Децу треба учити да слушају своју мајку.“

У студији, коју је посветио *Емили*, и која је најбоља у тој врсти, Џон Морли, енглески државник, с разлогом примећује, да је изостављање принципа ауторитета основна слабост Русовљевог система. „У овом систему, каже он, дете мора увек веровати да поступа по свом сопственом нахођењу, да иде за својим властитим побудама... Не треба да осећа притисак туђе воље. Родитељи и учитељи не треба да посредују;... као да родитељи пишу део

природе? И г. Морли додаје: „Зашто сматрати за природне само оне утиске, које свршен чин има на физичко благостање детета, а не и осећања одобравања и неодобравања, које тај исти чин улева другим лицима? Био би изгубљен један од најважнијих васпитних утицаја, кад се дете зарана не би навикло, да у мислима ставља у први ред осећања оних, који га окружавају и који га воле. Тековина толиких одличних особина била би у питању, да дете, у своме незнању и слабости, није по природи наклонено, да у својим родитељима и учитељима поштује ауторитет боље обавештен и искуство надмоћније од свога.“

Исто је толико озбиљна заблуда у ономе, што се односи на другу страну негативног васпитања, у одлагању наставе. Свде се Русо одушевљава и преуноси замишљене благодети дуге духовне лености, коју прописује своме ученику. „Хоћу ли смети изложити највеће, најважније, најкорисније правило свега васпитања: не треба добијати време, треба га губити... Читање је бич детињства... Привидна лакоћа учења упропаштава децу... Ја предајем вештину бити незналица...“ Дакле, нема књига, нема ни усменог поучавања. Емил ће порасти као мали дивљак, без интелектуалног васпитања, вежбајући само тело и чула. Најбоље би било да остане у незнању што је могуће дуже, да дође до дванаесте године не знајући чак ни „да разликује своју десну руку од леве.“ Русо, који се усхићава својим делом, рећи ће са чудним претеривањем: „Пре бих тражио да дете има пет стопа у висину, него да уме расу-

ђивати у десетој години..." или „Емил се не би уштезао да да сву Академију Наука," — претпостављајући да он зна за њу, — „за дућан једног колачара."

Без сумње, не може се кудити све у том неактивном, експектантном васпитању, које Русо препоручује. Од свега овога запамтимо, да се не треба журити, ни ускоравати природно развијање; да је непаметно и опасно оптерећивати дете наглим и прераним учењем; да се његова снага ставља на коцку, ако је сувише замарамо. Али опет, колико разлога говори против система који, другом крајношћу, занемарује умне способности за време првих дванаест година, можда најплоднијих у целом животу! Русо сам указује на препреку, која би лако могла искрснути: да ће дух, тако дуго укочен у нераду, бити неспособан да после тога ради и да ће се „изгубити у материји." Како се можемо надати да ће Емил, који није ништа учио, на један мах хтети и моћи све да научи; да ће се његова успавана мисао нагло пробудити и на позив учитељев, као чаролијом, појмити сва знања, која јој недостају? А нарочито, како ћемо му осигурати ону гипкост и савитљивост интелектуалних органа, које свако учење захтева, кад смо пропустили да их за то спремимо непрекидним вежбањем и лаганим увођењем у рад? Најзад, кад би Русо говорио истину, кад би дете било неспособно за свако апстрактно учење, кад би до дванаесте године требало обуставити сваки умни рад, мисли ли се, шта би из тога

проишло? Морале би се затворити све основне школе и народно просвећивање било би немогућно.

Русо, да би заменио књиге и лекције, позива на поучавање природом. Емил није ништа научио на изуст; он скоро и не зна шта је књига. Али зато он зна много из искуства; „он чита у књизи природе.“ Приметимо прво то, да природа не узима на себе улогу учитељице у толикој мери, коликом је Русо терети. То најбоље доказује што је и он сам приморан да прибегава вештини и најсложенијим лукавствима, да би своме ученику улио оно мало појмова, који треба да осветле ноћ његовог незнања. Природи је потребан машиниста, да спреми вешто удешене призоре, у којима се покушава да се Емилу прибави оно, што би научио обичним васпитавањем. Такав је приказ с комендијашем, удешен да му открије неколико појмова елементарне физике; такав је и разговор с баштованом Робертом о постанку својине. Без сумње, Емил ће знати боље неколико ситних ствари, које тако буде сам научио. Али, осем тога што ће његово знање бити необично ограничено, како ће споро ићи ово учење из искуства и природе! Потребни би били месеци и године да дозна оно, што би лако могло научити за неколико часова, добро изведеним предавањем или згодно изабраном лектиром. Зар да буде некорисно све оно, што јасна реч учитељева може да стави у домаћај и најмањег ученика; сва светлост, коју књиге могу унети у интелигенцију, која се појављује? И Емилу неће бити ни од какве користи, што је наследио дугог низа генерација, које су радиле, које

су мислиле, које су писале; што је овај вековни напор сакупно благо истина, из којег нови параштаји треба само да црпе, да би се поучили.

Уосталом, да се осуди један систем, којим се иде ништа мање него на обустављање сваке моралне дисциплине и сваког дидактичког учења за прво доба живота, довољан је и сам тај факт, што је Русо приморан да свога ученика стави у ненормалан положај, да га ослободи обичних услова живота, да га усами у једној врсти изгнанства, да га ослободи од надзора родитељског и повери га чувању једнога странца. Чудили су се што је Русо, искрени пријатељ и апостол породице, — о томе ћемо се одмах уверити, — у своме роману о васпитању обуставио васпитавање родитељима, браћом и сестрама. Где су нежне слике, које је оцртао у *Новој Хелојзи*, заједничке игре и узајамно васпитавање Јулијине деце, која расту пред очима своје мајке? Русо је на ово приморан, да би свој сан о негативном васпитању представио као могућан у практичном извођењу. Како би се, заиста, могло претпоставити, да би се отац и мати могли толико не занимати васпитањем свога сина, кога сами гаје, да се сасвим одрекну утицања на њега: било укорима, по потреби строгим, било нежношћу? Било је нужно да јунак природног васпитања проживи своје детињство сам, без родитеља, без другова, без Бога и учитеља: — јер ће му се о Богу говорити тек много доцније, кад му буде осамнаест година; а што се тиче васпитача који га прати, он у истини није ни учитељ ни професор; то је само чувар, будна стража, којој

је задатак да чува Емила од спољашњих утицаја, од свега онога што би могло да омете благотворно делање природе, и чија је улога ограничена на то, да свога ученика ограда зидом издвојености.

Ово необично издвајање детета, коме је забрањена свака веза за осталим родом људским само је маштање, које је Русо-у било потребно да потпуно истакне новине свога плана. Ми у томе видимо само већину композиције; те би било сувишно осуђивати фикцију, које се и сам писац одриче на више страна своје књиге, и чија је невероватна апсурдност довољна да покаже, како ни он сам није мислио стварати од ње опште правило васпитања. „Ја показујем циљ, коме ваља тежити: не велим да се он може постићи.“ Како би се могло претпоставити да је Русо озбиљно сматрао као остварљив систем, чија би најмања погрешка била у томе, што у свету побија сваку другу дужност осем васпитачеве? Требало би наћи онолико Ментора, колико има Телемака, то јест деце за васпитавање. Хришћанство је, у своме заносу, створило стилите, оне чудне пустинике, који су живели на врху једног стуба, између земље и неба; као да су хтели у снажном и апсурдном облику да представе нужност кидања са светом. Русо-у је тако исто вера у природу улила мисао о изузетном бићу, које ће живети и порастати далеко од друштва, по једној претпоставци, којој је циљ био да истакне моћ природног васпитања. Не може бити да је Русо онако енергично захтевао од мајке да сама доји своје дете, да би га одмах по одбијању отргao од њене нежности и њене неге. Не, он је

само хтео да у вештачком оквиру да слободан ток својим сањаријама. Емил није стварно биће: то је ствар разума, ратна машина, измишљена да се бори с друштвом.

У истини, ако се вратимо на друге делове *Емила*, као и на остале списе Русовљеве, видећемо да домаће васпитање није имало одушевљенијег поборника, него што је био он.

Зар се у својој *Кореспонденцији* не повраћа толико пута на хвалу породичног живота. Истина је, да је у својим *Размишљањима о управи Пољском*, која су из 1772., променио мишљење, и да се, по новој контрадикцији, речито заузима за треће решење, заједничко васпитање. Русо је човек наизменичних убеђења, од којих свако брани са истом жештином. Он ће Пољацима одлучно саветовати да до краја изведу национално васпитање, васпитање Платонове *Републике*, оно, које абсорбује човека у грађанину и уништава појединца, да би га свег предало држави. Русо се целог свог живота колебао између начела индивидуализма и социализма, између суверенитета државног и слободе човекове.

Он ће рећи: „Добре друштвене установе су оне, које умеју најбоље да промене природу човекову, да му узму његово апсолутно биће и да му даду друго, релативно... Само се општим васпитавањем даје душама националан облик... Опште васпитање, у правилима које влада пропише, јесте основно начело сваке народне владе...“ А такође у *Енциклопедији* у чланку о *Политичкој Економији*: „Као што се не допушта појединцу, да сам пресу-

ђује о својим дужностима, тако се, и још мање, васпитање деце може оставити умењу и предрасудама очеве.“

Далеко смо од индивидуалистичког васпитања Емиловог, и радо признајемо да је немогуће ићи даље од Русо-а у мењању супротних убеђења и силним недоследностима. Па ипак, и поред свега, тврдимо, да је Русо, у целини својих тежња, био за домаће васпитање. Прочитајмо прво ону лепу страну у *Емилу*, где захтева да младу девојку васпитава њена мати, и са жестином одбацује заблуде платонског васпитања. Он протестује „против ове збрке, која меша полове у истој служби и истим радовима, и из која морају понићи најнесносније заблуде, — против овога уништавања најслађих природних осећања, која се потчињавају извештаченом осећању, ма да ово може постојати само помоћу оних; јер је за стварање уговорних обавеза нужна природна веза; јер је љубав према својима основ љубави према држави; јер се преко мале отаџбине, породице, срце везује за велику; јер добар син, добар отац, добар муж, чине доброга грађанина.“

На велику реч *породица* машта Русовљева се загрева, у толико јаче можда, што он сам није познавао њене радости, нити испуњавао њене обавезе. Нека му се не говори ни о колежима за дечаке, ни о манастирима за девојчице! О колежима ће рећи само једно, да су то „смешне установе,“ и веровао је, као што прича у својој *Исповести*, да је мржињу језуита — о којима се, из обазривости, зарекао да „никад не говори ни добро ни зло“ — навукао тиме,

што је о њима говорио овим презривим тоном. Што се тиче манастира, он је протестантске народе сматрао као напредније од католичких зато, што их они немају.

У *Новој Хеленоји* Русо оштро кори родитеље, који своју децу предају страним учитељима, „као да учитељ може заменити оца...“ На другом месту, у писмима кнезу Виртембершком, пише: „Нема очинског ока мимо оцевог, нити материнског мимо материног. Хтео бих да четрдесет туцета хартије испишем овим речима, толико сам убеђен, да све зависи од тога..“

С друге стране, зна се са колико је речитости, у самоме *Емилију*, Русо позвао матере на њихову дужност у погледу дојења. Без сумње, он није био први који је то учинио. Још у Риму, у другом веку, философ Фавориније је говорио: „Поверити своју децу најмљеним дојкињама, зар то не значи бити мати само упола?...“ Речи доброте, срећан контраст са навикама и окорелошћу друштва, чији је један од најславнијих представника, Цицерон, сто година раније писао у својим *Тускуланама*: „Кад дете умре младо, за њим се лако утеше; кад умре у колевци, о томе се и не мисли...“

У годинама, које су претходиле појави *Емилиа*, лекари и моралисти повели су исту борбу, али су то чинили без одушевљења. Русо је заложно своје срце, и као што каже госпођа де Жанлис: „Мудрост не убеђује колико одушевљење. Русо је поновио оно, што су други рекли; али он није саветовао: он је заповедио, и послушали су га.“

Доводећи матере детињој колевци, Русо се није бринуо само о физичком интересу и потребама детињим. „Тражим млеко дојиљино, да бих добио љубав материну.“

У његовим очима, дете је весник породичних врлина, залога и у исто време јемац супружанске љубави. Оно је освећен ланац, који нераздвојно веже мужа и жену. Дете одржава и загрева домаће огњинте, било радосћу коју чини његово мило присуство, било заједничким дужностима, које налаже његово васпитање. У позиву, који Русо управља родитељима, није забрављен ни отац. Пошто је рекао: „Хоћете ли да упутите свакога на његову најпречу дужност? Почните матерама“; он ће додати: „Како што је права дојиља мати, тако је прави учитељ отац. . Отац ће се извињавати: Постови, рећи ће, дужност... Последња је, без сумње, дужност бити отац!...“

Али да се вратимо заблудама Русовљевим, ономе, што он сам у *Предговору* назива „занесењачким сањаријама“, — и да покушамо у њима потражити и наћи које зрице истине. За илузију о негативном васпитању везује се илузија о васпитању „сукцесивном.“ Овде Русо противречи своме основном пачелу: ниш за природом. Ако у природи заиста постоји какав несумњив закон, тај би био, да она не ствара ништа одједном, него ради лаганом и неосетном еволуцијом. „Код ње се, каже госпођа Некер де Сосир, нигде не види почетак; никад је нећете ухватити да ствара, увек изгледа да развија.“ Из овога врло тачног схватања пошкао је систем

поступног васпитања. Али је Русо замислио нешто друго: васпитање делимично, подељено на три периода. Он заборавља да природа упоредо развија различите функције људскога бића, и да се васпитање мора стално саображавати овом једновременом развијању разних душевних и телесних способности. На против, он ломи стварно јединство људскога бића. „То је, говорила је госпођа д'Епинеј, као кад бисмо забранили деци да крећу рукама или се служе прстима у времену кад уче ходити.“ Пре свега, апсолутним дуализмом Русо одваја душу од тела. „Природа је хтела да се тело развије пре душе.“ А и од саме душе, уместо једне, он чини три. У удешеној историји Емилевој постоје три фазе, у основи различите и раздвојене једна од друге. До дванаест година физички живот и вежбање чула: ништа за интелигенцију, ништа за срце. Емил од дванаест година је само снажно животно, хитар „срдаћ“ Од дванаесте до петнаесте године доба ума, кратко време учења, у коме ће дете бити одједном посвећено у основе корисних знања, у коме неће више бити потчињено неумитној сили природних закона, у коме ће најзад размишљати и одлучити се на нешто, према једном новом начелу, начелу корисности. Најзад — у трећем периоду — после петнаесте године појавиће се, врло доцкан, осећања и дужност: „Ући ћемо у морални ред.“ Наједанпут треба образовати човека за друштво.

Такав је чудновати програм Русовљев: он уводи у васпитање три одељка, три сирата; и ми се можемо запитати како ће се, после те неприродне по-

деле, та три комада људске личности саставити и спојити да образују јединство целогa бића, састављеног из тела и духа.

Па ипак, као и увек, има нечега тачног и истинитог у произвољној теорији Русовљевој. Он има прво што тражи да се води рачуна о карактеру својственом сваком добу живота, и да се, на пример, с дететом поступа не као са човеком, него као са дететом. „Поступајте с вашим учеником према његовом добу. Најпааметнији, вели он, и ту очевидно мисли на Лока, држе се онога, што је за људе важно да знају, не размишљајући колико су деца у стању да науче. Они увек у детету траже човека, а не мисле шта је оно пре него што постане човек.“ И још: „Пустимо нека у детету сазре детињство. Често смо чули да се говори о свршеном човеку, обазримо се једном и на свршено дете.“

У овоме се Русо не слаже с некимa од наших модерних васпитача, и то управо са онима, који се највише напајају њиме. У једној скорошњој и веома занимљивој књизи, *Ново васпитање*, Демолен, који се с похвалном ревношћу труди да популарише извесне партије мужанског и слободног енглеског васпитања, исказује противно мишљење. По њему није никад сувише рано поступати с дететом као с човеком. „Кад их сматрају као људе, каже он, деца и постају у истини и брзо људи.“ И он прича о једном детету од девет година, које је заоста врло брзо — за два сахата — постало у истини човек просто зато, што су га у једној енглеској породици, камо је отишао у посету са својим родитељима, дочекали

као одраслог и хтели да за све време разговарају с њим!...

Образовати људе, „производити“ их, као што се данас каже, то је вечити сан васпитача свих времена и свију народа. Да се то у извесној мери постигне, можда је најбоље узети средину између мишљења Демоленовог и Русовљевог. С једне стране, никад није сувише рано ставити дете у школу дужности и учити га личној одговорности, изазивајући његово умовање и размишљање. — и Русо се вара кад одлаже ово васпитање разума. Али, с друге стране — и ту Русо тријумфује — не треба заборављати да је дете — дете, да је немогуће захтевати од њега да расуђује и понаша се као слободан човек, кад му још расуђивање није образовано ни слобода створена. Наша два педагога, уосталом, у основи су сложнији него што изгледа на први поглед. Ни један од њих неће пренагљену наставу, која јуришем уводи дете у апстрактне студије и која, по речима Гетевим, тежи да од њега начини „финог философа и научника, а не човека.“ Демолен би извесно потписао овај закључак Русовљев: „Обично васпитање је рђаво зато, што ствара матору децу и младе докторе.“ Тако исто, што се тиче моралног васпитања, Демолен, који нарочито осуђује дисциплину основану на „принципима ауторитета“, може само да одобри претеривање Русовљево. кад овај обуставља сваки ауторитет и кори родитеље и учитеље, који никад довољно не „поправљају, кажњавају, ласкају, прете, обећавају, поучавају, разлажу.“

У чему се никако не можемо сложити с Русов-

левим пазорима, то је непојмљиво одлагање моралног васпитања. Ово је опасније од одлагања умнога рада. Емил је стигао до петнаесте године, а још није познао никакво људско осећање. Кога он воли? Никога, осем можда свога учитеља, јединог човека кога познаје. Његова душа није отворена ни једној од оних детињских наклоности, које припремају друштвене врлине. Којим ће чудом он наједном научити да воли људе, кад је тако дуго живео у сухој и пустој усамљености строго личнога живота? Русо је, заиста, врло кратак у излагању својих педагошких метода. Он ће рећи: „Емил је ово; Софија је то.“ Он ће их обоје обдарити свима способностима и дивним врлинама; али пропушта да нам каже, како су их они стекли. Што се тиче постанка осећања, очевидно је да добија необичне резултате, које није ничим припремио. Оставио је срце Емилово празно за пуних петнаест година, и онда замишља да ће га за трепутак моћи напунити. Каква обмана! Не учи се вољети, као што се учи рачунати. Образовање друштвене осетљивости је ствар деликатна и тешка. И Русо отежава поступак потчињавајући Емила само законима себичности. Као што Кондилак читавим низом финих преображаја из примитивног осећаја изводи најапстрактније и најопштије појмове, тако и Русо претпоставља, да ће по некој необичној метаморфози из самога почетног егоизма произвести сва алтруистичка осећања. Самољубље је у његовим очима једини и основни атом осетљивости. Како је могао заборавити онај други атом, симпатију, која се указује још у зори живота, и чији се полет ни-

кад не може довољно брзо изазвати и појачати? У осмејку, који одојче управља оној која га доји и негује, има нечега више од израза задовољене материјалне потребе: постоји нагонски одговор детиње љубави, која се рађа, на свесну нежност материну. „Докле год дете дирају само опишљиве ствари, нека се све његове мисли заустављају на осећајима...“ Не, на против, отворимо широм врата осећањима, која уосталом, само чекају да уђу. Код детета треба да се с телом, одмах, помеша и мало душе.

Знамо да је Русо, у својој манији за отезањем, све до младићског доба одложио и откривење религиозних осећања, исто као и моралних. Као разлог за то он наводи, да дете са својом чисто осећајном маштом, — а то је погрешка управо негативног васпитања, ако је тако, — може о Богу да створи само празноверан појам и замишља га, према лику човековом, као старца с белом брадом, као владара на престолу... Отуда долази потреба да се чека доба разума, и да се тада Емилу говори о Богу, како би га схватио одједном у идеалној узвишености његових духовних својстава. То, што је до осамнаесте године одложио откривење највишег бића. Русо пакнаљује лепим сјајем, који му даје. Он је био у истини деиста. Он је веровао у Бога с истим убеђењем, с којим је веровао у душу и у будући живот: „Ја сувише желим да има Бога, да бих могао неверовати у њега...“ Да и не тражимо потврде за то у другим његовим списима, *Исповести савојског свештеника* је сјајан доказ. Она је у његовој замисли главни део *Емила*. За њу би он жртвовао

све остало. Овај део свога рукописа он је поверавао чувању својих најсигурнијих пријатеља, бојели се, у вечитом страху који му је чинило штампање дела, да га његови непријатељи, нарочито језуити, не униште. Она је била главни узрок гњева и буре гоњења, које се подигло против њега. Она му је, с друге стране, донела одушевљено одобравање, па чак и Волтерово дивљење. Волтер, иначе тако опор према *Емилу*, мислио је на тај део кад је рекао, да овај „луди роман“ садржи ипак „педесетину страна које вреди повезати у марокии.“ Поиздаље, и поред красног излагања и дивнога стила, *Исповести*, која је у неколико споредна ствар у једном спису о васпитању, изгледа нам као емфатично декламавање, као колебаљив и нејасан спиритуализам. Свеједно је, најзад, колико она вреди сама по себи као философско дело. Што јој ми замерамо то је, што је она прва реч, коју је Русо рекао своме ученику о религији, ако у истини хоће да у њему развије религиозно осећање. Да је замисао Русовљева неостварљива, не може се спорити: кад би Емил живео, као сва деца, у породици и у свету, он би био очевидац спољашњег исказивања вере својих родитеља и својих суграђана, и у својој радозналости сам би врло брзо питао, шта све то значи: било би немогућно скрити му Бога. Али није питање у томе: важно је знати да ли начин, који Русо употребљава, одговара његовим намерама, и да ли им може осигурати успех. Мени изгледа он изврстан да ствара атеисте. Зар Емил, који је тако дуго живео без Бога, неће бити у искушењу да остане увек

без њега? У жељи да своме ученику открије религиозно осећање, којим је сам био тако дубоко прожет, требало је да Русо увиди, да је и овде нужно лагано развијање, да привремени атеизам Емилов врло лако може постати сталан, као год и његова себичност или његова умна инерција.

У овоме, као и у многим другим тачкама, Русо се није држао свога начела: повинovati се природним законима. Позајмљујући његов стил, човек би могао замислити да би „Природа“, проговоривши, рекла Русо-у отприлике ово:

„Зацело бих, о Русо, била врло незахвална, кад у теби не бих поздравила једнога од оних смртних, који су се највише упињали за победу мојега царства. Ти си се показао као мој верни слуга. Твој кад је горео на мојим олтарима. Ти си, с искреним одушевљењем, славио умерен и прост живот, пољске радости, чедне обичаје, у друштву, које се подало луксузу, пороцима и испреплетаним односима светског живота. Ти си показао зору људима, који су устајали у подне. Ти си извео на ваздух и на сунце дечицу, која су кржљавила у кужној атмосфери великих градова. Ти си протествовао против уображених потреба, против ђуди и лагарија моде. Ти си покушао да међ људе вратиш простоту првога доба... Хваљен буди за то.

„Па ипак, у колико си се ствари преварио, верујући да се мноме напајаш? Ниси доказао да ти је знано, ко сам ја. Цео свет око тебе говори о „тајни природних закона.“ Јеси ли сигуран да си ти ту тајну открио и прозreo?

„Шта сам ја у твојим очима? Ти велиш, скуп инстинктивних тежња рода људског, пре него што их је мишљење изменило. Ти заборављаш, да сам „мишљење“ делом створила ја: да је друштво моје дело, да сам га ја основала, да у његовом постанку има много мене.“ Изгледа да сам, у твоје духу, ја остала завијена у своју непомичност, као примитивна и дивља природа првих времена света. Нско, који те не воли, али има много духа, рекао је у шали, да би ти хтео да вратиш човечанство у варварско доба, кад су људи ишли четвороношке и хранили се жиром... Признајем да Волтер претерује: али зар ниси сâм дао повода овом подсмеху, хвалећи благодети незнања, проклињући вештине и науке и сва дела цивилизације?

„Ти нерасудно захтеваш да се збрише све, што су твоји преци установили, и онда, кад сам им те установе и те обичаје ја налагала. Ти хоћеш, у васпитању, да чиниш сасвим противно ономе, што се обично ради, али зар не увиђаш да „обично,“ које ти све скупа осуђујеш, не би могло вековима постојати, да није делом сагласно са законима, којима ја управљам?

„Ја нећу да улазим у појединости твојих заблуда, али сво једне: Имаш право што учиш твога драгог *Емили* да је природна религија једина, коју ја могу признати. Имаш право што, поздрављајући иза мене Провиђење, које ме је створило, истављаш пред празне и површне облике обожавања унутрашње и дубоко осећање савести... Али зашто се ниси, у овом религиозном васпитању, управљао по самоме

напредовању човечанства, које је, мноме вођено, прешло од примитивног сујеверја и полутаме доцније теологије на потпунију светлост чистог разума? Твој претходник Фенелон, који ме је такође обрадовао усињавањем да ми се приближи, био је увиђавнији; и ако је потребно да људи верују, он је разумео, да је једино средство да се њихова вера осигура у томе, што ће се њене клице зарана бацили у детињу душу, дајући јој у почетку, као што сам чинила ја човечанству, осетљиве представе о Богу, замисли несавршене и нејасне, које ће разум, развијајући се, мало по мало растурити и створити, у колико то може поднети људска слабост, чист и рационалан појам о Ономе, који ме је створио...

„Да све кажем, о Русо, твоја велика заблуда, твоја главна погрешка, коју ће ти пребацивати будући векови, — јер ја прозирем будућност, — у томе је, што ниси веровао у напредак; што ниси назрео велики закон вечите еволуције ствари. Теби је остала непозната моја права особина, да сам стално у покрету. Реч „прогрес“ излази често испод твојег пера, али је ти увек рђаво схваташ. Она је за тебе, без мало, синоним опадања и покварености... Твоји последници, напротив, сматраће прогрес као *raison d'être* човечанства и света. Они ће разумети да се природа не прави за дан, да су вековне наследне тековине саставни део мога бића, да ја, постајући прогрес, не престајем бити природа.

„Али, нека су ти просте твоје заблуде, јер си ме јако волео. После тебе ће доћи други, који ће такође мислити да су ме дефинисали. И они ће се

можда преварити: јер ја нисам тако проста, као што ти мислиш; ја сам бескрајно сложена и остајем недокучна у својим смеровима, неразрешива загометка, коју људи неће можда никад успети да разреше...”

IV

И оним својим сањаријама које су у противречности с природом, чију је помоћ призивао, Русо је учинио услугу науци и вештини васпитања. „Његове су и заблуде спасоносне поуке“, рекао је Г. Жирар, швајцарски педагог. Олбацивши бурно вековне традиције, он је пробудио духове, успаване навиком, и лутањем своје маште изазивао је и спремао тачна и практична решења.

Али у *Емили* има, и то у великом броју, о различним правцима васпитања, општих погледа и посебних истина, које се могу примити без речи, без поговора; читав свежањ цветова, који неће престати да цветају у градини васпитања. Колико нам речитих мисли из *Емили* увек одјекују у души? Колико правила, тако нових 1762. а данас скоро сваком познатих, чине монету у течају наше педагогије? А опет, колико их има, којима бисмо се могли користити, а која су, погрешком, занемарена?

Данас је банално препоручивати физичко васпитање. И Русо није први у новом добу који је, враћајући се на античке обичаје, позивао омладину на телесно вежбање. Десет година раније Тирго је писао: „Нарочито смо заборављали да развијање тела чини део васпитања“ Русо, у овоме, упућује

свога читаоца на Монтења и на Лока, а могао би га упутити и на Рабле-а. Ипак му не треба мање захваљивати јер је он речито захтевао *вршење* онога, што се чешће препоручивало него што се радило. Признајмо му, што је ушао у појединости о оделу, о трајању сна, о храни, и тако отворно пут децјој хигијени.

Емил се мора упети, „да с разумом мудраца удружи снагу атлета.“ Он треба да мисли као философ, а да ради као сељак. Телесно вежбање не смета умном раду. Оба посла треба да се врше упоредо. Спортови у Русовљево време нису још били у моди, и не може му се пребацивати што, прорекавши француску Револуцију, није прорекао и победу лоптања. Али он препоручује бар пливање, које свако може научити. Јахање је изостављено, као сувише скупо. Ипак, кад му буде двадесет година, Емил ће јахати, не одричући се, наравно, дугих шетња пешице. Русо, који је на тај начин прошао Француску од Париза до Лиона, могао је само препоручивати пешачење. Али Русо мисли нарочито на мало дете. Пре него што и прохода, он ће га свакога дана носити у поље, на ливаду, да се забавља и истрчи чим узмогне трчати. Нек више не буде мекушног и затвореног васпитања, које чини „научнике без мишића.“ Што је важније од свега, то је здравље, то је физичка снага. Русо се на ово враћа и у својим *Размишљањима о управи Пољског*. Он тражи да се у свима колежима установе гимназије за телесно вежбање. „То је, вели он, најважнији део васпитања, не само за образовање сна-

жних темперамената, него још више и с моралног гледишта !. .“

И заиста, Русо излаже свој план васпитања у пољу, с пуном слободом покрета, с трчањем па чистом ваздуху и веселим играма не само из хигијенских разлога и да би оснажио тело : он у телесном вежбању види средство да развије моралну снагу, увод у образовање храбрости и карактерних врлина. Изгледа да се напаја успоменама на шпартански живот и стојичка начела. Његов Емил се васпитава очвврштавањем ; он се навикава на хладноћу и на топлоту ; он се навикава на оскудицу. Не попушта се ни једном његовом прохтеву, претпостављајући да их природни ученик може имати. Ако му се што и допусти, не допушта му се зато што он то хоће, него што се зна, да му је заиста потребно. И Русо, који се малочас лепо вратио од парадокса здравом разуму, сад чини обрнуто, и с истом лакоћом од правилних и тачних прописа прелази на смешно и бесмислено претеривање. Емил ће ићи босоног ; он ће се кретати у помрчини без свеће, без светиљке. Можда ће тако научити да се не боји, али зар не може скрхати врат, јер „очи које има на врховима прстију“ не изгледа да су довољна заштита од погрешног корака или од пада ? Оставимо ове ексцентричности, у којима се губи Русовљев геније ; и признајмо само да је он превазишао све оне, који данас проповедају активно и мужанско васпитање, које спрема спажне људе с окретним удонима, способне да се служе својом личношћу ; које не збуњује услуга ни другоме ни себи самом ;

који су у истини оружани за живот, за његове стварне потребе, као и за моралне тешкоће и искушења.

Варали бисмо се о намерама Русовљевим, ако бисмо посматрали само с гледишта корисности његову чувену теорију о потреби каквога заната. Извесно, он је у томе видео извор, осигурану зараду за евентуалне дане невоље и пропасти. Предвиђање да ће богаташ наједном доведен у беду, морати да зарађује насунути хлеб, није страшно Русовљевом плану. „Приближује се век револуције. Ко вам може рећи шта ћете бити тада?“ Али, ако је од Емила начинио столара, и то не столара за ишалу, него правог радника, који ће ићи у радионицу и кога од посла неће задржати ни вереничина похода. — други разлози су га ту водили: он хоће да рехабилитује рад, и то, нарочито ручни рад. „Богаташ или сиромах, ко не ради лопов је.“ Има у томе онога педагошког старања, да не треба у човеку вежбати само главу и мозак, као да је мозак човек; да морамо знати служити се својим рукама као и својим мишљењем; да је најзад, ручни рад добар за спакога јер развија телесну окретност, издржљивост, напрезање и корисна знања. Русо би заплескао овим речима Жила Леметра: „Време наших ђака, који га овако двоструко губе, јер га проводе да не науче један мртав језик (који би им, и кад би га научили, био поготову некористан), било би боље употребљено, не кажем за учење живих језика, природних наука, географије, — то је очевидно, — него за игру, гимнастику, столарство...“ Нарочито би био уехићен да види, колико се у наше доба, у изве-

сним школама, поштује занат, који је он претпоставио другима; у Енглеској, на пример, у колежу Бедалском, где се обучавање столарству измењује са градинарством и пољским радовима. Тамо ученици са искреном ревношћу граде кутије, ормане, полице за књиге, на којима затим слажу свеске, које су сами повезали.

За неговање тела непосредно се везује развијање чула. „Немамо само руке и ноге, имамо и очи и уши.“ И овде је Русо изврстан вођ. Песталоци и сви проповедници очигледности биће само његови ученици. Неговање чула је услов за све остало. По каткад су Русо-а срањивали са Декартом. Он би био „Декарт осетљивости“, који би дошао за „Декартом расуђивања.“ Тачније је приближити га Кондилаку, кога је стављао „међу најбоље мислиоце и најдубље метафизичаре свога века.“ Као и писац *Синса о осећајима*, он прима правило: „Све што разум прима, долази му преко чула.“ Чула су „прве моћи, које се развијају у нама; њих прво треба обрађивати.“ Овом обрађивању Русо посвећује дванаест година детињства, задовољан ако је „после овога дугог путовања кроз осећаје до граница детињег разума“ успео, да од Емила начини осетљиво биће, које уме да види, да чује, да опипа, да оцени даљину, да сравни запремине и терете. Ево врло високе трешње. Како ћемо набрати трешања? Хоће ли за то бити добре лествице из суседне шупе? Ево широког потока: хоће ли бити довољна једна даска из дворништа, да се по њој пређе?...

Емил, који ће доцније вешто владати струга-

лом, зарана уме да се послужи својим прстима. Русо, који нам не каже како га је научио да пише, сти-дећи се, вели, да се бави тим ситницама, — при-рода, међутим, не показује правопис, — јако се ин-тересује учењем цртања: „Деца, велики подража-ваоци, покушавају све нацртати.“ Што Русо нарочито цени у овим покушајима, није толико вештина цртања сама за себе, него корист коју ће од тога имати развијање чула и телесних органа. Цртање чини вид оштријим, руку лакшом. Разуме се, дете ће цртати само по природи; оно неће подража-вати подражавању, оно неће имати других модела осем ствари. Додајмо, да је из овог првог посве-ћивања у материјално представљање ствари изостав-љен сваки појам о лепоти. Русо и не сања да створи вештака; не, него највише земљомера; и цртање препоручује више зато, да Емил упозна предмете, него ли да им подражава.

Осећаји припремају мисли. Схватајући јасно предмете, Емил се мало по мало вежба у оцењивању, то јест у разумевању односа. Али ће његове прве оцене бити строго у кругу осетљивих пред-става. Он треба да се научи од самих ствари, а не од речи. „Не држите детету говоре, које оно не може да разуме. Никаквих описа, никакве речито-сти, никаквих фигура. Задовољите се тиме, да му у згодан час пружате предмете. Преобраћајмо осећаје у мисли, али не скачимо одмах с опипљивих пред-мета на интелектуалне.“ — Тирго је већ рекао: „Ја хоћу да апстрактни и општи појмови дођу деци, као што долазе и људима. постепено, издвајајући се од

очигледних представа.“ — „Прелазимо увек лагано од једне осетљиве представе на другу. Уопште, не замењујмо никад ствар знаком, осем кад нам је немогућно да је покажемо. Ја не волим објашњавања и говоре. Ствари! Ствари! Никад нећу довољно поновити, да ми дајемо сувише важности речима; нашим брбљивим васпитавањем и стварамо само брбљивце...”

Ипак долази тренутак, кад се треба покорити и употребити речи и апстрактне појмове, изучавати нешто изван очигледних предмета. У избору студија, које предлаже Емилу, Русо се покорава једном принципу, једином критериуму, критериуму корисности. Овај велики сањало је користољубив. Извесно, његов програм је кратак: он се неће допасти онима, који за млада човека хоће интегрално васпитање и универзално знање. Али, у својим практичним тежњама, он започиње, наравно с празнинама, програм реалне наставе, која ће бити све неопходнија новим нараштајима. Русо би се могао сматрати оцем наставе, коју наши савременици хоће, не без лутања, да уведу и организују под лепим именом модерне наставе. Име је нађено: али треба још много, да би се остварило дело.

У сваком случају, циљ је одређен. Јасна је истина, да интелектуално васпитање треба да буде непосредно спремање за живот, и да је уобичајени систем делом рђав и осуђен да пропадне, из разлога, што је између сувише теоријског учења, које се налаже омладини, и стварности живљења, између јачког живота и опредељења човековог, дубока не-

сагласност, коју је Тен назвао „нескладношћу.“ Већ је Гете, уосталом на педесет година после Русо-а, говорио: „Толико теоријско знање, толико науке, ето шта изнурава наше младе људе телесно и морално. Њима недостаје она физичка и морална енергија, која би им била потребна да пристојно уђу у свет.“

Русо каже то исто. Видели смо, да је Емила хтео да обдари физичком енергијом. Он се не брине мање ни о моралној енергији. Овај философ, за кога бисте помислили да се изгубио у земљи химера, рећи ће вам: „Кад видим како се у добу највеће активности млади људи ограничавају на чисто теоријске студије; па се онда, без и најмањег искуства, пуштају у свет и послове, ја налазим да се свет вређа исто толико, колико и природа; и не изненађује ме, што тако мало људи умеју да се нађу у њему. По каквој нас то логици упорно уче толиким некорисним стварима, а „вештина умења“ не рачуна се ни у шта? Претпоставља се да нас спремају за друштво, а уче нас као да ће сваки од нас имати да проведе век усамљен, размисљајући у једној ћелији...“

„Вештина умења,“ зар то није израз будућег васпитања? Русовљева је заслуга што га је пронашао, и ако није имао дара да смисли средства, која могу да га остваре. Човек би зажелио да му одговори, да се младић не спрема за истински друштвени живот, кад се, као Емил, васпитава у самоћи, „као да ће провести век размисљајући сам“ у пољима. Али, шта чини једна недоследност више? Русо је разумео бар то, да наставу треба ослободити сваке

сувишности непотребног учења. Уосталом, он ни то не чини без претеривања. Како да му се не замери његово презирање класичних студија, нарочито осуђивање старих језика, о којима сме да каже да су „непотребни у васпитању.“ Као васпитач, он је и сувише порицао књижевне изворе, на којима се и сâм, и као мислилац и као писац, напајао и образовао свога генија. Књижевници ће протестовати, и не без разлога, против овако грешне неверности, али ће га сви разумни људи хвалити што им је показао, да циљ васпитања није слагање некорисних знања у памћењу, него образовање интелигенције најљивим посвећивањем у умерен избор корисних студија; претпостављајући знању које је само ташт украс духа, она знања, која га хране и која га унапред вежбају за живот.

Емил има петнаест година: његово кратко учење је завршено. Он није научио много; али је, и то је главно, способан да све научи. Немојте га сматрати за научника: он то не треба да буде; али он има воље за науку. Његова природна радозналост је пробуђена. Према речи, коју је Русо позајмио од Монтења, ако и није научен, он је „поучљив.“ Никаква предрасуда није изопачила његов дух ни повредила правилност његовог расуђивања. Он није ништа научио силом, него све сâм. Учили су га мање истинама, више начину да их сâм нађе. Рекли су му: „Тражи“, и он је нашао. И тако ће продужити целог свог живота, путем науке, који су му показали, а који је „дуг, бескрајан, и којим се лагано напредује.“

У Русовљевој начину наставе разликујемо две извршне тежње : прво, да би се добро схватило оно што се учи, потребан је лични рад, истраживање, нека врста сопствене интуиције, а не само рад памћења и механичког примања ; на другом месту, да оно, што је најважније, није знање задобијено учењем, лак пртљаг над којим се и сувише често по изласку из школе заспи, него жеља да се то знање прошири и способност да се ново стекне. Редактори преоптерећених и енциклопедијских програма наше наставе, пре него што почну своја саветовања, из којих готово увек изиђе ново оптерећење и онда, кад је на дневном реду скраћивање, требало би да прочитају и добро размисле о овом лепом ставу из *Емил*а : „Кад видим човека, жељног знања, како трчи од једне науке другој, не знајући где да се заустави, чини ми се да гледам на морској обали дете, које збира шкољке. Накупи их много, па желећи и оне, које још види, баца их, онет узима, док му њихов терет не отежа и напослетку, не знајући шта да избере, баца све и враћа се ничему...“ Зар то није врло духовита и врло тачна слика онога, што је и сувише често модеран ученик, изнурен под теретом непотребних знања, претрпан белешкама сваке врсте, коме су досадне студије постале одвратне, и који на крају излази из гимназије готово празних руку? Русо се овде везује за велику традицију француске педагогије, коју и сувише често руше наши наставни планови, за традицију која хоће, као што је говорио Никол, „да се науком служи само као оруђем за образовање разума;“ што се, наравно,

примењује на науке само у толико, у колико оне имају удела у општем образовању, које је циљ средњешколској настави.

Ако сад у појединостима расмотримо програм корисних студија, које Русо предлаже за Емила, имаћемо више него једно изненађење. било због онога што њиме тражи, било ради оног што искључује из њега. Русо нас, од свих васпитача, највише збуњује и највише обмањује. Тако ће искључити изучавање историје, и то је један од оних његових парадокса, који нас највише љуте. Уосталом, он је овде доследан сам себи. Пошто треба Емила „удалити од људи“ мора му се ускратити познавање оних који су помрли, као и додир са онима који живе. Историја је велики агенат развијања социалне свести; а Емил је у своме првом васпитању само индивидуалиста, савршени себичњак, који нема социалних осећања. Зна се, уосталом, на који се наоручити разлог Русо позвао, да би оправдао изостављање историје: немогућност за дете да је разуме. Историја би, по њему, била детету неприступачна исто толико, колико и философска идеја о Богу: као да не постоји историја за децу: описи и приче, биографије великих људи. На срећу, Русо се и питању о историји, као и у толиким другима, порекао, и. да би се исправиле његове заблуде и парадокси упола хотимични, довољно је позвати се на Русо-а против Русо-а. Законодавац полске владе не говори ни палик на оно, што казује теоричар из *Емила*. Далеко од тога да осуђује учење историје, он готово претерује у овоме.

У једној реченици, која нас својим обликом подсећа на ону, где Рабле преузима учење природних наука, и у којој Гаргантуа вели своме сину: „Ја хоћу да не буде мора, реке, ни извора, чије рибе ти не би познавао; све птице у ваздуху, сва дрвета и шибље у шуми, све травке на земљи...” — Русо говори: „Ја хоћу да млади Пољак, научивши читати, чита о стварима своје отаџбине; да у десетој години зна све њене производе; у дванаестој све њене области, путове, градове; у петнаестој да зна целу њену историју, а у шеснаестој све законе; да у целој Пољској не буде великога дела ни славног човека, којих не би било пуно његово памћење и његово срце.” Васпитање малог грађанина, будућег родољуба, не може се боље схватити. Запамтимо ипак, да у овоме свом повлачењу Русо не иде до краја: он говори само о народној историји; општа историја човечанства га не интересује и остаје за његовог ученика мртва реч.

Лишен знања из моралне области, Емил ће, у накнаду за то, бити запојен знањем о материјалном свету. Изучавање природе мора потиснути све остало. Није ли то оно исто, што данас мисле васпитачи из Сједињених Држава, који тако високо цене науку о стварима природе? За чуђење је, што Русо у своме програму на прво место ставља астрономију. И Огист Конт помиње прво њу у своме каталогу наука и своме плану позитивног васпитања. Допуштено је запитати: зашто? Корисност је не може препоручити. Емил ће путовати, али неће пловити морем, и не види се да би му познавање звезда и

савезија могло икад послужити. Изгледа да је овде Русо-а одлучило то, што је астрономија, управо физичка астрономија, наука, у којој се најбоље може применити метода, која му је омиљена, метода чулног и непосредног посматрања ствари. Емил, који не зна шта је то учioniца или соба за рад, учи на пољу; он посматра узвишене природне призоре; он размишља пред звезданим небом.

По истом принципу, за астрономијом иду физика и географија: непрестано опипљиве и конкретне студије, у којима апстракција има најмање удела. Географију ће Емил научити у шетњама, од самих предмета, без мапа. „Чему служи све то представљање?... Сећам се да сам негде видео земљопис, који је почињао овако: „Шта је то свет? — Свет је кугла од хартије...“ Да би се предупредиле ове обмане нема другог начина, до да се детету показују саме ствари, а не њихов извештачеп облик.

Основна знања из астрономије, физике и географије, то ће бити поготову све до петнаест година. Је ли Емил учио граматику? Не друкчије, него употребом матерњег језика и слушајући како говори његов учитељ: „Говорите увек правилно пред њим.“ У томе добу он још ништа не зна о књижевности, ни старој ни савременој. Песници и прозни писци свију врста непознати су му као и историци. Русо је, још пре Кондорсета и толиких других, поборник научног васпитања; али и у самој науци он уклања све што је чисто теорисање и апстрактно генерализање. Он признаје да постоји ланац општих истина, којим се све науке везују за опште принципе и из

којег се једна за другом развијају. Али у образовању духа „није то главно. Постоји веза сасвим друкчија, којом један предмет повлачи други и увек указује на онај, што за њим долази. Овим редом, који сталним љубопитством одржава пажњу, иде већина људи и он је тај, који приличи деци.“ Тако ће се у изучавању физике удесити, да сви огледи буду међу собом повезани неком врстом дедукције да би их деца по тој вези схватила и сетила их се у случају потребе. У свему овоме питање је о материјалном реду код очигледних истина. Али Русо потчињава чулима и само размишљање и везивање мисли. И из тога разлога, без сумње, у Русовљевом програму нема математике. Емил, коме није допуштено да чита ни Лафонтенове *Басне*, под изговором да их неће разумети, изгледа да није боље упознат ни са правилима рачунице... Његово је учење заиста недовољно и ограничено. Русо није познавао онај освећени ужас од незнања, који ће карактерисати васпитаче будућности. Он каже : „Незнање није никад учинило зла ; само је заблуда штетна.“ Васпитање има другу важност, мимо наставу. „Нама је милије да људи буду добри, него учени.“

Русо је срећније упућен у образовању воље, него у образовању духа. Емил је васпитан у слободи, и ако изгледа друкчије, и поред непрекидног присуства васпитачевог, чији надзор не изгледа врло повољан за развијање индивидуалности. Не треба заборавити, да је Русо-у највише недостајао карактер, енергија. Он није никад могао одолети искушењу. „Било ми је увек немогуће поступити про-

тивно своме нагону.“ Целога свог живота он је био играчка околности, жртва својих страсти. Али је у толико више желео Емилу васпитање боље од онога, због којег је сам патио, васпитање које навикава дете да својом сопственом снагом собом управља, васпитање „self government“-а, као што Енглези кажу. „Дете треба оставити само себи, телом као и духом. Слобода икупљује много рана.“

Дајући детету слободу, Русо пре свега хоће да га учини срећним, и то срећним од почетка, јер малица може умрети млад, а не треба да умре не осетивши радости живота. А срећа детиња, као и човекова, јесте у употреби слободе. Русо је искрено љубио детињство. У свему умесном, што је препоручио о нези у првом добу, осећа се нежност скоро певиђена до њега, живо осећање сажалења за ова слабачка бића, која пре свега треба одржати у животу. Колико је финих ствари написао он о детету! Колико је благо нежности остало неупотребљено код овог грешног оца! „Природа је створила децу да их љубимо и помажемо... Зар не изгледа да дете има тако мило лице и дирљив израз само зато, да би се сви, који му се приближе, сажалили на његову слабост и похитали да му помогну?“ Учитељи свих времена нападаће се мислима, као што је ова: „Ако не отворите своје срце, остаће вам затворена и срца других људи. Треба да дате своје старање и своју милошту.“

Али иза садашњости детиње и радости од живота, коју хоће одмах да му осигура, Русо је мислио и на будућност и на потребе друштвеног жи-

вота. Независношћу, коју му даје још од колевке, кад обуставља повијање; као и доцније у младинском добу, кад се бори против забрана и изричних заповести, да би на њихово место ставио поучавање фактима и живим примером: — „Пример! Пример! Без њега се с децом никад ништа не може постићи;“ — кад се позива најзад на све, што је спонтано у интелигенцији и што је лично у вољи његовога ученика, очевидно је да тако хоће да образује људе јаче физички, снажније морално, више господаре својих дела, него што су спремани да то постану, у строгости манастирског живота, ученици колежа тога доба; него што су и данас, и поред толико постигнутих успеха, ученици наших модерних гимназија.

Запамтите, међутим, да Емилово васпитање није ни у ком погледу васпитање попустљивости и раздражљиве мекушности; напротив. Соба му се не разликује од собе обичног сељака. И ако је Русо у његов живот унео зрак радости слободом коју му допушта, он хоће да дете уме и трпети. Емил ће из трпљења изићи јачи. Трпети је прва ствар, коју он има да научи. Тако ће, пре свега, бити зарана наоружан против болова, које доноси живот. А затим, научиће да саосећа патњу других.

„Човек је шегрт, мајстор му је бол.“

Пре Мисе-а, Русо је у својој лепој прози рекао: „Човек који не би знао за патњу, не би познао ни трнутост човекољубља, ни сласт саучешћа.“

И поред оне врсте антисоциалног зашта, који је Русо наложио Емилу за читавих петнаест година,

не треба замисљати да он од њега доцније неће хтети да начини биће осетљиво и пуно љубави. Још као детету треба му показати „беднике овога света.“ Дух браства прелива се у племенитој души Русовљевој : „Изјавите да сте заштитник несрећних. Будите правични, човечни, чините добра. Немојте само давати милостињу, него будите милостиви.“ Русо пружа руку данашњим социјалистима. Забележимо, на пример, ову смелу мисао : „Кад су сиромаси пристали да буде богаташа, богаташи су обећали да хране све оне, који ни својим имањем ни својим радом не би имали од чега да живе.“ Кад постане човек, Емил употребљава један део свога времена да око себе чини добра. Заљубљен, он не допушта да га свег обузме једина мисао о Софији. Он прекраћује бављење са својом вереницом, да би поступио као прави филантроп. Он иде у поље : испитује земљу, њене производе, њено обделавање ; у прилици и сам оре. Он у корист тежакову употребљава своје знање природних наука ; упућује га у раду. Он обилази сељаке ; и пошто се обавестио о њиховим потребама, помаже их лично и новчано. Сељак се разболео : треба га лечити ; лечи га он сам. Уосталом врло простом медицином, какву је могао допустити један непријатељ лекара, и која се састоји нарочито у јачој храни. У ова доброчинства он посвећује своју будућу жену : води је код сиромаша, код радника који је слободно погу и чија је жена на порођају. И „својом нежном и лаком руком“ Софија преврћа рањеника ; она га служи, жали и теши.

Русо је по своме пореклу и рођењу припадао народу. Он је то и остао по простоти својих навика, живећи као какав радник, и радо посећујући сиромаше, ма да није презирао углађеност велике господе и није био неосетљив према ласкању великих госпођа. Значи ли то, да је и у своме плану васпитања радио непосредно за народ и народно образовање? Не. Емил је, и ако не племић као Локов ученик, бар имућан грађанин из добре породице. Али по томе, што је одбацио старе језике и све скупе студије, што је васпитање „књигама“ заменио простим и природним развијањем способности, које свако људско биће рођењем доноси на свет, Русо је покренуо мисао опште умне еманципације; он је инспирисао демократску идеју о ширењу образованости. Он није хтео „церемониално“ васпитање богаташа, које је звао још и „искључивим“ васпитавањем, јер тежи само томе, да одвоји од народа оне који га примају. Шта више, пошто је циљ стварати људе, а не научнике, сиромаше, у истини „нема и потребе да се васпитава.“ Ослобођен, у своме радном животу, свих друштвених обавеза, потчињен само законима природе „сиромаше може сам од себе постати човек.“

Русо — и то су му љуто пребацивали — није хтео да образује човека овог или оног положаја, одређеног занимања, него просто човека. Он је сувише сањао, каже Тен, о „човеку у себи“, не довољно о човеку стварном, онаквом, каквог чине прилике, место и време, и каквог васпитање треба да спреми за живот. „Мало ме се тиче, какав ће

положај у друштву заузети мој ученик. Пре него што родитељи одреде правац његовом животу, природа га позива на живот људски и занат, коме хоћу ја да га научим, јесте : живети. Кад изиђе из мојих руку, он неће бити, то признајем, ни судија, ни војник, ни свештеник : биће на првом месту човек. Он ће умети да буде све, што један човек треба да буде.“ Хвала Русо-у што је подсетио човека, да он има своје лично опредељење, и да пре свега мора, ако може, да постави и учврсти у себи начела људског достојанства. Али му нехвала на томе, што се сувише затворио у апсолутност, не мислећи на околности, на релативне услове, који захтевају да свако лице на општу стабљику накалеми гранчицу специјалних знања, које изискује дужност, што га чека у животу. Он није довољно размишљао о истини, која се све јаче истиче : да се васпитање мора примењивати, специјализовати у двадесет облика, да би се сагласило са многоструким захтевима друштвеног рада и одговорило разноврсности личних способности. Русо је учинио погрешку, сличну погрешци религиозних васпитача, који су, заборављајући садашњи и мислећи само на будући живот, — једини који је у њиховим очима имао вредности, — тежили да васпитају биће пуно врлина и чисто за радости вечнога живота. Философ природе и идеалног човечанства слаже се, и не слутећи, са мистичким оснивачима Божјега Царства. По свршетку свога васпитања „једног и недељивог,“ Емил ће можда бити тип човека ; али не тражите од њега да постане инжењер, лекар, судија. Па колико ће онда он вре-

дети друштву, кад му не доноси никаквог специјалног знања, осем свога столарског заната?

Добро је што је Емил научио занат; добро је што је „способан за сваки људски позив;“ али можда не би ништа кварило, кад би томе додао још и парочиту спрему за једну од дужности, на које друштво позива људе.

Ипак се, у трепуцима, буди у Русо-у и практичан дух и несигурно тражи своје. Пошто је заручио Емила и Софију, он га приморава да се одвоји од ње и да путује по иностранству за време од две године. По повој противречности, пошто је тако дуго ускраћивао Емилу да дође у додир са својим суграђанима, и увео га у свет тек у двадесетој години, Русо сад шири круг његових друштвених веза толико, да хоће да га зближи и са људима других земаља. Путовање је, каже он, део васпитања; али не путовање из задовољства, него путовање ради образовања и учења. врста школе у иностранству. Нужно је да Емил позна дух и обичаје страних народа, и ако није учио њихову историју. Али књиге не вреде ништа! Као и све остало, Емил мора својим очима да види ствари на страни. Русо никако не напушта методу непосредног посматрања. Емил ће, дакле, путовати. Да га у току његовог путовања не би што расејало и одстранило од предмета његовог озбиљног посматрања, Русо се постарао да се пре свога поласка на пут заљуби: он рачуна да ће га љубавна заклетва Софији сачувати од сваког растројства, заклонити га од страсти и од порока у великим градовима, које ће посетити. Он

he се сав посветити проучавању које се, уосталом, неће простирати на споменике, на старине, на трагове и развалине из прошлости. То је без интереса. Треба познати садашњост. Емил неће бити археолог. Он ће обратити своју пажњу парочито на питања управе, на обичаје и на законе. Он ће на месту изучавати политику и упоредно законодавство. И кад се врати у своју домовину, моћи ће корисно да испитује њене установе и да их цени упоређујући. Можда ће их оценити као слабије и рђаве, и, следствено, зажелети да допринесе њиховој измени. Можда ће, напротив, овај космополита од неколико месеци постати одушевљенији родољуб, у толико приврженији својој отаџбини, у колико ће боље познавати пороке и зла, од којих пате други народи.

Најважнија тачка у резултатима Емиловог путовања јесте што је научио „два или три страна језика.“ Русо му за то није оставио много времена: зна се, да му тешкоће извођења не задају бриге. Не види се како ће Емил, који није учио још ни један стран језик, ни жив ни мртав, моћи тако брзо да научи немачки и енглески. Шта мари? Главно је, да је Русо и овде означио циљ, да је нагласио важност учења страних језика. Шта више, у току свог путовања, Емил се постарао да се упозна са виђенијим странцима, тако, да ће по повратку кући наставити преписку са њима. Ово општење преко писама, које ће се продужити кроз цео живот, уздићи ће његову мисао и његова осећања изнад националних предрасуда, и начинити од њега светског грађанина. Русо је овим крчио пут модерним педа-

гозима, који не допуштају да се људи ограниче на самозадовољно посматрање самих себе и који их позивају да се обазру и око себе и помешају у општи живот човечанства.

V.

Емил је савршен човек: да би заслужила да се сједини с њим, Софија мора бити идеална жена. Али Русо није успео у овом другом делу свога подухвата и женско васпитање, онакво какво он излаже, схваћено је слабије од васпитања човековог.

Па ипак је Русо са нарочитом брижљивошћу написао пету књигу *Емила*, готово целу посвећену васпитању женскиња. Он ју је сачинио, вели сам, „у сталној екстази“, — тада је био гост маршалке од Ликсанбура, у Монморансију, — „усред шуме и извора, уз песму разноврсних птица, уз мирис перанциних цветова;“ и он делом приписује „доста свежу боју“ ових страница, више песничких него философских, пријатним утисцима у овоме земаљском рају. Али је и у њему он живео са својом Терезом: — незгодно друштво, незгодан узор, да му помогне у замисли образоване жене. Ишао је у дворца; примао је посете сјајних и моћних госпођа: — незгодна околина, да би у њој могао створити слику жене просте и јаке, какву је хтео да представи. Па и сама стварна средина, убаво боравиште у Мон-Лују, позивала је пре на сањарије, него на анализу. Књига о Софији је само пријатна идила. У њој песник и романијер одлучно пресвлађују. Од свих ствари које Русо не познаје, рекао је Сен-Марк

Жиранден, најнепознатија му је жена. У сваком случају, он није познао ону утапчаност, племенито достојанство и чисту моралну узвишеност женину. Он за жену има више нежности и заљубљеног обожавања, него ли уважавања и правог поштовања. И у најнежнијим описима његове јунакиње, у физичком као и у моралном погледу, наћи ћемо увек извештај нејасан чулни прохтев, успомену на жене из народа или великог света, кокетне и лукаве, које је познавао и волео.

Уосталом, Софија није сасвим измишљено биће. Оцртавајући њену спољашност, Русо изјављује да је имао пред очима стварни узор. Софија је постојала. Он јој је само име дао. Умрлу у пролећу њенога живота, он ју је само „васкрсао“, и од ове „миле девојке“ начинио другарицу Емилову. То је трагична и дирљива прича: кад јој је било двадесет година, права Софија се, по прочитању *Телемака*, зацела за јунаком Фенелоновим, и не нашавши у свету човека, који би личио на њега, умрла је од незадовољене љубави, малаксалости и очајања; а Фенелон је тако постао одговоран за смрт једне младе девојке.... Како да овај трагичан случај из истинскога живота није показао Русо-у, да је и његова Софија, створена по овој слици, сувише осетљива и сувише романтичног духа? Истина је, да се доцније покајао, увидео ништавност својих напора и сам нагласио недовољност и неуспех свога плана о женском васпитању, јер нам, по чудноватој иронији, у *Роману Усамљеника* показује, како је постала неверна супруга она чедна Софија, која је у

неупутном животу жена видела само „невољу, напуштеност, беду, муку и срам.“

Између васпитања Емиловог и Софијиног постоји више него разлика, постоји бездна. Русо је Емила ослободио: Софију потчињава. У колико се показао смео у својим погледима на образовање људи, у толико је нерешљив, заостао и конзервативан у својим мислима о васпитању женскиња. Апостол индивидуализма пориче свој принцип. Он жену потчињава човеку, чини од ње покорну поданицу, која вреди само толико, колико доприноси срећи свога мужа. Он је чврсто затвара у круг дужности као кћери, жене и мајке. И ако је речито позива да испуњава своје обавезе као васпитачица, заборавио је да јој разгранатијим учењем пружи средства како би достојно одговорила овом високом позиву. Најзад, изгледа, да он и не мисли да и жена има права на то, да буде личност; да и она сасвим оправдано тежи да прошири своје образовање, да развије своје способности, да би, по свом просвећеном уму и еманципованом духу, била заиста равна човеку и, као и човек, „жена у себи.“

Правило Русовљево је, да жена мора бити покорна човеку, да је њено биће, тако рећи, условљено бићем човековим. Прочитајте само ове мисли, које се као монотон припев појављују на свакој страни: „Васпитање женскиња треба да буде односно према човеку... Жена је створена нарочито да се људима допадне, да им буде од користи, да учини да је они љубе и поштују; да их у младости подиже, а доцније да се о њима стара, да их саветује, теши и чини

им живот пријатним и милим : то су дужности жене. у свим временима, и то оне треба да науче још у детињству... Треба укротити све њихове ђуди и потчинити их вољи другог... Зависност је природан положај женин... Жена је створена да целог века буде потчињена људима и њиховом нахођењу... Природан је ред да жена слуша човека... Она је створена да попусти човеку, па чак и да подноси неправду од њега..."

Дакле, Софију неће васпитавати за њу саму. Русо у основи не признаје једнакост полова. Он за жену каже да је „несавршен човек“ и да је у многом погледу „велико дете.“ Ја знам да се Русо, са својом обичном недоследношћу, пориче на другим местима. Рећи ће, на пример : „Не треба постављати питање о надмоћности : све се своди на разлику... Сваки пол има нарочите особине, према своме позиву и улози у животу... И то је можда једно од природних чуда, што је створила два бића тако слична, саградивши их тако различно..." Али он ове разлике нарочито наглашује : „Показало се да човек и жена нису створени подједнако ни по темпераменту ни по карактеру.“

Какав је, дакле, по Русо-у, чисто женски карактер и темпераменат ? Он нам то излаже у два маха : први пут, мало неспретно, у другим странама опште философије, којима започиње пета књига *Емила* и које су нека врста нацрта психологије жена; затим, с песничком дражи, кад прекраћује апстрактно размишљање и диже завесу, да би нам показао Софију у свој њеној љупкости и лепоти.

Жена је слаба. Она је страсна: „Ако се показује да не може подносити ни мале терете, то не чини само зато, да би изгледала нежна, него и да спремн себи изговор и право да буде слаба у прилици.“ Њено се срце храни безграничним жељама за љубављу, али, да би их држало у равнотежи и заустављало их, „Највише Биће је њима придружило стид.“ Софија је, као и све жене, по природи кокетна. Она воли накит, тако рећи од рођења. Она се не устручава да покаже „своју фину ногу.“ Она је радознала, сувише радознала. Она је лукава, и то треба да буде, да би надокнадила снагу, која јој недостаје. „Кажете, да је мала Софија лукава“, пише Русо кнезу Виртембершком, „тим боље!..“ Лукавство је природан дар, а све што је природно јесте „добро и право.“ Према томе, нагон лукавства треба неговати: Русо ипак признаје да је добро „спречити претеривање.“ Софија је брбљива. Она хоће да заповеда. По природи је облапорна — овде Русо заборава да су примитивни нагони, по његовом казивању, увек изврсни. Начело о урођеној доброти не би се, дакле, примењивало на жену у оноликој мери, у коликој на човека. Софија је уздржљива, али је она то *постала*....

То су јој махне и ту стајемо. Слика није ласкава. Да видимо сад другу страну: добре особине. Жена је послушнија од човека. Има више нежности. Она чита у срцу људском лакше од човека. Њена најсилнија страст је врлина. Да приметимо само, да се никад не зна, говори ли Русо о жени уопште или о изузетном бићу, које је оличио у Софији. Њена

највећа срећа је у томе, да успелава своје родитеље. Она ће остати чедна и поштена до свога последњег даха: ово се односи очевидно на идеалну жену, о којој он вели: „Чедна жена је поготову равна анђелима !...“

Али жена уопште није равна човеку. Ма да Русо обожава то красно биће, он је ипак утврђује у потчињености њене улоге, као млађе и немоћније у људској породици. Њене природне особине, добре или рђаве, треба поштовати. Изгледа чак, да Русо неће да се њене махне исправљају, јер јој оне помажу да очара људе. Жена мора остати жена. Лудост је хтети у њој гајити особине људи. Русо, који је у толико других тачака претекао тежње и новине модерног духа, не може ни у ком случају важити као поборник онога, што се данас зове „феминизам.“ Њега не би дирнуло ништа више него захтев, да се оба пола изједначе у истим навикама и истим дужностима. Удешавати васпитање и живот женин по васпитању и животу човековом, њему би изгледало као заслепљеност, насилно присвајање права јачега пола; а, с друге стране, као профанисање.

Русо је неправичан према женама нарочито кад цени њихове умне способности. Он признаје да се расуђивање у њих раније ствара, али претпоставља да их људи брзо престигну. У њих дух и пажња нису довољно оштри, да би могле успети у егзактним наукама: — узгред буди речено, не види се да је и Емил у њима извежбан. — Све што тежи генералисању идеја, стоји изван њихових способности. Сва њихова размишљања морају тежити изу-

чавању људи или пријатним знањима, којима је предмет „укус.“ Истраживање апстрактних истина им не приличи. Жена, дакле, не сме бити философ ни математичар: Русо би једној другој Софији, Софији Жермен, закратио право да постоји. Геније је ван њиховог домаћаја. Није ли истина, међутим, да као романописец, Жорж Санд, да друге и не помињемо, има генија најмање толико, колико и Русо?... Укратко, учење женино треба да се ограничи искључиво на практичне ствари, и Русо би радо рекао са Молијером:

Није поштено, из много разлога.

Да жена учи и зна много ствари...

Учење Софијино биће, дакле, врло ограничено. Друкчије није ни могло бити у систему, који с једне стране омаловажава позив жене, а с друге потцењује њену интелигенцију и њену снагу. Како би се и могло захтевати од ње, да научи оно, што ће јој бити непотребно у улози понизне потчињености; или да почиње учити оно, што је ван домаћаја њенога ума? Русо јој допушта да чита само две књиге: *Телемака*, — па и то је сувише, ако је истина, као што је Русо испричао, да он загрева машту младих девојака, — и *Рачуне* од Барема. Софија мора умети да води рачуна о кући. Она мора бити домаћица, која зна цене намирница, која надгледа слуге.

Што је Софија нарочито учила, то је рад иглом: она шије и везе. Жена Емилова, који је радник, не сме пренебрегавати ручни рад. Русо је осетио важност онога, што ми данас зовемо „домаћим васпи-

тањем.“ Софија сама кроји и шије своје хаљине. Али су јој ипак најмилији рад чипке. Због чега? Зато, што од свих радова иглом, овај даје „најпримамљивији положај.“ Софија је помало кокетна и у самом пословању у кући. Русо хоће — треба ли му то замерити? — да жена буде увек љупка и отмена. Ништа не сме да нанесе квара њеном оделу ни онда, кад је у кујни. Софија ће пре пустити да ручак искиши, него што ће упрљати своје наруквице. Хоће ли се Емил, који ће тог дана рђаво ручати, утешити дивећи се неумрљаној чистоћи Софијине хаљине? Морамо признати да има печега извештаченог и сувише префињеног у васпитању ове младе жене, која, на пример, не мари за радове у градини зато, што „јој се земља чини нечиста.“

Софија негује лепе вештине, мање за своју личну корист, више да би доцније могла забавити свога мужа. Она има леп глас и пева; она воли музику и свира. Уме играти. Али је у сваком другом погледу незналица. Учили су је рачуници — колико је потребно да сабере кућевни трошак. „Жене треба пре свега да науче рачунати“, по методи природној, уосталом. „Девојчица ће се лако приволети да рачуна, ако се пази, да јој се трешње дају само под условом да их изброји.“ Али о књижевности, поезији и историји она неће знати ништа. Плаве чарапе су права беда. „Кад би на свету било само разумних људи, свака би начитана девојка остала довека девојка.“ Русо зацело не би одобрио стварање женских гимназија, па чак ни основних школа. „За жене

нема колежа: велика несрећа? ... Камо да их нема ни за дечаке! ...

Ма колико да нам се учинило недовољно учење Емилово, Софијино ће остати далеко иза њега. Она није ни у ком случају просвећена жена, чија би сарадња била неопходна за препорођај породице и друштва. Русо, и ако је презирао Париз, створио је од ње фриволну Парискињу, која ће у кући бити више љупкост него снага, красна играчка предмет моде.

Софија се неће разликовати од Емила само тим недовољним учењем, које се своди скоро на нулу, него и целином свога васпитања. Систем васпитања жене супротан је систему васпитања човековог. Емил улази у свет тек око двадесете године: Софија се у њ пушта врло рано. Пре него што постане жена и мајка, она треба да позна друштво и живот. Противно обичају, који младу девојку држи скоро одвојену од света, а младу жену баца у вртлог светског живота, Русо хоће да Софија посећује игранке, позориште, ручкове, разуме се у пратњи своје мајке; али да се, удата, затвори у круг домаћег живота. Има у томе нечега сасвим новог, један план васпитања на енглески или американски начин. Уосталом, свет се и показује Софији зато, да она осети његову празнину и пороке, и да га се засити за свагда. Је ли извесно, да ће ова прерана еманципација доиети резултате, које Русо очекује? Ипак, нека му је хвала зато, што је у живот младе девојке унео веселости, расположења и слободе. Софија ће бити

весела, „враголанка“; она не сме живети као „стара-мајка.“

Друга разлика: Софији ће се говорити о вери још у првим годинама детињства. Разлог, који нам Русо за то даје, исти је онај, који смо ми износили, кад је за Емила одлагао ово верско васпитање, које Софији тако рано даје. Кад би требало чекаати да жена постане способна да схвати праву мисао вере, „да методички разматра ова дубока питања, могло би се десити, да јој се о њима никад и не могне говорити.“ У овоме је само нов доказ осредњег уважавања, које Русо одаје женској интелигенцији. Потчињена суђењу других, Софија ће слепо примити веру своје мајке. „Свака кћи мора веровати веру своје мајке, и свака жена веру свога мужа.“ Мишљење других и ауторитет, које је тако смело избадио из васпитања Емиловог, постају моћни господари, кад се тиче Софије. „Мишљење других је, каже Русо, гроб врлине код људи, а њен престо међу женама,“ што ће рећи да су жене, у својој вери као и у своме понашању, потчињене туђем мишљењу. Уосталом, вера женина ће бити затворена, „у узан круг догама, које се ослањају на морал.“ Она ће бити проста и разумна; — „разумна“ је већ реч госпође Ментнон. — „Уверите је, да је корисно знати само оно, што нас учи да чинимо добро. Не стварајте од ваших кћери богословке ни мудрице; од небеских ствари учите их само ономе, што служи људској мудрости....“ Морал је суштина религије, и Богу се служи чинећи добро.

По негде се и Русо колеба, и, не престајући да

жену одржава у потчињеном положају, изгледа да опажа, како Софија треба да зна нешто више, да би могла бити жена и мајка. „У човечанству, каже он, има два реда: оних који мисле, и оних који не мисле.“ И руководећи Емила у избору супруге, он га позива да одбаци сваку мисао о имању и о положају у друштву, — „да узме за жену ма и целатову кћер, јер тако мало треба водити рачуна о положају.“ Главно је, да жена уме мислити, да уме васпитавати своју децу, да уме разумети свога мужа. Али зар онда није очевидно, да јој треба дати шире и дубље образовање? Русо одговара: „Нека је муж свему научи и нека је он образује...“ Допустићемо да он допуни и прошири њено образовање, али под условом, да је она још девојком била посвећена у ствари духа. Што јој се забрањује читање романа, — „чедна девојка није никад читала романа,“ — то је већ врло строго; али како да пристанемо на то, да јој до руку никад не дође озбиљна књига, да јој књижевност остане непозната исто толико, колико и наука, „фатална наука“? Ипак Русо закључује тиме; изгледа да страхује, да ће се жена, учећи, изједначити са човеком и да „ће се тако првенство, које природа даје мужу, пренети на жену.“

Али и ако на једној страни жену понижава, Русо је на другој преузноси. Он каже да „жене имају надприродан дар, да владају људима...“ Али овај тобожњи надприродни дар није ништа друго до њихова љупкост, њихова лепота и, да бисмо све рекли, врло природна моћ коју имају над чулима људи... „Најбољи су бракови, вели он, они, у којима жена

има највише ауторитета.“ Да, али у његовим теоријама овај ауторитет није ауторитот израђене интелигенције и опробаног разума: то је царство основано на љупкости, освешћено сићушним средствима, која жени даје њена вештина или њена милокрвност. Софија заповеда милоштом, прети сузама. Отац госпође Ролан, разговарајући једнога дана с њом о избору мужа, рекао јој је: „Разумем, ти би хтела подјармити некога, ко би веровао да је господар, испуњавајући све што ти хоћеш...“ Софија је из исте школе. Она изгледа да слуша, али у ствари она влада и управља, а за своју надмоћност има да захвали само чарима свога пола.

Чудна је књига овај роман о Софијином васпитању. Красне ствари мењају се овде са педантским расправљањем. Деликатне мисли иду уз декламације, за које би се рекло да су тлапње болесног мозга. Најузвишеније поуке о врлини иду наизменце са примедбама лаке врсте. За похвалом шпартанских или римских обичаја долазе стране, са којих се види, да је Русо уживао у читању Брантома исто толико, колико и у Библији, — коју је целу прочитао више од шест пута у бесаним ноћима свога боловања. Од Русо-а не треба тражити узвишену чистоту осећања, коју захтева позив васпитача жене. Како да нас троне његово одушевљење за пристојношћу, скромношћу и поштењем, кад га чујемо да каже, како „Софија не показује своје дражи, него их још скрива, али, покривајући их, она уме да на њих подсети“ ? Или: „У простом и скромном оделу Софијином све изгледа на своме месту само зато,

да би се једно по једно свлачило..." Понекад, читајући *Емилиа*, не знамо је ли пред нама строг моралист или обичан женкарош. Несумњиво је то, да сувише јасна успомена на госпођу де Варинс или идеална слика госпође Софије Удето прате и делом управљају пером Русовљевим, кад оцртава слику Софијину.

Али да не закључимо овим неповољним утиском. Ако Софија и није јака жена, паметна, просвећена, какву бисмо ми желели; ако је пре „женица“ више љупка него мудра, која хоће на првом месту да се допадне; која у свом каћиперству не преза да покаже своју белу руку и малу ногу; — поздравимо ипак у њој пријатну жену, која уме да буде одана своме мужу; нежну мајку, која ће сама дојити и васпитавати своју децу; која ће, најзад, ретким заслугама надокнадити несавршености свога непотпуног васпитања. О њеном независном животу и сопственој индивидуалности Русо се не брине. Само брак може створити једну моралну личност од два бића, сједињена за цео живот. Од ове моралне личности жена је само један део, један фрагменат. Али ће зато човеку, кога допуњује, она бити најзаноснија другарица. Софија није од оних, које „прогоне из брака све, што људима може бити пријатно.“ Она није досадна богомољка, потчињена строгим догмама, које „преувеличавајући дужност, чине ову немогућном и узалудном.“ Русо вели, да су у његово време „толико“ спречавали жену да буде допадљива, да су мужеве начинили равнодушнима.“ Према жени намргођеној и досадној, он ставља жену

насмејану и веселу, која хоће и уме да се допадне, која своме другу у животу обавезу верности чини слатком и лаком. Човека иешто гони да запита, како је Русо, после свег зла које је рекао о женама, нашао међу њима толико страсних обожаватељака. Нашао их је зато, што им је — и ако их није ставио на њихово право место — поласкао; што их је охрабрио у тежњи да владају једино снагом својих природних дражи. Он их је јако волео и мазио. Погледајте само с каквим се задовољством он забравља у сликању младе љубави Емила и Софије, какве га сићушности занимају у опису личности његове јунакиње. Да је представи савршеном, он позива све народности: Софија има темперамента као Италијанка, поносита је као Шпањолка, а осетљива као Енглескиња. Да би била савршена, недостаје јој можда само здрав разум и озбиљна простота образоване Францускиње. И она је ученица природе: „Она не употребљава други мирис, до мирис цвећа.“ — „Ја ћу је хвалити само кад се просто обуче...“ Има мудрих и лепих речи у збирци пете књиге *Емила*; на пример: „Покажите жени, да је извор њенога задовољства и основица њенога права у њеној дужности. Је ли тешко љубити, да би била љубљена; бити умиљата, да би била срећна; бити достојна поштовања, да би је слушали; бити часна, да би је поштовали?..“ Још много других навода објашњавају, и ако потпуно не оправдавају мишљење једног немачког историчара васпитања, Фридриха Дитеса, који је смео рећи да сматра последњи део *Емила* као „најбољу књигу, која је написана о васпитању

женскиња.“ У сваком случају, Софија је и поред празнина у своме васпитању већ модерна жена, створена не за цркву и манастир, него за породични живот; и поред својих махна она има ту драгоцену и нову особину, да је њена врлина пријатна.

VI.

Као што ћемо даље видети, утицај Русо-а и његове педагогијске мисли био је силан нарочито у Немачкој. Али је успех *Емила* био општи и одјек његов још траје. Као човек који је тражио славу и чије се мрачно расположење страшило свега, Русо се жалио да *Емил* није имао успех онолики, колики су имали његови други списи. Заиста је било тешко задовољити га!... Гњев једних, жарке симпатије других; с једне стране решење парламента, који је књигу проклео, а писца осудио на затвор, громови цркве и чувени проглас париског архиепископа; с друге стране одобравање философа, Клеро-а, Дикло-а, д'Аламбера,... шта је још хтео? *Емила* су у Паризу и Женеви спалили, али су га гутали читајући; у Лондону су га превели двапут: част, коју дотле није имало ни једно француско дело. Истина је, да никад књига није изазвала већу грају, ни толико заузела општу пажњу. Својим махнама, не мање него својим добрим странама; надахнутим, пророчким тоном свога стила, као и необичном смелошћу својих идеја, *Емил* је покренуо јавно мњење и заталасао најплеменитије делове људске душе. Ко би могао набројати сва подражавања и прерађивања, које је изазвао моћан подстицај Русовљев, не ра-

чунајући одговоре, противубеђења и критике? Крај осамнаестог века видео је читав низ, читаво потомство Емилово: прво *Анџи-Емила*, па онда *Емила-Хришћанина*, па *Побрављеног Емила*, *Новог Емила*, Емила дотераног, усавршеног, смањеног, упрошћеног, чак Емила обраћеног у друштвени живот. На много места покушавали су да приведу у дело васпитање, које је проповедао Русо; васпитавали су децу à la Жан-Жак. И мода је учинила своје. Било је и хаљина à la Жан-Жак, о којима се говорило да „личе на принципе овога писца.“

Ма да је Русо у сањаријама отишао далеко, било их је, који су га у томе превазишли. Да забележимо, на пример, једну занимљиву књигу, која је као карикатура *Емила: Ученик природе*, од Гаспара де Борије. Ма како да је будаласта ова утопија, она није имала мање од осам издања у времену од 1763. до 1794. године. Да би боље осигурао издвојеност свога Емила, Борије је замислио, да га до петнаест година држи затвореног у једном дрвеном кавезу; затим га је искрцао на једно пусто острво. Не може се замислити ништа луђе. Русо се ипак није одрекао свога занесеног ученика: он је волео његове парадоксе толико, да је извињавао и одобравао њихово претеривање. У једном писму од 25. маја 1764. он је писао: „Прочитао сам *Ученика Природе*. Не може се духовитије мислити ни пријатније изражавати...“ Он се без забуне огледа у испупченом огледалу, у коме Борије преувеличава његове сањарије. Истина је да је додао, с нешто ироније: „Саветујем господину де Борије да се при-

држава увек више предмета, о којима се може говорити у опису и сликама, него ли оних, о којима се расправља и који се анализују... Спис о земљорадњи сасвим би му испао за руком..."

На срећу, Русо је имао и озбиљнијих подражавалаца. Не бисмо брзо свршили, кад бисмо хтели поменути све велике људе, који му у потомству, у књижевности или у политици, чине дуг низ поклоника. Колико се револуционара напајало мислима из *Друштвеног Уговора* и осетило политички утицај Русовљев, утицај уосталом „разорљив“, по речима Огиста Конта, који његова начела означава као „анархистичка“? Зар Шатобријан, Жорж-Санд и многи други нису потомство писца *Нове Хелџе*?... Али ми говоримо само о васпитачима, и изгледа да је спасоносни утицај Русовљеве мисли на њих најкорисније дејствовао.

Револуција од 1789. године трајала је сувише мало, да би могла остварити ма шта трајно у васпитању. Али се мисао Русовљева огледа у већини пројеката, које је она створила, не успевши да их и изведе. Неостварљиви планови Сен-Жиста и Лепелтија де Сен-Фаржо произлазе непосредно из *Емила*. Године III. Марије Јосиф Шеније тражио је „да се на цео народ примени пут, којим иде Русо у васпитању Емиловом.“

Русо је, право говорећи, изазвао више теоријског дивљења него практичног примењивања. Није, на пример, никад било говора о томе, да се образују *Домовинске школе*, које је замишљао слadak и сентиментални Бернард де Сен-Пјер, насмејани

сањало, идеалиста и одушевљени обожаваалац природе. Ипак се мора признати, да је Бернарден, изостављајући из свог плана васпитања казне и награде, уклањајући повод надметању, и у још много других тачака, само подражавао Русо-у, коме је био пријатељ, повереник и утешитељ.

Нарочиту нежност за Русо-а имале су жене. Ко га је волео и славио више од госпође Ролан, оне, коју су звали ћерком Жан-Жака или „женски Жан-Жак“ ? Године 1777. она је писала једној својој пријатељици: „Волим Русо-а неизказано... Русо-а носим у своме срцу...“ Она га је ценила нарочито зато, што јој је он указао на срећу и неисказане радости, које се могу уживати у породичном животу. Са своје стране, госпођа Стаел поздравља *Емила* као „дивно дело, које завист угушује, пошто ју је изазвало,“ и казује нам, како је у младости била одушевљена за негативно васпитавање. Утицај Русовљев је осетан и код оних васпитачица, које су најодлучније порицале закључке из *Емила*. Главно дело госпође де Жанлис, *Адела и Теодор*, често подсећа на Емила и Софију : у њему се налазе посредне лекције, извештачени и раније спремљени призори, омиљени Русо-у. Госпођа Некер де Сосир, и ако је у начелима противна философу XVIII. века, често се њиме инспирише. И она, као и Русо, види у детету особено биће, чије одгајивање има своја нарочита правила. И она, после њега, прихвата мисао поступног развијања способности и према томе уза-стопност метода прилагодних добу и снази детињој.

О Русо-у је речено, да је у француску књи-

жевност увео северног генија, да је био германског или енглеског духа. Не знамо, је ли то мишљење тачно. Русо није о Немачкој ништа знао. Енглеze није волео. „Немам нимало наклоности према Енглеској...“ Он је осетио нарочито француски утицај, за време свога путовања кроз Француску и свог дугог борављења у Паризу: а образован читањем класичара, сасвим се може сматрати и као представник осетљивости романских племена. Али је извесно, да је овај син Женеve постао „Германац“ својим утицајем, ако то и није био по своме генију. Као што је показао Јосиф Текст у својој лепој књизи *Жан-Жак Русо и постанак књижевног космополитизма*, он је у иностранству триумфовао. Он је био космополита по успеху својих дела и по простирању својих мисли.

Нема немачког писца, који се о њему није бар похвално изразио, ако му се није одушевљено дивило. Један педагог, који је у своје време уживао велики глас, уосталом мало заслужен, Базедов, заклиње се само Русо-ом, чије теорије, на свој начин, са ватреним одушевљењем приводи у дело. Он нема сина, али се теши због тога назвавши своју кћер *Емилија*. Лаватер се показује исто толико одушевљен колико и Базедов у тежињи за реформом васпитања у смислу начела *Емиловиx*. Али ево и знаменитијих величина: Лесинг изјављује, да име Русовљево не може да изговори „без поштовања“. Шилер велича „новога Сократа, који је од хришћана хтео да начини људе“. Гете зове *Емила* „јеванђељем учитеља“. Кант тврди, да га ниједна књига није

„тако дубоко потресла“. Он га је читао тако жељно, да је у његовом тачном и срећеном животу „ток свакидашњих шетња био за време поремећен“. У своме малом *Спису о педагогији* он је многе принципе узео из *Емила*: и за њега је природа добра; узрок злу је у недостатку примера; и он је присталица негативног васпитања и ништа не препоручује тако топло, као поштовање дечје слободе. Хердер, кога су назвали „немачким Русо-ом“ узвикује: „Ходи, Русо, буди ми вођ“; и у једном писму својој љубљеној Каролини проглашује *Емила* за „божанствено дело“. У својој *Левани* Жан Паул Рихтер каже, да од свих ранијих дела, којима се осећа обавезан, мора на првом месту поменути *Емила*, да „се ниједна књига из прошлости не може с њим сравнити“. Али је нарочито Песталоци имао ту част, да методе Русовљеве, чија су дела још зарана загрејала његову машту, развије и популарише, покушавајући да их примени. Најзад Фребел, који је хтео да књиге замени стварима, коме на срцу није лежало ништа толико, колико поштовање детињег саморазвијања, заслужује своје место у златној књизи Русовљевих ученика. И није само великане немачке загрејао Русо новим осећањима: мислиоци мање познати, Јакоби, Хајнзе, Клиnger и многи други делили су ово једнодушно обожавање, која је Немачка одавала француском васпитачу.

У Енглеској су Русо-а мало мање ценили. Ипак је и тамо, и поред скандала своје свађе с Хјумом, наишао одмах на одобравање и успех. *Емила* су одмах по његовој појави превели у Лондону; и

убрзо је постало потребно и друго издање. Године 1789. Давид Вилиамс је говорио: „Русо је потпуно заузео општу пажњу“. Али је истина, да су јавно мишљење више занимале политичке теорије *Друштвеног Уговора*, него ли педагогијске замисли *Емила*. Нешто заборављеног за читав један век, Русо-а су истакли поново Џон Морли и одлични историчар васпитања Роберт Хебер Квик. Овај последњи цени да ће „истине, које садржи *Емил*, преживети произвољне облике, у које их је писац завио“. *Емил* је у његовим очима „најмоћнија књига, која је икад о васпитању написана“. А то је мишљење и г. Џона Морли, који изјављује, да је *Емил* „једно од плодних дела историје васпитања“. Да забележимо и ово признање Џорџа Елиота: „Русо је оживео моју душу и пробудио у мени нове моћи...“ И најзад, зар није истина, да Русовљево начело, повратак природи, управља и педагогијом Херберта Спенсера, најсјајнијег теоричара васпитања у савременој Енглеској?

Изгледа да је најмање симпатија Русо нашао у Америци, и томе се не треба чудити. Како би се овај сањало и луталица, овај представник осетљивости латинских раса, могао допсти мушкој и тврдој души, ужурбаном и практичном духу грађана новог света? У студији, коју му је недавно посветио, Т. Давидсон признаје своје разочарање. Најхваљеније теорије Русовљеве су га превариле у очекивању. Он није у њима нашао јаку и чврсту супстанцију, којом се мислио питати студирајући *Емила*. Па ипак, загледавши изблиза, американско васпи-

тање, овакво какво видимо да се практички развија наших дана, више него у једном погледу личи на идеалну педагогију Русовљевоу. Један од управљача американским васпитањем, председник Харвардског Универзитета, Елиот, сводећи успехе, постигнуте у његовој отаџбини у току XIX. века, бележи у првоме реду увођење двеју суштаствених ствари у школске програме: изучавање природе и ручни рад. Американско дете није више логичан фантом, набијен речима и апстракцијама; оно је живо створење, које ради својим рукама као и својим духом... Али зар то није по Русо-у? Тако исто Елиот истиче, да су у дисциплини изведене велике новине. У религији је страх замењен љубављу. У политици се почело разумевати, да управљање народима не треба више да буде оно, што је било хиљадама година: дело самовоље и апсолутизма; да на њихово место треба ставити слободно управљање народа народом; и тиме се дошло до мишљења, да модеран и тачан појам доброг управљања грађанима једне народности има нечему да нас поучи у погледу доброг управљања децом, која, такође, у границама могућности, морају бити ослобођена јарма старе зависности и извежбана да управљају сама собом... Али зар није и то по Русо-у?

Педагошки дух Русовљев је неосетно ушао и у наставу и практично васпитање, које наше доба све више тежи да истакне. Отидите у коју било од наших школа: предаје се познавање природе; деци се показују предмети; изводи се метода посматрања и непосредног појимања. Поздравите: Русо је ни-

спиратор ове методе... Посетите који од енглеских колежа: наћи ћете у њему учитеља, у исти мах и васпитача и професора, који никако не оставља своје ученике, и који, заједно с њима, живи у школи од јутра до мрака; како да не познате у њему правог потомка замишљеног васпитача, коме је Русо пове-
рио Емила?... Уђите у коју од америчких школа, из које су прогнане књиге и уџбеници, где се умно робовање механичкој настави замењује методама умног ослобођења, да би дете, што је могућно више, научило само собом и својим личним напором оно, што треба да зна: и ту ћете морати познати Русовљеву руку... Свуда, где је дисциплина постала либерал-
нија, где влада активна метода, где се дете држи непрестано у радозналости, где му је љубопитство пробуђено, пажња одржавана, и у исто време његово достојанство поштовано, може се рећи да је Русо прошао...

Сањарије падају, а истине остају. Дух преживљује речи. Није питање о томе, да се из Русовљеве педагогије изведе одређен и свршен систем метода и поступака. Не, али што је можда боље, он је својим последницима предао и предаје још онима, који га читају, бар искрицу пламена, који је њега оживљавао. Као што је говорила госпођа Стаел, он није можда ништа открио, он је све запалио. Његова речитост је најсилније позивање, које је икад било управљено родитељима и учитељима, не би ли их склонило да озбиљно схвате свој васпитачки позив. С њим васпитање постаје света задаћа, узвишена служба. У питања наставе он је унео дух живота,

покрет страсти, који никад не познаше сухи и хладни педагози, који су их обрађивали пре њега. Од њега је улога васпитача уздигнута и оплемењена, и ватром свога одушевљења Русо је утиснуо на науку и вештину образовања људи печат величанства и свечаности једног религијског обреда.

И као што у делима Русовљевим време, одбацујући заблуде, одржава и развија сетву живота, коју је он обилато разасуо по пољу васпитања, тако и у Русо-у као човеку, у његовом карактеру и у његовим делима, удаљавање и повлачење у прошлост скрива махне и погрешке, које мало по мало обавија заборав, а истиче особине и врлине.

Русо је остао велики очаралац људске мисли, не само по снази свога генија, не ни утиском свога стила, оног стила што је каткад тежак, али из кога свакога тренутка сене муња, и који му је донео име „краља прозе“; него зато, што иза писца и мислиоца ми осећамо најискреније срце, које је икад закуцало у човечјим грудима. Непријатељство Волтерово морало је бити врло силно, кад је он у заслепљености могао написати и то, да „Русо може изигравати час стоика час циника: он ће без престанка сам себе оповргавати. Тај човек је извештачен од главе до пете.“ А то је противно истини. Велика драж Русовљева, тајна неодољиве симпатије коју нам улева, јесте управо то, што се он предаје сав, што се, тако рећи, показује наг. Више осетљиве него опрезне душе, више естетичког него философског духа, он није знао за оно владање собом, за господарство чврстог и хладног разума, које допу-

шта мислиоцу да савлада вреће осећања, збрку слика, и да створи и организује систем срећених и међу собом повезаних закључака. Отуда су и несталност и противречност у његовој мисли. С друге стране, као сањало кога воде чула, он се није умео одупрети потискивању нагона. Отуда су махне његовога моралног живота, махне које су нама, уосталом, и познате само зато, што их је он сам признао. Много је гениалних људи имало, без сумње, исте страсти и исте слабости, које и он: али су их они скривали колико год су могли; он их је изложио са безочном искреношћу у својој *Исповести*.

Морална философија Русовљева нема ничега утврђеног ни одређеног. У њој нема довољно чврсто постављених правила за поступање, да би могла бити довољна да уздигне људе. У њему има стоицизма, али епикурејац надвлађује. „Човек, који је највише живео, није онај који је најдуже живео, него онај који је најјаче осетио живот“, вели он. Уживати живот, то је циљ Емилов. Истина је, да Русо одмах затим каже: „Хоћу ли додати да је његов циљ и да чини добро, кад може? Не, јер и то значи уживати живот...“ Испуњавање дужности није представљено као закон и обавеза, него као извор задовољства. Стоик се понова појављује у њему кад препоручује ограничење жеља, кад каже да је суштствено добар човек онај, који има најмање потреба, који је довољан сам себи. У овом погледу је Русо уопште саобразио свој живот својим начелима. Имао је и он тренутака неумерености. Дешавало му се у младости, да кришом узме из подрума господина

де Мабли по коју боцу белог вина, које је волео; а могле би се навести и друге погрешке. Али у целини свога живота, он је био умерен, уздржљив, непријатељ луксуза, па чак и строг.

Оно што му је недостајало више од узвишених и племенитих тежња, то је енергија, потребна да се њих придржава. Чула и машта управљали су његовим животом. Је ли и могло бити друкчије поред васпитања, које је добио? Још у детињству, отац му је с њим читао романе до зоре; и тек кад би чуо да ласте цвркућу, рекао би му: „Хајд’мо спавати, Жан-Жаче !...“ Пријатељ добродетељи више него добродетељан; више немиран него раден; роб својих осећаја онда, кад би хтео бити апостол слободе; гоњен ђудима своје уобразиље онда, кад је тежио да међ људе уведе владу независног разума; способан да у тренуцима буде херој по храбрости и пожртвовању, да би се одмах затим понизио до недостојних и чак злочиних дела; сентименталан и идеалиста, па ипак допуштајући, да кроз најпоетичније његове химне лепоти и љубави пробије груби одјек еротичне чулности, он је у бујици свога живота измешао блатњаву воду с најбистријим таласима. У часовима занесен узвишеним мислима, он је избегавао најпрече и најслађе дужности, и своје погрешке није оправдао сувише платонским одушевљавањем за добро. Он је и сувише често живео као себичњак, тражећи самоћу која је годила његовим сањаријама, избегавајући људе који су узнемиравали његову охолост. Он је био толико прожет својим сопственим значајем, да је радо прекинуо са осталим светом, и

тако занесен самим собом сматрао се као изузетно биће особитога кова: „Зашто ми је Провиђење досудило да се родим међ људима, кад ме је створило друкчијег од њих?...“

Па ипак је овај човекомрзац допринео да живот постане милији, уводећи у њ више слободе, више радости, више вере; пробудивши и учврстивши, према речи госпође Ролан, „све склоности, које вежу за живот“: оданост човечанству, одушевљење за идеалом, за пријатељством и љубављу. Он је био племенит, рад да помогне. Он је сањао о срећи човековој: „Очекујући рај, створи га себи на земљи.“ Он је радио за ново, подмлађено друштво, ослобођено предрасуда из прошлости: „Тешко теби, реко навике!“ Он је, у добу удворица, храбро штитио право слободне речи, и под тиранском владавином одржао своју независност, жртвујући своју срећу. Он је био грађанин. Син Женева, он је у традицијама своје прве отаџбине црпео љубав према слободи и републикански понос: „С нашим се млеком посисавају начела.“ У друштву скептика и развратника, он је био наиван и имао је вере. Књижевни критичари су приписали Русо-у у заслугу, што је у Француску унео сањаличку меланхолију северних земаља. То јесте, али се ова меланхолија не показује у *Емили*, који је, напротив, књига оптимизма и веселог поверења у будућност. Прави живи и плодни духови су они, који гледају не у прошлост, него у будућност: Русо је један од тих. Својим ненадмашним презирањем застареле традиције, он је припремао младост новог доба. Гете је говорио:

„С Волтером један свет свршава; с Русо-ом један свет почиње.“ Осамнаести век је, нарочито с Русо-ом, позивање ка вечитој природи, почетак напредовања, смело закорачење у будућност.

Нека се Русо критикује, нека се његове заблуде осуђују; али нека нам се не брани, да му се дивимо. Људи неће престати да га читају, да га слушају и владају се бар по неким од његових прописа. Он ће бити увек врело живота и моралног преображаја. Он може поносито рећи критичару: „Удри, али ме послушај“. Њега ће вечито волети. Зна се да га је госпођа ди Дефан, која му пребациваше тежњу да све одгурне у хаос, звала „немилим софистом.“ Али је то изузетак, изгубљен глас у хору хвале, која се са свију страна диже у његову част. Жене су се увек заносиле Русо-ом. Али му ии људи нису ускраћивали принос своје оданости. „Ја волим *Емила*“, говорио је Сен-Марк Жирарден и износио разлоге за то. И није само он тако говорио. „Биће нам увек немогућно да не волимо Жан-Жак Русо-а“, изјавио је, пре шесет година, Сент-Бев. А недавно је истоветна изјава, као рефрен, изишла из пера Жила Леметра: „Немогућно ми је да га не волим: осећам да је био добар.“ Волимо га и ми, зато што је био заиста добар; зато што је, захваљујући њему, дах човечности и доброте дирнуо и разнежио срца људска; зато што је он сам љубио истину; зато што је био одушевљен за правду, чије му је нарушавање, још у детињству, изазивало беснило гњева. Волимо га и жалимо га, јер је патио. Оставимо радозналим и испитивачким духовима да

реше, шта је било узроком његовог трпљења, каква је била душевна слабост, врста лудила, које га је обузело. Ми нећемо да знамо је ли он био неврастеничан, хистеричан или просто хипохондричар. Извесно је, и нама је то довољно, да је имао срца и, изнад свега, генија.

— Крај —

БИБЛИОГРАФИЈА

У делима Русовљевим, осем *Емила*, треба читати:
Projet pour l'éducation de M. de Sainte-Marie
(1740.),

La nouvelle Heloïse, пети део, писмо III. (1761.),

Émile et Sophie ou les Solitaires (1778.),

Lettre à Christophe de Beaumont, archevêque de Paris (1763.),

Considerations sur le gouvernement de Pologne et sur la réforme projetée en 1772. (1772.),

У *Кореспонденцији* писма кнезу Виртембершком (1763.),

Међ многобројним списима, у којима се испитују *Емил* и Русовљеве идеје уопште, најважнији су и најновији :

F. Brockerdorff: *J.-J. Rousseau, sein Leben und seine Werke*, 3 св. Лајпциг, 1863.

H. Beaudouin: *La vie et les oeuvres de J.-J. Rousseau*, 2 св. Париз, 1871.

Saint-Marc Girardin: *J.-J. Rousseau, sa vie et ses ouvrages*, 2 св. Париз, 1875.

J.-J. Rousseau jugé par les Genevois d'aujourd'hui, конференције држане у Женеви приликом сто-

годишњице 2. јула 1878. Женсва, 1879. Видети нарочито: *Les idées de Rousseau sur l'éducation*, од André Oltramare, и *Caractéristique générale de Rousseau* од Н. Frédéric Amiel,

John Morley: *Rousseau*, 2 св. Лондон, 1888. (Прво издање 1873.).

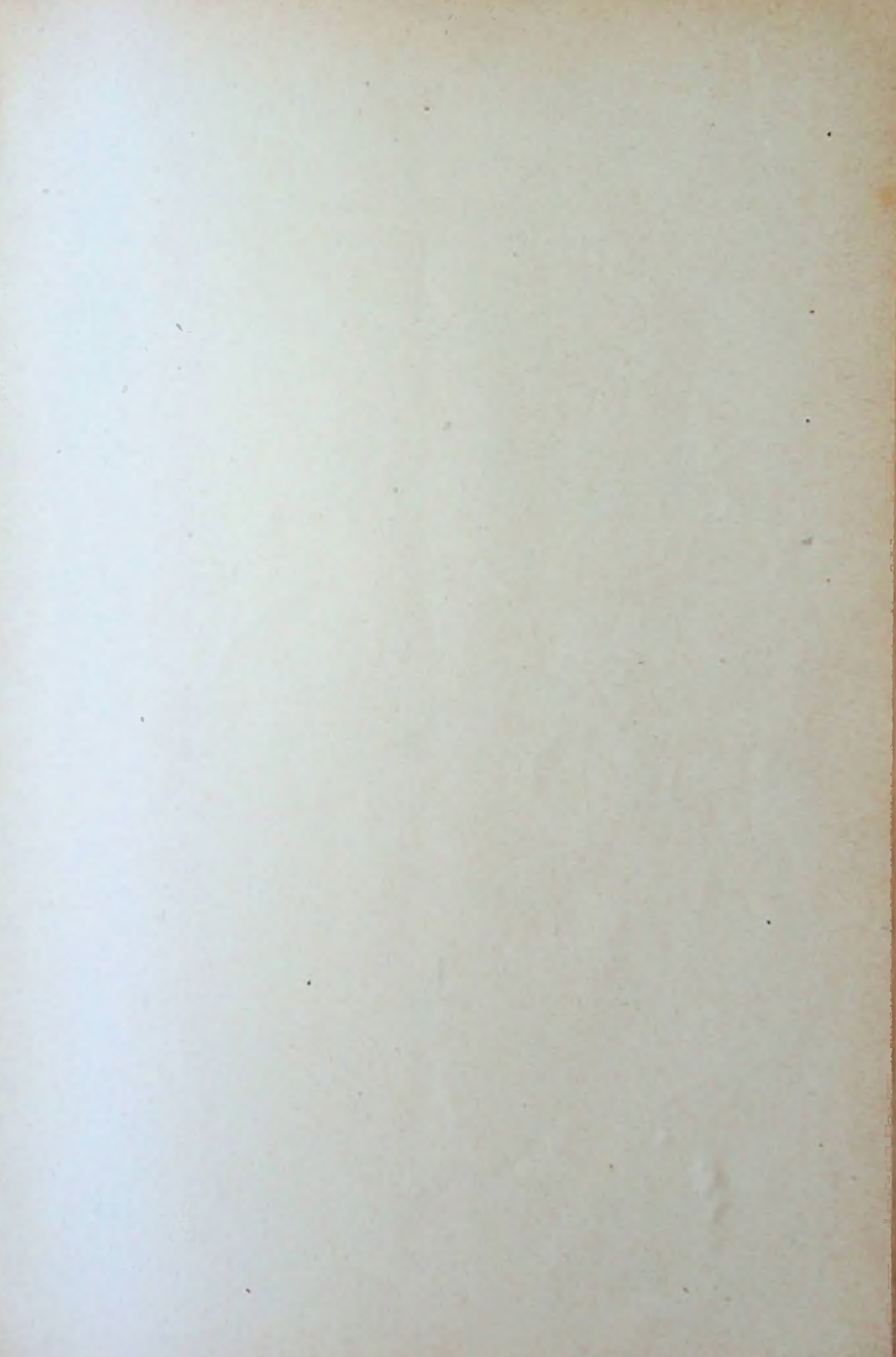
Е. Ritter: *La famille et la jeunesse de J.-J. Rousseau*, Париз, 1896.

Steckeisen-Moultou: *J.-J. Rousseau, ses amis et ses ennemis*, 2 св. Париз, 1865.

А. Chuquet: *J.-J. Rousseau* у колекцији *Grands écrivains français*, Париз, 1893.

Th. Davidson: *Rousseau and education according to nature*, у колекцији *The great Educators*, Њу-Јорк и Лондон, 1898.

Ј. Texte: *J.-J. Rousseau et les origines du cosmopolitisme littéraire*, Париз, 1895, и т. д. и т. д.

А. БОГДАНОВ :

ДРУШТВЕНА ПСИХОЛОГИЈА

С РУСКОГА ПРЕВЕО

ДРАГ. М. МИХАИЛОВИЋ.

Издање - - - - -

Штампарије „Будућност“

Тих. Лекића.

КРАГУЈЕВАЦ

1912.

Другу

Драг. Гајићу, учитељу.

Друштвена психологија

1. Првобитни родовски комунизам.

1. Основне црте психологије првобитнога друштва.

Положај личности у групи рода често пута се показује у врло привлачном облику: одсуство господара и робова, једнакост у подели добара, братство у свима међусобним односима. Изгледа да су ту сви услови за брзо развиће људских сила, за прогрес технике, а с њом и економских односа и духовне културе. Но у самој ствари било је сасвим другојачије: ниједно науци познато друштво није се одликовало таквом стационарношћу форми, таквом непокретљивошћу у свима областима живота, као што је то првобитно комунистичко друштво.

Друштво рода није знало за господаре и робове али није знало ни за слободу. Човек се налазио у најтежем ропству, какво је оно у опште могуће. Њега је угњетавала сурова власт природе, пред којом је он био незаштићен, коју он још није умео победити. Природне силе спољашњег света смејале су се његовим напрезањима, на сваком кораку играле су се судбином његовом. Њихова слепа људљивост била је грубља, него ма која доцнија свесна самовоља људска.

У поделити добара владала је једнакост. Но шта се делило? Резултати друштвенога рада били су тако ништавни, да је при најжалоснијим и најнеразвијенијим потребама група једва могла живети. Материјални положај првобитних људи био је такав, да је савремена сиромаштина упоређена с њим — богатство.

Првобитно братство, узајамна помоћ и заштита заиста су представљали довољно тесну и чврсту везу међу првобитним људима. Но такви односи нису прелазили границу уске групе рода. Човек, који није припадао даноме роду, није могао рачунати ни на какву помоћ од стране чланова тога малог друштва. Шта више у њему су гледали непријатеља и често су га гонили као зверу.

Власт природе страшно је отежавала развиће, приморавала људе да троше све силе на грубу, непосредну борбу за живот. Равномерна подела, резултат ниске технике и одсуства вишка рада, није допуштала да бар поједине личности прошире своје потребе и, повећавши тиме своју личну енергију, своју способност за развиће, могу покренути точак друштвенога прогреса. Тесна веза међу члановима рода, при готово потпуном одсуству психичких разлика међу њима, водила је томе, да је личност савршено била неспособна да се издвоји из своје групе, да у себи види одељену јединицу. Човек није имао своје личне воље. Постојала је *воља рода*. То није била само воља живих, но још више — воља мртвих. За читаве

стотине и хиљаде година предавали су се од једнога покољења другоме готово неизменљиви навикнути начини борбе за живот, форме узајамних односа, начини мишљења. Прошлост, оваплоћена у непокретном обичају, господарила је над садашњошћу. У тим ситним појединостима живота, које нису могле ући у оквире обичаја, личност је била неспособна радити самостално и сасвим се потчињавала групи.

У хиљадама покољења стационарност обичаја долази до ступња окамењености. Све што је ново, све што противречи навикнутим формама живота и сазнања улива страх и причињава бол. Психологија првобитног човечанства представља највеће препреке свакога развића.

Но није само то. За развиће је потребан материјал. Што је сиромашнија људска душа, што је мање свестан однос људи према средини, тиме је мања могућност прогреса: сазнање је главно оруђе његово, а код првобитнога човека оно се налазило тек у зачећу.

Погледи првобитних људи на живот и свет били су, по неопходности, груби и мутни. Власт природе угњетавала је ум; ускуост односа рода, принуђавајући мисао да се креће у једном истом уском кругу, сирећавала је свако проширење умнога хоризонта.

Сав духовни капитал човека тих времена своди се на ништавну количину независних практичних послова, исипреплетаних у једну чврсту масу са множином савршено

фангастичких представа о свету. Несавршенство психичкога апарата води томе, да неверни закључци из опажања преовладају над истинитим, продукти фантазије — над позитивним резултатима познања.

Налазећи се под влашћу природе, човек не само да није могао пронићи у њене тајне, него је био лишен и оне радозналости, која би га гонила да тежи томе. Он није разликовао живо и мртво у спољашњем свету, бесвесно и свесно у самоме себи. Сви предмети, све природне појаве биле су за њ једнаке: сунце, које га је грејало; камен, о који се спотицао; звер, која га је нападала; човек, с којим се сретао, — у свему томе он је гледао само *дејство*, само силу, која је корисна за њега, или му шкоди. Однос ствари и односи људи изгледали су му савршено једнаки. Из крајње недовољности познања логички је истицао такав поглед на природу, који спољашњим начином подсећа на савремено научно мишљење. За дивљака је било све природно зато, што је његово слабо мишљење било ниже од идеје о надприродном.

Тупост, ускост, неодољива одвратност према свему новоме, крајња сиромаштина сазнања — такве су основне црте првобитне психологије, црте, које на први поглед уништавају сваку могућност развића материјалног и духовног живота. Ипак, и ако са необичном спорошћу, развиће се вршило. То стихијно противљење свакоме прогресу, које је представљала првобитна психологија, могле су победити само стихијне силе.

2. Силе развића у првобитном друштву.

Размере групе рода строго се ограничавају ступњем продуктивности рада: при даним начинима производње група се неопходно морала распадати, чим сила размножавања повећа њен број преко извесних граница. Место једне групе јављају се две, и свака од њих, заузимајући одвојени терен експлоатације, може се опет размножавати до пређашњих граница, да би се опет распала на две и т. д. На тај начин, размножавање тежи бесконачноме увеличавању броја обитатеља дане земље. Но земљиште је земље ограничено и при даним начинима производње може дати средстава за живот само одређеноме броју људи. Кад је насељеност ловачких народа достигла цифру напр. 20 људи на квадратну миљу, онда се даље размножавање показује већ сувишним и код насеља, које расте, ниче недостатак у средствима за живот. То је тако звана *апсолутна пренасељеност*.

Апсолутна пренасељеност повлачи за собом глад, болести, појачану смртност — читаву масу страдања. Сила страдања мало по мало побеђује тупу непокретност обичаја и прогрес технике постаје могућним. Глад приморава сломити одвратност према новоме, и почињу се развијати клице нових начина борбе за живот, како оних, који су још раније били познати али нису налазили опште примене тако и оних, који се тек проналазе.

Одстранила се једна најважнија препре-

ка развићу; али је остала друга: сиромаштина психологије, недовољност познања, неспособност свесно тражити нове начине борбе с природом. Благодарни томе развиће иде бесвесно, стихијно, са таквом спорошћу, какву савремени човек тешко може замислити.

Поправка технике само привремено ублажава она страдања која ничу услед апсолутне пренасељености. Нови начини друштвенога рада због тога постају недовољни, кад се насељеност још више појача, понова сила глади приморава људе да пођу путем развића.

Такви су узроци развића у првобитном друштву. Непокретност форми производње раније или доцније води апсолутној пренасељености и она затим подрива ту непокретност. При огромном конзерватизму првобитне друштвене психологије прогрес технике готово увек јако задоцњава по упоређењу са бројним порастом популације, и недостатак у животним средствима, у опште говорећи, јавља се хронично.

Једна од првих последица апсолутне пренасељености бивају обично крваве узајамне борбе родовских друштава и пресељавање читавих племена у нове земље. Такво је пресељавање исто толико тешка ствар за тупу душевност првобитних људи колико свака измена технике.

II. Патријархално - родовска организација друштва.

3. Основне црте друштвене психологије патријархално-родовскога периода.

Постанак организатор (производње*) у средини једне групе рода постепено мења однос личности према групи и њену психологију.

Ако се власт природе над људима умањила поникла је нова власт једнога човека над другима. У суштини то је била пређашња власт групе над појединим члановима њеним, само пренесена на поједину личност — патријарха.

Једнакост у подели добара изгубила се: сав производ и вишак рада био је у рукама организатора. Но и неједнакост још нема општар карактер: организатор ради као што је група пре радила, даје свакоме потребна средства за живот и испуњавање његове дужности у производњи. Сам организатор у

*) Постанак организатора производње последица је економске нужности. Са ширењем групе рода морала се ширити и размера производње која је условила нове форме поделе рада. Тако је морао постојати организован рад и одвојити се од чисто продуктивнога посла. Као такав он је морао прећи са групе рода на поједине најпрактичније и најумније личности. Тако у производњи први пут постаје лична власт појединаца обично најстаријег у роду — патријарха, који је у даљем животу све више и више добијао економску силу и власт над групом рода.

Прев.

развићу својих потреба није далеко ишао од осталих чланова групе.

Веза узајамне помоћи, учвршћивање групе у борби са спољашњим светом напредује у срањењу са прошлим периодом. Прво, савршеније форме помагања и поделе рада у групи јаче зближавају њене чланове, него раније, кад је највећи део обичних послова могао сваки испунити независно од других, за време простог „заједничког“ рада; друго, јединство рада јача и услед тога, што себи налази конкретно, живо оваплоћење у личности патријарха.

У то време услед тих услова постају у групи рода клице индивидуализма чија се суштина састоји у томе, што *себе и своје* човек у своме сазнању дели у групи; што се појављују лични интереси, док су раније постојали само општи.

Улога организатора у производњи била је *специјална* улога и припадала је *само њему једноме*. Такав је основни узрок, који је створио у његовој души индивидуалистичка осећања и представе. Из тога основнога узрока поникли су други, који су дејствовали у истом правцу.

Организатор је располагао свом друштвеном готовином, свом сумом вишка продукта, што му је омогућавало проширити своје потребе и тиме се још јаче издвојити из своје средине. При размени се стално показивао као прави власник имања своје општине и, имајући при томе посла са другим таквим истим организатором, он је на-

викаo да на њега, а за тим и на себе са-мога гледа, као на *сопственике* еспапа, који се размењују. Тако се постепено развијао институт сопствености: у почетку размена међу групама, у којој су се оне појављивале као власници своје робе, морала је створити појам о *приватној својини рода*, а затим нарочита улога организатора у размени, мењајући даље људску душевност, порађа идеју *личне приватне својине*.

Ипак, идеја личне приватне својине могла се колико-толико утврдити у глави организатора тек тада, кад је његова улога постала наследном, кад је група престала бирати свога патријарха, кад су, према томе, исчезли трагови порекла његове власти из опште воље рода. Тада је индивидуализам нашао чврсту тачку ослоња за своје развиће. У глави организатора све се јаче сла-тао однос према имаовини рода, као личној његовој сопствености, и све се више губила стара представа, по којој је он био само општој контроли потчињен управљач имао-вине. Заједно са тим, у колико је изчеза-вала свака контрола групе над организатор-ским радом некога старешине, овај је за-хтевао све веће и веће покораванье себи и саживио се са идејом о својој *личној* власти над сродницима. Ти су погледи у своме раз-вићу наилазили на противљења од стране других чланова групе; општине рода много пута су преживљавале тешку унутрашњу борбу; али су, пре или после, тежње ор-ганизатора одржавале победу, зато што су

оне одгозарале стварним односима; организатор је имао *стварну* власт над продуктима и над људима, и та је власт била *нужна* за групу. Тако је патријарх постао једини сопственик и потпун господар своје групе.

У суштини, поникле психолошке разлике међу организатором и другим члановима рода још нису биле сувише велике, зато су основи друштвене организације остали општи: пуно, безусловно потчињавање обичају и представа о групи, као једној недељивој целини, изван које се не може замислити никакав лични живот. Чак и сам патријарх, не гледајући на релативно веће богатство своје душе, није се могао свесно узвисити кад вековним одржаваоцима живота рода није имао никаквих побуда да им насупрот стане. Организатор није био ђеније нити човек нарочитих способности, већ најстарији у роду, човек дугогодишњег искуства. Његов организаторски рад оснивао се пре свега и главним начином на успомени о томе, шта су чинили његови претходници, и само у ништавном степену — на личном стварању, на мишљењу. Обичај је господарио у његовој души готово безусловно исто толико, колико у души његовога удаљенога претка — првобитнога комуниста. Представа о неразделивосту групе такође је владала душом организатора, зато што ни он ни при каквим условима није могао живети сам изван свога рода, зато што он није знао ни за какве друге друштвене

гезе осем веза рода, а живот ван друштва значно је смрт. Још у већем степену то важи и за остале чланове групе. У опште, конзерватизам обичаја још није био поколебан новим односима, а лично сазнање тек се почело издвајати из сазнања групе. Само је исчезла представа о *једнородности* групе.

Према томе по општем склопу психологија патријархалне групе готово се не разликује од првобитно-родовске. По томе, *пређашње препреке, које су стојале на путу свакога развића, остале су готово у пуној сили*. Треба рећи да су се зачеле и такве силе, које су бар у незнатном степену умањиле те препреке: слаби, непостојани односи и везе међу групама рашириле су хоризонт личности иза граница њенога рода, а судар различних форама обичаја ослабио је његов конзерватизам.

Сад друго питање: колико је у тој епоси људско познање представљало собом богат а колико подесан материјал за развиће?

Само се по себи разуме, да много-хиљадугодишњи живот родовских друштава није прошао у залуд, да је умни капитал људски постао опширнији, разноврснији. Практична знања почела су заузимати релативно више места у души, фантастичке представе релативно мање. Проширење области производње неминовно је повлачило за собом проширење области познања; у

колико се умањавео страх преи стихијним силама у толико је расла радозналост.

Мучно да ће се погрешити ако се тврди, да је човек баш у овоме периоду први пут почео *објашњавати* себи природу, тражити везу појава, и први пут поникло оно, што се у неколико може подвести под термин „гедиште на свет“. Сунтину тога гедишта на свет чинио је *природни фетишизам*.

Кроз сва времена људско је мишљење тежило да објасни себе удаљено најближим, ненавикнуто обичним, чудновато - разумљивим. Нова појава изгледа објашњена, чим се постави у оквир старих опажања. Најближи су и најобичнији су за човека његови односи према околним људима. Благодарени томе, у свима епохама општи склад гедишта на свет људи носио је на себи отисак њихових друштвених односа, отисак у извесним случајевима више, у другим — мање јасан и очевидан. То исто вреди и за патријархално-родовски период: природни фетишизам представља собом баш такво гедиште на природу, у коме су се *односи ствари представљали као односи људи*.

Одвајање организаторскога рада од извршнога створило је особиту двојственост у унутрашњим односима родовскога друштва: умна сила као да се одвојила од грубе физичке, свесни избор од стијног; прво је узело форму власти, друго — потчињавања; први се оваплотило у лицу патријарха, друго — у осталим члановима групе. У

то су време оба елемента били савршено нераздељиви и нису се могли замислити један без другога: извршни рад губи сваку целисходност без организаторске воље, а ова последња је некорисна тамо, где нема прве.

Човек је у поступцима људи који га окружавају навикао гледати резултат утицаја организујуће воље на грубљу силу — извршавајућу. Исто тако он је себи објашњавао и друге акције, које је опажао у спољашњем свету. За њега се свака појава преобраћа у нераздвојну комбинацију двају елемената: воље, која заповеда, и материјалне силе, која се потчињава. Нека му је приметна само ова друга; он ипак није у стању да је разуме без прве и *претпоставља* организујуће начело тамо, где га не види. Тако постају „душе ствари“. Оне су собом замениле узроке појава, са њима се познање могло привремено задовољити. Човек их је подједнако свуда тражио: у камену и биљкама, у зверу и човеку, у пламену и у води. Природа му се у свима својим манифестацијама показивала једнородно - двојственом. *)

*) Постанак природнога фетишизма или анимализма обично се овако објашњава. После уништења какве ствари, после смрти животиње, човека, у успоменама људи чува се још за неко време слика изчезлога предмета. Код првобитнога човека та се слика одликује у опште већом живошћу, јасношћу, тако да се у томе погледу приближава непосредноме опажању, а за време снова она се јавља као нешто са-

И тако, природни фетишизам владао је у људским главама. Да ли је он био погодан услов за прогрес у познању, за свесноуправљену борбу с природом? На то се питање мора пре негативно одговорити. Познање узрока сваке појаве неминовно се код фетишиста свршавало на „души“, од које се није даље ишло. Тако су се губиле све

свим реално. Тако је постојало уверење, да ствар која се уништила, организам који је погинуо, још продужавају живети за неко време, да од њих нешто остаје. Опажања над човеком који спава или који је обамро, над трупом — допуњавали су то уверење с друге стране: каткад организам привидно сачува своју пређашњу реалност; ипак, њему нешто недостаје, и тада се не опажају активне појаве живота. То нешто невидимо што у неким случајевима остаје, у другим изчезава за навек, у трећем привремено странствује (виђења у сну), — фетишист представља себи као „душу ствари“.

Не може се одбацити такво објашњење извора анимизма, јер оно правилно указује на психички материјал, из којег је анимизам морао понићи. Но такво је објашњење непотпуно. Оно нам не објашњава, прво, зашто је баш тај низ факата легао у основу људскога гледишта на свет, јер у борби за живот он игра резативно ништавну улогу; друго, зашто се то гледиште на свет јавља свеопштим на извесном ступњу развића; зашто се оно не опажа код најнижих племена, која несумњиво имају тај исти материјал опажања. Мени изгледа да је на та питања могуће одговорити само у томе случају ако се призна, да се основни тип гледишта на свет опредељује основним типом друштвене организације; тада постаје јасно, што је тако дубока двојственост у самој строју друштва могла створити тако особит склад мишљења, који је тежио наћи двојственост у свакој манифестацији светскога живота.

даљне узрочне везе. На тај начин, садржај познавајуће делатности био је крајње ограничен у смислу њене дубине: површно-практичном познанству с појавама долазило је само фетишетичко њихово објашњење, и тиме се задовољавала потреба мишљења.

При таквој слабости и празнини познања материјал за развиће, који је представљао људска душевност, био је ништаван. Прогрес технике, економије, идеологије при таквој недовољности сазнања могао је бити само стихијно-спорим, и у томе смислу патријархално-родовски период битно се не разликује од првобитно-комунистичког.

Истинита победа човечанства над природом изражава се у бесконачно-развијајућем познању узрочности. Обратно, фетишетичко схватање природе означава још несвргнуту *власт природе над човеком*. Истина, оно се јавља тек кад та власт слаби, кад постаје мање тешком, но само зато, што ранија, првобитна, безусловна власт природе није давала места *никаквим* покушајима схватити природу.

4. Силе развића и нове форме живота у патријархално-родовском периоду.

Како је друштвена психологија у овој епоси представљала по суштини исте стихијне препреке свакоме развићу, као и на претходном стадијуму живота људскога, то је очевидно, да је покретач друштвенога развића морала бити иста стихијна сила апсолутне пренасељености. У колико је са по-

растом насеља недостајало животних средстава, у толико је конзерватизам обичаја морао одступати, — техника се мало по мало поправљала и друштвени се односи мењали. Постанак и постепено проширавање размене био је у вишем степену важна тековина тога развића.*)

Друга мање битна тековина ове епохе је појава *робова*.

Благодарећи постанку вишка рада организатору групе рода у многим случајевима било је корисно увећати број чланова групе, при чему је расла сума вишка продукта, којом је располагао организатор. Према томе у патријархалним друштвима често пута бивају случајеви, кад заробљенога непријатеља у рату не убијају, већ га придају даној групи и приморавају га да учествује у производњи. Такви придодати чланови групе били су њени робови.

Не треба замисљати робове патријархалнога периода као људе сведене на положај ствари. Они су били *готово* равноправни чланови те родовске општине која их је к себи придодала; општи рад тесно их је везивао са осталима и постепено је брисао успомену о пређашњој борби. Мучно да их је организатор „експлоатисао“ више од својих крвних рођака — они су радили

*) Прогрес размене, т. ј. тачније друштвене поделе рада, вршећи се на основи развића технике, сам представља моћног покретача развића за све доцније историјске формације, завршујући са савременом-капиталистичком.

као и други. Њих нису продавали и у опште према њима су се понашали готово онако, као америкашки Индијанци са укиновљеним заробљеницима*).

Постанак размене и појава ропства — два на први поглед врло разнородна факта садрже у себи једну врло важну општу црту: и једно и друго представљало је собом нарушавање старе системе сарадњиштва, основане искључиво на крвном сродству и великој психичкој сродности особа која из тога долази. Везе крвнога сродства неопходно су проникнуте духом крајње искључивости, духом нетрпељивости према свему, што потиче иза њихових граница. Нове форме живота стајале су у некој противуречности са том нетрпељивошћу, ограничавали је. А из тога је поникао још читав низ друштвених факата.

Влада чисто родовских веза била је пуна, безусловна влада обичаја. Сила навике према установљеним формама живота била је тако велика, лично самосазнање тако слабо, да појединац *није могао* противуречити обичају, нарушити га, па чак није могао себи то ни представити. Преступа није било. Ако се што и десило несугласно обичају, према томе се нису понашали као сувремени човек према злочину или преступу, већ као

*) Патријархално ропство, развијајући се даље и мењајући своје форме послужило је за исходну тачку онога особитог сложеноста историјскога живота, који је достигао свој виши ступањ у класичком свету и завршио се деградацијом.

изопачености. Кад се родило дете с две главе, убивали су га, као чудовиште; кад се нарушио обичај — тако су поступали и са нарушиоцем: убивали су га или протеривали, што је у то време било једно исто. То није била казна, већ чисто стихијна самозаштита од несхватљиве и опасне појаве. Идеје права његовога нарушавања, представе о моралном и неморалном савршено није било; људи су следовали обичају силом такве природне нужности каквом они једу, пију, спавају.

С развићем нових друштвених веза, основаних на сродству, ствар се мења. Нарушавања обичаја престају бити искључиве случајности. Прво, у опште се сударају различни обичаји те испуњавање обичаја једне врсте често пута бива нарушавање обичаја друге врсте. Тако, присајецање заробљеника — роб, следјући старим навицама, лако може сместити нормалном току друштвене производње и тиме причинити велике непријатности својим новим друговима. Исто, тако правилни ток односа при размени мора се често нарушавати старом укорењеном навиком с непријатељством се односити према свима туђинцима. Нарушавање обичаја постаје често појава, и друштво се према њој не може понашати као раније.

Тако постаје нова друштвена форма живота — *обичајно право*, чија се суштина састоји у заштити обичаја од нарушавања. С преступником се већ боре не стихијно, него више или мање свесно: њему суде по обичају. Утврђује се читав систем казни за ра-

зне преступне; у опште постаје читав низ мера које се односе специјално на нарушавање обичаја; садржај тих мера своди се на начине отклањања штете причињене преступом и на средства онемогућавања његовог понављања. Постаје представа о законитом — праведном, и незаконитом, — неправедном; прво означава поступке сагласне с обичајем, друго — несугласне с њим. Зачињу се елементи, из којих се доцније развија наравственост и приватно „право“^{*)}.

С развјетком производње постали су продуктивни односи међу групама које су једна с другом у сродству: заједничка шира ловлења, племенске организације војне. У току времена таква заједничка предузећа стајала су какад групе које нису биле једнаке с другом у сродству, али сједињене разменом и у опште мирним међусобним односима. На челу таквих савеза обично стоји

*) Област правнога живота обично се оштро одељује од економске области, иако за савремену науку то је делење условно. Борба друштва против личности која одступа по суштини се не разликује од сваке друге форме борбе са спољашњом природом; преступ је сила вандруштвена, непријатељска друштвеном животу, као сила зиме и дивљега звера. На тај начин правни је живот само извесна област друштвене борбе с природом. Та особита форма борбе мора се изучавати и с њене техничке стране (начини утицаја на преступника, као на елеменат спољашње природе), и с економске (узајамни односи међу члановима друштва у тим процесима утицаја), и с идеолошке (погледи људи на право и његово нарушавање). На тај начин, правна област лежи у свери производње а не изван ње.

савет старешина — организатора или вођа кога су они изабрали. У тим савезима ваља видети клице државних, политичких организација, у које они и прелазе у толико, у колико од привремених постају све сталнији*).

III. Старо ропство.

§. Основне црте друштвене психологије старог света.

а) Положај личности у групи и у друштву.

Постепено преобраћање патријарха у господара робова и господара робова из организатора производње — у паразита повукло је за собом одговарајуће измене у погледима на произвођача и производни рад. Уважавање и интерес према производном раду исчезавали су и смењивали се противним одношајем. Овде ће умесно бити окарактерисати ту страну друштвенога мишљења у њеном пуном развићу у епоси цветања ропске системе.

У та се времена сложила оваква класификација средстава за производњу: 1) *instrumenta mutua* — нема, мртва оруђа, напр., секира, разбој; 2) *instrumenta semivocalia* — условна оруђа, која само упола т. ј. врло

*) У опште свака је политичка организација по суштини економска организација, организација заједничке борбе за живот неке заједнице, па била она цело друштво или, као што се то опажа у најдоцнијим епохама, само један део његов.

несавршено, изражавају своја осећања гласом, и 3) *instrumenta vocalia* — оруђа, обдарена говором, т. ј. људи — робови.

Такав поглед неизбежно намеће уму старих друштвено-економски строј тога времена: система производње основала се на *фактичком* односу човека према човеку, као према *просто* оруђу, на *присвајању* туђе личности у циљу користити се њеном радном снагом.

Не познавајући друго друштвено уређење, стари су сматрали ропство за *природни и неизмениви* закон природе. Од таквога гледишта нису се могли отргнути најинтелигентнији, па чак и генијални људи тих времена. „Природа је створила једне људе за слободу, друге за ропство“ (Аристотел „Политика“). Платон, један од најблагороднијих мислилаца старог доба, стварајући свој план идеално-савршене државе, није је могао замислити без робова. (Ово је, у осталом разумљивије, што „Република“ Платонова представља у суштини само идеализацију спартанскога друштва).

Ако се са робовима није увек поступало грубо у њима се у опште нису гледали људи. У осталом и грубост прогресира у толико, у колико развиће размене са жудњом за добити која из ње проистиче, гони на све јаче и јаче експлоатисање робова.

У узајамним односима робова владала је једнакост — разуме се, једнакост безправности. Ипак, у колико су господари предавали вредним робовима од свога организа-

торскога рада, у толико је постајала власт робова над робовима.

Породичне везе робова стварале су се и рушиле према рачунима господара. Исто тако господарски рачуни одређивали су количину животних средстава која су падала на део роба. Са широким развићем систематске трговине са робовима дошла је већа корист не бринути се о потпуном задовољавању основних потреба роба, већ о интензивности његовога рада: на тај начин роб се брзо „подерао“ и замењивао се свежим, који је коштао врло јефтино. Према томе господарским рачуном регулисавала се дужина живота робова исто онако, као што се регулисавало њихово размножавање.

Пониженост, потлаченост бесмислена покорност—то су главне црте ропске психологије, која је никла из таквих односа. Није било могућности за развиће, нити идеје борбе. Само при изузетним случајевима дешавале су се каткад побуне робова; то је бивало обично у случајевима, кад је сам карактер послова стварао груписање масе робова (земљораднички робори Сицилије, који су заковани један за другог по неколико стотина радили на једном пољу), или необичну енергију и ратоборност (гладијатори Рима. Овде је, у осталом, имао вредности и факт, што су гладијатори већим делом били робови у првом колену). Сличне побуне угушивале су се беспощадном грубошћу што пунијим истребљивањем устаника. Но и у случају успеха робова, није се мењала

сама система односа—робови нису били у стању организовати другу, већ би се само мењао састав класе слободних људи.

Над бесправном масом робова уздизала се господарска породица. Но и на њену организацију ропство је ударило свој општар отисак. У њој не само да се сачувала обична власт патријарха над члановима његовога рода, која је долазила до права располагати њиховим живогом и њиховом смрћу, него је старешина породице имао право *продавати* своју децу у ропство. Такви случајеви нису били ретки ни у времена класичнога света. Но и ако се по својој неограничености власт отца над породицом није разликовала од власти господара над робовима ипак су стварни односи у првом случају били, разуме се, много блажији, него у другом.

Даље, над поједином породицом узвишавала се држава. Односи слободнога човека према њој били су врло различни, имајући у виду тип државног уређења.

У азијским деспотијама сваки је поданик био роб државе. Економски се то изражавало у експлоатацији приватних газдинстава државним газдинством — у скупљању огромних данака и пореза; правно — у потпуној бесправности личности пред ма којом од чивија административне машине, која служи за скупљање тих дација и пореза. Маса народа сасвим није живила грађанским животом. Притисак који их је притискивао у току времена појачавао се, у колико се усавршавала организација чиновништва. Место тога, да само ис-

црњава заповести више власти и њој служи као средство експлоатације, то је чиновништво почињало све више живети својим животом, експлоатисати за себе. Та се измена вршила у толико у колико су виши слојеви азијатске бирократије све више преносили свој друштвено-организаторски рад на ниже слојеве, прелазали, на тај начин, из продуктивних чланова друштва у паразите, као власници робова Грчке и Рима. Старајући се за своје потомство, бирократија је стварала за њега масу нових друштвено-некорисних дужности. У источним деспотијама као што су Кинај, Персија, чудновата сила административног апарата јавила се извором највећег економског и правног угњетавања.

При таквим условима развитак личности постаје немогуће не само за робове јер се и духовна угушеност господара врло мало разликује од робске скучености.

У државама европског типа личност је према политичкој целини стајала у другим односима. Личност тамо није била угњетена; то није допуштала сама форма државног савеза. У осталом, у почетку је полазило за руком најбогатијим, најзнатнијим породицама које су имале робове да економски и политички потчине себи демос — масу сиромашнијих грађана земљорадника и занатлија. Њихова се економска зависност изражавала у главnome у задужености, политика — у ништавном утицају на државну управу. Но кад је развиће односа при размени по-

јачало узајамну везу елемената демоса и кад је на арену ступила ново постала енергична група демоса — трговци, тада се демос груписао против замљосне аристократије и повео је с њом енергичну борбу за политичка права и економске користи које се у њима изражавају. Борба се завршила победом демоса, који је дошао до пуне политичке равноправности.

Мучно да историја може где год указати на тако сјајно цветање грађанског живота као у Атини од VI — IV в. пре Христа. Правна једнакост била је потпуна: сваки је могао учествовати у суђењу и давати свој глас у решавању опште — државних послова. Ствар је дошла дотле, да су неке дужности заузимали не по избору већ непосредно по коцки. Такав је био демократизам републике. Но то је било само лице друштвенога живота.

Иза мало десетина хиљада грађана, који су се слободно развијали у атмосфери широко — грађанскога животога, стајале су многе стотине хиљада бесправних, угњетених „живих оруђа.“ Смисао политичке акције слободних људи састојао се у делењу добити, створене радом робова и отете од њих.

Тако је било и у старом Риму. У току неколико векова борила се тамо демократија — плебеји са вишом класом — патрицијатом ради економских циљева, као демос у Атини. Корак за корак, с невероватном енергијом она је принуђавала своје силне организоване противнике на уступке у погле-

ду једнакости. Но за све време те борбе није се чуо ни један глас за поправку услова живота робова. У томе погледу није било разлике међу најбољим демагозима и најчаснијим утопистима као што су браћа Граси, чији је сав живот прошао у храброј борби за „народне“ интересе.

Сумирајући мисли о положају личности у староме друштву могуће је рећи следеће. Да се роб развије није било могућности али су биле све околности да се деградира. За господара у друштвима Истока са слабо развијеном разменом били су услови развића само мало бољи; обратно, у друштвима Запада где је размена била широко развијена, слободна личност имала је пуно места за развијање својих сила.

6. Друштвене форме гледишта на свет.

Овде треба размотрити питање колико је друштвена психологија периода ропства представљала богат и колико погодан материјал за техничко а за њим и економско развиће.

Што се тиче душевности робова о којој се нема шта много говорити: она је крајње сиромашна и без садржаја, уска и ограничена, јер су ти људи заиста били доведени до ступња простих средстава за производњу. Овде се не могу тражити елементи развића; умни живот људи те класе био је чак и у бољим случајевима (учени робови) слаби отисак умног живота господара.

Класа господара налазила се у другоме

положају : овде се сиромаштина психологије није јављала као нужност ; по самој својој суштини, организаторски рад захтева извесно умно развиће а експлоатација робова давала је господарима могућност посветити своје време не само разним задовољствима, него и умном раду.

Опширни период ропства захвата собом дуги низ друштвених формација, које не личе једна на другу. Упоредјујући ступањ духовнога живота тога периода код различних народа, могу се наћи сви прелази од најпуннијег варварства до таквога високога ступња цивилизације, какву су достигли Грци и Рим у епоси њиховога цветања.

Није потребно задржавати се на садржају психичкога живота господара у друштвима, која су постала при слабирима везама размене и организовала се у форми источних деспотија : тамо се на извесном ступњу развића готово губе разлике психологије господара и робова ; аналогни карактер притиска, који је лежао и на једнима и на другима, створио је аналогу ускост, сиромашност, непокретност мишљења ; разлика је у степену тако мала, да готово не заслужује пажњу.

Другу слику показују робовска друштва са знатним развићем размене. Слободне везе различне, које се далеко простиру шире умни хоризонт људи, покрећу познање, ослобођавају мишљење од окова, у којима се оно налази у натурално-економским групама пређашњих времена. Психички матери-

јал неопходно расте, постаје разноврснији; одсуство спољашњег притиска с једне стране, и релативно слаба власт природе над људима — с друге стране, стварају основу за извесну смелост мишљења, за интензивнији рад познања.

Натурални фетишизам све више и више изостаје. Он чува само неке области; његови су остаци многобожачке религије, метафизичко схватање животних појава и у опште најсложенијих појава природе. У религијама старог света излазе у обоготвореном, фетишком облику непобеђене и, следствено, необјашњене стихијне појаве природе, а доцније — и стихијне појаве друштвеног живота. Метафизика, која објашњава појаве безличним „силама“, које се иза њих крију, само је апстрактнија форма анимизма. Само се по себи разуме, да у душевности економски слабијих елемената друштва (демос, плебеји, доцније — пролетарији) анимизам и метафизика стално заузимају релативно ширу сферу, него у душевности виших слојева.

У сваком случају, класички свет за време свог живота успео је да високо развије рад познања. Но да ли је његов прогрес ишао правцем, који је био погодан за развој технике и економије? Је ли тај рад био користан с тачке гледишта интереса непосредне борбе с природом, с тачке гледишта узимања стварне власти над њом?

Ту треба разликовати два стадијума класичког света. Док је крупни сопственик робова остао фактички организатор производ-

ње своје грле, а упоредо се с њиме још сачувао слободни сељак и занатлија, докле се друштвено мишљење неизбежно управљало правцем добивања практичних знања. Истина, то је било у ранијим епохама робовске културе, кад су силе развијајућег се познања биле још ништавне а конзерватизам патријархалнога живота још у знатној мери притискивао умове. Према томе, прогрес практичних знања могао се кретати само врло sporo. Но по упоређењу са прошлим епохама — то је била ужасна брзина. У току неколико векова извршено је много техничких усавршења и проналазака; у последњим вековима историје старог света накупљено је доста научно — практичних знања, и у неким областима производње одређивање посла било је високо целисходно, основано на релативно дубоком познавању са законитостима појава (напр. инжињерски и занатски посао, израда метала и т. д.)

Но у следећем стадијуму стварна улога крупнога сопственика робова у производњи брзо се умањила, организаторски посао прешао је на извесан део робова (и робовима сличне слуге). У то време пропада земљорадничка и занатлијска класа, прелазећи у паразитски пролетаријат. Природно је да се тада изменио правац умнога живота владајуће класе. Он се удаљава од интереса непосредне борбе са природом, од области производње и прелази у „више сфере“. Како се друштвена улога посподара све више сводила на потрошњу, тако се њихов миса-

они рад све више сводио на утанчано лично задовољство.

Изчезава сваки интерес за техничке науке, које непосредно служе продуктивном раду, т. ј. у опште говорећи — ропскоме а не господарскоме занимању. Прогрес природних наука зауставља се на slabим зачецима, зато што су господари сматрали опажања и опите над обичним појавама за себе недостојним послом. О социјалним наукама не треба ни говорити: у њиховом зачетку јавља се само површна историја хероја и војсковођа, а изучавања материјалне и економске културе готово и нема, јер оно има свој предмет неважну и презрену ствар — производњу. Тако се крајња охолост мисли јавила као нарочита последица безграничне власти господара над њиховим робовима.

Стари су се необично радо занимали са најапстрактнијим из природних наука — математиком, логиком. Од конкретнијих наука поштовали су астрономију, чији је предмет узвишен. Практичне прилоге сличних наука које су колико толико ближе животу сматрали су за понижавање. По мишљењу Платона, применити геометрију на решавање механичких задаћа значило би вређати достојанство геометрије.

У староме свету, нарочито у Грчкој, занимали су се философијом толико, колико једва где после тога. Грчка философија била је најсјајнији плод старе цивилизације. Но и ту је била главна црта — удаљеност фи-

лософије од обичнога живота, недостатак тежње ставити у њену основу изучавање стварности, у надмоћности умни карактер.

У опште у најдоцнијој епоси старога света све богатство познања било је готово некорисно за технички прогрес па наравно и за економско развиће.

Развиће лепих вештина био је други карактеран производ психичкога живота старога света, производ који је такође готово некористан за економски прогрес, ма да веома од вредности за више класе у смислу наслађавања животом.

У економским погледима епохе цветања класичке цивилизације особито се јасно испољава за економско развиће штетан правац друштвенога мишљења.

Та су гледишта у одломцима разбацана у разним производима старе литературе. Она нису била резултат критичког испитивања, већ су непосредно диктовани друштвеним условима: она нису била научна и нису се могла сложити у научну систему. Економска наука — учења о односима људи при продуктивном раду — била је у опште немогућа у епоси општега презирања продуктивнога посла.

„Сва се наука газде“ — вели Аристотело — „своди на умење користити се својим робом“. Према томе идеал је старих извући све потребно непосредно из рада својих робова, без размене. Тога су гледишта били и Атињани, нација релативно трговачка. Оно се оснивало, прве, на општем карактеру тада-

шњегa газдинства, које је ипак више било натурално, него разменљиво, јер је размена захватала само његове врхове; друге на општом антаганизму међу класом трговаца и другим групама друштва.

При релативно слабој размени, кад маса еспапа, која пролази кроз руке трговца, у опште није велика, трговачка се класа не може задовољити тако малим процентом профита, као напр. данас. Трговци су енергично експлоатисали и произвођаче и потрошаче. За њих је то било лако услед слабе конкуренције. На тај начин, јасно је избила противност интереса трговачке класе са интересима других чланова друштва. Отуда непријатељско понашање већине старих писаца према трговини и трговцима. „Трговци, који су навикли лагати и обмањивати, могу се само трпети у држави, као неизбежно зло... Трговати — за грађанина је преступ... Држава треба да контролише продају еспапа и да допушти само мали профит трговцима“. (Платон). „Ситна трговина — гнусно дело. Широка — само сношљива. Не може бити добити без размене“. (Цицерон). Вредност еспапа при размени добија код Аристотела полупрезриви назив „вештачка корист од предмета на супрот природној користи од предмета“, т. ј. могућности непосредно набавити пројукат.

Поделу рада стари су ценили не са продуктивне тачке гледишта већ са потрошачке. Они нису обраћали пажњу на ту битну корист од поделе рада, што она увећава ко-

личину продуката и умањава њихову вредност. Они су придавали значај само томе што подела рада доноси побољшање квалитета продуката, повећава задовољавање њихових потреба. Таква гачкагледишта највише одговара потрошачкој улози власника робова у развијеном античком друштву.

Друштвена подела рада и размена у коме се оно изражава, биле су велике прогресивне силе старог доба. Оне су собом представљале основну везу, која је везивала тадашњу производњу. И баш тим појавама друштвена психологија делом се односи управо негативно, делом је игнорисала њихов најбитнији значај—њихову улогу у добивању власти од стране друштва над природом.

Интересантно је, да је зеленаштво било много јаче уважено занимање, него трговина. Истина у литератури се напада и на њега, напр. Аристотело га осуђује на основу тога, што је „у вишем степену противно природи рађање новаца из новаца“. Но таквих је напада релативно мало. Међутим супротност интереса зеленаша и његовог дужника није мање очевидна и није се слабије осећала него супротност интереса између трговца с произвођачем и потрошачем. Зеленаштво је уживало веће уважавање него трговина зато, што је класа зеленаша била много јача и јачег утицаја него класа трговаца.

Тада је за трговину требало много предузимљивости, рада, и била је у вези са великим ризиком. Васпитани у нераду знатни власници робова нису имали најнужније е-

нергије за тај посао. Давање новаца под интерес био је много лакши а не мање рентабилан посао. Аристократи нису ништа против њега имали и радо су се њиме занимали. За време цветања Атине 18% годишње била је стопа давања новца под интерес. У Риму такви људи, као што су Помпеј, Сула, Антоније, па чак патриоти — идеалисти Брут и Касије нису се устручавали давати зајмове за велики проценат—48 — 70% годишње. Природно је и то, што је држава енергично заштићавала зеленаштво и усрдно чувала интересе кредита. Држава тада није узимала у обзир разлику кад човек неће и кад неможе да врати дуг. Дужника који није могао да плати дуг имао је право кредитор продати у ропство. По римским законима 12 таблица (које су саставили аристократи 451 г. пре рођ. Христово) кредиторима је, као што изгледа, дозвољено исећи тело човека, који није имао чиме да плати дугове.

Такав је био однос друштва и државе према зеленаштву. Међутим у историји пронасти старога света развиће зеленаштва играло је врло важну и врло жалосну улогу.

Преовлађивање политике над другим странама живота оштро пада у очи у грчко-римском свету. Друштвени послови те врсте играли су толико важну улогу у животу грађана, да је Аристотело чак сматрао тежњу за политички рад одличном људском цртом. „Човек је, вели он, по самој природи својој политичка животиња“ (т. ј. грађа-

нин). Презирање физичкога посла мотивише се у знатном степену тиме, што он не оставља слободнога времена за занимање друштвеним пословима (Ксенофонт). Међутим, ако се испитају интереси, који су лежали у основи онога широког грађанског живота и порађали борбу партија, показало се, да су се они на крају крајева сводили на интересе експлоатације, завојевања, грабежа, деобе добити. И што даље, тим је у већој мери постајала стварно непродуктивна, т. ј. друштвено-некорисна сва политичка област рада, која је изгледала најкориснија, најпродуктивнија слободним грађанима.

IV. Феудално друштво.

6. Основне црте друштвене психологије феудалнога периода.

Положај личности у феудалној групи мало се чиме разликује од положаја личности у патријархално-родовској организацији. У сеоској породици патријархални су се односи сачували готово у чистом своме виду. Над личношћу сељака — главе породице, — тежио је ауторитет његове општине, ауторитет феудала и, напоследку — ауторитет католичке цркве. Снага тих ауторитета била је велика и њихов утицај имао је дубоко-конзервативан карактер.

Општина је била верна чуварка обичаја, заветованих претцима, свих старих форама техничких, економских, идеолошких. Свака новачења изазивала су у њој озлојеђену

борбу против себе, зато што су она променом угрожавала првобитне основе општинскога живота, подривом јединства општине, које је она инстинктивно бранила свима силама. Највећи конзерватизам у техници земљорадничке производње произилазио је пре свега из ниске производње земљорадничкога рада: иза задовољавања насушних потреба самога сељака и иза одбитка онога дела његовога рада, који је ишао у корист феудала, није остало слободнога сувишка радне енергије, коју би било могуће утрошити на развиће начина привређивања. Даље, сва система користовања општинском земљом већим делом није допуштала ни помислити на техничка усавршавања: уско суседство учесника и једновремено преобраћање поља после жетве у опште пашњаке приморавало је свакога да чини апсолутно исто оно што чине други; а границе и врсте, где су се сачувале, чинили су индивидуалну бригу о појачавању плодности земље немогућом, јер се један комад земље само привремено налазио у рукама једнога сопственика. Конзерватизам у техници означавао је конзерватизам у свима сферама живота, јер се од техничког прогреса почиње сваки други.

Негативно понашање феудалне, светске и духовне организације према измењеним формама живота, долазило је отуда, што су такве измене угрожавале увећати економску силу других класа и поткопати феудалну владавину. Обе су те организације могле играти колико било прогресивну улогу само

дотле, док се њихова власт није коначно учврстила; дотле је и психологија обе групе могла бити релативно мало конзервативна. Но од како су се феудални односи савним сложили, од како су дали животу све, што су могли дати, од тада је сила интереса чинила обе организације владавине непријатељима даљег покрета и стационарним по психологији.

Притиснут тешким животним условима и свакојаким ауторитетима, сељак се одликовао духовном непокорношћу и тупом привременошћу према свему на што је навикао. Његова психологија представљала је највеће препреке свакоме развоју.

У нешто бољем стању налазио се занатлија. У своме продуктивном раду он није био окован оквирима општинских форама; у занату није било таквих препрека техничкоме прогресу, као у земљорадњи. Заузимајући, силом својих послова, у неколико особит положај у општини, занатлија је могао с мање тешкоћа изменити своје начине производње; чак су га у томе случају феудални ауторитети мање ограничавали, зато што је занатлија, налазећи се обично под платом, у опште имао мање посла са феудалом, него сељак, који је обрађивао његово имање. Осем тога у многим случајевима су више класе појачавале вештину занатлија, јер им је она давала савршеније предмете које су оне требале. Силом тих околности сва духовна организација занатлија представљала је за развоје много мање препреке, него

духовна организација сељака — земљорадника.

Што се тиче квалитета и квалитета познавајућег материјала на који се опирало друштвено развиће и ту се опажа велика сличност за патријархално—родовским периодом. Општа тип гледишта на свет сводио се на у неколико измењену форму натуралнога фетишизма. При томе се познање узрока такође скривало у тајанственој „сили“, која се јављала за реалним фактом и представљала, у суштини, обезличену „душу појаве“.

Те форме мишљења владале су упоредо са остацима још првобитнијих форама у свима друштвеним класама; разлика у психичком развићу појединих група била је готово искључиво квантитативна.

За сељака при натуралном газдинству сав се свет сводио на његову општину; он се ту рађа, ту му пролази сав једнообразан живот, ту он умире; друге услове, други живот он готово и не види, готово не представља себи. Отуда највећа сиромаштина психичкога материјала, душевни живот без икаквог садржаја. У томе погледу сељак средњих векова мало није нити од свога претка—номада патријархалних времена, одмакао.

Па ипак занатлија је по душевном богатству нешто више од средњег сељака: његова посао приморава да каткад прелази границе општине, особито у случајевима, кад он један ради не за једно већ за неколико села, или кад му је потребан материјал или средства, које не ради његова оп-

општина. У опште, он је мање привезан за комад земље, лакше иде с места на место и тежи тамо, где је више тражње његовога посла — из мале општине у већу, из сиромашне у богату, из села у град. Благодарни свему томе његова психичка ограничењост и тупост не долази до таквога степена, као код чистог земљорадника.

Феудали — светски и духовни — налазили су се у погоднијим условима: њихов је живот био шири, разноврснији, материјал сазнања по количини много знатнији. При томе су светски феудали, услед веће ускости својих животних интереса, ограничењој сфери рада, били по својој интелигенцији много ниже од духовних. Може се рећи, да у току неколиких векова, кад се развијала феудална система односа, готово се сав духовни живот усредсређивао у духовном сталежу, од њега једнога долазило је свако просвећивање. Знање, умно развиће били су нужни духовништву у његовој сложеној и тешкој друштвено-организаторској улози; зато се оно јавило као заштитник остатака духовне културе старог света. У то време по самој суштини организације духовништва за њега је најважније било не знање, не наука, већ оно учење, које је привлачило цркви саосећање маса, које би идејно сједињавало цркве. Наука се јављала као природна слушница религије, просто оруђе за достизање њених циљева. Тако је гледало на ствари не само духовништво, него и све друштво, за које се благодатна улога цркве јављала

непобитним доказима апсолутне истине учења, које је проповедала црква.

Ну кад је апсолутна истина дана, нема се разлога тежити новој истини; треба се само старати, да се сасвим открива та, која је дана. Зато мишљење феудалнога света ниуколико не тежи проналажењу нових научних знања, објашњењу природних закона, сматрајући то таштином таштина. Због тога цвета формална логика, јер се она јавља тачним методом потпуног и подробног раскрића истине, која је већ дана у општој форми и коју само треба развити у појединостима. Отуда бесконачна схоластичка упражњавања учених монаха и у опште свију представника учености у феудалном свету; отуда нарочити наставни програм у школама духовничким, програм, који се сводио на богословље, формалну логику и црквено-латински; отуда напоследку, необичан значај, који се придавао производима творца формалне логике — Аристотела, заједно са производима црквених отаца.

Познавајућа мисао сасвим се и добровољно покоравала вишем ауторитету. Ако су гдегод нарочити услови створили основу за критичко мишљење и никла тежња изаћи из оквира католичке доктрине, тада је цело друштво са највећом једнодушношћу устајало против „јереси“ и угушивало је.

Резимирајући ово треба рећи то, да је за друштвено развиће психологија феудалнога периода представљала, прво, врло сиромашан али по каквоћи неподобан мате-

ријал, друго, чисто⁷ стихијне препреке у форми владе *обичаја* над животом. При таквим околностима развиће се могло вршити само дејством стихијних сила са њима својственом спорошћу.

Што се тиче појединих друштвених група, релативно је имала најбоље услове за развиће класа занатлија.

7. *Силе развића и његов правац у феудалном друштву.*

Стихијни конзерватизам феудалнога периода, сличан конзерватизму родовске групе, но ипак мање чврст и стационаран, могао је одступити и дати место развићу само под дејством сила стихијнога карактера. Таква је сила апсолутне пренасељености, т. ј. непокретношћу технике створенога недостатка средстава за задовољавање друштвених потреба.

Почетни утицај апсолутне пренасељености изразио се у безбројним војнама феудалнога света. Те су војне највише утицале да се слободне земљорадничке општине преобрате у феудалне групе и створе сам тип организације феудалнога друштва.

У свакоме случају унутрашње војне представљале су собом најнеугоднији начин да се феудални свет избави од сувишног насеља, јер рушећи продуктивне силе феудалнога друштва, оне су тим самим стварале нову сувишну популацију, ако не међу победиоцима, а оно међу побеђенима. Према томе, одмах за сједињавањем феудалнога

друштва католичком организацијом, почињу спољашње војне, у којима феудалне силе ступају под католичком заставом против суседа не-католика. Крсташки походи изражавали су собом тежњу раширити територију феудалнога света и тиме уништити оскудицу у земљи — селско-газдинску пренасељеност. У освојеним земљама оснивала су се феудална краљевства.

Заједно са тиме вршио се, ма да врло споро, и сопствено — технички прогрес. У земљорадњи је он до краја средњих векова био, у опште, незнатан, — тамо је друштвена психологија представљала највеће препреке развићу. Друга је ствар — култивишућа раденост, где су услови за развиће били погоднији. Тамо је прогрес ишао брже: стварали су се технички — бољи начини произвођења, какви су могући при његовом ситном занатском карактеру; занат се по мало одвајао од земљорадње и специјализирао се. На тај начин, појачавала се друштвена подела рада а према томе и размена. Занатлија је тажио да буде ближе местима проходње својих продуката и одлазио је мало по мало из села у центре резмене — вароши. Из тога су произашле у вишем степену важне економске измене о којима ће бити говора доцније.

Кратко излажући општи правац измена, које су се извршиле у феудалном животу, треба рећи, што дејствујући различним начинима, апсолутна пренасељеност водила је средњевековни свет једноме циљу — разви-

ћу неорганизоване поделе рада, која се изражава у размени.

Чак унутрашње војне феудалнога друштва донеле су неопходан резултат појачање односа, наравно — продуктивних веза и размена међу феудалним групама. У томе су смислу дејствовале спољашње војне. Познанство с Арабљанима, затим са Сараценима, Турцима, — културним народима Истока, познанство са Византинском Империјом, дало је силни полет друштвеној подели рада, прво — непосредно, раширив круг односа при размени, друго — посредно, дозволивши Европљанима позајмити неке нове техничке методе и усавршавања, што је у та времена неопходно водило прогресу размене, јер савршенија техника потребује већу поделу рада, специјализацију.*)

Развиће занатске технике, будући у вези са постепеним одвајањем заната од земљорадње и са специјализацијом заната, означава развиће размене већ самим тим фактом, што никакав занатлија не може да живи непосредно од продукта свога заната и, производећи их много више, него што њему потребују, мора их продавати, да би купио неопходна средства за потрошњу.

*) Тако, од Арабљана су била позајмљена многа побољшања у области земљорадничке технике — у баштованству, у повртарству, у вештачком наводњавању поља и др.; затим много чега у области инжињерске вештине, нека важна знања из техничке хемије (справљање за производњу корисних киселина), у техници морских саобраћаја и т. д.

Натурално газдинство феудалнога света постепено је прелазило у газдинство размене.*)

V. Ситно-буржоаско друштво.

8. Основне црте друштвене психологије ситно-буржоаскога периода.

За развиће личности ситно-буржоаско друштво представља много шири простор, него ма које из натуралних друштава. Ипак, услови развића за појединце различних класа тога друштва нису једнаки — за једне више, за друге мање погодни.

У свету земљоралничком, где је газдинство са разменом иступило испод феудалнога покривача, развиће личности било је постављено у најтесније оквире. Крепосна правокарактерна форма феудализма са разменом, у многоме слична са чистим „ропством“, силно је угњетавала произвођача и, сисајући до краја његову животну енергију, није остављала слободних сила за развиће. Што се тиче самих феудала, који се нису налазили под таквим притиском, њихова се могућност развића сужавала под утицајем другога узрока. У колико су они губили своју пређашњу друштвено-продуктивну у-

*) Феудални односи слагали су се у Запад. Европи приближно од 5. — 9. века, од епохе краја Римске Империје до распада империје Карла Великог. Време цветања феудалне системе јесу 10. и 11. век. Затим почиње процес њенога распадања под утицајем размене која се све јаче развијала.

логу и усредсређивали своју делатност на „подели“ и потрошњи, њихово се развиће вршило саобразно томе, у непродуктивном правцу.

На тај начин, земљорадничке класе нису могле ступити напред у виду силе, која би преобразила унутрашње односе ситно—буржоаске организације.

Слободне индустриске класе налазиле су се у знатно погоднијим условима. Одсуство спољашњег притиска, високо — корисна улога у друштвеној производњи осигуравали су им могућност развића. Но и овде ваља разликовати две групе које су се налазиле у неједнаком положају: нарочито занатлије и трговце.

За ситнога занатлију, који припада еснафу, област рада је сама по себи уска и благодарећи еснафским стешњавањима она се још више стешњава. Она је уска зато, што се своди на једну делимичну занатску специјалност и мало домаће газдинство; њу ограничавају еснафски односи у томе смислу, што је они закључавају у границе једнога града, где даноме еснафу припада монопол, и стешњавају развиће продуктивне технике масом прописа, управљених против слободне конкуренције и који сметају личности у ширењу њене продуктивне улоге. Еснафски занатлија свуда је везан еснафским регулама; он мора да производи онако као други, а следствено — и да живи као други; он не сме да се много уздигне изнад општега ступња своје средине; не сме у свој посао у-

вести ма колико важних усавршавања, нити сме увећати размере своје производње итд.

У другојачијим условима живи и ради трговац. Његова је специјалност — она последња операција производње различних продуката, која се састоји у њиховом премештању, у њиховом ношењу тамо, где могу бити потрошени. Та специјалност сама по себи обележава релативно широку област радљивости, приводи трговца у додир са разноврсним формама живота, приморава га да се прилагођава различној средини. У исто време рад трговца се у суштини мање подаје спољашњим степњавањима; његова техника не може бити тако строго регулисана као техника ма кога другог заната. Даље, трговац више, него ма ко други, има посла са новцем, а новац развија тежњу према безграничној акумулацији (нагомилавању), а то значи за трговца према безграничном проширењу његове радљивости. Противно трговцу — прејеставнику гомилања, занатлија своди своју главну бригу на одржање живота на даном ступњу. Услед свега тога, трговац у општем прогресу ситно-буржоаских односа неопходно прелази занатлију и по томе, као што ћемо видети, он игра улогу правога преобразовача ситно-буржоаске системе.

Друштвене форме гледишта на свет у ситно-буржоаској периоди имају прелазни карактер. С једне стране, у довољно знатном степену, чува се још пређашњи натурални

фетишизам, с друге — талози се нови, нарочити фетишизам — еспапни.

Натурални фетишизам чува се делом у форми метафизике, делом у другом виду. Он не може још изчезнути, зато што ситно-буржоаско друштво није оно, које ће *дефинитивно* одржати победу над природом, *дефинитивно* ослободити човека испод њене власти: ситна производња недовољна је зато.

Читава друштвена класа, енергични и најмоћнији, марљиво су чували остатке натуралнога фетишизма. Кад је експлоататорска улога католичкога духовништва почела превазилазити његову друштвено-организаторску улогу, тада је католицизам почео мењати свој однос према науци. Духовни феудали, желећи задржати за себе толико угодну и неокрњену власт над умовима, постајали су све више непријатељски расположени према свакоме тачноме познању, свакоме научноме изучавању стварности. Тада у духовништву слаби интерес према остацима старе класичне науке и философије које је духовништво дотле чувало; наука и философија се оглашавају као сасвим непотребне поред религије, „као што је непотребан таман фењер поред јасне сунчане светлости.“ Католицизам се претвара у систему грубих сујеверица. Он плаши ужасима тамне и слабе умове и, на тај начин, он их задржава у својој власти. Бесмислено грубо гоњење вештицама и чаробницима карактеристично је за тај период живота католичке цркве.

Природно је што је при таквим условима

натуратни фетишизам само са великом спорошћу уступао место познању узрока појавама. Колико су се чврсто држати остаци пређашњег фетишизма може се видети напр. из тога факта, што су тада постојале и цветале такве фетишистичке науке, као што су астрологија и алхемија.

Што се тиче фетишизма размене, он се јавља изразом нове власти, која је потчињила себи човека у друштву размене—власти друштвених односа.

У размени се изражава подела рада међу људима. Но то је неорганизована подела рада. Из тога неорганизованог карактера њеног ниче она неприлагодљивост произвођача њиховим узајамним односима, коју означавају као „власт“ тих односа.

Цене еспапима потчињавају се законима вредности, т. ј. у својим сталним колебањима теже саобразности вредностима. Но у сваком даном моменту оне се више или мање удаљавају од своје норме, зато што се закон вредности приводи у живот не свесном, организујућом вољом, већ стихијним механизмом конкуренције. Свакога момента произвођачу прети опасност да буде неприлагодљив условима пијаце, да његова радна енергија — делом или сасвим — буде некорисно утрошена, његово учешће у друштвеној подели — умањено, његова потрошња умањена.

Тиме се пијаца јавља за произвођача спољашњом силом, којој се он мора прилагодјавати; но да ли с успехом — то не за-

висн од њега; иста је таква била за сазнање дивљака и спољашња природа са хиљадама њених неочекиваних опасности. Отуда два разна вида фетишизма.

Пијаци с њеном конкуренцијом, с њеном честом борбом, заклања од очију произвођача факт друштвенога савеза, друштвене заједнице у борби с природом. Кунац и продавац, који су стварно радили сваки за друштво, срећу се на пијаци не као два члана једнога друштвенога савеза, већ као два противника. Произвођач не може да појми, да је његов рад губитак *друштвено-радне* енергије, као и рад других произвођача.

Произвођач еспапа ништа не може да зна о њиховој друштвеној вредности, зато што он није навикао да гледа на еспап, као на *друштвени* производ. Посматрајући масу случајева размене, он ствара себи појам о вредности, т. ј., у суштини, о обичној цени еспапа; но она је за њега необјашњива појава. Свести је на губитак друштвено-радне енергије за њега је немогуће пре свега зато, што он појма нема о *друштвеном* карактеру рада, којим је продукт израђен, а и зато, што му се та вредност стално показује у виду извесне количине *новаца*, а не у виду извесне количине рада. Но ако сазнање произвођача еспапа није у стању да доведе у везу вредност са односима друштвенога рада људи, оно је може довести у везу само са самим еспапом. И за површно посматрање то је сасвим природно: ма код кога био еспап, код његовог произвођача или код

неког другог лица, свеједно, еспап ће се продати по његовој вредности. Отуда је најлакше закључити да је вредност, способност продати се за извесну суму новаца, својство *еспапа самога по себи*, својство које не зависи од људи, од друштва — у опште *природно својство еспапа*. Одкуда долази то својство, чиме се одређују његове границе — произвођач еспапа то не испитује. За њега је продајна вредност секире две рубље и ништа више; она ни од чега не зависи, она постоји у секири сама по себи, као што је за натуралнога фетишисту душа секире само душа секире и ништа друго. У томе се и састоји суштина еспапнога фетишизма. Не имајући могућности увидети, да се у размени изражава радна заједница људи у борби с природом, т. ј., друштвени однос људи, еспапни фетишиста сматра способност еспапа за размену унутрашњом, природном особином самих еспапа. На тај начин, оно, што собом у стварности представља *односе људи*, њему изгледа *однос ствари*. Према томе фетишизам размене јавља се као противност природнога фетишизма, који је представљао односе ствари, као односе људи.

У фетишизму размене изражава се влада над људима њихових сопствених односа, као у натуралном — влада спољне природе. Тамо, где се друштвени човек срета са стихијном силом, коју није у стању себи потчинити, којој не може да се прилагоди помоћу своје свести, он тамо неизбежно ствара себи фетиш.

На што из тога следује? Фетишизам је не само израз слабости познавајуће способности, него је у исто време одрицање од даље борбе. На фетишу се познање зауставља. Према томе развиће људских односа на може се свесно завршити тамо, где се ти односи познају фетишистички; оно може ићи само стихијно, као што се развиће технике врши само стихијно за време владе натуралнога фетишизма. А стихијно се развиће неопходно сједињава с масом страдања и произилази са великом постепеношћу. Такво је развиће односа друштва размене.

У свакоме случају та готовина општа и знања, тај материјал, којим располаже ситно-буржоаско друштво за своје развиће, много је богатије, шире, него онај, којим су располагала натурална друштва. Према томе прогрес технике, а с њом и стихијни прогрес друштвених односа, иде у ситно-буржоаском друштву много брже.

9. Силе развића и његов правац у ситно-буржоаском друштву.)*

За друштва са натуралним газдинствима као основна покретна сила развића јављала се апсолутна пренасељеност, која поникла услед јачања популације, нескладношћу броја чланова друштва и количине сред-

*) Економски погледи ситно-буржоаскога друштва представљају постепено развиће продајнога фетишизма. У исто време они изражавају интересе и навике ситне буржоазије; у почетку још с примесом идејних остатака феудалнога периода.

става за живот, коју је друштво у стању добити при даној техници. С развитком нових односа у оквиру феудалнога друштва, с прелазом натурално-феудалнога строја у ситно буржоаски, постепено ступа на арену нова покретна сила друштвенога прогреса — *конкуренција*.

Организација продајнога друштва је таква, да се оно састоји из масе ситних радних друштава — газдинстава, од којих свако има свога организатора произвође; но узајамни односи тих газдинстава, подела рада међу њима није организована свесном вољом, па према томе и подела друштвенога продукта врши се у неорганизованој форми продаје. Силом свога неорганизованог карактера, односи продаје узимају форму *борбе*, борбе међу купцем и продавцем, међу продавцима, међу купцима. Та борба свакога газдинства против свих других назива се конкуренцијом; она са собом доноси масу страдања, као једна од најтежих форма борбе за живот; та страдања доносе развиће.

Над продајним односима влада закон вредности. Ако извесно газдинство троши на производњу продукта више радне енергије, него што је то у даном друштву нужно, више друштвене *вредности* тога продукта, оно се онда показује неприлагодљивим друштвеној борби, оно онда не може да конкурише другима, опада, руши се. Ако, обротно, извесно газдинство влада нарочито савршеним начинима производње, троши на њ релативно мање радне енергије, него дру-

га газдинства; оно се онда јавља прилагодљивим за борбу, расте и шири се. На тај начин једна газдинства живе задовољно, друга трпе недостатак средстава за живот. Тај недостатак средстава ниче не из прекобројне популације, већ због друштвених односа; због конкуренције; у њему се изражава не апсолутна пренасељеност, већ тако звана „релативна“: извесно газдинство показује се излишним у продуктивном животу друштва и пропада не зато, што се за њега у опште не могу наћи средства за продужење његовога живота, већ зато, што оно није прилагођено даним друштвеним условима, обичној техници и обичној вредности продукта у даноме друштву.

Из тих страдања, које порађа „релативна пренасељеност“, ниче тежња свакога газдинства да производи што је могуће савршенијим средствима, да би издржало конкуренцију. На тај начин конкуренција се јавља сталним фактором развића технике; а развиће техничких форама затим повлачи за собом измену у економији и идеологији, у узајамним односима људи и у њиховим појмовима.

У друштву куповине потребе се људске не задовољавају другојачије него куповином; сам ток куповине има форму борбе купца са продавцем, борбе, у којој пораз лако води страдањима и погибљи; једина сила, која купцу гарантује срећан исход те борбе јесте новац. Отуда — тежња бесконачноме гомилању новца; та психолошка

црта трговачкога света истиче, следствено, такође из односа конкуренције, именно из односа купца и продавца. Жудња за гомилањем јавља се затим покретном силом развића, побуђујући људе да све више и више проширују поље свога рада на тековини.

Тако конкуренција различним путевима руши конзервативну силу навике, ту стихијно-психолошку препреку свакога прогреса; и развитак се врши брже, него икад у натуралном друштву.

На првим стадијама живота ситно-буржоаскога друштва ситни произвођачи противстају утицају конкуренције, „релативној пренасељености“, организујући се у нарочите савезе и брижљиво регулишући производњу. Тиме се развиће привремено успорава и то само донекле, зато што конкуренција слаби а не отклања се. А у колико је конкуренција одстрањена, у толико она још чува силу и стари закон развића, који долази из апсолутне пренасељености.

Релативно у најмањем степену регулише се трговачки посао, чија сама техника не допушта многе форме регулације. Тамо се конкуренција одстрањује у најмањем степену, њен развијајући утицај дејствује све јаче. Отуда најбржи развитак баш трговачкога рада и трговачке класе.*)

*) У историји Западне Европе епохом развића и владе по преимућству ситно-буржоаских односа треба сматрати 12. и 13. век. У тој прелазној епоси тек се зачело опадање феудализма и у исто се време зачео трговачки капитал.

VI. Епоха трговачкога капитала

по. Друштвена психологија и силе развића у епоси трговачкога капитала.

Трговачки капитализам представља собом други стадијум развућа друштва размене, стадијум, који се тесно преплеће са првим и који се овде одвојено разматра само ради лакшега проучавања. У свима најбитнијим цртама психологија друштва непрекидно се развија у томе правцу, који се опажа у епоси прелаза од природног друштва ка ситно-буржоаскоме; ту још преовлађује ситно-буржоаски психолошки тип.

У чврстим индустријским корпорацијама и у феудално-крепосним односима ситно-буржоаско друштво сачувало је још неке услове пређашњег потчињавања личности, услове, који ометају развиће личности. Подривајући те услове, трговачки капитал помаже даље ослобођење личности. Патријархални односи остају у пређашњој сили на два полуса друштвенога сједињавања: у политичким формама апсолутне монархије, у породичним формама приватног газдинства. Овде се, у осталом, такође опажају неке измене.

Умни хоризонт људски шири се у толико, у колико трговачки односи сједињавају све више и више чврстим везама ратне и једне од других удаљене области и читаве земље. Нужност развића знања све се јаче осећа; и у томе трговачка класа са својим најамним радницима (трговачки по-

моћници, књиговође, трговачки агенти итд.) иде напред пред осталим друштвом: трговина изазива код тих класа потребу водити трговачке књиге, проналазити најпогодније пијаце за куповину и продају, изучавати економске и правне услове своје земље, уређења и нарави туђих земаља, говорити страним језицима и т. д. Пређашње духовничке школе сад су недовољне и непогодне; ничу световне школе, у почетку само у варошима. У организацији и подржавању тих школа узимају активног учешћа световни феудали, који, као и буржоазија, гледају у науци борбено средство против духовног феудализма. Но и у нижим слојевима народних маса шири се тежња за образовањем; и сам факт, што трговачко-зајмодавачки капитал беспощадно експлоатише у своју корист народно незнање силно помаже појаву те тежње код маса. И сама по себи трговачко-зајмодавачка експлоатација предпоставља писменој у крајњој мери самих прекупца и интересија. А главно је — што у писмености, у образовању сељак почиње гледати једино средство да изађе из свога тешкога положаја, да се подигне на виши ступањ друштвене лествице.

У то се време отклањају неке озбиљне препреке, које су ометале развиће народног образовања; укидање крепосног права особито је важно у томе смислу: при крепосним односима, као раније при феудалним, не само образовање, него проста писменост била је готово недоступна сељацима: с тач-

ке гледишта власника све је то савршено некорисно за сељаке, чак штетно за њихову „наравственост“.

Остатци натуралнога фетишизма опали су паралелно са развићем знања. Тај процес особито јасно види при сравању католицизма са реформаторским учењима, која су га сменила.

У друштвеној психологији и даље се развијао и учвршћавао ескапни фетишизам. Тесно скопчана с њим страсна жудња за новцем, неутолима њихова тражња — карактерне су црте друге половине средњих векова и почеци новог времена. Ради једнога истог циља предузимала су се упорна испитивања и даљна путовања авантуриста; филоксерски камен и Индија играли су подједнаку улогу у психологији тога времена.

Основном силом развића у трговачко-капиталистичком друштву, као и у сваком друштву продаје, јавља се конкуренција. Њено дејство избија све јасније и оштрије, развиће друштва врши се све брже, по мери ослабљивања и пропадања старих препрека на њеном путу — феудалне и еснафске форме, прекомерна регламентација индустрије и трговине од стране државе и т. д.

Трговачка класа иде на челу развића и води за собом друге друштвене силе и пре свега — владе. Њена потреба за пијацама, њена тежња проширити области продаје доноси усазривање технике морепловства: праве се крупније и јаче лађе, погодне чак и за океанска пливања; прогрес астроно-

мије и примена компаса дају могућност сигурније управљати ходом лађе.

У тесној вези с општим развићем односа стоји постанак читавих нових индустријских грана, које чине огроман утицај на даљи економски живот: производња папироваца, хартије и штампање књига. Јављајући се најмоћнијим оруђем распрострања сваких знања, те су гране производње необично убрзале развиће продуктивности рада.

Општи прогрес живота показивао се и у свима другим областима индустрије. Размере производње су порасле, техника се изменила. У опште баш у тој епоси трговачкога капитала пада онај период, који историци често називају: „период великих проналазака и открића“*).

VII. Епоха мануфактуре.

11. Основне црте друштвене психологије мануфактурнога периода.

У првој, мануфактурној епоси индустријскога капитализма продужава се ослобођа-

*) Историјски почетак периода трговачкога капитала односи се за југ Западне Европе ка 13. веку, за север — приближно крају 14. века. У суштини, развиће трговачкога капитала готово је неоделимо од развића самих продајних односа. Крај периода трговачкога капитала условно се може односити ка почетку 16. века, кад су почеле ницати мануфактуре; но и даље развиће трговачкога капитала, растење његове друштвене улоге продужавало се упоредно са прогресом индустријскога капитала.

вање личности испод туторства разних ауторитета, који су се задржали од феудалне системе односа. Укида се крепосно право оне, где се оно још задржало; брзо се умањава друштвена сила и утицај католичке организације; еснафи коначно губе свој значај; саобразно општем току ствари мењају се и политичке форме. Све то води једноме: уклањају се препреке развићу индивидуалнога газдинства и поједине личности. Брже него икада, могу се израђивати нове друштвене форме живота.

Но ако човекова личност у своме развићу све мање наилази на препреке од стране спољашњих ауторитета, ако се руше *формалне* границе за ширење њене делатности, још се држе *материјалне* границе: у маси случајева могућност развића силно се ослабљава недостатком материјалних његових услова. У томе погледу за ране групе друштва препреке су сасвим неједнаке.

Гомилање богаства у рукама класа, којима припада организаторска делатност (продуктивна и особито распоређујућа) само по себи даје потпуну могућност врло многим представницима тих класа да своје силе посвете умном раду. У исто време општи развитак продуктивне и трезвене технике и растућа сложеност организаторске делатности у производњи појачавају тражњу умнога рада: капиталу су потребни инжињери, учени техничари, научно-образовани морнари, књиговође, економии и т. д. Силом таквих околности постаје многобројна буржо-

аска интелигенција. Њен се рад добро плаћа, саобразно њеним високим потребама и привилегисаноме положају. Одавајући се искључиво умноме послу, она има могућности да високо развије продуктивност рада у својој области. На тај начин, највиши слојеви друштва, од земљопоседника до буржоаске интелигенције закључно, готово не постоје материјалне препреке за своје развиће.

У другоме се положају налазе оне класе, које играју у општој системи производње по преимућству продуктивну улогу. Продавац радне снаге живео је у овој епоси далеко од добрих материјалних услова: ниска дневница, која потпуно одговара неразвијеним потребама, готово је онемогућавала развиће. Са радницима на једном ступњу у томе погледу стоје и ситни произвођачи, организовани трговачким капиталом по типу домаће — капиталистичке индустрије.

Само представници сложенога рада, имајући релативно већу плату, имали су мало више могућности живети умним животом. Но они су представљали само део радничке класе и то део оспособљен; њихов бољи положај није готово ниуколико утицао на прогрес духовнога живота осталих радника. (У опште благодарећи крајњој разноврсности материјалних услова живота, радници у епоси мануфактуре нису још фактички чинили једну класу; у њиховој је средини свест о солидарности била врло слабо развијена).*)

*) Треба напоменути, да мануфактурна подела рада, која је тежила да сваки рад разложи на најпро-

У опште треба рећи, да за епоху мануфактуре карактеристично оштро одвајање умнога рада од физичкога и ако повећава продуктивност и једнога и другог, оно у исто време ствара услове за врло неравномерно психичко развиће појединих друштвених група.

Количина познавајућег материјала, који почиње из продуктивног живота друштва, не обично расте. Шири се по простору продуктивне делатности културних народа, захватајући све нове и нове области земнога шара; енергичније се експлоатишу природна богатства сваке области; то и друго непосредно повлачи за собом прогрес техничких наука. За њима у своме развићу следеју нераздвојно с њима везане природне науке. Шеснаести, 17, 18. век обележени су брзим прогресом математике, теориске механике, физике, хемије а потом и сложенијих биолошких наука. Пловљење по мору које се развијало без прекида учинило је знатан утицај на прогрес у опште свих природних наука, олакшавајући европљанима посао изучавања природе разних земаља; особито је силан по-

стије операције, од којих сваку мора да ради нарочити радник, сама по себи представља непогодан услов за развиће. Радник је у врло уској сфери радљивости; једнообразан, чисто механички рад помоћу једнога истог оруђа над једним истим материјалом способан је да човека умно притупи, преобрати у машину. Ипак не треба увеличавати тај утицај: ако је рад умни без садржаја постоји сувишак енергије за развиће, онда душевни живот добија могућности развити се шире и против своје воље не ограничавајући се оквирима специјалности.

лет добила астрономија, наука, која има огромну примену у пловљењу по мору. Прогрес астрономије био је тесно везан са проналаском и усавршавањем оптичких инструмената, чиме се, затим, знатно убрзало развиће свих наука о живој природи, и т. д. Разним путевима технички је прогрес стварао неопходност и стварао могућност умнога прогреса, који реално неопделим од првога, представља његово непосредно продужење.

Прогрес познања у епоси мануфактурнога капитализма има огроман значај за даље развиће самога капитализма. Само на извесном ступњу развића науке могућан је прелаз од мануфактурнога капитализма ка машинизму.

Развиће знања ишло је не само у дубину, него и у ширину. Оне исте друштвене потребе, које су у епоси трговачкога капитала условљавале распростирање знања у народним масама, у епоси мануфактуре дејствују још јаче. Ипак не треба рећи, да се образовање у овој епоси распространило врло широко; како мануфактуре тако и капиталистичка земљорадња показују још релативно слабу тражњу писмених, до извесног степена образованих радника.

Развиће производње и познања, јачање власти човека над природом неопходно повлачи за собом све јаче опадање остатака натуралнога фетишизма. Но до њиховог крајњег изчезнућа још је далеко: крајњу победу над природом човек не одржава у овој епоси, већ доцније.

Власт друштвених односа над људима остаје никулико непоколебана и услед општега развића продаје и конкуренције готово пре расте. Непоколебљивим остаје и продајни фетишизам, који из те власти истиче, наопако схватање друштвених процеса.*)

VIII. Епоха машинске производње.

12. Главне измене друштвене психологије у периоду машинскога капитализма.

По своме карактеру измене друштвене психологије, које се врше у периоду машинскога капитализма, делом престављају непосредно продужење оних, које су се извршиле у периоду пред њим а делом се знатно разликују од њих.

Ослобођење личности од формалних стега и ауторитета, наслеђених од феудалнога света, продужава се и готово завршава за време машинске производње. За предузимачке елементе друштва нема се потребе ни објашњавати. Ну што се тиче продаваца радне снаге, то код њих један прелаз од првобитне механичко-вршеће улоге, коју су они играли у мануфактурној производњи, ка свесно-вршећој, која је по суштини бли-

*) На економским погледима ове епохе најбоље се да проверити, с једне стране фетишистичко људско схватање друштвене стварности, с друге — постанак, упоредо с њим, правилнога познања те стварности, која се развијала увек толико — колико су дозвољавали фактички друштвени односи и с њима неизбежно везани фетишизам.

ска организаторској, изазива проширење хоризонта мисли и тежиња. Истина, овладајући формалном слободом за развиће, произвођач располаже обично само несравњиво мањом материјалном слободом, материјалном могућношћу развића; но и она се мало по мало шири (радничке асоцијације, фабричко законодавство, повећавање наднице.)

Правац у коме се мења психологија две основне групе друштва — купца и продавца радне снаге — показује се при томе неједнаким. Први, предавајући постепено организаторску делатност најамним специјалистима, почињу се развијати у главном у потрошачком правцу; други, саобразно растућој сложености своје произвођачке улоге, развијају се у главном у производном правцу. Та два типа развића утврђују се у току времена све чвршће у њиховој узајамној саобразности.

Раширење тога познавајућег материјала, на који се опире даље развиће, одговара општем раширењу производње. Познање узрочности појава стално се шири. Натурални фетишизам губи сваку основу; од њега се одржавају само ништавни остаци.

Еспапни фетишизам се одржава, јер се одржава она неорганизована друштвена подела рада, која га условљава. Ипак, тај фетишизам не влада подједнако над психологијом две основне друштвене групе. Он сасвим задржава своју силу над предузетничком групом, за коју неорганизована подела рада има у животу најнепосреднијег значаја,

за коју материјални услови рада имају форму трговачке сопствености, за коју се борба за живот све више своди на рад предузетничких процеса. Обратно, у животу друге групе све већу улогу играју организоване форме сарадњиштва и подела рада, које по својој простоти и провидности не остављају места фетишизму; веза заједнице у радним процесима све се мање маскира узајамном борбом — конкуренцијом; производња а не подела игра главну улогу у животу. Отуда опадање фетишизма размене у средини те друштвене групе.*)

13. Процеси друштвенога развића и деградације у периоду машинскога капитализма.

Конкуренција, која потиче из неорганизованости производње и даље остаје једна од сила, које мењају друштвене односе; у епоси машинскога капитализма дејство те силе постаје јаче — не своди се на једине појаве концентрације капитала, него ствара разноврсне и сложене процесе управљене делом на страну развића, делом на страну деградације друштвених произвођачких сила.

Упоредо с том силом ступа и друга. Тежња купаца радне снаге купити је што је могуће јефтиније и тежња продавца продати је што је могуће скупље, сударајући се, пораћају читав низ разних измена, чија се суштина своди на развиће или деграда-

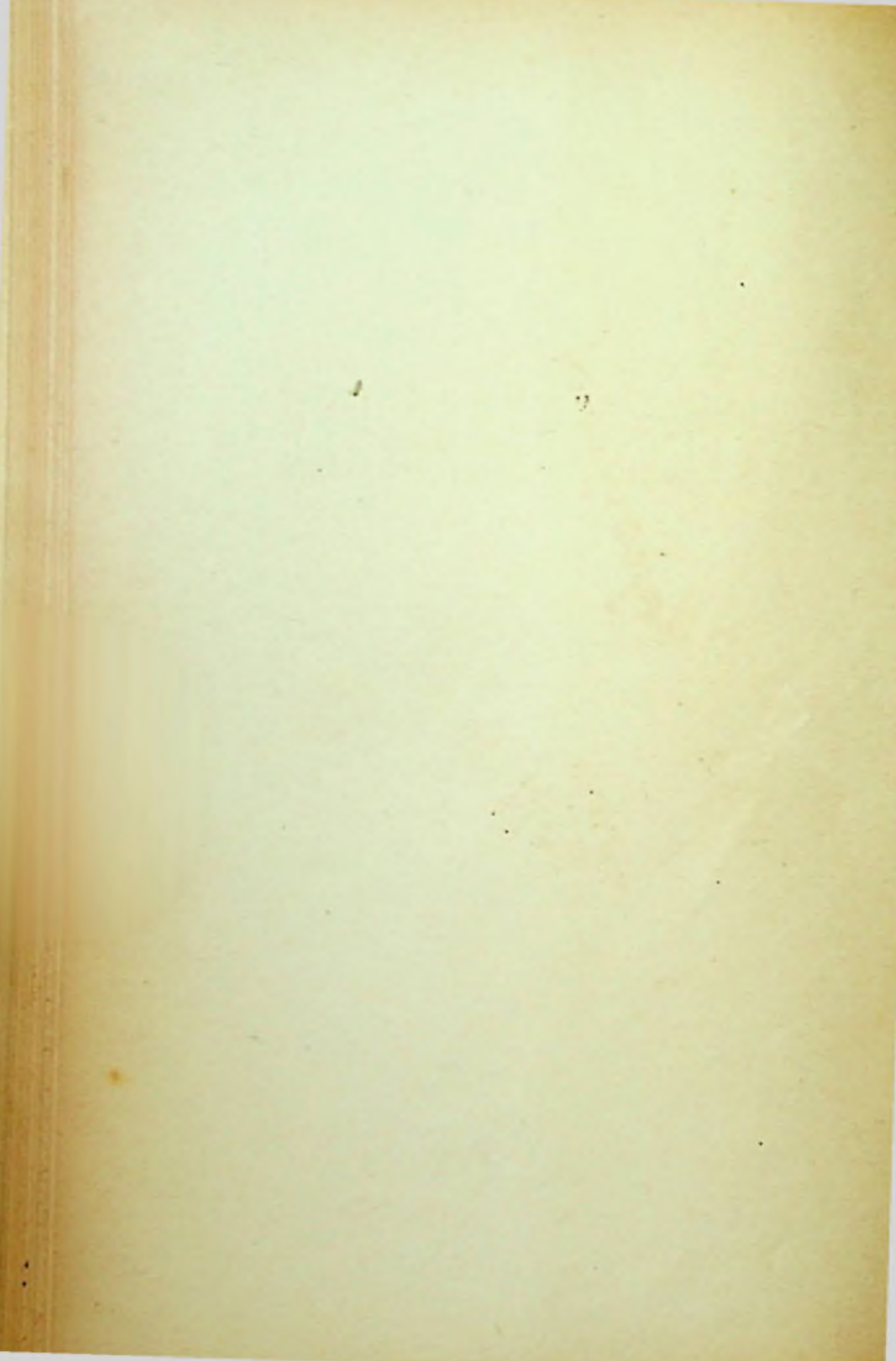
*) Реформирајући утицај машинске производње на друштвену психологију најбоље се да видети на економским погледима ове епохе.

цију класе продаваца радне снаге, на побољшање или погоршавање материјалних, а за материјалним — и свих других услова њиховога живота.

Раније се и та сила разматрала као нарочити, лични случај „конкуреније“ купца и продавца, т. ј. њихове борбе при акту размене. Но у епоси машинскога капитализма та лична форма конкуреније узима особити значај у животу друштва : особити се карактер састоји у томе, што се антагонизам купца и продавца радне снаге простире не само на њихове односе при размени, него и на целе идеологије, следствено, на врло многе животне појаве у разним областима друштвенога процеса ; особити значај изражава се у читавом низу нових друштвених форма, које су постале из тога антагонизма.

Под непрекидно-заоштравајућим акцијама обе указане силе, друштвена борба природно открива, у опште, необично буран ход развића, каквога није запамтила ниједна од проšliх друштвених формација.

2 gmi.

M. & G. BRAUNSVIG

Родитељски дневник

ПО ФРАНЦУСКОМ
ВЛАД. Т. СПАСОЈЕВИЋ

М. Т. Спасојевић

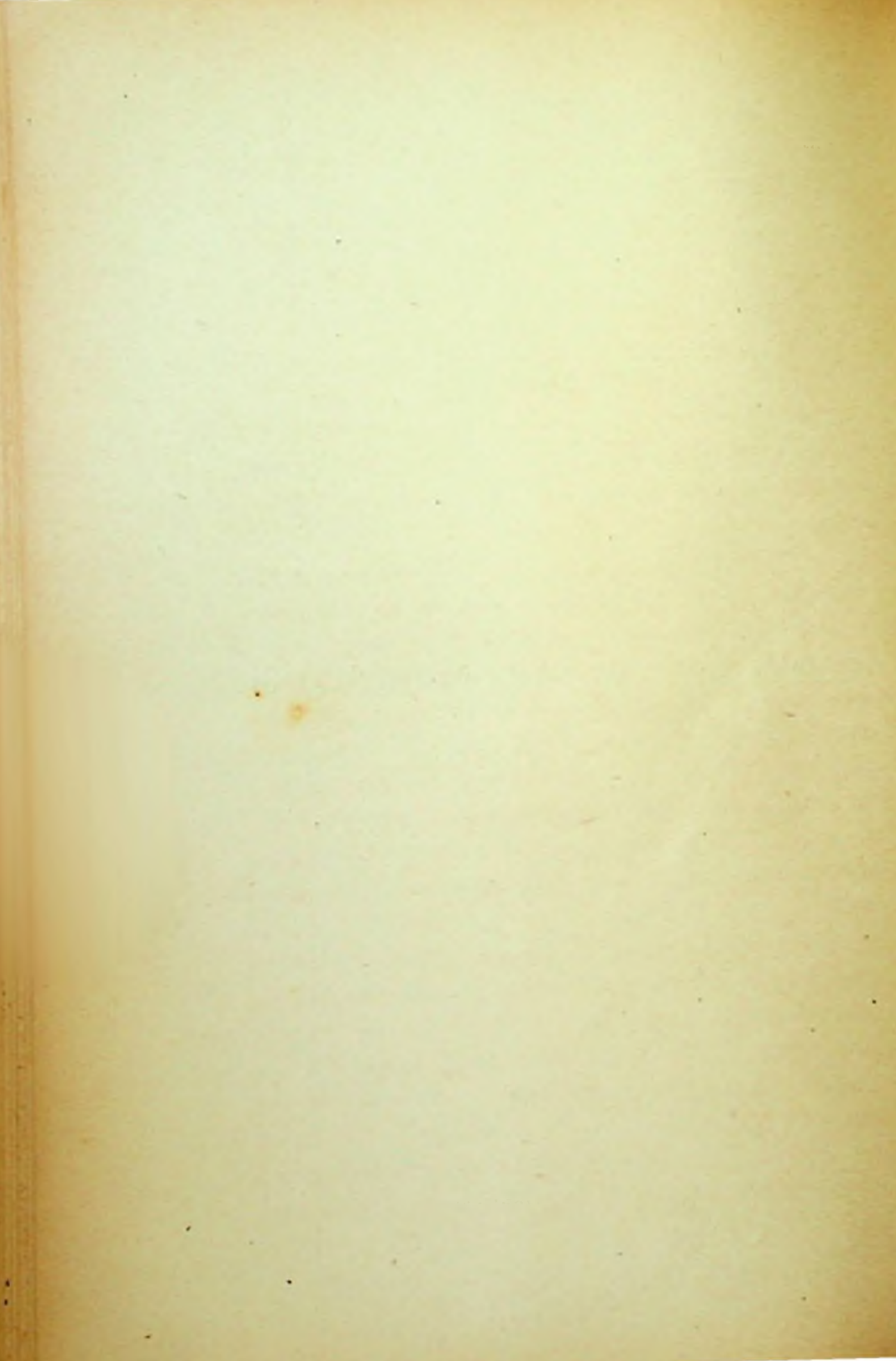
А. М. Фриш-Бергер

БЕОГРАД
ИШТАМПАРИЈА „СИМЕОН МИРОТОЧНИВ-
Краља Александра ул. 13

1913

Wm. J. Phelps
1844

СВОМЕ ДРАГОМ МИЛОМ САРАДНИКУ

ЧИТАОЦИМА

Ова је књига дневник који смо, за четири године мирног и сталоженог живота, стрпљиво и прибрано, водили о животу свога детета.

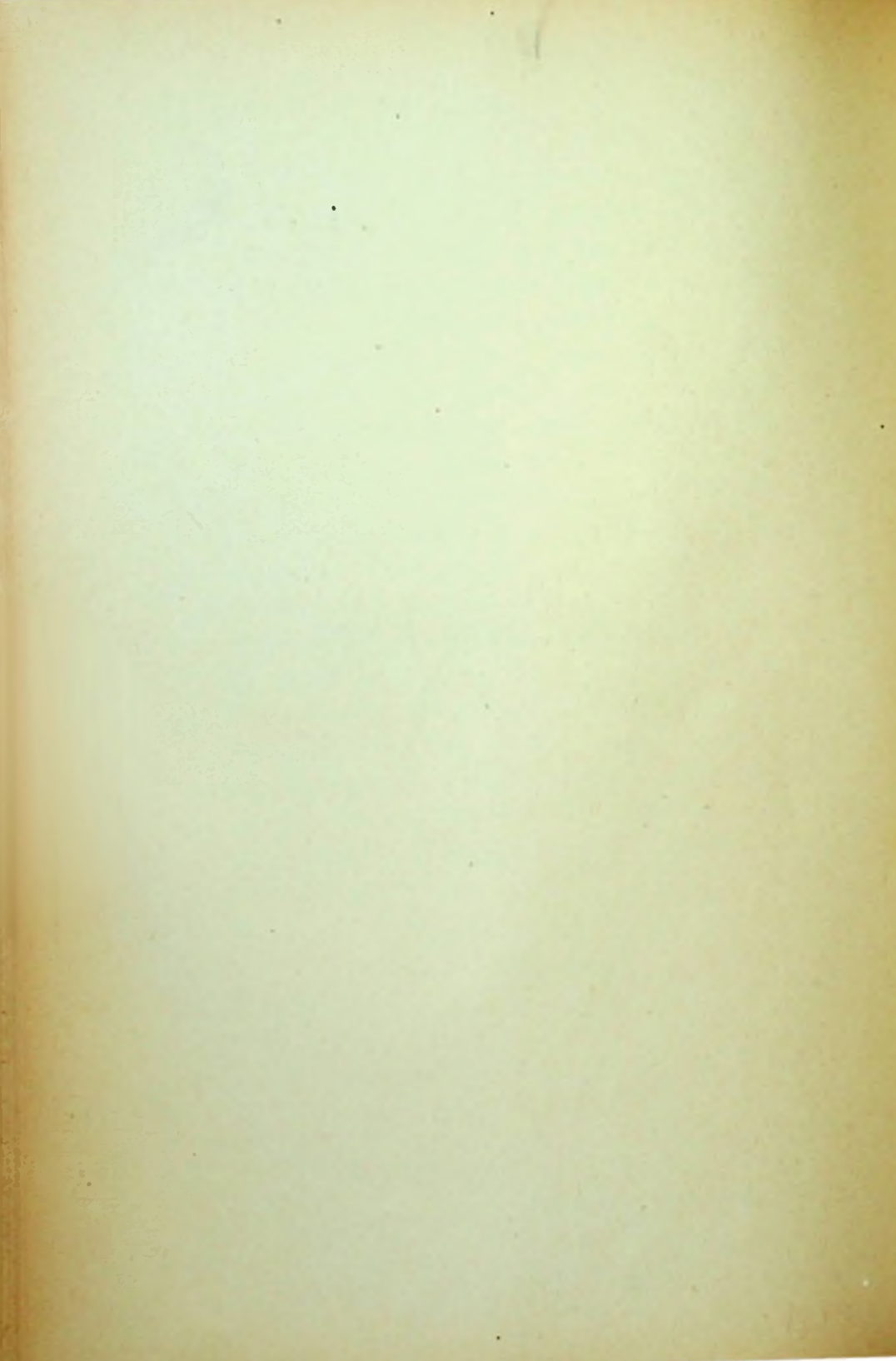
Прва мисао, која нас је на ово навела састојала се просто у томе да за себе прибележимо брзе промене кроз које је наше дете пролазило и да утврдимо кратковремене утиске које смо осећали, посматрајући те промене; јер знађасмо унапред да ће се ове успомене, ма да тако драге и пријатне нашим очима, смешати и избледети. Још нас је и једно друго осећање на ово нагонило: да оставимо своме сину, ако би нас нестало пре но што би он био у доба да створи о нама тачну слику и представу, писмено сведочанство свога обожавања. И напоследку надамо се да ће нам бити захвалан што ће, нама благодарећи, имати верну слику о почетку свога живота.

Потом, једнога дана, представљајући ове наше породичне забелешке, пало нам

је на памет да ће можда и други родитељи имати ма и најмање интереса да их прочитају: неће ли им зар оне помоћи да оживе своју историју? Чак нам се чинило, не претендујући на какву охолу науку, да би овакав један дневник, искреношћу својих опазака, могао много допринети психологији децјој и педагогици; јер развиће свакога детета има да опише у појединостима сасвим оригиналне курбе, док у главним цртама иде обичном пругом заједничке еволуције.

Но, на првом месту, наше би самољубље било задовољено, кад би ова књига била сматрана за оно што је, т.ј. да буде сматрана за веселу и озбиљну химну, коју су два гласа, час раздвојена, а час смешана, певала децјој насмејаној лепоти, чистој наивности његова срца, и пробуђену његовога ума, по коме се осећа потонје цветање.

БАТА ПРЕ БАТЕ

БАТА ПРЕ БАТЕ

Одговорност — Нас, који обично с радосним узбуђењем мислимо на скори долазак свога детета, овога вечера беше обузело неко тешко осећање одговорности. И два стиха претешка очајања, два стиха Sully—Prudhomme-a — обујимаху нам дух:

Остани у неназваном царству могућнога,
О најмилији сине, који се никад нећеш
родити!

Ах, шта! најубедљивији доказ љубави, који би се могао дати детету, које није рођено и које се унапред воли, састојао би се, дакле, у том да никад и не дође на свет, да остане непознато!...

Свакако, донети на свет створење и позвати га да живи, значи: посветити га телесном болу, сваковрсним потребама срца, осудити га, унапред, да једнога дана умре... Али, не значи ли то, такође, одарити га поклоном који је најдрагоценији између свију, одарити га радошћу да воли и да разуме, да ради и да се одупевљава?

Природа је врло интересантна да се разумо и позна, и лепа да се посматра. И живот износи пред наше заносно или пежне очи превелику разноликост њезиних призора. Призор је, истина, за сваког врло кратког века.

Али, кад на позорници падне завеса, жалимо ли што је комад отпочео?

Далеко од тога да се придружимо овако чудноватој жељи песниковој, много је боље да узвиком поверења и наде поздравимо долазак на овај свет једнога малог бића, преко којег се мртва прошлост везује за тајанствену будућност. Захваљујући томе бићу продужиће да се одржава на површини земљиној варница живота, мисли и љубави.

Мушкарац или девојчица? — Шта ћеш бити ти, мали везнанко, што ћеш скоро доћи на свет? Као и већина других родитеља, који очекују прво дете, и ми желимо да будеш мушкарац.

Желећи да буде син, свакако помишљамо на сами себе, на гордост коју ће нам створити и проузроковати његово рођење, на охолост коју ће нам, можда, прибавити његова будућност... Но, нарочито још мислимо на срећу свога детета. Зар се пред човеком не отвара живот много богатији обећањима но живот пред женом? Човек је, у врло великој мери, господар своје судбине, жена је, пак, вазда потчињена случају....

Ако, међутим, наше мушкарче коме се надамо буде сека, у толико ће бити нежније гајена са своје слабости и зарад милоште, којом ће нам заслађивати живот.

Дечји орман — Отац Батин (пошто, свакако, новорођенче треба да буде мушкарац) направио је за свога сина један орман сав бео, а изнутра обложен меком, нежно првеом материјом.

У тај орман је његова мати поређала сву опрему своје бебе: кошуљице, бенкице, гаћице; на свему су том рубљу црвене пантљичице, све је опрапо, попеглаано и лепо сложено. Често пута широм отвори орман, у коме је сва ова опрема детиња, и, кад посматра толике мале предмете који очекују новорођенче, кад посматра вез и украсе на том убележном рубљу свога детета, види се по њој како, с пуно нежности, помислила на његов скори долазак.

Матерински снови -- Твоја мама, мило моје дете, тако је обузета мислима о теби, да те често, поћу, види у сну; тада те грли, љуљушка те и нуди ти своје груди.

Понајчешће дохвати моју руку и њу стане љубити и миловати као да си ти то, као да је твоје тело у њезину наручју; десн се да, кадшто, дохвати рукама мене, мислећи да си ти; види се, да јој је тада тешко да те љуљушка и свакако сања да си већ „одрастао дечко.“ Сања да си у твојој колевци, или да се ја с тобом играм, или још како ти мирно седим и ћутиш, посматрајући ме како радим свој посао.

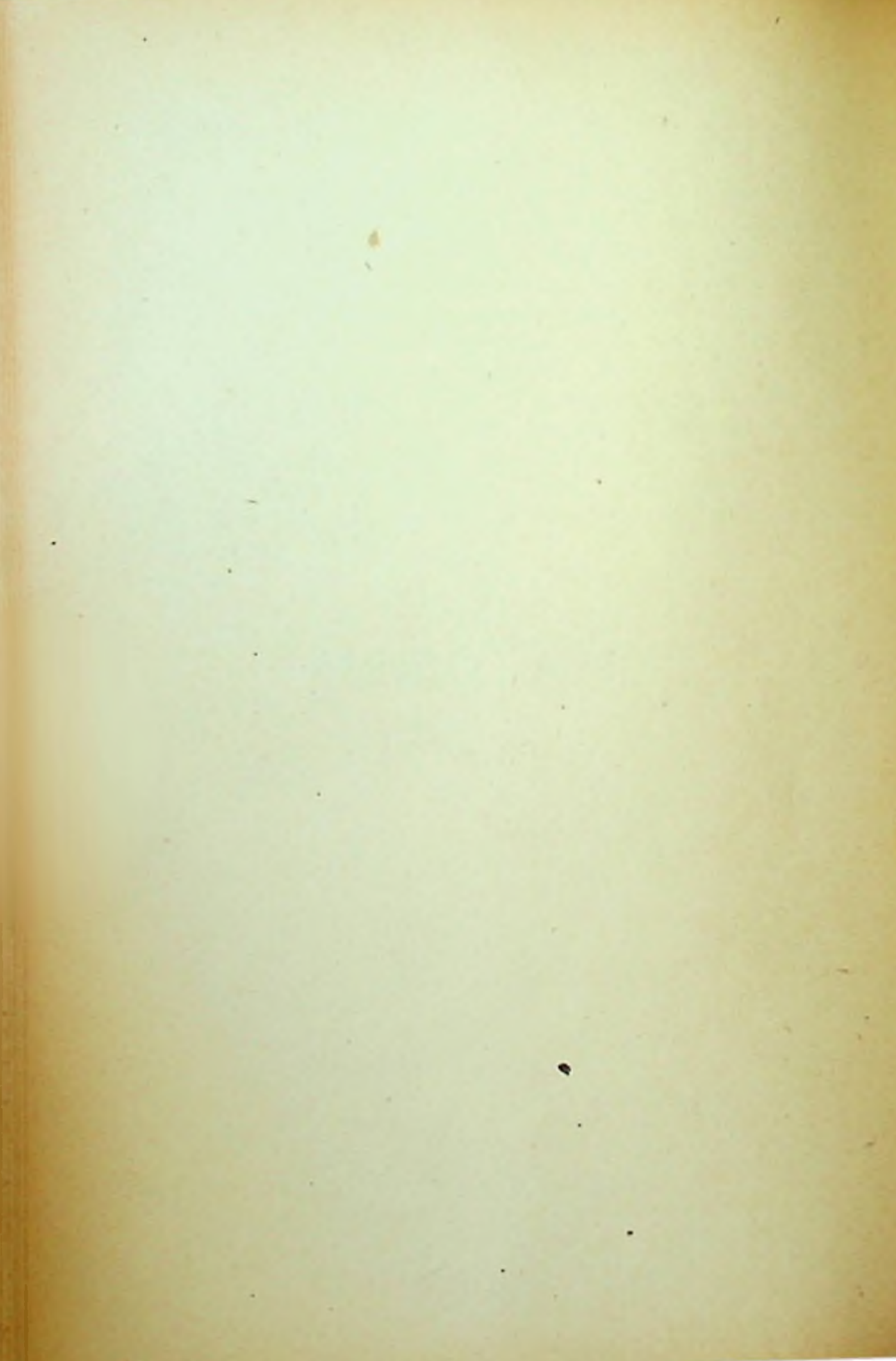
И како је пријатно посматрати твоју дражесну мамину, која те толико воли, када јутром, кад се пробуди и кад види да је све сан, осети како су јој руке празне, ма да су тренутак пре тога љуљушкале, и то с пуно предапости, њезино новорођенче, које се још није ни родило.

Очекујући дете -- У очи твога рођења, твоја мати и ја, стојали смо крај отвореног прозора. Била је топла и ведра ноћ; са улице

допирала нам је до ушију ларма; дрвета у једној башти преко, пута наше куће, полако се повијаху од ветра; тебе очекујући, ћутећи и озбиљно, посматрамо звездано небо; једна је звезда нарочито јако сијала и њезини зраци допираху до нас готово се пробијајући кроз грање уцветалог кестена. Твоја ће мати тада рећи: „Ово је Батина звезда“, и мислећи на тебе, драго дете, продужнемо и даље да посматрамо ову, донета, светлу звезду.

Нека би ти она, о мој сине, увек сијала у животу, како би ти осветљавала пут, којим ћеш грести.

ПРВА ГОДИНА

ПРВА ГОДИНА

Рођење (4 маја 1908) — Сине мој, не буди никад незахвалан према својој мајци, коју је твоје рођење стало толиких мука. Нека би твоја љубав према њој, растући с твојим годинама, претворила у њезиној успомени овај дан бола и патње у дан среће и задовољства.

Велики дечко (5 маја) — Како је лепо наше дете са својом црвенкастом кожом, плавим очима и плавом косом. Изгледа снажно и велико. Измерили смо га: три килограма и четири стотине грама кад се родило! Свакако је то „величко дете“, које је његова мати тако често већ и у сну виђала. Пре но што сам попао да легнем, приђем колевци и погледам га још једном: чисто не могу да верујем да је ту и да га већ гледам. Каква несрећа, да смо га случајно изгубили!... Мала главнице, на коју полажемо толико лених нада, допусти да те још једном пољубим!... Лака ти ноћ, чедо моје; немој понае и сувине плакати.

Оброк (6 маја) — Кад се јутрос пробудио, дао сам му да доручкује; посматрајући, како га држим на крилу, и како му кашичицом дајем да прогута неколико капљица воде и млека, мати му се од узбуђења смејала.

Неколико тренутака доцније, слика је била много дирљивија: малишан је припио своја

устанца на мајчине груди, и она је била сва срећна. Овога пута, ја сам, сав узбуђен, посматрао овај донета леп приказ.

Синје радости — Кад је малишан на сени, задовољство ми је да посматрам брзе покрете његових усница, које се, с времена на време, заустављају, да, затим, још лепше и брже, наставе свој посао... И кад спава, волим, нагнут над његовом колевком, да прислушкупем његово лагапо, правилно и тихо дисање.

Добар карактер — Од како сиса, малишан је врло паметан. Готово више и не плаче. Његово дерање, уосталом, није рђаво: то је тужно мрморење, које није никако непријатно слушати. Чини ми се да ће бити доброг карактера. Кад се пробуди, остаје у колевци, не протестујући. Уосталом, ми смо га од првог дана научили да смо равнодушни према његовом дерњекању: из колевке га дижемо тек кад ућути. Покадшито горим од жеље да га узмем у наручја и нестрпљиво очекујем да ућути. Свакако, у том случају, од нас двојице ја сам строже кажњен.

Размишљања (20 маја) — После ручка сео сам поред детиње колевке и посматрао сам га како спава. Како се мир и спокојство детиње преноси на оне који га окружују и који му се приближују! Заборавио сам био на све тужне мисли, које су ме, покадшито, обузимале, кадгод бих помислио на оне опасности, које је ваљало уклонити од ове нежне, мале главице.

Овога вечера, његова мати и ја, стојали смо крај прозора у нашој соби, онако исто као и у очи онога дана, када ће се малишан родити. Према нама *његова* звезда сија дивном, јасном светлошћу... Сујеверје, које се да извинити: ми смо јој се љутке захвалили из дна своје душе и срца, што је тако паклоњена нашем детенцету.

Осмех или гримаса — Мама тврди да јој се дечко већ осмехује. И, донеста, кад га пажљиво заголидам по бради, појави се гримаса, која би се силом могла протумачити као осмех.

Први излазак (25 маја) — Данас је дечко првипут изишао из куће. Однели су га у бапиту, која је била препуна уцветалих ружа. Остао је потпуно равнодушан према лепотама природним и вије из своје шетње донео никакву представу о спољашњем свету: за све време је тврдо спавао.

Кућа у Проје (30 маја) — Са узбуђењем читам стране, на којима сам записао твоје рођење и многе ситне стварчице из првих дана твога живота. Ти си онакав, како сам ја о теби сневао, мило моје дете; никад ми није довољно да посматрам твоје мило, ведро лице и да ти љубим златне власи твоје косице.... Тачно је данас година дана како смо се венчали, твоја мама и ја. Није нам потребно никакво цвеће да с њим прославимо годишњицу венчања: под нашим кровом имамо већ драгоцен, живи цвет...

Нека нам живот мирно тече у нашој малој кућници, у којој пас је сад троје!

Извињења — Морам ти се попизпо извинити, драго моје дете.

Јутрос, кад сам те окупала и узела да повијем, својом несмотреношћу, прикочавајући ти бенкицу, огребла сам ти твоја мила нежна леђанца; ударио си тада у силан плач. Опрости ми, анђелче моје, што сам својом несмотреношћу изазвала оне миле сузице из твојих плавих очију.

Без поштовања — Кад су малишана понели у шетњу, обукли су му дивну, белу, зелену, муслинску хаљину, којом се у нашој породици служило за многе дечје генерације. Но, малишан, који презире светску сујету, није указао према овој хаљини никаквога већег поштовања по према оним другим свакодневним својим хаљинама.

Мала зелена жаба (12 јуна) — Данас су дечка ослободили његовог јастука. Није више заробљеник, на њему су сад кошуљица, бенкица, гаћице и чарапе. Може слободно да миче и да креће погама. Његов тата налази да тако личи на малу зелену жабу. Донста, како његова сликута изгледа смешна!

Порок — Дечко нам причињава све више и више радости. Али, ваља нам, ипак, признати, да има код њега једна озбиљна погрешка. Стално трпа прет у уста. Меће обично прет у уста кад је гладан, што би се чак дало и извинити, ма да није, богзна колико, наметно, јер из свога прста никад није могао исисати ни капљице млека. Но, поред тога, трпа прет у уста и при ма каквој другој непријатности. Осе-

ти ми какву незгоду и непријатност у својим влажним пеленама, осети ли досаду те се сам пробуди у својој колевци? Све те осећаје тумачи као и осећај глади. То долази отуда, што му је искуство врло малено; и, потом, признајемо, малишан је прилично изешан. Он се постара да тражи за себе оброк кад дође време, па чак... нешто и пре, по што дође време; код дечка иде све тачно по сату, и то по сату који вечито иде напред. И сваки пут, кадгод сиса, гледа — обећењак лукави — да посиса више по што му је порција.

Животи у пољу (20 јула) — Одлучили смо се да станујемо у пољу, да би нам малишан растао на чистом зраку и свежем ваздуху. Узели смо под најам једну малу кућицу, баш поред онога места, где смо, ја и његова мати, пре по што смо се узели, играли тениса. С прозора наше собе наши погледи тачно гледају оно место, које је посматрало како наши узајамни односи расту, оно место, на коме смо, једнога дана, када је беснео некакав ветар, напослетку, дали једно другом пристанак.

Нека би ти, наши мили, снажно растао на светлости! Нека би наша пажљива нежност створила од детенцета, које сад с љубављу милујемо, одушевљена и наметна дечка који ће радошћу испунити кућу, и који ће допунје, као одрастао, племенит и добар човек, озаравати нашу старост.

Прва играчка — Прва играчка му је била један пајан, који је био обучен у хаљине од разнобојне материје и украшен многим ситницама. Кад се повуче за руку, која представља једини

покретан део његова тела, чује се некакав глас, налик на тичји крик, који чак није био непријатан. Први пут се сад наш дечко заинтересовао за играчку, колико због њена шаренила, толико и због оног звука.

Мали гимнастичар — Малинанова је колевка сасвим близу наше постеље. И не дижући се, мати га је увек могла помилovati по глави. Изјутра, кад би се пробудио, метнули бисмо га између нас и отпочели бисмо га љубити. Од неколико дана почиње нас занимати вежбањима која покушава да изврши: ма да је у пеленама, покушава да седне и пуф! пада на нос; тада се поново исправи, издигне главицу и гуче.

Знак интелигенције — Кад дечко сиса свој прет и кад му се гневно, крупним гласом, нареди да прет извади из уста, извуче га понекипут с неком погруженошћу. Кадшто, напротив, гледа нас, пркосећи нам или љутито, како је кад расположен, сисајући све више и више и све јаче и јаче сироти претић који се сав зацрвени. Очевидно, не разуме речи које му се управљају, али већ врло добро појима разноликост у наглашавању.

На морској обали (15 августа) — Дошли смо да проведемо неко време на морској обали, на коју је, мали мој, врло често долазио и твој отац, док је био дететом. Посматрајући девојчице и дечаке, како голишави јуре по песку, нас двоје, у образили, већ гледамо, како се с њима игра и наш мали плавојко, мила погледа

и доброћудан; — такав си нам се бар чинио да ћеш бити.

У овом тренутку не бисмо знали рећи да ли си осећао или појимао — док си лежао у твојим малим колицима — шуштање таласа које је изумирало на обалском песку, или да ли си видео — када би те однели на саму обалу заклоњена сунцобраном — како се пред тобом отегла у бесконачност пензмерна плава просторија. Свакако, није ти овде рђаво, што се види по твојој веселости и добром изгледу.

Код Сирена — Треба да ти, мили мој, испричам један врло постепи сав твоје мајчице.

Синоћ, шетајући се поред обале, ја и твоја мати, не знам ни сâм откуда, почели смо разговор о Сиренама. Свакако ће због тога и бити што је твоја мати понас сањала Сирене. Учинило јој се у сну: да види једну врло лепу Сирену, бела лица, дуге, расплетене, кестењаве косе, на крају јој тела реп као у рибе. Сирена, изгледало је, да ме зове к себи. Твоја мати хтела је да ме задржи па обали; но ја, љубопитљив, ипак пођем, носећи и тебе у наручју; тада је она бризнула у плач, плашећи се да обојица не будемо одвучени на дно морско. Кад смо се вратили, она те је притиснула на груди, да би те осушила и загрејала, јер си био сав влажан и прозебао до костију.

Видиш, како си се, још сасвим мали, мило моје дете, упознао са Сиренама! Доцније, пак, нећеш тако бити поверљив према женама, нарочито према онима које не живе под морем...

Најпредак (20 септембра) — Вратили смо се, задржавши се више од месец дана на Примор-

ју. Како је малишан дивно напредовао за све то време! Пре свега порастао је у прописној сразмери, а тако исто, за четири и по месеца, тачно је двапут тежио онолико, колико о дану свога рођења. Стекао је и много већу тачност у покретима: не лута више рукама по празном простору, наплазећи тако, сасвим случајно, на предмете које му пружимо; сад, кад хоће да дохвати оно, што му је на домаку, тада, постепеним померањем својих малих ручица, и после нешто мало пицања, успева да руке донесе уз сами предмет и да га узме. Из колевке се диже, такође, много лакше и седи прилично чврсто. Напоследку, и физиономија му је постала изразитијом и одређенијом: погледом прати све оно, што се око њега дешава; често се осмехује, а, кадшто, и гласно смеје.

Један даџум — Јуче смо били веома расту жени. Репили смо се били да не кидамо листове с календара у нашој спаваћој соби од четвртог маја, као дана кад нам се малишан родио. Овај календар — на коме је представљено лепо детенце с коврцавом косом — требало је да нас подсећа на онај озбиљни дан нашега живота, који је тако пун узбуђења, и тешких и пријатних... Приметили смо да је нечја рука, на коју нисмо обратили пажњу, сматрала да је потребно да листове нецепа, како би календар показивао тачно дан који је у ствари. Да не бисмо одступили од своје прве идеје, набавили смо, с прилично тешкоће, други један лисни календар, који смо закуцали на место старог, и коме ће бити у дужности да нам увек освежава успомену на четврти мај...

Често, ствари мину, односни успомене; овога пута, успомена ће учинити да траје ствар.

„Предење“ — Наш је дечко врло умиљато дете; воли да га милујемо и мазимо. Када ко, од нас двоје, прислони свој образ уз његов, лагано га љушкајући, тада преде као мало маче. Како је пријатно осетити ону меку топлоту његова образа! Како је дражесно слушати његов звонки глас!

Стојик (20 октобра) — Јуче смо носили малишана на пелцовање. Овај мали, одважни, човечуљак није сузе пустио, није пустио ни најмањег гласка, кад га је лекар боцкао по мишици. Мати му је била збуњенија и узбуђенија од њега, нарочито још, кад је видела две капљице крви. Што се пак тиче оца, он је био разрогачио очи, палазећи да је мати врло осетљива: но, у ствари, и он је био мало узбуђен, и увртао је бркове, да би, како тако, сакрио, своје узбуђење.

Буђење — Малишан је ставио себи у задатак, да, сваког јутра, пробуди своје родитеље, тачно у шест сахати.

Спрва, почео би да гуче, што би требало његовим језиком да значи: „Татине, мамине, пробудите се; кроз завесе пробија јутарња светлост. Теби татине треба да идиш у школу; а ти, мамине, погледај и смиљуј се на свог дечка, који очекује свој доручак; брзо отварајте очи; збацујте са себо покриваче и уклањајте завесе на колевци“.

Но, тата и мама, у почетку се оглушују, јер им је тешко да се тако рапо дижу из постеље. Дечко тада подиже глас и за молбом иде прет-

ња; он прети: „Хоћете ли се пробудити, чмавалице једне? Ако не, наљутићу се озбиљно“. Напоследку, ако му се и опет не одговори, тада се озбиљно наљути, и почне да плаче и да се дере, од беса и очајања.

Мати, не имајући куд, протрља очи, потом га подигне из колевке, и брзо га утеши, давши му да спса. Кад се засити, тада хоће да га милујемо и да се с њим играмо, осећајући се врло угодно узмеђу своје мајке и свога оца.

Први зуб (25 октобра) — Мало пре, необично сам се изненадила. Како сам претом пипала по деснима детињим, јер ми се чинило да га боле, осетила сам: да му је на доњој вилици избио први зуб. Тата, кога сам одмах позвала, хтео је да се увери о овом чуду; отворио је мила устаца, и, после брзог испитивања, рећи ће с дубоким разочарењем: „Не видим ни најмањи зуб...“ Да ли је уображавао да ће једнога дана код свог сина видети, како је одједном израстао потпун, велики зуб?... Објасних му тада да мало дете има зуб, када му кожа на деснима буде пробијена, и кад се под претом осети мало кошчано испупчење. Остао је и даље мало скептик: „Све, рећи ће он, зависи од дефиниције“.

Још један зуб (29 октобра) — Тата је убеђен, јер се сад у устима детињим лако види мали зубић, који назначава читав низ бисера, који ће се убрзо створити. И да би, сасвим, угушио очеву сумњу, дечко је данас добио и други зубић.

Очев рођендан (18 новембра) — Дечко је данас честитао рођендан своме тати и из своје

уштеђевине купио је једну дивно повезану књигу, у којој се износили доживљаји једног дечка. На првом њезином листу написана је ова посвета: „Мом драгом татици о његовом рођендану, који му честитам, поклањајући му ову књигу о малом дечку.“

...Никад нећу заборавити, мили мој, тренутак, када си ми донео ову књигу у моју собу за рад, с великом китом љубичица, иза којих се твоја мала главница савршено изгубила, и коју твоје мале ручице нису било у стању ни да држе.

Твоја је мама нарочито била задовољна изненађењем, које ми је била припремила. Нагађајући, у свом добром и проницљивом срцу, да ми ништа не може причинити толико радости, колико да имам твоју прву слику, била је смислила и извела читав план, да те слика онда, кад ја нисам био код куће. Изгледа, да си се био, потпуно вољно, предао овој операцији, сачувавши пред објективом своје озбиљно лице, као што ти је оно обично, док те твоја мама и твој тата, изазивањем, не нагнају на смех.

Једну твоју слику метнуо сам на сто за којим радим; другу сам опет метнуо у свој бележник. На тај начин, сваког тренутка, осећам да си поред мене.

Цуцла (22 новембра) — Да бисмо дали мало слободе његовој дојилци и да бисмо спречили да се она и сувише не замара, данас смо почели дечка да прихрањујемо и на цуцлу.

Одмах, прва, није знао како се њом рукује; задовољно се да је снеса, као што снеса и свој прет, и као што снеса и све друге пред-

мете којих се дохвати... Његова је мама била врло задовољна, пошто јој се чинило да њезино одојче пиће друго млеко до само њезино.

Но, други покушај имао је већег успеха. Готово без предаха, дечко је испразнио боцу... Видели, да њезино дете може да буде без ње, мама му се мало растужила. Ова је туга, уосталом, појмљива: ова прва боца млека, зар није први корак независности!

Прва обућа — Дечко не носи више само чарапе, већ је добио и обућу. Нипта није тако лепо као видети обућу у минијатури, која задивљава мајунпошћу; кад је човек посматра, запита се, каква ли ће их то лутка обући.

Малишан веома воли своје ципелице, воли да их свуче с ногу, посматра их, ухвати за пантљике и млатара њима по ваздуху; потом их баца на земљу, и пошто затим свуче и чарапице с ногу, обично их трпа у уста, те једну те другу.

Малишан говори (1 децембра) — Ево већ неколико дана, како нап дечко сасвим правилино изговара: „ма... ма...“. Веома је напредан и у овом погледу, пошто је изговорно прву реч крајем шестог месеца по рођењу. Учинио је, уосталом, изузетак од правила; јер, како изгледа, већина деце почиње свој говор са „та... та“.

Ове две речи, по себи се разуме, немају у почетку никаква значења ни смисла у устима малих; то су, сасвим просто, најлакше артикулације. Изговарајући речи: „ма—ма“, „та—та“, мали не мисле никако да тим означе своју

мајку и свога оца; родитељи су, напротив, савим уменио, усвојили као своја имена ове прве слогове, који су се отисли с дечјих уста.

Свагда су, међутим, и очеви и матере узбуђени, кад чују да их зову њихова деца; имају тада илузију да се дечица донета њима и обраћају. Први пут, и неколико пута затим, мали мој синчићу, кадгод би ти рекао: „*ма...*“ твоја је мати осетила силну радост и гордост. И ја на то нисам био завидљив: ти јој и дугујеш, уосталом, ту награду. Но, немој сувише да закасниш да кажеш и „*та—та*“, ако хоћеш да ти куним играчку, коју сам ти обећао.

Додаћак (15 декембра) — Тата ти се узалуд бранио, осетио је ипак нешто мало зависти. Од онога времена, ма да се не усуђујем да приznam, потпуно сам променио мишљење. Кад ми је син, умилним гласом, рекао: „*та... та... та... та...*“ тада сам се осетио веома узбуђен, као што сам био при првом помену мога имена, и био сам убеђен да дечко даје овој речи извесан смисао.

Сиромас „Цуле“ — Од пре недељу дана имамо једно мало нестанице. Назвали смо га Цуле. Било му је два месеца. Његова је младост таман могла друговати с нашим дечком, који је уживао да га посматра, како скаче и како се преврће. Цуле је био, уосталом, много напреднији од нашег мушкарчића, и то му је ах! и донело пропаст. Јер, јуче је отишао за служавком на пијаци, и од тог тренутка није се више никако ни вратио. Узалуд смо га тражили по свему суседству.

Сиромас мали Цуле! За кратко време, колико је био код нас, више пута нас је наљутио својим несташлуком и неваљалетвом. Но, то су све погрешке младости, оне би све с младостићу и ишчезле. И, потом, растући с нашим мушкарцем, постао би му колико толико пријатељем. И тако смо се растужили што га је нестало; свакако, јони ћемо често пута, с меланхоличним сажаљењем, помишљати на њега, нарочито, што је погрешно и што је, савним слободно и безбрижно, прешао кућни праг.

Заменик — Да би утешио дечка — који је, уосталом, био врло мало тужан — што му је нестало пестанцета, један његов стриц купио му је пестанце од каучука. Кад га је видео, малишан се поплашио и лице сакрио ручицама. То је отуда, што је ово песто изгледало гадно са својим разјапљеним вилицама, а, потом, уместо да лаје, оно је пиштало. Мој син, који је већ имао појма о стварности, није могао никако пристати на ову невероватну замену. Но, напослетку ће се навикнути на гадно лице овога пса и на његов неприродни глас: треба ствари примити онакве какве су.

Прејиска — О Новој Години, наши сипчићи није пропустно прилику, а да не изјави своје жеље и захвалност нашем добром, кућевном лекару. Како јони не уме да пише, то је писала, у име његово, његова мати. Ево одговора који је стигао на тај поздрав.

„Драго моје дете,

„Захваљујем ти, што си осетио да ти твоје мало срце купца за оним, који те је први са-

гледао на овом свету. Сећаш се, можда, оне узнемирености моје, кад сам те положио на изнемогле руке твоје драге мајчице. Твој је отац стајао ту, озбиљан, узбуђен, кад си ти пустио прве узвике. Тада сте сви троје били једно биће, један само живот.

„Доцније ће те прво мати, а затим и отац, узети за руку, и објасниће ти пут и искуство у животу. Нека твоја рука буде гипка у њиховим рукама! И тако ћеш свима, родитељима, пријатељима, разделити по деолих своје среће.

„Љубим те по сто пута, анђелче моје, и твојим родитељима желим да за дуги низ година гледају своју срећу у твојим очима и у теби“.

Чика Т....

Пада снег — Јуче, кад смо се пробудили, вртови, који нас окружавају, били су сасвим бели од снега. Дрвеће, са својом неумрљаном белом одећом, показивало је чудновату архитектуру. Мислио би човек да се налази у земљи снова. Узео сам свога сичића у руке, и, припавши прозору, показао сам му овај чудновати призор: „Ово је први снег који видиш, рекох му. Посматрај и гледај, мили мој, како има дивних ствари на овом свету.“ И дечко је својим крупним, светлим очима посматрао бело поље. — Овога јутра озбиљно сам отпочео његово естетичко васпитање.

Пољупци — Научио сам малишана да даје пољупце. Једна једина лекција била је довољна, јер је за ово показао стварних подобности. — Хо! Хо! Господин већ обећава...

Кокошија јаја — Дечко сад већ једе и јаја. Прва дватри дата су му кашником; свидело му се ово ново јело, и право је задовољство посматрати га, како се сав умрља жу-мапцетом. Сад су пак променили, јаје изму-те у млеку, дечко га поједе и не опазивши; у очима му се, истина, не види она пређашња ра-дост, али, на овај начин, добија се у његовој чистоћи, док стомак ништа баш не губи.

Нови најрејци (26 марта) — Од десетог месеца напредовање малишаново иде убрзано. Пре свега пробудило му се памћење, а с њим и подобност везивања, асоцијације. Свакипут, кадгод часовник некуцава, он покушава да подражава његову звуку „*тин, тин,*“ окрећући главу на ону страну, на којој је стојао часовник. Ако се, случајно, налази у одаји по-ред трпезарије, такође не пропушта ниједно откуцавање, а да не пропрати својим „*тин, тин.*“ Покадшто се превари и за избејање ча-совника узме звук електричног звонца, које се налазило на кућњем улазу. Тако исто, малишан зна кад служавка јутром лупа на собним врати-ма, да му тада доноси цуцу. Чим се окрене кључ у овим вратима, очевидно се на њему примећува велика радост.

И физички не напредује ништа мање. По-чиње да се усправно држи на ногама, што му и допушта да се исправи у својој колевци, ослањајући се ножицама о узглавник. Посве опасно вежбање: кад не би био чврсто привеза-кајишима, врло лако би треснуо из колевке о под.

У трави — Док смо били у гостима, где смо провели ускршњи распуст, ишли смо с дечком

неколико пута у поље. Нарочито смо ишли на једно место, доста близу вароши, на коме се, у ово доба, по пространим ливадама, бере мирисљави нарице. Како је изгледао дражесан, овај наш малишан, као бела мрља усред зеленила! Забављао се, кидајући цветове, и вукао би их тако снажно, да, свакипут, кадгод би цвет попустио и откинуо се, и он би се преврнуо на леђа.

Наша одсућност (15 априла) — Оставили смо дечка неколико дана код мојих родитеља, да биемо, за то време, обишли неке рођаке. Ово је први пут што смо малишана оставили дуже од једнога дана без нас. Били смо врло тужни и узбуђени, кад смо се растајали од њега, и, преко ноћ, недостатајало нам је оно његово тихо дисање. Он, пак, изгледа да је нашу одсућност много срчаније поднео; далеко од свога тате и своје мамо, није ипак изгубио ниједну милошту, ниједан осмејак, и пио је своје млеко, као и увек, врло лепо. Међутим, на станици, при нашем повратку, изгледало је да се обрадовао, кад нас је видео и познао: у његовом садашњем животу ми смо му само ближе личности и фигуре по што су други... Како иде споро да нам укаже, бар мало, оне велике љубави, коју ми њему указујемо на сваком кораку.

Пролећње јутро — Данас имамо дивно пролећње јутро. Небо је без облака, температура је пријатна, топла; лишће је потпуно мирно, јер чак нема ни поветарца. Дечко седи у врту, у својој малој столицци. Својим погледима лута око себе, гледа час дрвеће, час цвеће; занима га песма славујева, који пева

у суседном врту; окреће се, врти се на својој столицници, и непрестано дубоко уздише.

Ја сам потпуно срећна, посматрајући га овако мила у његовој лакој белој хаљиници; већ сад снивам о његовој будућности. Кроз неколико година, водећи те за руку, ја и твој тата, мило наше детенце, упознаваћемо те с природом, научићемо те да познајеш небројене нијансе њених боја, извежбаћемо ти ухо да слуша хиљаде разноликих звукова, који се у њој стварају. Ово васпитање твојих осећаја допуниће ти васпитање твоје интелигенције и твога срца; све ћеш више и више волети живот, у колико више будеш осетио лепоту призора, које нам он пружа.

Но, ја ти сад говорим језиком, анђелче моје, који ти не разумеш, и твоје велике светле очице сто већ спуштају свој поглед пред мојим озбиљним очима; изгледа ми да хоћеш да заплачеш... Погледај ме сад; насмеј се, ја се на тебе смејем; оди ми у наручја; хоћу да почнем тим, да бих те научила да волиш пријатне, лепе ствари, што ћу ти одабрати леп цвет.

Годишњица (4 маја) -- Данас је година дана, драги мој сине, како си дошао на свет, усред мука и болова твоје мајке и силног страха твога оца. Тај дан, пуи тако тешких узбуђења, изгледа нам сад, у успомени, као дан среће, јер, тога дана ти си нам се родио. Тoga ради и хоћемо да прославимо годишњицу твога рођења цвећем и пољупцима.

За ових дванаест месеца ниси престајао, ни за тренутак, бити центром нашега живота. Узнемирујући се најмањом твојом пелагодно-

пићу, непрекидно смо те окружавали хиљадама нежних брига и старања. Како те је само сваког дана пажљиво купала твоја мати! С каквом те је савеснопићу редовно мерио твој отац, записујући на једном картопу курбу твојега рашићења! Нисмо се никад устезали, ако би нам ма у чем недостајало знања, да се не посаветујемо с компетентним списима. Сећам се — извини ме за ову успомену — оног дана, када те је твоја мати први пут купала: док је она, сасвим озбиљно, вршила овај посао, твој је отац, с књигом у руци, стојао поред ње, светујући јо како треба да те држи и како да те пере.

Нагнути непрекидно над тобом, мили сине мој, ми смо пазили на најмање нове појаве твога бића, паићећи се да пратимо све фазе твога физичког и интелектуалног развијања. Колико напретка за време од једне године дапа! Научно си да се служиш својим очима, својим ушима, својим рукама. Већ се држиш на ногама, очекујући да пољепи сам, не знам ни сам какав тајанствени позив; изговараш јасно готово све самогласнике и велики број сугласника. Убеђен сам, да нам ти, у свом торокању и брбљању, кажеш много више, но што би се могло и веровати, и, свакако, чудниш се што те боље не разумемо, ми, овако одрасли. За један дан само колико рада утрошиш! Твоје лакоме очи стижу на све стране да упознаду све непознате ствари, које те окружују; твоје руке непрестано се дотичу и покрећу све оне предмете, који су им близу, на домаку; дуго би било и заморно о свему овом дати рачуна. Тако исто, ти водиш живот врло вредан; како је твоја моћ пажње још врло ограничена, по-

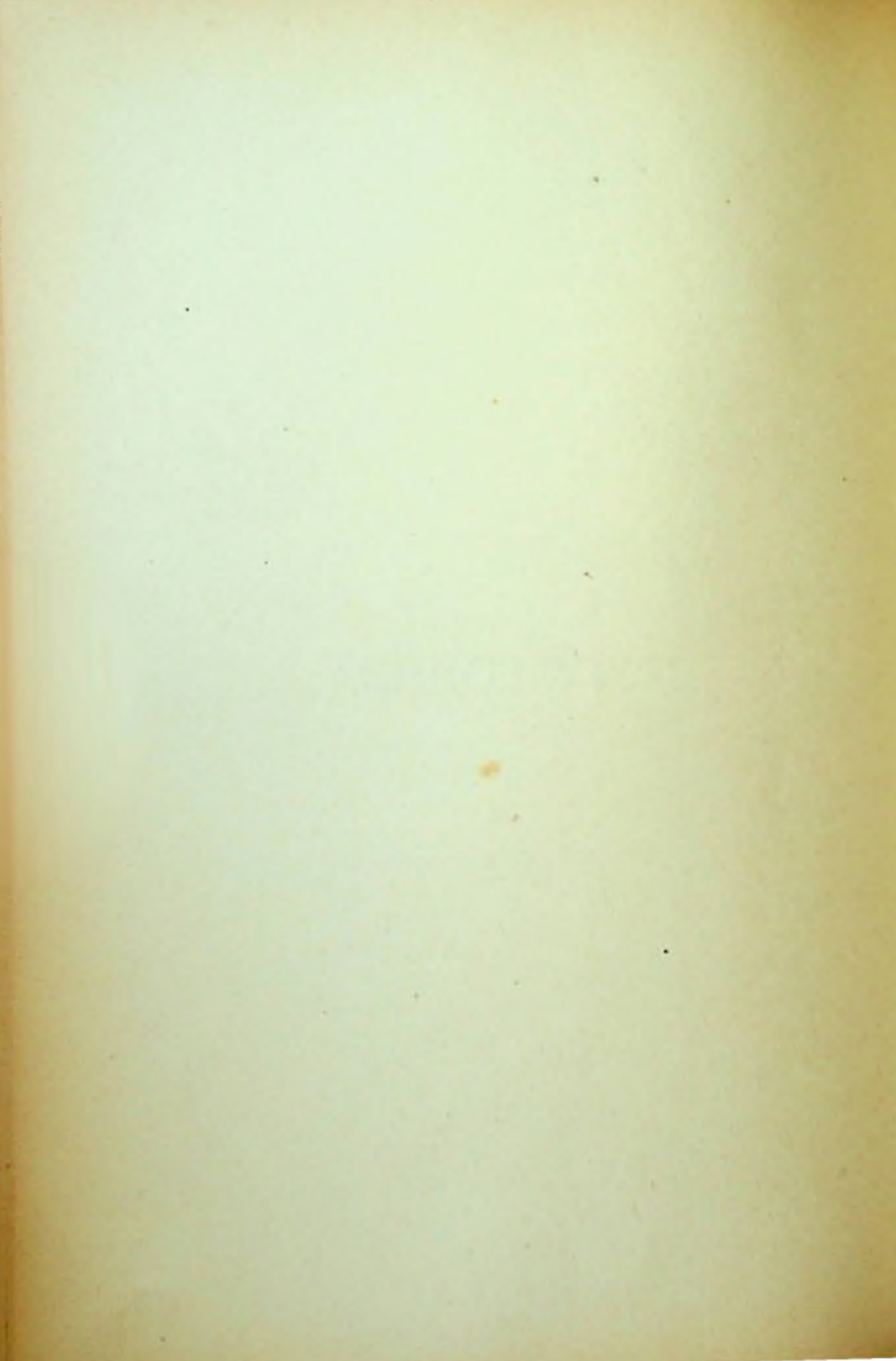
сле неколико часова takvog рада, твоја глава клоне, тешка од празних мисли које је пенуњавају, и ти се наслађаваш, кад заспиш, потпуно заслуженим сном.

У исто доба, док ти се интелигенција буди, и твој ти се карактер развија. Лако се насмејеш, готово си увек добро расположен; твоја физиономија, међутим, уме да буде и озбиљна; ова мешавина у веселости и озбиљности у тебе је врло уочљива. Волиш друштво; приступачан си новим лицима; ретко сам видео да се заплачеш, кад ти приђе когод непознат; и што си једном почео врискати и плакати, кад ти је у вагону, на железници, пришла једна добра жена, чини ми се, да је то било отуда, што ти је њезина ружноћа вређала твој естетички осећај. Уопште, изгледаш ми задовољан, кад видиш око себе више лица; не сигурно с тога, што те њихов разговор интересује, већ што се, плашећи се да је овај свет пун потајних претњи и скривених опасности, осећаш сигурнији, кад их је више у један мах око тебе.

Једна друга одлика твога карактера такође се почиње појављивати: то је воља у својем још рудиментарном облику простог тврдоглавства. Кад нешто хоћеш, треба то и да добијеш. Зависи ли од тебе да то имаш, тиче ли се то, на пример, какве ствари која ти је на домаку? Нећеш жалити никаква напора да је се дочепаш, не малакнеш и после неколико неуспелих покушаја. Ако, пак, ниш у стању да сам себи прибавиш оно што хоћеш, тада нас закупиш својом виком да те задовољимо, и ти, који си обично тако тих и благ, нећеш да устукнеш пред најжешћом љутином. Твоја је мати била усхићена, кад те је први-

пут видеља како ниси хтео да попустиш: „Ово ће дете имати успеха у животу“. И ја сам, такође, срећан што знам да си енергичан. Јер, без воље, знај то, најлепши дарови интелигенције и најплеменитије инспирације срца остају за увек бесплодни. Но, требаће ти, још из детињства, да научиш, да се овом вољом служиш много мање да заповедаш другима, а много више да заповедаш самом себи.

И сад, драго моје дете, кад си успео да достигнеш крај своје прве године, настави да напредујеш здрављем, интелигенцијом и лепотом. Твојим сићушним и нестрпљивим корацима весело корачај животу. И нека бисмо ми могли, о свакомтвом рођендану, читати у твојим лепим светлим очима све то већу нежност према твојим родитељима, који те од првог дана тако силно воле.

ДРУГА ГОДИНА

Четвороношке (15 маја) — Има неколико дана, како је наш дочко ушао у нову фазу овога развијања. Кад бисмо га, пре петнаест дана, метнули на под, застрт каквим подебелим застирачем, да седи, узалуд је покушавао да се помакне; остајао је онде, где смо га ми били поставили. Сад, пак, научио је да пузи, и, користећи се том воштином, иде из једног собног угла у други, док не обиле сва четири. Као какав мишић, свуда завлачи нос, њупка и мирише, и враћа се са ових својих даљњих експедиција по соби, покупивши сву прашину са пода, баш као да га је служавка замолила, да јој помогне у метењу, и у брисању прашине. Кад се овако шета по одаји, четвороношке, и најмања ситница у стању је да му изазове и да му задржи пажњу: какво парчење хартије, кончић ..

Тако се одушевљава и предаје овим својим авантурама по соби, да се мора непрекидно бдити над њим. Поред њега, може се седети мирно само онда, кад спава.

Усправно у својој колевци — Кад се Бата пробуди, а нико се не деси у соби, да га одмах дигне из постеље, ово, како прекраћује време: ухвативши се обема ручицама за огра-

ду од колевке, исправи се, и погама лагано за-
ниха колевку. Како му колевка личи на ла-
ђицу, рекло би се, да је наш малишан као
какав пилот, који спроводи свој мали брод пре-
ко узбурканих таласа. Врло често, наш мали
пилот тако снажно заљуља своју лађицу, да
му падне са ње све одело, те остане готово
го голцат.

Страх — Досад је наш малишан био
потпуно несвестан према свима опасностима
животним. Међутим што је јасан знак њо-
говога умног напредовања — од Ускреса на
овамо, четири пута се поплашио, ма да се није
могао лако објаснити повод томе страху.

Првинут се поплашио у возу, кад смо се
враћали од мојих родитеља, од једне жене, у
принци, кад му је ова хтела прићи. Била је руж-
на, истина је! Али, какав је био повод његову
страху, кад је видео малу Јованку, девојчицу
својих година? Кад му је она пружица своје
ручице, малишан ми је, одједном, обиснуо о
врат, ударивши у силам плач. Нису ли му
можда црвени обрамчићи ове мале девојчице
изазвали одвратност према њој? Зар ће гос-
подин имати тако искључив и превелик идеал
о лепоти женској? Трећинут, кад се попла-
шио, било је лакше објаснити његов страх:
један угљар, сав црн и поцепан, који је
на леђима носио велику врећу угља, био је,
увек, страх и ужас за малу децу. Напротив,
ко би нам могао рећи, зашто је наш дечко,
који узима све предмете који му само буду
на домашају, ударио у очајан крик, кад су му,
једнога дана, у кухињи, дали један кромпир у
руку?

Корисна знања — Детко није више беба, која апсолутно нема појма о стварности. Он већ почиње да сазнаје вредност и употребу ствари, бар попекних. Кад му се да четка, он је приноси својој косици, као да би да се очешља... Кад, јутром, хоће да га обуку, тада сâм доноси своје чарапице и обућу. Не може да гледа у кључ, а да не покуша да га завуче ма у коју било кључаоницу... Кад је у врту, чим примети какав цветић.... па ма овај био врло далеко од њега, обешењачки прави гримасе својим носом, као да би да га омирише.

Прва открића — Бата је пошао да открива свет, као оно деца, о којој говори Sully Prudhomme

„На својим несигурним ножицама
Она иду да познаду свет,
И све гурају и हुшкају својим двома
ручицама“.

Наш малишан није још путовао и испитивао свет на својим малим пожицама, већ и на ножицама и на ручицама, јер засад још иде четворопошке.

У свима одајама кућним пронашао је по какав кутак, који му се чинио много угоднијим од осталих. У очевој соби за рад изабрао је прозорско удубљење близу писаћег стола: ту се могао забављати до миле воље, претурати и цепкајући све хартије, које су биле у корпи. Тако исто, учинио му се згодац један мрачан кутак поред ормана за књиге: ту је његов отац држао боцу с мастилом и боцу с гумарабиком. Једнога дана, нашли смо малишана сва радосна и весела: пред њим је била просута гумарабика, а прсти су му били

удепљени. Он се смејао и цикао у сав глас. Тако исто, забављао се врло радо и код ормана у зиду, у нашој спаваћој соби; често пута, кад не бисмо обратили пажњу на њ, затворио би се у овај орман, не плашећи се нимало мрака. У дворици, опет, чим би изишао на балкон, уживао би да протурн главу кроз гвоздену ограду, и да с тог места посматра, како се деца играју на улици. Но, посигурно, највеће му је задовољство било забављати се и играти се у трпезарији и у кухињи: колико је ту тек било ствари, које су га привлачиле к себи!

Игра физиономије и покрети — ...Кад га мало строже изгрдимо, малишан божанствено напући устнице, чак тако божанствено, да дођемо у некупцење, да га грдимо, без икаква повода, само да бисмо имали прилике и уживања да посматрамо ову прекрасну гримасу, — кад се, притом, не бисмо плашили, да не збуњимо његове још тамне и непречишћене идеје о праведном и неправедном, и да и најмањим облачком не заклонимо небрежљиву радост његове душе.

...Често пута, подигавши једну руку у ваздух, том руком даје знак печем, што је за нас невидљиво. Овај неодређени покрет, свакако, одаје збуњену тежњу, збуњену ситуацију његовога малог брћа...

...Једнога дана, седећи на својој столици поред нас за столом, био се једном руком налактио и подпимио, направивши тако ванредно леп покрет. Како је био диван у овоме свом положају, овај наш мали мислилац!

Несрећан случај — Кад оставимо дечка сама у његовој колевци, не задовољава се више тим, да се само љуља у својој лађици; пронашао је и друге забаве, и друге игре, а нарочито је волео да побаца из колевке све на земљу: и узглавник, и покривач; а затим, волео је да пена парче по парче од муслинског застора, који је висио над колевком.

Такође је волео, исправивши се на ногама, и нагнувши се целим телом ван колевке, и испруживши руке, да дохвати кључ од свога ормана, који је стојао уз саму колевку; уживао је да тај кључ извлачи и увлачи у кључаоницу. Али, ах! није умео да срачуна своју снагу и моћ, и јуче, кад је хтео опет да дохвати кључ, који га је непрестапо мучно и изазивао на претешке покрете, пенао је из колевке, при чем му је глава ишла напред. Били смо премрли од страха; — и данас му стоји на челу модрица. Уосталом, ваља похвалити дечка и у овој прилици, јер храбро подноси сва некупења и све опасности, само зато што је одважног и смелог карактера.

Пијајући (17 јуна) — Ма да још није нишао сâм, малишан је много мање цузио по доскора. Ова врста вежбања више му не приличи. Метнемо ли га само на земљу, одмах покушава да се дигне, придржавајући се свега, чега се год дохвати; придржавајући се за столницу, за материну сукињу, за очеву ногу. У почетку му је ова гимнастика тражила великих и тешких напора; покушавао је, увек, понеколико пута, и тешко уздишући. Сад је, пак, за њега само игра, да се одмах усправи на својим ножицама! Кад се већ усправи, тада се хвата

свих предмета, који му дођу под руку, или се пак држи зида. Мало по мало, од једног предмета до другог, у стању је тако да пређе различно велики простор. Но, мали обешенјак, још се не усуђује да се ослободи и да пође сасвим сâм. Истина, сво су наше одаје велике и саме собом могу да застрашавају детепце, које се још не осећа чврсто на својим ногама. Малишапово устезање, потпуно ми је појмљиво.

Знање дечково — Занимљиво је посматрати како малишан почиње већ да разуме и да схвата. Врло тачно разликује, међу својим играчкама, медведа с длаком од пса који је био начињен од каучука; кад му затражимо било једну или другу играчку, никад неће погрешити и донети ону другу. Зна да покаже руку, ногу, нос. Ускоро ће га мама научити да покаже ухо, чело, очи: мало потежи програм: пазимо само, да га не преоптеретимо.

Баџа иде! — Тачно 20 јуна, кад му је дакле било тринаест и по месеци, наш Бата је проходно. Његов га је тата био метнуо у једац угао, чучнувши пред њим на малој даљини; раширио је руке и зивкао га да му дође. Бата, стегнувши срце, сасвим заборављајући на опасност, устремио се своме тати, и припио му се на груди, сав још узбуђен са своје одважности. Како је тата био горд, кад је гледао, како му његов мали дечко трчи у варучја, сав задихан и још несигурно! Колико је тек тада малишан добио пољубаца! Од тада, могло се посматрати, како малишан све више и више напредује у корачању. Осећа се, како је сад много чвршћи на својим но-

гама: кад му обоје пружимо руке, позивајући га свако к себи: „оди тати“, „оди мами“, тада он пође једном, и, наједанпут, окрене другом, смејући се, колико га грло допоси.

Смео покушај — Од како су настали топли дани, мама, свако предвече, пред залазак сунчев, изнесе малишана у поље. Ту се он надише свежа ваздуха, и, јурећи по трави, може падати колико хоће, а да не добије никакву озледу. И тата им, покадипто, прави друштво.

Једнога вечера обоје смо посматрали и дивили се заласку сунчеву. И дечко је изгледао као да и сâм осећа овај величанствени приказ — и замишљена лица, посматрао га је својим лепим погледом који се, очевидно, губио у даљини. Одједном испружи своју малу ручицу великој првепој тепсији и отпоче дувати, надимајући своје обрашчиће.

Бата је хтео да угаси сунце!

Чувај се падања! — За последњих четири, пет недеља, малишан је научио да управља и да влада својим корацима. Није више било оног устезања, пре но што ће поћи. На страну столице, столови, и други кућни намештај, од којих је недавно тражио снажну потпору! Сад је он господар простора...

Па, ипак зато, не треба тврдити да је чврстина његових ногу довољна за сва искушења и за све покушаје. Често пута, на своју рођену штету, чини покушаје, при којима су закони равнотеже врло сложени. Јуче, на пример, не водећи довољно рачуна о својој снази, пао је, и добио је прилично велику озледу на челу. Увезали смо му главу једном марамом,

те је изгледао као мали војник, који се враћа из рата, рањен.

Да бисмо спречили да, убудуће, не добија овакве озледе по глави, при својим неизбежним падањима, решили смо се: да му купимо један подебео, сламни шепирић. Мама је на ово једва пристаја, због тога што јој је син изгледао ружно. Но, тата је сад, овом приликом, истина први пут, хтео да се одетупи од естетичких правила. Бата је, уосталом, врло занимљив са овим шепирићем на глави. Нарочито је то јутрос изгледао, кад се, још необучен, шетао по соби са шепиром на глави.

У планини — Малишан, који је прошле године видео море, ове године, месеца августа, имао је прилике да се упозна и с планином.

Но, изгледа ми да није био баш тако осетљив према планинским лепотама. Из кола, у којима смо се возили, нимало није посматрао, ваља то признати, величанствене крајеве који се указивали пред нама; иако би се, кадшто, и нагао кроз колска врата, чинио је то само тога ради, да би посматрао, како се окрећу точкови. И, једнога дана, када смо се били с њим задржали крај једне валовите реке, уместо да се дивио, како се река пробија кроз каменјар, био је сав занет, посматрајући два мала прасеницета, која се играла и јурила, недалеко од нас. Међутим, изгледало је, као да има воље да иде по планинама; узевши га за руке, пењали смо се с њим по зеленим узбрдинама; видело се, да му ова пењања годје, али, како није било у њега извежбаности за овај посао, брзо би се заморио.

Но, ма да се није одушевљавао призорима и лепотама планинским, наш малишан је овде имао прво искуство с друштвеним животом. Играо се с децом која су становала у истом хотелу, у ком и ми. Хтео је да им узме све играчке, које би видео у њиховим рукама: и, често пута би им их и отео. Са својим друговима био је врло љубазан. Радо би их загрлио и пољубио. Његова су миловања, кад што, мало живља. Прекјуче, на пример, у својој претераној нежности, ујео је за прст једну малу девојчицу од осам месеци. Сирото дете плакало је у сав глас; но, нашег малишапа то није ботзна колико узбудило. Наш човек, љак хладнокрвно нагони женскиње на плач!

Нов друг малишанов — Док смо се бавили с нашим дечком у овом планинском крају, набавили смо му једно младо псето. Природно је, да смо га назвали Цуле, као успомену на оно прво псетапце, које нам се изгубило. Цуле је прави овчарски пас: сав црн, дуге и светле длаке; очи су му паметне и благе. Изгледа врло умиљато псето, нарочито према Бати, око којег непрекидно скаче, те му се често десни, да се и претури, кад претера у усрдним доказивањима своје превелике љубави. Дечко га се не плаши. Узајамно се вређају и свађају, и обећавају да ће се, ипак, споразумети као два пријатеља... — Што се пак нас тиче, убудуће, нећемо остати беспослени: уместо једног, сада имамо посла са два васпитаника!..

Да бих с тим и отпочео, приредио сам данас утакмицу између Бате и Цулета. Пошто сам их обојицу поравнао, бацно сам испред њих једну лопту, давши им знак за полазак. Цуле

се није ни с места мрдноу. Бата, пак, пошто је био потрчао у правцу, којим се лопта откотрљала, наједанпут је застао на по пута, вероватно с тога, што је осећао да нико не трчи за њим, и што је презирао победу, коју би тако лако задобио.

...Бата и Цуле већ су два нераздвојна пријатеља: дечко вуче пса за уши, гази га по шапама, и дохвати га и вуче за кожу иза врата; Цуле, опет, обори Бату, покушава да га лизне, и, често пута, стави му своје шапе на леђа. Ниједан ни други не палазе увреде у овој игри. Покад што се ми сами узнемиримо са њихова несташлука, и, плашећи се каква несрећна случаја, врло често морамо да им прекинемо игру. Јуче смо, на пример, тога ради, морали пса да затворимо у једну малу кућицу. Цикао је и тужно урликао, да нам је, готово, потресао душу. Дечко је отишао и сео пред сама врата од оне кућице, и ударао о њих својим ручицама; и да би својег пријатеља, колико толико, утешио, нешто му је говорио својим цвркутањем.

Овај приказ био је веома дирљив.

Прве речи — Док смо се бавили у овом брдском крају, сва је наша пажња била сконцентрисана на његов ход, каогод и сви његови напори што су томе били управљени. Кад смо дошли овамо, још је, тако рећи, треперио на својим ножицама; кад смо се, пак, вратили кући, тада је већ био навикнут ходу, и осећао се на ногама чврст. За овим радом следовао је други, почео је одсад тешку, али ревносну, припрему за говорење.

Пре но што смо пошлели о школском од-

мору на пут, забелогжили смо да му је интелигенција била довољно пробуђена, јер је већ разумевао и појимао смисао појединих речи, које би се пред њим изговарале. Данас, не само да покушава да их за нама попови, већ их и сам употребљава. Одавна, на пример, познаје значење речи „чоколада“; кад му је било годину дана, и кад бисмо га запитали хоћеш ли чоколаде, тада би му се лице озарило и он би нестрпљиво дрхтао; месеца августа, кад би се пред њим изговорила ова реч, он би је поновно на свој начин „лада“; а сад, пак, и ако се не би покушало да се у њем изазове ма каква слика, он би сâм, сваки час, викао: „*ладе, ладе*“.

Тако је исто, постојано и издржљиво, тражио све оно, што би могло задовољити његову изешност: „*меме*“ (то је била реч, уопште, за млеко), „*лаче*“... Но, овај мали практични човечуљак умео је такође тражити своју „*пайу*“ (капу), кадгод би хтео да иде „*чак—чак*“ (да се поета колима, или пешнице).

Неразумна пљемениџост — Малишан је, засад, дечко добра срца. Кад једе парче хлеба или парче „*ладе*“ (чоколаде), пружа тада и оцу и матери, и свима, који се десе око њега. Јуче, по подне, око четири сахата, био је добио парче хлеба, намазана маслом. Лео је, штајући по дворишту. Кад је дошао до кавеза, у којем је била затворена живина, хтео је својим парчетом хлеба да понуди своје пријатељице „*пипи*“ (тако је он звао кокоши), за које је мислио да су уљудне. Но, тек што је био протурнио кроз преплетену жицу од кавеза своје парче хлеба, кад му га најбезоч-

нија кокошка дохвати и оте из руке, и отрча назад да подели, са својим друштвом, задобивени плен. Изпенађен и поражен оваквом дрскошћу и оваквим нечасним поступком, Бата удари у плач; плачући, молио је кокоши да му врате његово парче хлеба.

Љубав према књигама — Дечко ће, сигурно, волети књиге... Чим уђе у очеву одају за рад, право иде једној малој књијжници — својој књијжници (јер, на једном нарочитом месту, били смо зарад њега прикупили извештај број дечјих књига, међу којима су и оне, које смо подобили, ја и његова мати, као награде о испитима) — и стојећи ту, пред многобројним шареним корицама, малишан је проводио врло много пријатних тренутака. С почетка, била му је једина забава да догура књиге до краја полице. Сад, пак, већ ради, и рад му се састоји у томе да их подиже са полице и да их премешта: тежак посао, кад су једна уз другу тесно приљубљене, или, кад наиђе на какву потезу књигу. Не чини он то, будите сигурни, да би их читао, јер својим очима још он не гледа праву намену књига. Највеће га књиге парчито привлаче; с топлим муком ставља их на земљу, и кад то учини, онда стане на њих, озго... Књиге су за њега, у ствари, степени: схватање које, у главном, није тако далеко од истине.

...Међу књигама у његовој књијжници има једна књига, коју воли више од свију: то је првенствено његова књига. У њој су слике животиња, међу којима поједине, као што су кокош, коњ, наш мали већ увелико познаје, и неће никад пропустити а да не каже „*пийи*“,

„чак—чак“ (за коња). Никад је неће побркати е другим књигама, сâм иде својој књиџници, и сâм је дохвата с места, на којем ју је пре тога оставио. Последњих дана, исцепао је у њој неколико листова, да би ваљда и тим утврдио над њом своје право својине. Кад је видео лепе слике исцепкане, мало се застидео; отишао је и стао у један угао, гурајући под овоју хаљиницу оцепљена парчета; и, потом, сматрајући, да, у овако јадном стању, оштећена књига нема више никаква посла на овом свету, упутио се корни и бацно ју је сасвим одлучно.

Омиљене игре — Личност дечкова открива се свакога дана све више и више, што се нарочито онака по играма.

Он има већ укус малог, немирног и несташног дечка; врло радо се игра ових игара, у којима мора да троши своју физичку моћ. Ужива да удара предмет о предмет, да баца своју велику лопту, за којом после трчи из све снаге... Какву смо му тек радост причини са овом великом лоптом, кад смо му је дали! Било је то једно вечери, баш кад се спремао да легне; био је необично срећан и задовољан, кад је лопта скакала, и пристао је тек тада да легне да спава, пошто смо лопту привезали за ногу од његове колевке. И, сутра дан, зором нас је пробудио, јер је био дохватно сам своју лопту и њом се почео играти.

По оним забавама и играма које је претпостављао осталима, видело се да ће дечко имати окретац и стрпљив карактер. По читаве часове игра се с простим коцкама и кеглама:

час ређа коцку на коцку, те начини кућу, окружењу кеглама, што ће рећи дрвеним; час их, опет, ређа једну за другом и гура их, звиждућући; то му тада представља железнички воз, а кегле су му том приликом путници. Како је врло стрљив, не буну се никако, кад му се зграда сруши, када се воз растурп, кад му коцке и кегле оду куд која.

Његова је уобразиља, уосталом, тако велика, да се може забављати чим год хоће, ма каквом било стварицом: парченцетом хартије, дугметима, ма каквим другим предметима, који, ни по чем, не личе на играчке. Нарочито, пак, воли своју обућу, чешљеве, и изнад свега кутије које, својим разноликим облицима и својом подобношћу да се отварају и затварају, дају могућности да се изводе многобројне комбинације.

Не треба помислити да Бата вежба само своје руке и ноге. Пошто се сит наплетурао и пађаволпо, тада би мирно сео, да посматра слике; нарочито је волео да посматра децу, која једу колаче, или која играју, прескачући затегнуто уже, или још кад се купају. Уосталом, и писање га толико исто занима, колико год и читање и гледање у књиге и слике; кад се деси у очеву соби за рад, тражи да пише; парченце хартије и писаљка причињавају му превелику радост. У седамнаестом месецу наш „превремен“ интелектуалац воли већ да пише.

Напоследку, код нашег дечка, у кога је не обично нежна душа, наилазимо и на укус, какав постоји код девојчица. Он обожава лутке, које назива „бебама“; он их узима у ручја; грли их, милује им косе, често с то-

лико преданости да им сву косу почупа, и сасвим матерински успављује их, певајући им: „буји, ђаји, буји, ђаји“, не обзирајући се, при том, што их често пута узме патрашке, и што им је глава окренута на ниже.

Раздвајање — Неколико дана, тетка Батина, која је била дошла к нама, необично га је много мазила и чинила му све по вољи. Она је јуче отпутовала својој кући. Више пута ју је Бата већ тражио, нарочито јутрос, кад се пробудио. Како смо му били рекли да је отишла, тражио је два—трипут, да га подигнемо на прозор, надајући се, свакако, да ће је ипак опазити негде тамо, далеко. Био је, такође, уобразио, да се она негде сакрила. Синоћ је, на пример, мислио да се налази у подруму, у који сам обично затварао пса. Па и данас ми се чини, да се он нада да ће је напослетку наћи у оном орману, који је био начинен у зиду наше спаваће собе.

Батин речник (4 пољембра) — Данас је малмашану година и шест месеци од рођења. Употребимо тај дан да на хартији забележимо све речи које је, у ово доба, већ изговарао, јер, доцније, наћи ће и многе друге, те се нећемо моћи наћи.

Разуме већ смисао врло великог броја речи, што му даје могућности, да одсад буде од користи у кући; зна, на пример, да донесе „новине“ кад му их његов отац затражи; или, кад му мати нареди да „затвори“ собна врата. Засад уме да изговори око педесет речи, које, природно је, деформисао на своју руку. Ево листе тих речи:

1) *Лица из његове околине*: *мама*, *тајта*, *еји тајта*, *еја мама* (лепи тата, лепа мама), *бака* (баба, старемајка), *Мина* (Мика, тако му се звао теча), *Зотта* (Зорка, име Батине тетке), *Мања* (Младен, име стричево) *Мазија* (Марија, име служавке);

2) *Називи за јестиво*: *меме* (млеко), *пути* (путер, масло), *саки* (слатко, које је често тражио и добијао), *цеџел* (шећер), *камана* (павлака с млека), *ло* (вода), *таси* (кафа), *шомје* (смокве у слатку), *лембе* (шаргарепа);

3) *Делови тела*: *луџа* (рука), *нона* (нога), *око* (око), *гава* (глава);

4) *Домаће животиње*: *вау-вау* (псето), *пийи* и *коко* (пиле, кокош), *чак-чак* (коњ), *му* (крава), *мјау* (мачка), *свл* (штиглиц);

5) *Предмети при умивању, чешкању и облачењу*: *кеџа* (четка и за чешљање и за четкање), *пийе* (цицело), *пун* (сапун);

6) *Разни предмети*: *ки* (електрична светлост), *дан—дан* (трамвај), *сунџан* (сунце), *бога* (месец), *анђеџо* (звезде). Тачно је правио разлику у пиштању локомотиве и лађе. Писак локомотивин је означавао кратким танким звуком, писак лађин дужим и крупнијим.

7) *Друге речи*: *ла—ла* (нема више), *пеџ* или *жиж* (кад што пече), *ва* (хвала, што је изговарао, било кад што даје или кад што прима), *бум* (кад што падне), *пан* (кад једна ствар удари о другу), *бобо* (кад се убоде, или удари, то га заболи), *а-а* (врло изразита опоматопоја која означава свршавање свакодневне потребе), *мими* (кад је хтео да помиљује, па ма то било и прљавим рукама, какво лице које је волео), *пасис* [(доцније *пазасис*) кад би хтео да брља по хартији или по зиду и намештају, с намером

да пише писмо течи и тетки], *ох* (узвик, који се, изражавајући, према нагласку, сажаљење или гнушање, могао протумачити час речима: „каква несрећа!“, а час речима: „како је то гадно и ружно!“), *мм* (мрморење праћено покретом задовољства да означи како је извршено јело које једе), *уа* (израз дивљења који би био раван речима: „како је то лепо!“, први израз естетичког расуђивања).

Непријатна сцена (10 новембра) -- Кроз неколико дана је татин рођендан. Бата и ја дошли смо на мисао да му тог дана поклонимо притискивач за сто, који би представљао израђена рука његовога малог синућића.

Луче смо, тога ради, отишли једном мајстору, како би се свршио овај посао. Рекли смо Бати: „Сад ћеш да пинеш: метиш руку на сто“. С потпуним поверењем, Бата је ставио своју руку на једну дашчицу. Али, какво изненађење! Док му је један човек снажно држао предњи део руке, да се не би мпцао, док је други на ручицу сипао некакву течност, густу и беличасту. Узалуд смо покушавали, да бисмо га умирили, да га убедимо, да је то *камана*; ова павлака, врло мало привлачна, сама му је собом говорила, да не вреди ништа. Осећање његово постојало је све то непријатније, у колико му је типе, згушњавајући се, све то више стезао прете. Усред силнога његовог плача и великог дерњекања, овај се посао, напослетку, како-тако свршио.

Бата је о овом дапу сачувао врло ружну успомену. Кад га данас запитамо: „Шта су ти јуче радили?“, одмах, љутито, показује своју руку и чисто прекорно узвикује: *ох! ох!* Кад

се пак дода: „А шта је Бата радио?“ тада, сасвим тихо, изговара „хи! хи! хи!, чим би хтео, невесто, да представи свој плач.

Батина рука (20 новембра) — Прошле године, о дану мога рођења, драго моје дете, твоја ме је мама пријатно изненадила, доневши ми твоју слику. Ове године, пала јој је на ум дирљива и дивна мисао, да да да се изради твоја рука. Обрадовао сам се онолико исто, колико и прошле године, јер, као што је слика одејај живих бића, тако се исто, у скулторском раду, налазе живе ознаке тих бића.

Ова мала ручица, израђена од некакве смесе, која подсећа бојом на слонову кост, права је мала ручица мога драгог сичића; на овој малој ручици познају се јасно најмање ситнице: рупице, превојни претију, па чак се види и она танка кожица, која везује покат с претом.

Пре но што си се и родио, мило моје дете, сањао сам о оном дану, када ћеш ти, седећи ми на крилу, метнути своје мале ручице на сто, за којим радим. Сад ће, пак, твоја рука бити ту непрекидно, преда мном, пред мојим очима. Порашћеш; твоји нежни и мали прстићи издужиће се и одебљаће, с годинама, али, ја ћу имати увек пред собом утврђену, у нежној пролазности, твоју малу ручицу, ручицу свог милог детенцета, из које су излетели први твоји пољупци и прва твоја миловања.

Изешноси — Наш мали изешко веома воли чоколаду и бисквит. Чим се пред њим покаже ма једна од ових двоју ствари, ње-

гово се лице развуче у пријатан, блажен осмех. Нарочито, кад погледа на чоколаду, четрири су рочи увек биле тесно везане једна с другом, и он би их брзо изговорио као оно кад се спуштају зрна на бројаницама: „*ладе, Мина, иде, кући*“, што је требало да значи: „Волим чоколаду, и хтео бих да ми је дате као што ради теча *Мина*, кад је овде, или као што, ради *бака*, кад ме изведе у шетњу. Немојте рећи да нема, као што често радите; знам ја врло добро да је увек има код бакалина“.

Бакалницу и бакалина Бата је запамтио и сматра, нарочито, бакалина за врло добра и изредна човека, јер он је, по његову схватању, тако створен, да никад не одбија чоколаду малој деци, под простом погодбом, да му се, у размену за њу, да нешто новаца. За Бату, новац за сад нема никакве друге употребе ни значаја. Чим уђе у бакалницу, иде право тезги, спусти свој новац на њу и изговара: „*ладе, ладе*“, при чем другом руком показује на полицу, на којој је стојала чоколада.

Воља — Батина воља почиње да чвршћа. Од неколико дана његов се речник обогатио једним новим изразом: „*аја*“, који означавање: „*нећу*“. Кад Господин неће да уради оно, што му се тражи, да, на пример, да пољубац, или, пак, кад не пристаје да га метнемо да спава, тада нам то даје на знање речима: „*аја, аја*“. И — ствар посве чудновата — ове слокове изговара сасвим мирно, вртећи главом у знак непристајања, што јасно пречитава вољу, која већ господари сама собом.

Дешава му се, кадшто, да их такође изговара притворно и на силу, плачући и лупајући ногама; тада настане права сцена и Бата добије неколико привидних удараца, што га, напоследку, умири.

Да се забележи једно размишљање — Јутрос је Бата приметио да су му на ципелицама подерани ђоновн; донео их је својој мами и показујући их, рекао јој тужним гласом: „Ох! *пййе бобо, пййе бобо*“ (ципеле су поцепане, те га боле ноге, кад трчи).

Тајна долази кући — Чим чује моје кораке у дворишту, Бата се силно обрадује, и стане га читава цика. Тек што отворим врата од уласка, потрчи к мени, са испруженим рукама, вичући: „*тајна, тајна!*“. Али, довољно је тада да примети у мојим рукама штап, кишобран, или какав завежљај, па да се његова пажња одврати од мене, и да одмах престане оно његово плаховито одушевљење: „*пай*“, „*амбунй*“, или „*дон'о*“ рећи ће тада, и с тим је све свршено. Разуме се, да тада ја нисам ништа више у његовим очима... О, како си нестална, мала душење мога Бате!

Јушарњи призор — Бата, прави зоран, буди се, обично, пре нас. Подиже се у својој колевци и гледа да ли нас двоје још спавамо. У том случају, поново се спусти у колевку, и испружи се колики је дуг. Дешава се, покадшто, да смо нас двоје већ будни, али, како бисмо хтели да продужимо одмарање, то се правимо да спавамо; тада морамо да пазимо да не мрднемо, јер и најмањи покрет би

нас одао : парочито смо још морали затворити очи или жмурити, како бисмо могли посматрати малишана шта ради. Он, пак, и не сумњајући да га родитељи обмањују, сматрао је да треба да поштује њихов сав, бар привремено. Али, и то његово поверење и поштовање према нама, не би дуго трајало. Мало времена после тога, поново се подигне, и гледа око себе. Овога пута постаје одважнији и дрскији, и не устеже се више, ако му се само учини потребно, да повуче своју маму за косе. Потом, прикушавши сву своју снагу, пређе преко колевке, и, као каква лопта, одједном се створи у нашој постељи.

Божих — „Онако као што чине сваке године, — са коврцавом косом, голих ножица — мала свежа дечица — дошла су пред ошаклију“ (*Rosamonde Rostand*). — Први пут је ове године Бата, уочи Божића, оставио своје ципелице поред ошаклије.

Синоћ, пре но што је легао, пекупио је на гомилу осам ципелица. Поређати свих осам „*пипа*“, било је за њега веома забавно и занимљиво. И јутрос, кад се пробудио, каква радост! Замислите само: у свакој је ципелици била понека стварчица. У свом уехићењу није се усудио да пружи ручицу; и кад је, напослетку, дошавши к себи, и прибравши се, хтео да дохвати играчке, па „*ладе*“ па „*бон-бон*“ ипак се није умео определити коју ципелицу прво да узме. Ох! дивних тренутака које је провео овог јутра поред своје: „*еја мама*“, „*еи пипа*“ усред неизмерног блага.

Овај Божић је, свакако, био за Бату један од најлепших и најрадоснијих дана у његовом, истини, засад још кратком, животу. Тај

не дан такође остати и у нашој успомени као један од најнежнијих. Уочи Божића, нас двоје, имали смо врло лепих тренутака, док смо ређали играчке по цинелицама. И наивна и искрена радост Батина, коју је јутрос показао, његово задовољство и срећа што живи, обадвоје нас је дубоко потресла.

Кад буде велики и одрастао, нећемо га никако лагати; нећемо му ни говорити о чудима; нећемо узбуђивати његову уобразиљу, причајући му невероватне приче; рећи ћемо му, сасвим искрено, праву истину... Но, све дотле, док је овако мали и млад, не видимо никакве невоље да се послужимо и користимо постепеном традицијом, која даје очевима и матерама прилике да што више маже малишане, које тако силно воле...

Рад и игра — Философи су имали право, што су рекли: да је игра код детета често припрема за озбиљан живот. И Бата је сад на путу да научи разнолике употребе својих удова; по ово је забављање, већином, просто вежбање; већ одавна се вежба да дохвати предмете са сваке стране, а сад се, пак, навикава, да их баца; исто тако, пошто је научио да корача, покушава да дигне те једну те другу ногу, и да се пење.

Покушај васпијања — Бата већ има појма о свом понашању. Зна, из искуства, да велики, који су око њега, нису увек расположени да му, одмах и неодетупно, испуне све што хоће. Пређе, док је био још сасвим малим дечком, од осам месеци, кад би што испустио из руку, на пример какву играчку, те би она пала на

земљу, тражио је, уз највеће дерњакање, да му је одмах дохвате и додаду. Осетио је и увидео је сад, да му тај метод више не помаже, и, да би добио што од тате или маме, да му је ваљало, пре свега, показати се да је стрпљив и уљудан. Ако хоће да добије парче чоколаде, бисквита, шећера, не тражи то више плачући, већ се осмехује и готово певајући изговара : „ла-де, ма---ма---“ док му она, разнеживши се на овакву молбу његову, напо-сметку не да што тражи.

Зна, уопште, да често пута тражи и оно, што је немогућно учинити му, и тада, великодушно, споси, кад га одбијемо и не дамо му што ниште. Ако му се, кад затражи „*пу-ти*“, рекне „да још није време“, не протестује, али тада меланхоличним погледом погледа на часовник.

Данас је дао доказа своме стрпљењу, што, ме је веома изненадило. После ручка, по утврђеном обичају, мало је проспавао. Кад се пробудио, видећни да се одмах не одзивамо на његов позив, био је дохватно, не излазећи из колевке, с маторног асталчета, једну књигу. И кад сам ја ушао у собу, затекао сам га где седи у колевци и посматра слике у оној књизи.

Ваља напоменути да сам га научио да воли своју колевку и да сматра тренутак, кад иде на спавање, као врло пријатан. На тај начин, увече, никад нисмо имали с њим ниједне непријатне сцене, кад је ваљало да спава. Рекли бисмо му : „ајде, доте, да *сп*ава, тако је лепо“, и тада би он, сасвим мирно, пустио да га пресвучемо за спавање, и кад

би већ био у својој постели, тада би узвикнуо „ах“, што је било знак правог задовољства.

Окрејљење — Како је занимљиво гонити на игру дете, које волимо! Време, које се употреби на такво разгађење и увесељавање, није, никако, изгубљено време. У његовој наивној, простосердачној, готово запањеној, радости, добија се најслађа и најпријатнија награда.

Колико је већ игра измислио за Бату његов тата! С малим дрвцима, или старим картама подизали смо трошне зграде и куће: Бата се чисто поносно и радосно клицао, видећи како се оне одржавају, ма да су биле прилично високе, или би се привидно изненадио, кад би видео, како их одједном нестаје, како се руше... Од старих новина градили смо огромне шепице или мале лађице, јер треба — и тако је ломљива веза између генерација — да игре којима смо се и ми забављали у младости, да те игре занимају и нашег малишана... Тањким ножем, који није био заострен, градили смо од поморацкине коре разне човечје фигуре: било их је свих размера и свих могућних облика; Бата је био сав ускићен, што их је могао ређати по столу и то по величини, од „тате“ гиганта до последње мајунске „бебице“.

Увече, опет, изводили смо на зиду многобројне слике помоћу сенки од наших руку; и Бата је, узалуд, покушавао да ухвати те слике, којих је врло брзо нестајало. Што ни сам сликар, па да на платно ставим његову дивну слику када, стојећи поред зида, подигне ручице изнад главе, и њима, тапшући по зиду, хвата слику! Како леп предмет за сликареву кичицу!

Напредовање у говору (17 фебруара) — Напредовање Батино у говору све је очигледније. Сваког дана научи нових речи, које изговара скоро тачно. Нема већ ниједног дела његовога тела, који не би знао показати, ни једно јело којим га хранимо, а да му не зна имена. Такође зна да је „мали“ (мали), или „гадан“ (ружан), према томе да ли су њим били задовољни или незадовољни, ако је случајно учинио какву озбиљнију погрешку. Кад једе оно што му се свиђа, своје задовољство изражава речима „*(л)ејо*“, увече кад већ хоће у постељу тражи од маме или тате „*ло и цецела*“ (воде и шећера); поздравља и оне који долазе и оне који одлазе речју „*дан*“.

Но, међу изразима, које употребљава, има их и таквих који су прилично извртнути; кутија с паличкима је „*амјуџи*“; кад се завуче под сто каже „*унџалали*“; а шећер који је доскора, звао, *цецел*, сад је почео звати „*цукери*“ (свакако зато, што га је тако, од мила, звала једна његова тетка)... Ове промене, у дејечем језику, свакако су врло занимљиве. Но, родитељи не раде наметно, кад те речи тако извртоперене и сами присвајају и употребљавају у свом разговору са сасвим малом децом. Родитељи мисле да ће их деца тако лакше разумети, док деца, у ствари (с тим сам толико пута правно покушаје), која изврћу и деформишу речи, кад их изговарају, те исте речи врло добро разумеју, кад су оне правилно изговорене. Има и таквих родитеља, који, под изговором да их њихова деца боље разумеју, сами иду на руку овој неупутности и невештини, и изговарају пред децом опакожане речи, чекајући да им ова подражавају.

Овако поступање врло је погодно да задржи напредовање дечје интелигенције.

Бата је обогатио свој речник не само именицама, придевима за каквоћу и глаголима, већ — не употребљавајући их истина у свом говору — појми и смисао многих других речи, које се употребљавају у говору, појми значење при својних заменица и предлога. Тако, на пример, кад се тражи од њега да допуни реченице оваквог облика: „Бата је злато *његове*... и сунце *његовога*...“ ретко се кад превари да не рекне у првом случају *маме*, а у другом *тајте*, или, ако се и деси да погрешни, то се дешава само онда, кад га то зашитамо, кад је заузет каквом игром. Исто тако, неодступно зна да у води живе рибе, а да је *на* води брод, који је он означавао звуком у-у-у.

Но, у његовим непрекидним напорима да веже идеје, још се боље читује његово напредовање. Сам он, у свом непрекидном торокању, изговори масу речи, између којих је врло лако васпоставити логичну везу. И онако исто, као што се, без по муке, може васпоставити, запажајући његове речи, природна веза у његовим мислима, исто је тако и он подобан да прати приче које му причамо и да завршава појединим речима недовршено реченице.

Уздуђење — Синоћ је Бата, сасвим несмотрено, утрчао у једну мрачну одају, ударио о врата и пао. Служавка, која је била пошла за њим, не видећи да се диже, и не чујући да плаче, помислила је да се озбиљно повредио и да је, вероватно, онесвеснуо. Оберучке је подигла Бату с пода, ударила у врисак; кад је стигла до нас, сва је дрхтала. До-

копам дете из њезиних руку, и, сам, веома узбуђен, донесем га па светлост. У Бате су биле отворене очи и... на лицу му се није видела никаква озледа. Није се ни на што жално... јер му се ништа није ни десило. Једино, што се био преплашио од цикања и плача служавкиња.

И нас двоје били смо веома потресени од страха... Рећи само родитељима: да им се допоси онесвесело дете! Са ове једине помисли, нас двоје и сад смо дрхтали, и Бата је имао да поднесе пљусак наших нежних пољубаца.

Далеко од нас — Први пут нам је Бата, од како постоји, причинио тугу.

О ускршњем распуству, како смо смерали да учинимо дужи пут, оставимо Бату код мојих родитеља. Оставили смо га тешка срца: сем тога што смо се са оправдавом тугом раставили од њега, питали смо се, с прилично узнемирености, да ли ће се моћи свикнути да буде без нас и да ли нас неће тражити, плачући и тугујући.

Каква илузија! Из писама, која смо од мојих добијали, убрзо смо се уверили, да је Бата увек весео, да никад не тражи свога тату и своју маму, задовољавајући се, кад му се говори о њима, да тада подигне ручицу и да узвикне, сасвим равнодушно: *чак-чак, ууу, фију* (чим је хтео рећи да смо некуд отпутовали). И тако, ми, који смо сматрали да смо за њево и сва, нисмо имали никаква нарочита значаја и места у његову животу. И да нам се на путу, случајно, десила каква несрећа, ми који смо, од његова рођења, само за њега живели, ми који смо своју будућност у њему

гледали, нас је, ето, могло нестати, па, ипак, да он тај нестатак и не осети; не би сузе пустио и убрзо би заборавио наша лица. И помисао на ово довољна је била да нас растужи.

Па, ипак, драго наше дете, не можемо ти замерити, ти си још тако мали и тако млад; да ли ти, уопште, и знаш шта је то „одеутност“? А сем тога, кад си нас сагледао, при нашем повратку, твоје је лице било озарено искреном и правом радошћу: у твојем је осмеху било толико силне љубави, да смо убрзо заборавили твоју равнодушност из прошлих дана. Чисто би рекао човек да си појмио да си нам причињавао тугу и жалост; и твоја мала душица радосно је полетела к нама, обиснуо си о врат најпре мами, а затим тати, непрекидно вичући: *еја мама, еји тата, еји, еја...* тако ватрено да се то чинило као одговор на наше двоумљење, и кад те је, затим, твоја мама метнула на крило, ти си јој прислонио главу на груди, и тепао јој: *мала мама, мала мама*, милујући је руком по коси и по глави.

Бајинице навике — Интересантно је посматрати до ког степена дете ради многе ствари по тачно утврђеном реду.

На сваком месту, на ком проводи свој живот, Бата има, понеку нарочито омиљену, забаву: истина је, да је његова особита наклоност покашито варирала од недеље до недеље. Исто тако, имао је означен програм за разне моменте преко дана; свака игра имала је своје време, свакад једно и исто. И, шта више, сваки посао требао је бити испуњен тачно по обредима.

На пример, сваког вечера морао му је његов тата донети пред спавање шећера и воде; ни из чије руке није хтео то примити: тата је, уосталом, требало да испуни више формалности: требало је тати да примакне своју столицу Батиној постељи; ако би остао стојећи, Бата не би хтео узети ни шећер ни воду; тако исто, при овој операцији, требало се увек служити једном истом капчицом; задовољство Батино, уосталом, не би било потпуно, ако му се не би донело још једно парче шећера, кад би оно прво појео; ово друго парче морала је донети мама.

Нарочито, пак, требало је пазити, да му се за столом не метне каква друга чаша, до она коју је обично имао; тако исто није хтео јести ни из којег другог тањира, до из оног, на који је већ био свикао. Такав је био силан његов инстинкт према рутини, да ни за што на свету није хтео сести, на ма колика га потреба гонила, на други какав суд до на онај, на који се такође већ био навикао.

Идеје и појмови — Бата већ сигурно има појма о броју: кад му се да једно парче чоколаде или један бисквит, зна тада да тражи *двојицу* (т. ј. још једно парче), и кад изгуби какав предмет, којим се забављао, брзо запази да му тај предмет недостаје и тражи да му га нађу.

Но, изгледа да још нема тачну идеју о количини. Дамо ли му једно парче шећера, тражи још једно; али, ако тада пребијемо оно прво парче на двоје и пружимо му два парчета, задовољне се. Исто тако, ако му се у тањир нагне много или мало кувана воћа,

њему је свеједно : главно је, да му се увек да, кадгод затражи.

Тако исто нема осећаја о времену, пошто, да би се могло измерити време, треба се сећати, а дете потпуно зането и апсорбовано савременошћу, само собом не изазива прошлост. И ту можда лежи тајна његове спољашње равнодушности у погледу лица. Када смо, о распусту, оставили Бату неколико дана без нас, није умео себи створити слику, да је то дуго трајало. Знао је само да смо отишли, од кад и колико ћемо остати? То, у његовим очима, није имало никаква значаја.

Мали ласкавац — Бата већ познаје и врло лепо практикује вештину да се допадне. Не само да уме, — као и сва деца, да би добио оно што хоће, — да се покаже што умиљатији, и да нам објасне о врат тепајући нам; „*мали тајта*“ „*мала мама*“, већ је запазио да смо нас двоје врло осетљиви према извесним речима и према извесном наглашавању његову и мали обешњака, ласкавац, успева да нам увек погоди слабу жицу. Тога ради, да би разнежио свога оца, и да би га придобио за све своје прохтеве, вешто је смислио да га зове: „*тајтице*“. И, како је запазио, да његова мати воли да слуша, кад се око ње умиљава, постарао се, свакипут, кадгод би хтео да је измири са својим прохтевима и жељама, да је више „*ма-мице*“, отежући сваки слог, да би, ваљда, пазнао колико уноси сладости у целу ову реч.

И за своју баку, течу, тетку и стрица, и за све њих је већ почео употребљавати диминутиве: *бакица, Миница, Зоџила, Мањица.*

Буђење уобразиље — Бата често пута седне на једну корпу и дохвати у руке свој пешир канут или друге какве предмете.

„Шта то радиш, „Бато?“ запита га мати.

— „*Баџа*, ууу, (Бата је на лађи, путује као што је већ једном и било).

„Куда ћеш?“

— „*(Да)леко, (да)леко*“.

„Кога ћеш тамо наћи?“

— „*Мину и Зоџу*.“

„Збогом, душо, збогом, чедо моје!“

— „*(До ви)ђења.... (до ви)ђења*“

— „Ох, Бата је отпутовао!“

И тада се мати прави као да плаче, а он се, међутим, у глас смеје.

Први најори памћења — Бата већ зна и неке песме; но, кад кажем „зна“, тим разумем да уме само да заврши некеку строфу. Тако, на пример, кад му његова мама пева.

„Ћиха, ђиха, четири ноге

Све четири...“

Бата дода „*куџе*“ (круте)

„Ћиха, ђиха

„Бата иде на далеке „*џуџе*“; —

„Седло му је од „*мазасе*“ (марамо),

„Узде од „*амџаџа*“ (канапа);

„А бич му је од татиног пребџеног „*џаџа*“ (штапа).

Тако је било и с другим песмама: „Радом иде Србину у војнике“, „Деду, толеду, четири гуске на меду“.

Ни мама ни ја нисмо никако имали намере да научимо Вату ни овим ни другим песмама; сам их је, унеколико, запамтио, слушајући нас, кад му их певамо. И право да кажем, пре-

неразго сам се, кад сам чуо, да зна завршетке mnogim стихovima.

Историја с ноћним судом — Бата је јутрос већ као одрастао дечко тражио од своје мајке „а, а“... (rekli смо већ да је ово код Бате значило свршавање свакодневне потребе)... Као што се понекипут дешавало, тако су га и данас заборавили на ову његову послу. После неког времена, кад му се досадило да и даље безбрижно седи, Бата се, — како му је мама била окренула леђа, заузета неким другим словима — беппе подигао сам. И како му се мати тек изненадила, кад је видела Бату где стоји поред суда, показујући претом парче хартије, које је на дну лежало. Мама се у почетку обрадовала овој прераној досетљивости свога сина, али кад се хтела уверити, како је цела ствар свршена, тада је тек видела шта се догодило: Бата је просто подражавао оном што се сваки дан с њим радило, не појимајући значаја свему томе; изгледала му је формалност бацити у суд парче хартије после свршеног посла.

Пријатан празник (4 маја 1910) — Данас је Бата напунио две године од рођења. Кад се пробудио, и мама и тата грлили су га и љубили страсније по обично; обоје су готово једногласно узвикивали: „Живео Бата! живео Бата!“ и малишан је био веома осетљив према оваком изливу наше љубави. Као год и о прошлогодњишем рођендану, тата је и о овом допео киту љубичица и белих уцветаних ружа. Бата је нарочито волео: „љубиле“ (тако је звао љубичице по имену своје тетке и једне рођаке љубице; разликовао их је по узрасту и тетку

је звао, зато што је била мања „мала Љубила“ а ону другу „велика Љубила“.

Његов теча *Мина* купио му је дрвеног коња; тетка *Зоиџа* купила му је опет мали добош. И овога дана, по вечери, могао се у најној кући посматрати диван приказ: мама је ишла напред, ударајући маљницама по добошу; Бата ју је држао за сукњу, корачајући за њом, устоице, с великим шепиром, који је био начињен од хартије; за Батом, ишао је његов тата, јашући на штапу, и вукући онога дрвеног коња.

Бата је добио још и других поклона: добио је дивну велику слику, да њом украси зид над својом постељом, затим две три књижице са извреним илустрацијама, којима ће обогатити своју књижницу, коју смо му већ почели припремати, затим још једну кутију с коцкама, које се слажу и ређају једна поред друге, те дају разне слике, и, напоследку, једну малу једрилицу. Још раније, били смо се нас двоје споразумели, да не купујемо Бати играчке које би га могле задахнути вољом према авантурама и према рату и боју, али, и против наше одлуке, сад је он већ имао што му треба и за сувоземни и за поморски рат.

Бата се обрадовао и био је веома уехићен свима овим поклонима; али, чему је нарочиту пажњу поклонио, било је једно јело, које је јео и овога вечера о свом рођендану, — омлет.

...С нашим најлепшим и најнежнијим жељама, прими, мило наше дете, наша најусрднија честитања за твоју памет и твоју вредноћу, којима си умео испунити другу годину свога битисања. Ход и говор одузели су ти највећи и најлепши део свега твог вре-

мена. Нама, који смо, тачно из дана у дан, пратили све твоје напредовање, изгледало је да је оно покадшто и сувише споро; јер, природа корача унапред неосетно. Али, кад се о свему овом дубље размисли, каква брзина у овом напредовању и развијању које је, од детенцета готово без душе, од детенцета, које је било непрекидни терет својој мајци, створило малог, немирног и живог дечка, какав си нам ти сад!

Мати твоја, изгледа, да, понекипут, жали за „лутком“, што си ти доскора био. У оно доба, више си јој припадао, зависно си потпуно од ње. Истину говорећи, сваки напредак, који дете оствари од свога рођења, сваки тај напредак помало га удаљује од његове мајке: на првом месту, дете јој се откачи од њезиних груди, кад га одбије од сисе; потом, не тражи јој више својом ручицом њезину руку, кад почне само да иде; и, у колико постаје подобније да га разумеју, у колико постаје подобније да изрази своје жеље и да истави своје опирање, у толико се све више и више одваја од ње. Међутим, треба јој се свихћи на ову идеју, убеђујући саму себе, да се, и ако попуштају физичке везе између мајке и њезина детета, с годинама, развијају моралне везе, које су многобројније и моћније од првих.

У души својој и у срцу своме, твоја је мати, мали мој, уосталом, усхићена, што види да се све то веома појављује твоја личност, и што види да се развијају, редом једна по једна — каогод лепи цветови који се лагано расцветавају — драгоцене подобности и особине твоје душе. И нарочито још, обоје се радујемо, што немамо више поред себе оно мало слабо створење, какво си ти био доскора,

без одбране против зла, немоћно да каже шта хоће, немоћно да каже кад га и шта га боли. Сад, пак, имамо тачан утисак и осећај да нас је „троје“ у кући.

Но, и ако нам Бата, развијајући се пред нашим очима, прибавља сваким даном све то већу срећу, ипак осећамо да нам је такође почела поведати се и расти и паша одговорност. Треба нам већ помишљати и на његово васпитање. У овим годинама, васпитати једно дете, значи, у самој ствари, усадити му добре и здраве навике, користећи се нарочито двогубошћу његова карактера: тежњом да подражава и нагоном према рутини. Хоћете ли да га учините добрим? Сасвим просто треба да постигнете да једном учини оно што бисте желели да видите да оно ради, и зарад тога, почните сами да то и тако радите. Такође се може користити и извесним погрешкама детњим у погледу његовога моралног васпитања. Оно је нестално: користите се тим, да му одвратите пажњу од онога, што оно изгледа да хоће да уради против свог интереса, или против вашег спокојства. Дете је лаковерно: не користите се овом лаковерношћу да му обмањујете дух; по, напротив, послужите се том лаковерношћу да му унапред натурите идеју да испуни оно, што желите и тражите да испуни.

Напоследку, важна је ствар да се не попусти његовим ђудима. Власт, коју ће доцније имати родитељи, зависи, можда, од њихова држања према првим појавама дечје воље: ако му дате прилике да дође до убеђења да оно може, на прост свој захтев или дерњакањем и плачем, добити од вас све оно што хоће,

самим тим припремате себи, својом слабошћу, несношљиву и стидну тиранију. Тога ради, Бато мој, понекад те твоја мама и твој тата метну у собни угао, или те пак затворе у какву одају, у којој нема никог. Требало је да прође нешто времена, па да осетиш да је то казна; у почетку, како си могао отуд изићи, кад си хтео, и сам си одлазио, било у угао, било у ону одају. Но, мало по мало, запазио си да је глас у твојих родитеља љутит, да су тобом незадовољни свакипут, кадгод те на овај начин казне и тако сад, кадгод искусни последице своје непослушности, молиш својим умилним, плачним гласом: „*ойо-џи мама, ойо-џи тата, он* (тако је Бата себе звао) *је добал*“.

Опрости ми, дете моје, што сам о твом рођендану тако озбиљно расправљао питања из морала и педагогије. Доцније, разумећеш, када будеш читао стране у овој књизи, да се с највећим радостима у животу мешају врло озбиљне мисли. Очекујући то време, оди прво да те пољубим; а потом се одмах окрени својим играчкама веселе и задовољне душе.

ТРЕЋА ГОДИНА

ТРЕЋА ГОДИНА

Јутарње навике — Сваког јутра, Бата је сад уобичајно, да доврши своје спавање поред нас, у нашој постељи. Чим га јутарња светлост, пробијајући се мало по мало у собу, у пола пробуди, тада се извуче из своје постеље, дође к нама, потражи згодно место, и, ту, поново заспи. Потом, кад се опет пробуди, полако се спусти с постеље на земљу, и, кад буде на поду, тада отпочиње своју јутарњу шетњу. Како му је кошуља, у којој спава, дугачка и широка, те му се уплиће око ногу, то су му кораци, при овој шетњи, врло ситни. Задовољство је гледати га, како каска по поду, чистећи по њему прашину својом дугом кошуљицом.

Прекинути сан — Ноћас се Бата пробудио из сна, скочивши из постеље, и вичући : „*Бата боји, пан, пан*“ (Бата се боји, јер је у двориништу нешто треснуло). Ветар је беснео, и обарао штогод је могао... Тада, да би га поново успавала, мати га је узела к себи и причала му ову причу : „Ти знаш Ануку (тако је Бата звао једну своју рођаку, која се звала Анђа)... она је рекла једнога дана, да се плаши... зато што је нешто треснуло ...пан, пан... Њезина је мама отишла да види шта се десило, шта је

треснуло...: то је био Бижа (псето) који је преврнуо некакву столицу... Ти знаш Бижу... у њега су мале уши... кратке ноге..., дебео је..., сав је црн..."

И овога пута, причање мамино није измакло ни за речницу даље, јер, при последњим речима, и Бата и Батина мама беху већ поново заспали.

Пада киша! — Бата не воли кишу: кад „*ло плус, плус*“ — како он назива падање кише — не може да иде у двориште, нити тамо да гради куће од песка; а потом, недавно га је, при једној шетњи, изненадила бура, и утисак од хладних кишних капљица, које су га оквасиле по врату и по рукама, остао је за њ непријатна успомена.

Јуче је падала плаха киша, док је тата још био у школи. Бата ме је потражио, и био је сав узнемирен: „*Ох! плус, ло плус, тајта*“ (Ох, пада киша; пада киша, вода ће оквасити тату). Умирили смо га, рекавши му да тата има кишобран. Но, тренутак после тога, чух, како Бата, у предсобљу, очајно вришти. Сав уплакан, и тресући се од страха, Бата је стајао пред очевим кишобраном, који је био на одређеном му месту: „*Тајта нема албунџ* (кишобран), *ло плус, тајта*“.

Дуго ми је требало да га смирим и утешим, али, ипак, развеселио се тек онда, кад је видео, да му се његов татица вратио жив и здрав кући.

Мала слабост — Како су наишле велике врућине, то се Бата осетио нешто мало нелагодно, и, тога ради, мислили смо, да ће нај-

боље бити да обратимо пажњу на храну и да га подвргнемо дијети. Он, за кога је највеће уживање било да преко дана поједе по које парче „ладе“, „бикити“, „пуйи“ и „коко“ сад, преко целог дана, није ништа друго добијао до помало топле воде и помало млека. Од овакве хране стомак му је остао потпуно празан, и, сутрадан, чим се пробудио, викао је да је гладан. Јер, овај мали добричина, био је потпуно свестан о елементарним осећајима глади и жеђи.

У почетку ове нелагодности, Бата, осећајући и видећи да га још више мазимо но обично, са задовољством је често понављао „он је болан“, што је требало разумети: ја сам болестан. Но, како смо још неколико дана остали веома строги и доследни у погледу његове хране, понављајући му — кадгод би нам после недовољног оброка тражио да једе — „да му ништа не можемо дати зато што је болестан“, он је, напослетку, дошао до закључка да је болест донета много мање пријатна ствар, но што је испрва мислио; и сад непрекидно протестује против нашег нарочитог одбијања, и виче „није он болан, није болан“, што је требало да значи: Бата је здрав, дајте му да једе.

Омиљене књиге — Једном смо већ утврдили да Бата воли књиге; воли да из њих чита, посматрајући слике. Између књига, у његовој књижници, три су књиге, којима нарочито указује своју пажњу. Зна сам себи да их донесо и да их узме кад коју хоће, али како им не зна наслова, то их означава на свој начин, означава их управо према садржини. Једна је књига са „животињама“: у њој су донета

биле насликане све животиње ; друга је била књига с „бебама“: готово на свакој њезици страни била су насликана деца. Али зашто је трећу књигу звао: „чикина“ књига? Узалуд смо се почели о томе питати, кад једнога дана, Бата, показујући нам на корицама насликаног морнара, рече: „чика“... Сад нам је ствар јасна : Бата меша униформе; за њега су обичан морнар и један потпуковник, који је долазио к нама у кућу, и кога је Бата звао „чика“, људи који личе један на другог, пошто се не облаче као остали свет...

• Испричали смо ово нашем пријатељу, који је био веома задовољан, што га је наш синчић запамтио, и што га је издвојио од осталих... Изгледало је, чак, да му ово донекле и ласка.

Батинo експериментисање — Мама је била купила две мале боце мириса. Овај мали наш обешењак смислио је да ће бити врло интересантно, да се сакрије и да, тако сакривен, приступи упоредном испитивању, који је мирис бољи. Доиста се сакрио, отворио је обе боцице, једну за другом, и обе их испразнио, сипајући, кап по кап, по коси и на своје одело.

Мама се пренеразила, видећи шта јој је син урадио, изгрдила га је и запретила му да то никад више не чини. Бата је целе недеље мирисао.

Чудноватио проширење осећаја — Кад Бата хоће да подигне какав тежак предмет, зна врло добро да каже да је то „тешко“ ; но, за њега, у ствари, ова реч не значи специјално терет; он том речју пре, уопште, означава тешкоћу

или немогућност да постигне оно што жели. И тога ради, јутрос, не могући руком домаћити једну ствар, која је била високо подигнута, рекао је да је то тепко.

Усрдност — Мало час чух Бату како плаче у својој постељи. Помислио сам да се није умокрио или тако што, и одмах одем да видим шта је. Био је подигао главу, очи су му биле полуотворене, види се да се још није био потпуно пробудио. Загрлио сам га и пољубио и хтео сам, и овом приликом, да му поставим питање, на које ми је одговор тако годно: „Волиш ли, сине, тату“? — И ако је био полусањив, одговорно ми је уобичајеном фразом „*воли до анђеџа*“; потом, спутивши главу на узглавник, поново је заспао.

✓ *Строга казна* — Бата, који ништа није остављао на миру, почео је бити врло непослушан. Како га је назвала једна девојчица, која га је чувала, кад је у дворишту, био је права „штеточина“.

Право му је задовољство било да кида цвеће по врту, а такође и плодове који су тек почели да сазревају. Због овога несташлука био је прекорен толико пута до сад. Но, и поред свега тога, мало пре је покидао све зелене крушке, које је само могао дохватити. Кад му је тата видео шта је његов син испословао, веома се наљутио; мати, пак, која је наишла, кад је Бата био грђен, узела је, сасвим просто, свога несташка у наручје, однела га у собу, свукла га и метнула у постељу да спава. И тако, у четири сахати по подне, поред сунштених завеса, Бати је било наређено

да спава. Како је тада плакао, протестовао, викао: „Он воли *тајџу*; он воли маму; неће више (неће више); *бице паметан* (биће памотан); *ојоџи* (опрости) *тајџа*“.

Бата, уосталом, није дуго издржавао ову казну. Остао је у постељи свега десет-петнаест минута. Но, утисак од ове казне био је тако силан, да ће га, свакако, спречити да не падне у исту погрешку, бар за недељу две дана.

Брбљање — Како је Бата брбљив! Непрекидно нам говори кад је с нама, а кад је сâм, разговара сâм са собом. Јутрос се играо у трпезарији. Из одаје, у којој смо нас двоје седели, и на којој смо намерно оставили отворена врата, слушали смо, како ћерета и брбља. Сви данашњи догађаји као и они од јучерашњег дана, све је то ишло једно за другим у његову говору: „*Тајџа дон’о, тајџа дон’о бикиџ*, *ладе* (тата је донео бисквита и чоколаде); „*тоџ... бум, бум*“ (у очи овога дана, као народног празника пуцало се из топова, и Бата је тај пуцањ чуо); „*мама да бон-бон*“... С времена на време такође непрекидно понавља један или два неразумљива слога, чији му се звук свиђа. Покадшто прекине своје брбљање; тада снажно удари каквим дрветом о сто или о столицу. Потом наставља монолог, несређен и у невезаним речима: „*Бум... тоџ... бикиџ бон-бон... бум... мама... бум... тајџа*“. Свакако, сине мој, потребно ти је да научиш да поставиш мало више реда у својим монолозима.

Батин нагласак — Увек сам мислио да деца, која почињу да говоре, усвајају, сасвим просто, нагласак оних лица која их окружа-

вају. Али, откуда је то, да је у Бате био, у појединим речима, некакав сасвим друкчији нагласак.

Има речи које изговара врло добро, уносећи у њих афектирање, у чем се огледа утицај материног поучавања. Има опет других, које изговара оним најизразитијим јужњачким нагласком. Никад није од нас чуо да се тако наглашавају поједине речи, а, међутим, до данас се није чак дружио ни са каквом децом, те да је могао од њих то примити.

Што је и овај нагласак унео у свој речник, то није никако проста последица какве заразе. Треба пре примити да нагласак лебди око нас и да се он, у неку руку, удише с ваздухом наше земље.

Инвентар — Бата има две врсте играчака: једне скупопене, које му се не остављају непрекидно у рукама и на домаћају, и друге, које су, тако рећи, без икакве вредности, које су стално у употреби и увек пред њим. Ове последње обично стрпа све у једну корпу од новог прућа, коју вуче за собом по свима одајама.

Чим стигне до места, које му се учини zgodним, одмах почне распакивање. Једном сам био љубопитљив, и хтео сам да направим инвентар свих тих ствари. Ево шта сам све ту нашао: кегле разних величина, две три коцке, потпуно без боје, заклопце од кутија, кутије без заклопаца, калеме с копцима и без копаца, једну црвено обојену рибу од хартије, половину лабуда од целулоида, делове лутака, љуске од лепника, један рбањак напуњен шљунком, парчета дрвета и једно парче гвозђета, ра-

зне друге ствари којима би било врло тешко одредити име, и какве су биле, док су биле нове.

Ова је корпа, једном речју, била право збориште, на којем се скупљали остаци старих играчака и сви они ситни и незначајни предмети, на које би Бата наишао, и које би, промењујући им природну намену, претворио у играчке простом одлуком своје фантазије.

Вечерњи поздрав — Пре, по што би пошао да легне и да спава, Бата би, кад му његова мама навуче ноћну кошуљницу, дошао у очеву собу за рад да га види, да му каже лаку ноћ и да од њега добије једну бонбону. Тата тада узме у наручје свога малишана, пољуби га неколико пута, и потом га однесе у постељу. Тако се Бата био навикао, и друкчије није могло бити.

Јутарњи поздрав — Сваког јутра, кад се пробуди, Бата, који се, као по неком случају нађе између свога тате и своје маме, својим нежним и умилним гласом, обраћајући се прво једном па онда другом, изговори ове речи: „дан, мама; дан, тата; Баја цоки маму, Баја цоки тату“. (Бата је увек изостављао ону реч *добар*, ма да смо често пута покушавали да га навикнемо: да су увек ове две речи нераздвојне.) Изговарајући ове речи, он би нам се још и поклатио.

Ох! Како је изврстан осећај од ових малих усница, нежно припијених на наше образе! Ох! како је право уживање и сладост од овог јутарњег пољупца!

Независност — Какав је то дух независности, који изгледа да вас одушевљава у овом тренутку, господине Бато? Мало пре, користећи се отвореним вратима, дочекали сте се слободе и попили у свет. И, док вас је ваша мати, сва уплахирана и узнемирана, тражила на све стране, ви сте ишли сасвим мирно путем, који води у варошку околину. На глави вам је био шешир, а за вама је устопице ишао Чуле, који је, готово престрављеним погледом, посматрао ваше бегство.

Уврете — Хоћете ли, мој господине сине, мало обратити пажње на свој говор и језик? Кад вам је ваш отац, из обазривости, узео из руку једну малу лопту од каучука, која је била сва умрљана, а коју сте ви, поред свих опомена, ипак хтели стрпати у уста, зар нисте отишли својој мајци да јој се пожалите овим речима: „Ук'о *татта* Батти *лопу*“? (Укро тата Бати лопту).

Знам, уосталом, зашто употребљавате ову реч. Употребљавате је с тога, што смо се ми више пута њом послужили, кад је била реч о вама, и када сте ви, без икаквих скрупула, ишли да узмете из ормана по које парче чоколаде или по који колачић.

Батта се изражава све боље — Језик Батти све се то више и више поправља. Види се, како се поједине речи, после наизменичних дотеривања, мало по мало, приближују своме тачном изговору. Тако, пошто је павлаку с млека звао у прво доба „*камана*“, па затим „*камајк*“ сад лепо каже „*кајмак*“. Разуме се да је ово напредак. Но, посигурно овај се на-

предак не би тако брзо извршио, да смо, разговарајући се с њим, усвојили и задржали се на његовим првим деформацијама речи.

Тако исто његов се речник све то веома богат, и кадшто има врло милих и пријатних речи са оним простосердачним преначавањем.

Бата, такође, зна да изрази и своје осећаје. Ако је задовољан с каквом личношћу, која пристаје да му да оно што тражи, тада је назива „мала“. Одбије ли му оно што жели, тада за ту личност вели да је „ганда“. Страх изражава речју „боји се“, а задовољство са „лејо“, или кад осети пријатно расхлађење на жаркој летњој температури тада каже: „о-хо-хо“. Тако је исто осетљив према естетичким дражима појединих ствари; „*што је лејо, ала је лејо*“, вели то често кад сагледа какву хаљину отворене боје или какав леп цвет.

Измирење — Јутрос је Бата учинио једну глупост, о којој боље и да не говоримо...

Мати се, разуме се, показала врло незадовољна са својим сином, и то му је и рекла, претећи му да га неће водити на приморје, где је требало сви троје да проведемо школски одмор. Што се пак тиче тате, он је опет, са своје стране, просто на просто, изјавио, да неће више да пољуби ни да погледа таквог сина.

Ове озбиљне претње веома су узбудиле Бату. Но, како му се очи већ наводњавале, и како је већ био спреман на плач, то се нисмо могли уздржати, а да не пожуримо са измирењем. Но, да бисмо, међутим, спасли бар спољашњи облик нашега права, казнили смо малишана натеравши га да нас моли за опроштај

и да нам обећа да неће убудуће бити тако немарљив и нехатан. Обоје смо га загрлили, вичући му „*мило наше дете*“, нашто је он одговорио „*мали тата*“, „*мала мама*“, милујући нас по образима.

Одлазак о распусти (30 јула) — Бата је јуче пошао на прво путовање, о коме је био потпуно свестан: путовао је до тетке десет сахати. Но, јурећи и пролазећи овако по свету, сасвим мало дете има чем да се чуди на сваком кораку и сваког тренутка.

Пре свега, кад је изишао из куће, Бата, коме је речено да ће путовати железницом, био је веома изненађен, што воз није био ту, пред кућом; тако исто, није хтео да се попе на трамвај, којим је требало отићи до станице, јер му се чинило да смо намерни да га преваримо.

На станици, опет, потмула тутњава и луна кола, која су била натоварена пртљагом и разним стварима, веома га је поплашила; ова кола која су се кретала без „*ђи, ђи*“, или без „*чак, чак*“, или „*коња*“, сматрао је он да су „*лобили*“ (аутомобили).

Но, што га је још нарочито изненадило била је та околност, што је, кад је већ био у возу, и кад се возио, с времена на време, од једном остајао у мраку. Срећом, поред њега је његов тата, чија му је свемоћност позната. И ни код једног тунела није пропустио, а да не тражи татино посредовање: „*татице, отоли позол*“. И тата — после малих напора, који су трајали дуже или краће време према дужини тунела — прибављао је своме сину, који му је воровео, жељену светлост... Сув-

рена власт татина једном је била у недоумици и недоследна, и то онда, кад је Бата, играјући се, рекао „*заштити позол*“ (тј склопи светлост и учини да буде мрак).

Пред морем — Пред морем, Бата, посигурно, није осетио никакав тајанствени и збуњљиви утисак, као што вели један велики писац да га је осетио, кад је био мали дечко. Свакако ће бити да је и овај писац-песник био много старији од Бате, кад је први пут видео Океан, и свакако ће, нарочито, бити да је одавна измакао из детињства онога дана, када је узео да пише своје успомене из оног доба.

Бата, дакле, нимало није био изненађен, сагледавши море. Велика деце, која се врло често чуде најпростијим стварима, остају равнодушна пред оним призорима, који су достојни дивљења. У њиховим очима, најнезначајније ствари имају толико исто вредности колико и друге: све је код њих потпуно једнако.

Па, и поред свега тога, Бата је, ипак, осетио праву љубав према мору. Свакако, не тога ради, што би своје тело у њ замакао; хладно миловање морске воде преко његових ногу није му изгледало као нешто што ободрава. Чак, једнога дана, кад смо га извели на стрменицу обалу, изглед мора ништа га више није интересовао од изгледа земље; окренуо је леђа Океану, да би посматрао траву, коју је газио по путу, или шетаче, који су пролазили поред њега. Седнувши на песак, воли, међутим, сањалачким погледом да посматра ово плаветнило, које се нигде не савршава. И овај призор, у коме се губила сва његова мала душа, покадшто би му ишчупао узвик дивљења: „*ала је лепо моле*“.

Море је за њега, уосталом, још мање узбуркани простор од таласа, по што је сама обала, на којој се, без одмора, развија неуморна радљивост читавог једног дечјег света. Уживао је да посматра мале мушкарчиће и мале девојчице — „бебе“ како их је он звао — како, с великим напором, копају велике рупе, у које залази море, или како, такође, с тешком муком, подижу велике насипе, о које треба да се одбијају огромни таласи. Снабдевен и сам аиновом и лопатом, и Бата се невенито одавао овом мајсторском послу.

Укратко, море (у најширем значењу речи), море, на којем се види како промичу тамо далеко бела једрила лађина, море, на чијој се обали тако марљиво игра с песком и пљунком, море је за Бату место, које је веома заволео. Свакога дана нестрпљиво је очекивао тренутак, кад ћемо га одвести на обалу, и кад год бисмо му поменули да треба већ да се вратимо кући, узвикнуо би нам: „он неће“.

Дечја игранка — Бата је присуствовао дечјој игранци. Сео је био између свога тате и своје маме. Многа су деца врло живо играла; мале девојчице, у скупоценим хаљинама, надметале се увелико у пријатности; дечаци, опет, у игри гледаху задовољство спорта. Бата није умео да игра; па, исто тако, није се усудио да се мрдне по поду, који се светлио и био углачан као лед; осећао је да је мали, плашно се, да се не изгуби у овој дечјој гужви. Но с великим интересовањем посматрао је овај приказ као посве пов за себе, и с парочитим је задовољством слушао музику. Свакако је

жално, што поред себе није имао каквог малог другара, с којим би делио добивене утиске.

Но, гле, баш у овом времену, једна мала девојчица, између четири и пет година, седе поред нас; била је врло лепа и мила, с великим црним очима и плавим коврџицама; имала је на себи некакву скупоцену црвену хаљиницу. Бата ју је посматрао, дивећи јој се, и, напослетку се усудио да сиђе са свога седишта. Приближио јој се, узео ју за руку, и пољубио је у образ... Малој девојчици изгледа да је то поласкало и свесрдно је вратила пољубац... На томе се, уосталом, задржало све ово кокетирање. Бата није имао среће: прва жена, коју је освојио, била је Шпањолка, која њега и коју он није могао разумети.

Но, Бата се убрзо утешио са своје хуле среће у љубави; играна је последња игра, котиљон. И ако није знао играти, умео је врло лепо пружати ручице и тражити свој део „игачки“, кад су ове почели делити деци. Користио се, препредењак један, што је још носио сукњицу, да буде час сматран за дечака, а час за девојчицу, и да тако добије и једне и друге играчке.

Веома раздраган, црвених обрашчића, с кокардом на својој хаљиници, Бата се вратио кући претоварен пленом: мала заставица, свиралице, ваздушна лопта, па чак и једна лутка.

У позоришту — Тата је сматрао да је позориште с луткама „неестетичко“, али попустио је наваљивању мамином, и, напослетку, пристао је да Бату одведу у позориште.

Бата је био прва врло задовољан, кад је сео на малу клупицу између других дечака и

девојчица. Разрогачио је своје зачуђене очи, кад је видео како се појављују на сцени глумци: како се крећу и како говоре. Но, наскоро се све покварило. У одређеном тренутку једна лутка почела је да трља очи и да плаче, одајући неартикулисано гласова: хеј... хи... хи... хеј... Пред овом тугом и жалосну луткином, Бата је и сâм бризнуо у плач поред необичне веселости и смеха својих малих суседа, својих вршњака.

Мати га је ућуткала и утешила, објаснивши му да лутка плаче, да би само „позвала смех“. Но, ускоро је наступио нов, узбудљивији призор, који није могао проћи без великог утицаја на њ: породила се кавга између трију лутака, настаде општа борба и лутке се узамно тукле... пан... пан... пан... Бата се, сав преплашен, бацно матери у наручја, и ударио у праву вриску. Сва је поштована публика, љута што не може да чује, шта се на сцени говори, протестовала: „Мир, мир... напоље,... посите га напоље“.

Бата није, уосталом, ништа друго ни тражио, но да изиђе. Био је прилично збуњен и кроз јецање неколико је пута поновио својој мајци: „он не иде, он не иде“.

Повратак кући — Сад, кад смо већ стигли кући, Бата, који никако није хтео пристати да се вратио с мора, непрестано тврди да никуда неће од куће, да неће да остави кућу. Срећно доба, у којем садашњост доноси све задовољство! Повратак кући био је за Бату права, превелика радост; одмах је отишао у баниту, и тамо постао прави господар као и

пређе; и у сваком кућњем кутку био је ван себе од радости, што је поново наишао на своје играчке.

У биоскопу — С времена на време, ишли смо, мама и ја, на биоскопске представе. О томе се покаднито говорило за столом, што је и Бата пажљиво слушао. Изгледало је, као да се тим и интересује, и као да би и сâм да види једну представу. Стриц Батин, који је хтео да му учини по вољи, одведе га, једно после подне, на представу.

До зграде, у којој се давале ове представе, Бата је са својим чиком непрекидно разговарао о биоскопу, разуме се својим језиком и како је он то замишљао, али, тек што су били на улазу, а Бата удари у плач, и одједном одлучно узвикну: „он неће, он неће“. Разуме се, вратили су се кући.

Сутрадан, тата је пошао с Батом опет у биоскоп, али се поновила јучерашња сцена.

Скејтицизам — Од онога догађаја у позоришту с дрвеним луткама, о коме је Бата сачувао тако ружну успомену, довољно је, да бисмо га натерали на послушност, да му припретимо да ћемо позвати ону лутку. Лутка је у његовим очима постала страшило, коме је задатак да натерује децу да испуњавају своје дужности. И ово страшило имало је, поред своје легендарности и то предимство, што га је Бата доишао и видео. Што се Бата плашио, бар је знао, откуда му долази овај страх...

Али шта! свега нестaje временом, па чак нестaje и варања са чудовиштима... Јутрос, како је Бата био непослушан, рекао сам му,

да њу позвати ону лутку, и да бих прибавио веће вредности својој претњи, гребао сам по вратима, како бих Бату уверио, да је она ту, и како чека да уђе... Но, нешто мало времена после тога, приметим Бату, како стоји поред врата и како гребе својим прстићима. Запитам га шта то ради. На његов одговор прене-разно сам се: „*нејџа уђе, нејџа уђе*“ (нека уђе, нека уђе). Ето, тако ми је мој син стојички од-вратно.

Наивност — Бата, покадпшто, има чудно-вате идеје о стварима... Видећи да цео свет нема бркова, замишљао је себи да је то додан украс. Ваљда због тога, без икаква милосрђа, ву-че свога тату за бркове, као да би да их ипичупа. Но, ево, шта је још боље утврдило његово мишљење: једнога дана, нас двојица занимали смо се, прелазећи постепено све делове лица (намерно, да бисмо поновили његов речник идући тако редом од једног дела лица др-гом, приметих му да он нема бркова. На то м. је Господин син одговорно: „*Бајџа кујџи би-кове кад....* (уместо да каже кад порасте, изди-гао је руку у вис)...“

Бајџа доскаче — Бата тражи колач, пру-жајући своје прљаве руке; мама га опомиње да прво опере руке. Он неће да се потруди. Мама му је поновила да неће све дотле до-бити колач, док не покаже да су му руке чи-сте. Но, и поред тога, он се не миће с места. Али, тада му је на ум пала генијална мисао: да би очистио руку, почео је да снеса и лиже свој палац, потом је пришао матери и показао прст, који је донета био бео.

„*Distinguo*“ — Бата ми је затражио једну бонбону, дао сам му је под погодбом, да је поједе тек пошто ручамо.

Неколико тренутака после тога, спазих га како је, и поред свега обећања, стрпао бонбону у уста. Ово неодржавање речи сирва ме је занимало; сирото дете, искушење је тако силно! Међутим, правно сам се као да се љутим: „Ех, шта! Господине, већ једете бонбону...“ „*Не, Бата, не једе*“, одговори ми он. — „Та шта онда радите?“ одвратих му строго — „*Он сиса*“

Ово ме лукаво разликовање обесворава. Насмејао сам се, и оставио га да изеде бонбону, мирне савести.

Како је то послушно дете! — Бата је за столом и једе кувано воће: дивне крушке куване у шећеру. Мама, сва ужаснута, спази како Бата узима крушке претима: „Зашто не узмеш кашику?“ — Бата је разумео ову примедбу и хоће да послуша, али у извесној мери: једном руком држи кашику, а другом у њу меће парче крушке, које је држао између своја два прстића... Мама се није могла потужити, да је син није послушао.

Путовање (23 — 26 септембра) — Једна ствар, без икаквих већих последица, десила се у животу Батину, и у животу његових родитеља: први пут, он и мама оставили су тату и отишли на пут. Ова подвојеност, истина, била је кратковремена, трајала је свега три дана; али, и поред тога, била је тати тешка.

Плашећи се, да се Бата не растужи, кад буде оставио свога тату на железничкој станици, још унапред смо га припремали, да ће

тата одмах за њима другим возом. Да биемо га одобривољили, и да биемо му створили више одважности да ово што лакше издржи, дали смо му и два пакетина чоколаде. И, док је тата, гледајући како воз полако одмиче, осећао да га нешто у грлу стеже, дотле је Бата, с прозора из вагона, махао ручицом и довикивао тати збогом, збогом, не показујући, притом, нимало узбуђености. Таква је силина с којом се припије каква мисао за дете, да ми се чини, да Бата не би, ни по коју цену, био пристао, да и његов тата овога пута с њим путује. Сиромас „*тајница*“ вратио се кући сâм, тужан и нерасположен; кућа му је празна, свуда је владала тишина; није чуо бат малишанових пожица, нити, пак, одјек његовога звонког гласа.

Не би требало помислити, да је Бата, отишав у другу средину, потпуно заборавио свога тату. У вече, кад је већ био у постељи, и кад је готово упола био заспао, осетио је да му нешто недостаје; тада је он, ма да до овог тренутка ниједном није изговорио татино име, почео викати: „*тајнице, где је тајница; цела, тајнице*“.

Испитивање савести — Сад, када Бата почиње да разуме вредност својих поступака, и да разликује добро од зла, приређујемо свакога дана испит његове савести.

За овај посао изабрали смо тренутак, кад пође да легне, и то онда, кад је већ навучао своју дугачку ноћну кошуљницу, и кад се у њој осећа врло угодно и пријатно. Мати га држи у наручју, очи су му полуотворене, трепавице му се једва одвајају; покушава да

упре свој поглед у материне очи, и гледа да из њих чита, шта га пита; тако рећи гута њезине речи.

„Јеси ли био добар и послушан целог дана, мало моје? Хајд, да видимо... Јутрос... јутрос, сећам се, учинио си једну глупост. Урадио си оно, што раде мале бебе. Је ли већеш то више радити!“

— *Не, мама, неће он.*

— А данас по подне, да ли си био добар, јеси ли био доброћудан? расположен? Чини ми се, да сам чула некакву цику по башти; некаква је беба плакала и врштала. Знаш ли ко је то био?

— *Он.*

— Како, то си ти био? Обећаваш ли, да ћеш сутра бити добар?

— *Оће.*

— Да ли је отац био тобом задовољан?

— *Да, да, мамце.*

— Благо мени, мило моје дете. А твоја мама, ниси ли јој данас учинио нажао сине мој.

— *Баћа не дао маме куке и гоге (крушке и грозђе)*

— Сећам се, ниси био добар нити племенита срца, задржао си за себе све грозђе и крушке, што ти је тата донео... А о ручку, сећаш ли се, како ниси хтео оставити ниједно парче колача Мазији. Викао си: *Баћа не да, он неће.*

— *Мама, мама, суш(р)а Баћа да Мазији.*

— Е видиш, пошто обећаваш да ћеш бити добар, опраштам ти данашње погрешке, и, сво, да те мама пољуби... Сад смо опет добри пријатељи. Код ових речи, умирене савести, Бата заспа као пиленце и предаде се пријат-

ном сну, да накнади и прикупи нове снаге за сутрашњицу.

Непрекидно књиге — Бата, све више и више, воли књиге. Сваког јутра, у својој колевци, или, између нас, у нашој постели, забавља се, преврћући листове у својим књигама. Но, све те књиге не воли подједнако. Има међу њима једна, коју чак неће ни да отвори. Откуд ово презирање? О овоме Бата нам никад није дао обавештења... Да ли приче у овој књизи нису занимљиве? Да ли слике у њој нису уметнички израђене? Или му се, пак, не допада стил, који је можда тежак? Све је то тајна... Са осталим књигама, Бата се никад не умори. Но, и у њима, задржава се увек на истим странама; на пример, задржава се на оној страни где се „*ђуши железница*“, или где је непослушно и несмотрено дете „*ђало под лобил*“ (аутомобил).

Лажна узбуна — Данас је Бата дотрчао својој мами и узнемирен и преплашеним гласом рекао јој: „*мама, Баџу боли, зови чика Тенку*“. Мама га је, разуме се, одмах запитала, шта га боли, и тада је он зинуо и показао гушу. Мама му је прегледала гушу, и уверила се да није ништа опасно: обични, мали крајници.

Поука с млеком — На сто је донесено млеко. Бата је хтео да отера пару, која се дизала у вие. Ови су му покушаји остали безуспешни: пара се и даље дизала. Наљутно се сâм на себе, због својег неуспеха, и очајно је почео плакати... Колико ће ти још таквих некустава требати, Бато мој, да би разумео: да

је у животу права сујета покушавати оно, што је немогућно!

...Топло млеко, које је редовно доношено за доручак, неколико је пута изиграло Бату: с потпуним поверењем метнуо је у своју шољу, напуњену млеком, парче шехера, бари онако као што ради и мама и тата, и сви други. Али, тек што је прошло неколико тренутака, узалуд је покушавао, поред свега свог пиљења, да сагледа оно парче шехера. Врискао је и био неутешан, а имао је и разлога!... Убудуће бар, чуваће се несмотрепог подражавања, коме није у стању да предвиди последице.

Мало психологије — Кад се обратимо Бати, било да му што понудимо, било да му што наредимо, интересантно је запазити да је понајчешће прва његова реч, реч којом одбија, први његов покрет, покрет којим означава непокорност. Откуда потиче ова тежња за опирањем?

Можда је то посебна, нарочита црта његова карактера, који је већ независан и лично самовољан. Но, она је, такође, свакако, и општа црта дечје природе, чему је објашњење у овоме.

Свака идеја намеће се детету веома снажно. Отуда његова склоност, да оствари оно, о чем мисли; отуда такође његова диспозиција, да поверује свему оном што му се прича. Али, такође, треба прилично времена да нова идеја истера стару. Кад му предложите или наредите што, тада се сукобљавате са идејом, која је већ у његовој глави; његов први покрет је тада да се одупре оном, што му рекнете. Мало се стрпите; дете ће, само собом, пожелети

оно, што му ви пружате, хтеће да уради оно, што му ви наређујете. Ваше речи деловаће на њ као сугестија, али сугестија, на чије дејство, уместо да буде непосредно, треба, дуже или краће време, очекувати.

Педагошки савет — Сви се васпитачи слажу у том, што изјављују да је врло важно научити дете, зарана, на покорност. Но, дете се покорава само тако, ако смо га умели придобити и освојити, на првом месту, а затим, ако смо умели сачувати нетакнуту власт над њим. Тешко родитељима, чија власт претрпи поразе и неуспехе: никад се они не могу вратити на прави колосек.

Тога ради, световао бих, у циљу добре тактике, очевима и мајкама, да утврде своју власт, бар у почетку свесног живота своје деце, и *то пре формулишући забране, но диктујући заповести*. Јер, много је лакше учинити да се поштују забране, но учинити да се изврг заповести. А, ако дете остане тврдоглаво, да, поред ваше забране, хоће ипак нешто да уради. Довољно је — запитајте о томе и Бату - довољно је затворити га сасвим сама у какву одају, или га још за дана стрпати у постељу; будите сигурни да ћете имати последњу реч. Али, како га натерати да и против своје воље уради оно, што му наређујете? Ваше моћно настојавање, без поговора, ће се завршити полупоразом.

Практичан закључак: Ако је реч о каквој забрани? Не треба попустити. А ако је о заповести? Паметно је околишити.

Још једна историја са судом — Бата је чуо и појмно како се каже, да се цвеће меће у вазе. Али тих ваза и судова за цвеће има неколико облика, што он није разликовао. Јутрос, на пример, имао је у рукама једну дивну зимеку ружу. Пало му је на памет да је метне у какав суд, онако, као што је радио његов тата, који је на камину у својој соби за рад имао неколико ваза напуњених цвећем. Само, што су те вазе и судови били прилично издигнути, те их Бата није могао руком дохватити. Но, у накнаду зато, приметивши други један суд, који му је увек био на домаку, приђе му и у њ баца свој цвет. Па, зар и тај суд, на крају крајева, није врста вазе.

Љубољитство — Права је радост за Бату, кад се у кући што ради увелико, кад се, на пример, тресе, кад мати отвара ормане да у њима среди рубље. Сваки и најмањи покрет прати очима, и не би своје место уступно ни за царевину. Његово је нарочито задовољство и уживање било у томе, да се пење на терасу, или да се спушта доле, у подрум. Кад бисмо хтели да му прибавимо задовољство и уживање, које би достигло своју кулминацију, изгледа ми, да би то било само онда, кад бисмо се селили.

Нарочито је врло забавно и интересно посматрати га, свакипут, кадгод у кућу дође какав мајстор, да што оправи. Тада се Бата налази између два супротна осећаја који га растржу: с једне је стране бојазан, која га удаљава, а с друге љубољитство које га привлачи. Он је само унола осигуран, јер сматра за дрвену лутку (ону из позоришта) свако

лице, које би било мало лошије одевено. С друге стране, за њ је било веома лепо и пријатно посматрати, кад се чисти пећ, кад се поправља под, кад се мења и поправља кључаоница.

Кад, пак, сам тата у кући што поправља, тада је радост и задовољство Батино пепомућено, јер, његово љубопитство не ремети никакав страх. Тада прати тату устолице, и чак му покадишто помало и смета. Међутим, и тати је, понекад, потребна помоћ Батина: да му, на пример, придржи какву алатку, или да му додаје клинче. И, тада се Бата гради као запослен радник: код њега је тада, свакако, у свести, јасно да је користан.

Батин поздрав (19 новембра) — Као и сваке године, тако је и ове, било спремљено тати изненађење за његов рођендан: овога пута поздрав, први поздрав његовога малог дечка. Право говорећи, тата је већ, унеколико, наслућивао шта се припрема. Јер, мама, из претеране ревности, учинила је неразборитост, што је спремала Бату још израније за овај поздрав. И, има већ неколико недеља, како готово није прошао ниједан дан, а да Бата, понављајући своју лекцију, не би рекао: „*мали татаице, данас је твој... дан*“... Баш зато, што их је тако често понављао, тата је, напослетку, престао обраћати пажњу овим речима и, о рођендану, било му је право изненађење, кад је чуо свога малишапа, како га поздравља.

Овај поздрав са нежних усана Батиних, радост која је сијала у његовим очима и у очима његове матере, пријатно узбуђење које је овладао срцем његовога оца... све је то

пријатна успомена, да се дода и придружи заједничком, унутрашњем, интимном животу, који је сав сачињен од нежности и лепоте.

Јутарњи излазак — „Бато, време је да изиђемо у сусерет тати“. Чим то чује, оставља сваку игру, ма како да јој је био предан. Бата одмах тражи свој огртач и свој шешир и узвикује *„Зули (жури), мамике, зули, мамике“*.

Обоје обучени, и мама и Бата (кадшто их прати и Цуле), ишетају у оном правцу, којим се тата враћа у подне кући из школе. Бата веома воли ову шетњу, која је за њ врло здрава, јер се обично враћа кући свежих и румених обрашчића, узвикујући: *„он је гладан, он је гладан“*, и да би нас о томе и уверио обично би поприлично зинуо. Успут пак, нађе по какву забаву и разонођење: но сва су она, уопште, готово увек, слична, јер се и ова шетња обавља свакога дана тачно, у одређено време. Свакога дана, Бата, при повратку своме кући, сусрета једну девојчицу која носи повелики хлебач с хлебарнице за своју малу браћу; девојчица је висока као каква повећа чизма, па, ипак, на једној рупи држи једно бледо и слабуњаво одојче, док другом носи овај хлебач; поред овога има да пази и на једнога малишана, од две или три године, који готово мили. Успут, Бата сусреће децу која се враћају из школе; он се диви њиховим књигама и њиховим торбама; завидним оком посматра их, како се на путу играју.

Међутим, не пропусти ниједан трамвај, а да га не дочека и не отпрати својим погледом; чисто му је криво, кад трамвај стане, па нико не сиђе.

Кућна унутрашњост — Данас је хладно. Бати су помодреле ручице од хладноће. Тата, мама и Бата поређали су се поред пећи, и испружили према њој руке.

... Четири је сахата по подне. У то доба пушила се скувана чоколада у трима шољама на столу у трпезарији. Мама и Бата су већ за столом. Тата је, међутим, још у својој соби за рад. Јавили су му, да је чоколада готова, и позвали га да дође; али, није могао одмах следовати позиву, јер је хтео да доврши започето читање. Тада су мама и Бата, да би у шали изразили своје нестрпљење, у каденци, ударали рукама о сто, узвикујући: „*та-ти-це, та-ти-це*“. И, разуме се, татица је одмах оставио свој рад, и пошао у трпезарију, пријатно узбуђен лепотом и дражи ове интимне сцене; сео је поред својих милих и отпочео да ерче топлу чоколаду.

Велика љубав — Бата је веома заволео једну стару мамину лутку. Назвао ју је „Мими“. Милује је, теша јој, говори јој, и, кад пође да спава, понесе је са собом у наручју. Изјутра, чим се пробуди, тражи да је види. У тренутцима претеране нежности назива је „*мала моја Мими*“. Ова љубав према луткама ретка је код дечака; она, међутим, указује на љубазан карактер Батин; може бити да је ову особину наследио од своје матере.

У доба, када је Батина мама била девојчица, опажала се код ње превелика љубав, управо страст, према луткама; оне су у њезиним очима биле права деца. Она их је, преко лета, облачила у лаке хаљинице; зими их је опет покривала и увијала: јутром их је умн-

вала и чешљала, а, у вече, редовно свлачила и спуштала у постељу за спавање; све је радila, кад је чему било време.

Тренутци, кад је о распусту требало куд-год отпутовати, били су за твоју маму праве самртничке муке. Њезини родитељи — који нису могли појмити такву и толику љубав према обичним „играчкама“ — и који се такође плашили да пртљат не буде и сувише велики, — скретали би јој пажњу, да се не може посети цела ова породица лутака, и да, тога ради, треба одабрати једну или две. Каква туга, каква жалост! Волећи их све подједнако, мала добра мајчица није се никако могла свикнути на идеју да живи одвојено, па ма то било и за најкраће време — ма од које своје кћери. Но, љубав ју је учинила досетљивом, и она би се послужила лукавством; кад би сандуци били већ упола напуњени, тада би, заваравши своје родитеље, кришом стрпала све своје лутке мољу хаљине и рубље.

Ове лутке биле су, уосталом, изображене девојчице. Све су ишле у школу, свака је имала своју свеску за задатке: какво је стрпљење морала имати учитељица њихова да, по осам или десет пута, напише исти диктат, мењајући у њему намерно ортографске погрешке, или, да, осам или десет пута, нацрта карту какве земље, а да ниједној тој карти не да тачан облик! Ове су ученице, такође, радиле и писмене саставе; какав је то тек тежак посао био за малу мајку; јер није могла све своје кћери ставити у један ред. Уопште, најбоља ученица била је најружнија лутка; физички увређена и унижена, она је бар била јединствена по интелигенцији; то је васпостав-

љало равноправност. Што се, пак, тиче рђавих ученица — тако је хтела неумитна правда — то су, обично, биле лутке сестре мамине, које је њихова немарна мати остављала да буду праве незналице.

Ова млада мамица има и данас, као реликвије, неколико свешћница својих лутака и неколико свежњева њихових пиемених састава, који су, не зна се како, остали непоцепани и неунинштени, те су, и дан — данш, драгоцене успомене из доба маминог детињства, кад се већ припремала да љуља, да таји, и да васпитава свога милог малишана, нашег Бату.

Узнемиреност — После ручка, Бата је био веома ђудљив; није хтео да иде мало да одспава, по свом обичају. Не обзирући се на његово дерњекање, мама га је скинула и метнула у постељу. Гневан, Бата је тада узвикнуо:

„Ганда (гадна) мама, Бајба више не воли, он кући дугу (другу) маму“.

— Како? Хоћеш да купиш другу маму? И другог тату, је ли?

— *Не, Бајба воли татаицу; Бајба о'жи (хоће да чува) татаицу; не воли маму; кући дугу маму.*

— Па лено, ти ме више не волиш. Врло добро, дете моје. Сад ћу се обући и отићи ћу да купим себи друго дете, боље и послушније од тебе.

...Бата се пробудио; nestало је његове љутине; плашљиво и бојажљиво виче, „мама“. Нико му се не одзива, нити долази. Поплашенији се, кроз плач виче: „Мама, мама, оди, бизо (брзо)“. Служавка отвори врата и с прага му довикне: „Мама није код куће“

отишла је.“ Тада је Бата бризнуо у покајнички плач: „*Мама, мама, оди; Бајџа воли маму; ой(р)о(с)џи, мама; он неће висе; буде добал*“.

Код оваквог очајања, мама је, напоследку, попустила. Усхићен њезином појавом, Бата јој је пружио обе ручице, и кад јој је већ притиснуо своју главицу на груди, тада јој је, сасвим поверљиво, прошапутао: „*Бајџа неће кући д(р)угу маму*.“

Прва питања Љубопитство Батино буди се сваким даном све то више; већ му се јавља жеља да све зна и да све разуме. Отуда његова питања у сасвим наивном и простосрдечном облику: „*шта*“, кад пита о чем је реч; „*где*“, кад хоће да зна где се што налази: „*ко*“, кад хоће да зна имена појединих личности; „*зашто*“, кад хоће да буде обавештен о намерама појединих личности и о намени ствари.

Време поклона — Све оно време од Божића до Нове Године, Бата је провео у непрекидним изненађењима и усхићењу; то време изгледа да је благословено за децу.

На првом месту, имао је оно исто задовољство, као и прошле године, да поређа све своје ципелице, у очи Божића, поред камина, а затим веома се обрадовао, кад их је, сутра — дан, све напao испуњене стварчицама, којима се није никако надао, и које су за њ доиста биле дивне. Напao је једну лутку (другу Мими), рибе вачињене од картона и поред њих удицу за пецање, свежњеве чоколаде и т. д. и т. д. У трпезарији, у једној ципелици, која је тамо била залутала, напao је једног овца и поред

његова јагње, и што му је причинило нарочито задовољство, у великој дворници, у којој није било ниједне ципелице, напиао је поред камина кутију пуну војника.

За целу недељу дана ишло је изненађење за изненађењем. Неко звони: један момак уноси кутију бонбона за Бату. Неко звони: други служитељ уноси за Бату аутомобил, који је прилично велики. Донесена је и пука, и топ; а затим и железница коју је Бати послала тетка, разуме се уз велику котарину пуну колача, чоколаде и бонбона.

Бата је доиста претрпан. За извесно време оставиће своје старе играчке, па и оне најмилије... Али, вратиће им се опет, кад буде искрхао нове и тим им уништио драж, коју су за њ имале само зато што су биле нове.

Жалост (11 јануара) — Бата је појмιο да се нешто десило у нашој кући и нашем животу. Али, шта?... Данас је његов тата добио телеграм, од кога је, кад га је прочитао, пребледео. Утучен, ма да се борио са својим узбуђењем, тата је, па брзу руку, стрпао у путничку торбицу нешто рубља и одела, и, пошто је Бату страсно загрлио и неколико пута пољубио, и опростивши се с њим и с мамом, готово је отрчао на железничку станицу.

После пет сахата претешког и мучаљивог путовања, које је његова нестрпљивост хтела да прекине, приспео је, — ах, и сувише доцкан! те није загрлио свога теча, кога је мислио затаћи жива; теча је био укочен; тог јутра, ударила га је капља. Ти не знаш, сине мој, шта значи умрети, и, тога ради, ова реч, коју си чуо, кад ти ју је мајка неколико пута,

преко дана, поновила, није ти никако пореметила твоју невину радост. Умрети, видети, значи отићи далеко, тако далеко да се отуд не може нико више вратити.

Ох! нека би ти, дете моје, и сувише доцкан — а то ти велим више тебе ради но нас ради — сазнао, колико се трпи поред леша родитеља, без кога се не би дошло на овај свет, без онога преко кога смо научили да волимо *сав* свој живот. Како је страшно, како брутално откроење смрти! Још је пресрећан твој отац што ју раније није познао, јер му се у шездесет шестој својој години његов теча, који му је био оно што и прави отац, одједном преселио, једнога јутра, из животног сна у тежак сан смрти, из кога се сна никад нико не буди.

Да, драго дете моје, овог доброг деде ти више немаш. Нестало га је без муке и патњи, чак изгледа да није ни запазно тужан и тежак пут који прелази. Срћна је оваква смрт за њега, смрт какву је желео у тренутцима, када је мислио на свршетак свога живота; његова смрт нас је потпуно изненадила, на њу нисмо ни помишљали; и нарочито још, та нам смрт није допустила, нама, његовим љубимцима, да му посведочимо својим речима, својим поступцима и плачем љубав коју смо према њему осећали.

Преко ноћи, која је наишла после његове смрти, седео сам поред мртвачког му одра, и размишљао сам. У глави сам претурио цео његов живот, онај део његова живота који ми је био познат; размишљао сам о његовој егзистенцији, озбиљној и доброј, која се састојала у непрекидном раду и преданости послу. И утешио сам се, бар у неколико, мислећи да је

ипак дочекао лenu старост, окружен свима онима, који га воле. Но, док сам слушао глас смрти, који ми је говорио својим озбиљним нагласком, дотле сам, у уобразиљи, слушао и глас са твојих усана, драго моје дете, радостан и весео глас, пул живота и будућности. И, на тај начин, у мојој глави, која је била клонула од претешка умора, развијао се узбудљиви дијалог, састављен из успомена на прошлост, и из обећања у будућности.

Све је сад свршено. Два страна привиђења дубоко су се урезала у мојој памети: успомена на овога мог добротвора, који је лежао сав укочен и притешњен у мртвачком сандуку, и визија мртвачког сандука, кад је спуштен у раку и кад је преко њега набацана земља. Сутрадан, по обављеном упоку, пре но што бих се вратио кући, отишао сам на гроб, да тамо, по жељи твоје маме, у твоје име положим венац и запалим свећу. Да је овај твој добри деда још и сад могао осећати, уздрхтао би у гробу, сећајући се твојег веселог и милог лица; последњих дана свога живота уживао је, гледајући твоју скорашњу слику.

Од твога рођења видео те је неколико пута. Последњи пут било је то о Ускресу; тада си почео да разазнајеш лица из своје околине. Твојим умним, звонким гласом непрекидно си га зивкао „еји деда“ — и он је, веома разнежен, стрпљиво одговарао на сва твоја питања, и никад се није осећао у том послу уморан. Изгледа, да ти је нарочито годило, кадгод му се обратиш, да ти довикне: „мало моје, оди деди, ево ме“.

Сад још ниш у стању да појмиш несрећу која нас је снашла, нарочито мене; и твоја

равнодушност страховито стрчи према мојој тузи. Па, ипак, твоја радост и веселост чине да тренутно заборавим своју тугу; твоје мале ручице, испружене према мени, зову ме у живот. Твој се добри тата не би могао никако наљутити на твоју равнодушност, јер си још тако мален, не појмиш тугу, и нека би дао Бог да је појмиш што доцније.

Прва болест — Ох! није била озбиљна... нешто мало назеба. Међутим, чувши, га како кашље, тата и мама су одлучили, да Бата остане у постељи. Заложена је пех, и Бата је са уживањем посматрао игру црвених и плавих пламенова. С почетка, љутно се и гневно, кад је видео да се ложи ватра у камину, у којем су, до пре неколико дана, стојале толике његове играчке; чак је и плакао, вичући: „не *ӣ(р)еба*, не *ӣ(р)еба*“!

Али, кад га је мати умирила, напослетку му се свидела ова пријатна светлост, која га је загревала и веселила. Мими, лепа лутка коју је о Божићу нашао у једној својој ципели, правила му је друштво у постељи и делила с њим његово задовољство. У маси оних поклона, којима је био обасут о Божићу, на ову лутку скоро није био ни обратио пажње: но, сад пак, она је заузела важно место у његову срцу; милује је, дуго јој говори и теша, и седећи у постељи, показује јој слике у својој књизи.

Уопште, ова мала болест, која је нагнала Бату да остане три дана у својој постељи, дала му је прилике да процени добра за која дотле није знао: милошту што се о њему водила нарочита брига, док је седео у својој

малој, белој постељници, поред лепе ватре која је пуцкарала, и да почешће пије топло, зашечерено млеко; осетио је задовољство, што има тако стрпљивог друга, као што је Мими, и, напоследку, задовољство од много већег мажења и миловања, које су му указивали његова мама и његов тата.

Сиротиња лутка — „Мама, Баџа не воли Мими; Баџа неће висе Мими“;... и Бата одједном баци далеко од себе своју омиљену играчку. Шта се, дакле, десило? Ах! да страшна и несрећна случаја: очи луткине биле су упале унутра, у главу, и место азурих трепавица, сад се могле видети само две рупе, које су зјапиле. Љубав Батина ишчезла је са овом катастрофом; плашио се утонулих очију луткиних.

Верује да се таква несрећа може десити и живим створењима. И тога ради, увече, кад је мама рекла, „гле како су у Бате „пошамнеле очи“, он је, направивши збрку у речима, помислио да је рекла, како су му очи „утонуле“, и ударно је у силиу вриску. Тата га је умирио, доневши га до огледала, и показавши му: како су му његове дивне очице на свом месту.

Неспоштеност — Бата се, сасвим оправдано, плаши ватре; никад се не приближава загрејаној пећи, нити пак свечи, кад је запаљена. Но, до данас није био тако неповерљив према оним малим дрвцима која, изгледа, да не могу нанети озледе и која се зову палидрвца; истина, неколико пута смо му већ рекли да су и она „жжж, жжж.“

Јуче, кад се пробудио, и сео у својој малој постељи, био је дохватио свећњак и кутију с машинама са мајчина стола; и да би радио оно нето, што раде његов тата и његова мама, извадио је једно палидрвце, и овлаш га протрљао по црној површини кутијиној... варница, светлост, мало загушивање!... Бата, сав претрављен, цикне, баца кутију с палидрвцима, и заклони ручицама очи, да не би ништа више гледао, и да не би ништа више осећао. Мама дотрчи и пађе поред Бате — који је одмах дошао к себи, чим ју је видео — палидрвце, које је мирно догоревало на његовој постељи.

Некорисно би било, убудуће, препоручивати Бати више разборитости; поучно се цекуством, неће више дирати палидрвца: она су, како сам вели, непријатна и боду „нос“.

Баџа се ужаснуо — Бата се играо у врту, где је аповом копао земљу, а грабуљама је растурао; наградио је био читав низ хумки. Наједанпут стаде га вреска, у највећем плачу зовикувао је своју матер. Одмах му је притрчала, и затекла га је сва претрављена; он јој је руком показивао земљу: „Гле, мамце, ганда (гадна) зивоџиња, Баџа боји“. Мама је опазила гадну, дугачку глисту, како лази по земљи.

Прве панталоне (25 фебруара) — Велики и важан догађај у животу Батину: данас је првипут обукао панталоне. Стао је пред огледало, посматрао је своју слику и изгледало је да сама себе не познаје; чинило му се да снева, нипајући цеп на својој блузи, у који је био

већ стрпао велики татин сахат, од кога се одвајао ланац, висећи на ниже. Није се усудио да корача, сметале су му панталоне; но, његова је двоумица била кратковремена; почео је редом у све цепове да завлачи руке, наслонио се био на зид, пребацивши ногу преко ноге. Потом, наједанпут се устремно и потрчао — као пиленце кад се изненада поплаши — вичући: „Бата велики, велики мукалац!“

Тата му се дивно и готово гордо рекао: Ово је сад мали човек. Мама му не рече ништа; срце јој је било узбуђено, и готова је била да заплаче; осећа да јој Бата није више беба, да није више лутка, коју је она волела да украшава хаљиницама, на којима су ваздушасте украси; он јој се сад одједном учинио одрастао и озбиљан у својим новим мушким хаљинама, као да се већ спремио да излети из свога гнезда. Но, Бата, који изгледа да је разумео њезин бол и муке, притрчао јој је у наручја, тепајући јој нежним гласом: „мала ма-ми-це; сашка ма-ми-це“.

Неколика Баџина размишљања — Бата је у доба, у којем разговор детињин, престајући да буде прост одјек речи које оно чује у својој околини, и почиње да носи оригиналан знак персоналности која се порађа. Његов је говор сад украшен неочекиваним размишљањима извреним цвећем наивности.

У том његовом говору може се лако разликовати неколико облика: то су час фразе, у којима злоупотреба каквог израза открива прехутно поређење или какво духовито приближавање; час су то интересантније опаске из којих продире било обично просто веровање,

било посматрање стварности до ентитета; час суво објашњење ствари; час опет мисли које изражавају децји осећај, који је дирљив са своје наивности, напоследку суђења која су недоследна строгом применом размисљања.

Ево, да наведем неколико тих непредвиђених рефлексија, онако како су их изговорила мала устаница нашег брбљивца, чије је искуство још тако малено, а логика тако упрошћена.

Једнога дана — посматрао је усхићено једну гошћу, мамину другарицу; нарочито му се поглед задржавао на њезином бриљантском прстењу, које је светлило. Бата је хтео да има то прстење, принао је гошћи и слободно јој рекао: *„Дај Бајџи њиџен“* (претен).

Једнога дана, опет, пред вече посматрао је облаке, како се колутају на небеском своду. Мати га запита, што је подигао главу и куда гледа: *„Об(л)аке код анђеџа“*.

Једном, о ручку, донели су преда њ обарен кромпир. Мама је узела кромпир, ољуштила га и дала Бати да једе. Другом приликом дали смо му истрвен кромпир (пире). Одмах је напунио уста, потом је протестовао: *„Он оће комџил у шафроку“* (шлафроку). — Нас двоје смо се згледали, не знајући шта хоће. Сетили смо се, напоследку, јер се, пре неколико дана, случајно, пред њим поменуле речи јабуке у шлафроку (исочипћене).

Бата прича мами један догађај: *Знас, мама, мали Виџа, неће да луџу (руку) маме, велики лобил фу, фу, и удали Виџу, Виџа њао*

и забио (разбио) главу; тајта бизо, бизо и Вишу дон'о..."

Неко се на улици пред Батом закашљао и заценио.. *"Ох, тако лади магалац: ња, ња."* Пре тога, једном, донета је био чуо како магарац паче.

Међу осталим поклонима добио је био Бата и железнички воз, који је нишао сам; одмах је видео да се разликује од онога, којим се пре возио. Хтео пам је то и објаснити и зато нам је рекао овако: *"Ова железница се не пуши"* (не дими се из њезина оцака).

Бата је пун сажаљења према животињама. Тражи од тате да купи Чулету руке, а кад пада кипа тражи да тицама дамо *амбунџ* (кипобран.)

Данас је Бата нерасположен и тужан, најлепшој и најмилијој лутки пробушио је главу. Мати ће му рећи: *"Изгледа да ти је лутка болесна."* *"Да, не каже ниста више"* (не говори ништа више).

Да би Бата о ручку јео супу, често смо му говорили како од тога деца расту. Једном, кад је мама била појела свој део, Бата ће јој рећи: *"Диг(н)и се, мама; Бајта зиди, мама велика"* (дигни се, мама, Бата хоће да види јесен ли порасла).

Мама је испричала своме сину причу о вуку и јагњету. Бату, који је иначе био врло осетљив, изгледа да ова прича није, богзна

колико, узбудила... Мама је овако завршила: „Вук је гадна животиња, која прождире јагањце.“ Бата није ништа одговорно; изгледало је као да о нечем размишља, затим одједном додаде: „*Бата је вук*“. Мама ће зачуђено запитати: „Мој Бата, вук?“ — „*Шушај* (слушај), *Бата једе јагу, Мазија кући и донесе*“.

Бата је донета ових дана јео младо јагње.

Својина — Бата још нема тачног и чистог појма о својини, или још боље има о томе сасвим просто схватање: све, чим се год којом приликом послужио, сматрао је да је његово. Једнога дана, правили смо аутомобилом излет до оближњег села, и кад смо се отуда вратили, стали смо пред један дућан, у ком смо имали да купимо неке ствари. Тата је платио за вожњу аутомобилом и аутомобил је одјурio. Кад смо изишли из дућана, Бата се веома изненадио, што не види аутомобил, и тада ће готово љутито запитати: „*где је Батин лобил?*“

Три године (4 маја 1911) — Данас празнујемо три године од Батиног рођења. Већ три године како постоји! Три године, уосталом, добро употребљене за његово физичко развиће и за напредовање његове интелигенције.

Захваљујући тој околности, што је увек живео на чистом зраку и на свежем ваздуху, Бата, тако рећи, није никад био болестан! Он је мали дечко, окрстан и чврст, од чијег трчкарања и лармања одјекује цела кућа. Данас се већ броји као члан породице. Пређе смо се ми интересовали његовим животом,

сад се пак он интересује нашим: кад кудгод пођемо, пита, куда ћемо; кад се вратимо пита: где смо били. Хоће да зна имена свима онима који долазе у кућу, и случајно се увек нађе, ту, око њих, пред њима. Већ морамо да pazимо шта говоримо пред њим; јер, праведни се невенит, прати нам разговор, што често потврђују његова питања и његове примедбе. Његова љубопитљивост више пута нас је збунила; али његово поверење према нама је дирљиво; кад говори што његова мама или тата, на њему се не да запазити ни најмањи значај сумње.

Његов се карактер већ учвршћује у својој сложености. Непосрпан и весео у својим играма, он је озбиљан и пажљив кад слуша или кад посматра. Благ и умиљат, извесних тренутака, према свима онима који га окружују, показује се упоран и тврдоглав свакипут кадгод се успротиве његовим жељама. Врло је подложан импресијама, плаче кад му се причају какве тужне приче, кад, на пример, залута какво дете у шуму, или кад вук прождере каквог малишана.

Било би прерано говорити, у његовим годинама, о обртању жеља његова духа; и међутим, ако би требало судити по лакоћи коју показује да запамти приче и темпоћу коју осећа да научи да броји, могло би се предвиђати да ће нарочито имати диспозиција за књижевност... Покадшто је савремен и интересује се најновијим научничким проналазцима. Помислите, недавно је видео како лети један аероплан, и ма да, истина је, о њему нема тачне представе, ова добричина од три године зна да постоје „мотори“.

Две особине и подобности нарочито изгледа да се у Бати развијају : памћење и уобразиља.

Тачност његовога сећања је чудновата. Врло се често изненадимо кад видимо, како се сећа овог или оног догађаја из свога прошлог живота, за који смо мислили да је заборављен. И његово памћење у толико нам више пада у очи, што се оно, уопште, везује, као што се готово увек дешава код деце, за незнатне ствари, којима нисмо ни обраћали пажњу. Са ове тачке да памти очевидно је потицало и богатство његовога речника ; како хоће све да каже, све то изговара приближно.

Захваљујући овој памтљивости, он има већ прилично велику количину знања за своје доба : зна врло многе приче, и оне из давнине и оне из скоре садашњости ; зна већ и неколико песмица ; зна све делове тела, сва четири годишња доба, зна скоро да броји све дане у недељи ; зна такође називе свима обичним јелима, а тако исто и занатима ; мешање хлеба и колача за њ нема готово више никакве тајне... И све то знање, стекао је он без напора и без умора, онако, у разговору.

Што се пак тиче његове уобразиље, она се нарочито познаје по томе, што је у стању сам да се забавља и да се игра сахатима. Никад му није досадно, јер и најмања стварчица довољна је да задовољи његов сан. И, у што се све не претвори у његовим очима, на пример, просто парченце дрвета за које је привезана мала врпца ? Пре свега то му је бич који му служи да њим шиба замишљену запрегу ; потом, кад је та врпца наквалшена, она му постаје удицом којом пеца замишљене рибе ; но, то није све : вукући по земљи дрво, а држећи у руци

врицу он замислила да су то натоварена кола или воз; кад уради противно томе, кад врицу држи у рукама а дрво опкорачи, тада му је оседлан коњ кога јаше; папослетку, пошто је мацијском дрвету назначио толико непредвиђених намена, он му даје и првобитну намену, начини од њега, сасвим доброћудно, штап, с којим се гордо шета по врту, и по потреби, њим се користи кад је Цуле непослушно; наслућујући прикривени укус женски према мало живљим манифестацијама мушке снаге, њему се, какашто, дешава да мале девојчице осете пријатно задовољство кад буду истучене.

Својом сањалачком моћи Бата је ишао дотле, да је, од неког времена, да би имао друштва у својим играма, потпуно измислио једну личност, „Мила“, чије је име непрекидно понављао у разговору који је водио сам са собом: „седи ту, Мила...; Мила је мала...; Бата воли Милу...; Бата цоки Милу...“ Мила је мала девојчица, поред које он игра улогу одраслог брата, који је снисходљив и који је заштићује; он јој показује своје играчке, учи је њиховој употреби, једном речју, забавља је, забављајући се и сâм; он је такође учи, објашњава јој ствари, чини је учесником свога знања скоро стеченог.

На овај начин снабдевен овим двема подобностима, које ће време обогатити, Бата припрема дражестан живот малог дечка, који ће протекти као лена бистра река, у којој се једно-времено огледа немирна слика места поред којих протиче и лагани лет злаћаних облака на небу....

...Развијај се, дакле, развијај се, Бато мој, заштићен нашом нежношћу, и стичи сваког дана све то јаснију свест о срећи коју нам дугујеш и о оној коју нам пружаш.

ЧЕТВРТА ГОДИНА

ЧЕТВРТА ГОДИНА

Три мале пријатељице — Бата је заљубљен; и, за сами почетак, показао се као прави мајстор: заволеле су га, одједном, три мале сусетке, три девојчине од десет, шест и четири године. Рока, Зага и Лола. Тако је задовољан, играјући се с њима, да неће да уђе у кућу ни онда, кад га зовемо на обед. Тада обично виче: „*Бајба оће да остане увек са вокицама*“ (с девојчицама). Незахвално дете, усудио се чак да нам каже: „*Бајба не воли више маму и тата; Бајба оће код њих; Бајба само воли вокице*“.

Ах! већ нам претпоставља друштво ових девојчица. Како ли ће нас тек оставити, кад му буде двадесет година!

Љубазност — Пријатељице Батине имају једну служавку стару бабу, која непрекидно ради, и која је увек, мање више, прљава. Бата је чуо да ту служавку зову бака, и да би правио разлику према својој стара-мајци, коју је дотле звао бака, почео ју је звати „*бакица*“, и „*бакулица*“.

Нова размисљања — Бата има, покадешто, речи које би биле врло збунљиве за нас, кад не би биле обичне језичке погрешке. „*Чујем врућину*“, рекао је он, слушајући, једнога дана, како пуцкара ватра у пећи.

Батин чика није се био избријао једнога дана; узео је Бату у наручја, и загрливши га, свакако га је био мало убод по нежном образу. Тада му је Бата, осетивши убод, рекао: „*имаш игле*“.

Једном, кад је мама терала Бату да измењује све дане у недељи и годишња времена, Бата, већ заморен са напора који је морао уложити да би давао тачне одговоре, наједанпут ће јој рећи: „мама, дајеш ми *жеш*“. Мама, изненађена овим речима, запиташе се шта значи такав израз: да ли га пије сâм изнашао, и да ли није то нов начин да скрене пажњу онима, који му досађују? Не, Бата није био толико необазрив; напротив, он је хтео рећи својој мами, кад га тера толико да говори, да тада ожедни.

Једнога од последњих дана, Бата је био легао поред своје маме, у њезину постељу. Како се, међутим, мало после тога, мама дигла и отишла, он ју је викнуо, и рекао јој, како је однела „*све шойло*“ из постеље.

На зиду, око Батине постеље, обешено је неколико лепих, уметничких слика. Између осталих, ту је и једна слика, која представља тренутак смркњавања. Небо и море су се ставили н, по тој неодређеној тамн, види се неколико барки, како се крећу тамо амо. „*Гле, оне лађе се не пуше*“, рећи ће Бата.

Чуо је, Бата, не знам ни сâм од кога, да се мала деца налазе у главицама купуса. Тога ради, пре два три дана, кад смо били у врту,

пришао је једној алеји, у којој је било купуса и, показујући нам руком на једну главицу која је почела да се увија, рекао нам је: „Ено, гле, *што је глава моје сесџре*“.

Усамљеност — Бата је, покадшто, ћудљив; тада га треба одмах казнити, и он плаче: онако љутиту, често му се пута деси, да оном, ко га казни каже: „*Најпоље*“, „*Марш*“ (Ову је реч чуо од нас, кад њом терамо Цуле).

Тата је био тај, коме је мало пре Бата довикнуо ову реч. Не сећам се више, какав је повод био свађи, а знам само толико, да се препирка десила између нас у вече. Бата је већ био легао, светлост је била угуљена, и тада је он довикнуо тати: „*Најпоље, тата*“. Није ни помислио пита је рекао, и после тих речи, на бусито се окренуо зиду... Не протестујући тата је, сасвим достојанствено, изишао из соб

Неколико тренутака потом, Бата се сети шта је урадио, показао се, и хтео је, пошто пото, да измоли опроштај. Видећи светлост у татиној соби за рад, Бата је викнуо: „*Јеси ти татаице, Бата оће моли ојошџај*“. На своју молбу није добио никаква одговора. Тада је поновно своју молбу, прпметно, преплашено и збуњено: „*Јеси ти? Оди, оди, татаице... Је ли си (јеси ли) ојишао татаице?... Ох! татаице, татаице...*“. И природно, да би нашао утехе својој тузи, и олакшице болу, почео је дозивати маму.

На његов позив, мама је дошла, и тада му је озбиљним гласом рекла: „Мало моје, твој ти је тата отишао“. Кад је чуо ове мамине речи, ударио је у плач, потом, како му је од једном пала на ум срећна мисао, рећи ће:

„Иди, мама, тражи тајницу; кажи плеба да дође; Баџа буде добар“. Мама се одазвала синовљој молби, и Бата је остао сам.

Спрва, Бата је био миран, јер је мислио да ће мама наћи тату, и да ће га довести. Међутим, и овај мир и чекање постали су му тежки и неоснони; плашио се да можда и тата и мама нису више ту; ако се не врате ни једно ни друго? И Бата, престрављен и преплашен, осетио је први пут, да је мало слабачко дете, коме је потребно да га неко штити и мази. Подигао се у својој постели, и испруживши ручице према вратима од изласка, почео је тужним гласом узвикивати: „*Тајнице, тајнице, мамице, мамице!*“

Ма како далеко да су отишли, очеви и матере чују своју децицу, нарочито кад плачу... И Батини родитељи су се вратили; утешили су га; и он, утешен и умирен, заспао је уз њихово тепање и миловање.

Но, пре но што су понили да спавају, родитељима Батиним пало је на ум, ах! да има малих створења, као и Бата што је, која, уз зао удес судбине, оставу сасвим сама, зато што су им родитељи помрли, и отпутовали у тајанствени крај, из кога их не могу дозвати ни њихови мили гласци.

Сан — Како је топло, од неког времена, преко ноћ, остављамо на нашој соби по један прозор отворен. Бата је то знао и видео, и никад досад није протестовао. Но, синоћ, тражио је, плачући, да прозор затворимо. Плашио се, рекао нам је... Од чега?... Закупивши га многим питањима, напослетку смо га нагна-ли да призна, да се плаши да кроз прозор не уђу

кола, „као што се воћ једном десило“... Једном, то је свакако било једне ноћи, када је Бата сањао, кроз прозор су ушла некаква: „*Велика, велика*“ кола.

И не поминиљамо довољно на то, колико снови имају утицаја на децу. Многи неоправдани страх детињи, јогунство или уздржљивост, сигуран сам, немају никаквога другог повода до сан.

Грамофон — Бата веома воли музику, и тога ради, наши суседи мислили су да ће му учинити пријатност, кад пред њим пусте да свира „грамофон“. Кад је видео ону огромну трубу, и кад је нарочито чуо из ње човечји глас, побегао је, уз силну дерњаву; није хтео више ни да погледа овај инструменат: „у коме има неко“. Мало по мало спријатељно се с њим, и напоследку је мирно сљупао свирање... али, ипак, из приличне даљине.

И замислите само докле иде код детета моћ уобразиље. Сутрадан, Бата је покушавао да сам конструише грамофон: на једну повећу кутију наместио је светњак, што му је требало да представља трубу, поред светњака ставио је био једну округлу металну плочу (ону која се меће при дну свеће), која је требало да представља грамофонску плочу. Потом, подражавајући свему овоме, што је јуче видео да се ради, уз свој рођени страх, рекао је мами: „*Не ђ(р)иближуј се, мама, унут(р)а је један човек*“.

Васиљичева забуна — Позив и посао васпитачев далеко су од тога да су увек јасни и тачно одређени. Шта, на пример, да се ради,

кад дете само призна случајно учињену погрешку?

Бата нам је, о вечери, испричао, да се, играјући се по подне са својим другарицама у врту, по ужини, напио хладне воде са чесме. Превелика непослушност, нарочито стога, што смо Бати припретили да то не ради, и што је та непослушност могла имати озбиљних последица. У првome тренутку љутине помислио сам да га казним на тај начин, што му не бих дао да једе послатице и воће, но, одмах ми је, потом, пало на ум, да се излажем опасности, да му сугерирам идеју о лажи, не водећи рачуна о његовој искрености. А ако му, опет, с друге стране, оставим да верује да ће му призната погрешка бити одмах и опростена, нећу ли га тим научити врло лакоm средством да себи обезбеди преимућство да никад не буде кажњен?

Не знам ни сѐм, на крају крајева, како и шта да радим; задовољно сам се да га, у овој и оваквим приликама, изгрдим без икакве друге казне.

Нови сан — Преко ноћ Бата се пробудио и отпочео викати кроз плач: „*Тајнице, бојим се, бојим се мале куце, зиди (види) је, ево је код мене*“.

Очевидно, Бата је сањао о каквом малом псетањету (у очи ове ноћи, кад се устао са својом мамом, поплашио се од једног малог псетањета, које му је било пришло, и ољушкало га), и како није разликовао сан од јаве, мислио је, да је мало псетање о ком је сањао, ту, поред, њега, у постељи.

Правдање — Шта то видим Бато? Шта си то урадио? Ох! ала је то гадно... Зар се не стидиш?

— *Не, не, јок* (и сад се питамо од кога је Бата научно ову реч), *не стидим се; ово је пуљаво* (прљаво), *Бата може ради што хоће; оне друге леје, нове, Бата неће ујуља* (Не, не стидим се; ове су ми гаћице прљаве; могу да радим што хоћу; оне друге, што ми је мама тек скоро направила, лепе су, нове, њих нећу да упрљам).

Прејреденост — Од неког времена, Бата протестује скоро свако вече, кад год му хоћемо да оперемо руке, пре но што пође да спава. Погодите зашто: „*Мој писи, вели он, није добал*“ (јер прет ми није добар, па треба да буде кажињен, што ће остати прљав).

Објашњење је у овоме: остао је при ранијој својој навики да сиса прет и да тако заспи; било му је непријатно да осети мирис од сапуна при овој операцији.

Стидљивост — Бата је у врту и ту је свршио малу нужду. Цуле, веома љубопитљиво, пришло је Бати и гледало га шта ради: „*Ма(р)ш, ма(р)ш*, викнуо је Бата убедљиво, *шта зидиш?*“

Дечје идеје — Бата, да би се забављао, често затвори очи, и, потом, обраћајући се своме тату, довикује му: „*Зиди ме, татаице?*“

Допустио сам му да дође у моју собу за рад, и да ту може да пише и да гледа по својим књигама, али, под погодбом, да ћути. После извесног, врло кратког, времена, чух га

како поставља питања својој мами. „Ћути, Бато, рекох му; сметаи ми, те не могу да радим“. — „*Не казем теби ништа*, одговори ми он, *већ мами*“. Наставио је и даље да се гласно разговара са својом мамом, убеђен, свакако, да ја и не чујем речи које пишу мени упућене.

Интересантним обртом улога, Бата, покадашњо замишља да је велики, одрастао, а да су му родитељи мали. Данас је, на пример, овако рекао своме оцу: *кад сам био велики, ишао сам сваки дан у (ш)колу; ти си био мали, из(р)ао си у башии...* И замишљао је, такође, да ће у будућности његови родитељи постати мали, а да ће он порастати; и тада ће се он о њима старати, тада ће их увесељавати и разгаљивати, учиће их и... зарађиваће и за њих.

Не може да запази своје прошле или потоне односе са својим родитељима до једино према слици садашњег живота.

Месечина — У врту смо, месечина као дан, Бата јури тамо амо за својом сенком, али она се не да ухватити, јер трчи брзо као и он. После неколико неуспелих покушаја да је ухвати, одједном је стао, сав уплахирен и неспокојан.

Ушочишће — Свакипут, кадгод смо принуђени да ма за какву учињену погрешку Бату изгрдимо, или да га сама затворимо у мрачну одају, или пак и да га лаким ударцем опоменемо на послушност, мали кривац бежи од онога ко га је казнио ономе, ко није за тај случај деловао на његовом поправљању: „*Та-тице, мама шукла Бајџу...; мамце, тајница*

свовао (псовао) *Бату...*“ Осећајући, да га је једно од нас двога, у извесном моменту, напустило, он, инстинктивно, тражи уточништа код оног другог, и узима га за сведока и саучесника своје несреће.

*** — По некаквој привидној, спољашњој противречности, изгледа да Бата, све лакше и лакше, подноси да буде без свога оца и без своје мајке, и да му ови, ипак, постају све то више и више потребни.

С временом његова независност се развијала, учвршћујући се све то јаче. Његова воља се толико пута одупрла нашој вољи, и он тада изгледа да је непокоран. Но, нарочито још организује и проводи свој живот без нас: сваког тренутка, сваког часа, преко дана, предаје се својим пословима, то ће рећи својим играма; и, ве питајући нас, иде на састанак са својим другарицама; сâм пде и заповеда послузи.

Међутим, наш мали „индивидуалиста“ све се то већма показује привезан за средину у којој живи. Недавно, оставио би кућу без и најмањег жаљења, гледао би, кад бисмо нас двоје кудгод пошли, а не би ни помислио да заплаче. Сад, пак, постаје неутешан, кадгод бисмо му рекли да ћемо да идемо кудгод без њега. У своје очајање, уноси он, уосталом, врло много самољубља. Ако му се, на пример, каже „татица“ ће да иде. — „Па ко ће ми онда, пита он, дати пара за кола? Ко ће ређати са мношвом играчке?“ — А кад му се каже да ће мама да га остави. — „Па ко ће ми шити хаљине?“ — Рекне ли му се, пак, да ће куварица да оде, тада готово преплашено пита:

„Па ко ће нам кувати ручак?“ И сама поми-
сао на усамљеност, у којој би се нашао, кад
бисмо га оставили, изазвала би читав поток
суза. Често плаче без икаква озбиљнија повода:
тако је, на пример, јутрос плакао, што му је
тата отишао, а није га загрлио ни пољубио,
ма да је тада још спавао.

Не само да се сад осећа више привезан
за личности, већ се то запажа и код ствари.
Кад му се каже, да, кад порасте, да тада неће
више спавати у својој малој постељи поред
постеље својих родитеља, одмах протестује и
почне такође да плаче. Кад му се опет каже,
да ћемо да узмемо други стан, енергично се
опиरे, и вели да неће никуд из ове куће.
Љути се ако се тим наваљује на њега. Оче-
видно, плаши се непознатог.

И тако постепено напредовање и ослобо-
ђавање Батино, изгледа да се никако не слаже
с привезаношћу према нама, која такође расте
из дана у дан. Но, у суштини, ове две су-
протне одлике његова карактера налазе свога
природног објашњења у оном простом факту да
неосетно, једновремено, постаје свеснији пре-
ма тежињи своје egzистенције и према везама
које га везују за околину.

Батџа иде у посету — Наши пријатељи,
који су имали свој виноград близу вароши,
позвали су нас све троје да код њих проведемо
дан. Возећи се аутомобилом, непрекидно смо
подсећали Бату какав треба да буде у туђој
кући. „Буди добар и паметан..., за столом немој
много да говориш..., немој непрестано да тра-
жиш те ово те оно..., кад будеш јео, пази да се не
убрљаш..., ако ти треба мамина или татина

помоћ, позови нас слободно; ит.д..." Бата, потпуно сигуран у сама себе, на сва наша препоручивања и опомене убедљиво је одговарао: *"Да, да, бићу добар, ја сам велики"*.

Донета, његовим понашањем овога дана могли смо се само похвалити. На столици је седео пристојно и није се готово никако мрдао; јео је, ћутећи, чак и она јела која није баш тако волео; толико је пазно кад је јео једно јело са преливом, да му ни једна капка није пала на убрис (што му се код куће готово никад не би десило); кад су на сто изнели воће и колаче ни од чега није узео два парчета. Требало га је посматрати, како се, с времена на време, нагиње својој мајци, запиткујући је чисто поверљиво: *"Видиш, да сам добар, ја сам велики"*.

Једна само непријатност десила се при крају ручка: слуга, наливајући у чаше вино, мислио је да треба и Бату да послужи; али, кад је Бата видео да је према њему пружена боца, и да ће и њему да налију вина у чашу, цикнуо је, сав престрављен; учинило му се да ће пропасти свет, јер је код наше куће увек слупшао како му се говори: "вино је прави отров и врло штодљиво пиће за малу децу"; брикнуо је у плач и тужним гласом, као да је викао у помоћ, узвикнуо је: *Тајта, мама, ево вина, нећу вина"*.

После ове мале престрављености и ужаса, Бата се убрзо повратио и умирио. По ручку, весело се забављао по врту; и, кад смо, пред вече, пошли кући, Бата је, сасвим слободно, пришао домаћинци и отворено јој рекао: *"Бајта не ојеті да руча овде!"*

Баџа у школи (3 септембра) — Почетак је нове школске године... Тата је, као прави и вичити ђак, поново сваког дана ишао у школу на часове. И Бата, такође, иде у школу; ох, не у ону школу, у коју су ишле његове другарице... (Намерни смо били да га не дамо рано у школу и да га тако затворимо, што доцније)... Не; школа, у коју је Бата ишао, била је много пријатнија: он је ишао је у школу код своје маме.

Мали ђак седне сасвим близу, сасвим поред своје учитељице, на једну малу столчицу. Мама га не учи још ни да чита, ни да пише, али му прича лепе причине, пева му песмице, које он понавља за њом; учи га бројању. Пита га о разним занатима: „Ко гради обућу? — Обућар. — Ко зида куће? — Зидар. — Ко прави шешире? — *Гунџинова* (*Драгутинова*) *Ружа* (Бата је имао једну рођаку, која је трговала са женским шеширима. Њој је Бата често свраћао са својом мамом, и отуда му се у глави створила идеја, да она гради све могуће шешире).

Покадпито, Бата заборави да је у школи, растројен је, не одговара на постављена му питања. Мати га опомиње на ред; не тера га претећи му, већ га узме на колена, и, нежно му тепајући, покушава да му утврди његову посве колебљиву пажњу.

Кад му се учини да је лекција продужена мало више, тада зна за извршено средство, којим ућутка свога наставника: заокупи љубити маму, метне јој руку на уста и викне јој: „*До(с)џа до(с)џа, да ти нешто кажем: волим те до неба*“. — И, разуме се, час се прекида.

Ако је мама задовољна понашањем и прилежношћу свога ученика, да му, по свршетку

лекције, једну бонбону; ако Бата није био како треба, мама га укорје, па му опет да бонбону. Ох! не мислите да она то чини из слабости. Бата јој сам каже: „*Дај, дај, мамце, суџра љу биџи добар, суџра*“. — Обећавао је посигурно. — „*Цврсто*“ (Ову реч Бата је често употребљавао и то с највећим задовољством. Научио ју је од свога тече Мине, с којим се сваки час руковао, утврђујући чврсту љубав и пријатељство). Мати се одзивала обећању, јер добре намере треба увек поткрепљивати.

Обичај — Кадгод Бата изиђе кудгод из куће, ретко кад да не понесе у руци по какав предмет; обично је то ништавна ствар: парченце хартије, какво дрвце, шљунак, или тако што... Колико смо се пута, при каквој шетњи, изненадили, видећи га, кад се вратимо кући, како оставља какву стварчицу, коју је, стиснувши је чврсто, носио целог пута, и коју је, међутим, још од куће понео! Исто тако побринуо би се, сваког вечера, кадгод би пошао да спава, да метне на постељу, под узглавник или сасвим близу њега, најчудноватије стварчице: какву кутију, калем с концима, разна дрвца, нецепаће листове из каталога, или још најрадије теча Миши *шайк* (новчаник, ову реч није хтео никако запамтити и изговорити) или татин часовник... Кад заспи, врло често прегледамо ове стварчице, плашећи се да не буде међу њима каква, на коју би се могао озледити, кад се у сну преврће. Чим би се јутром пробудио, прво би му било да види: да ли је све поред њега, и на свом месту.

Овај је обичај интересантан, и чисте би човек дошао у искушење да му потражи какво

дубље, тајанственије објашњење. Што никад нигде не изиђе из куће, а да ма што не понесе са собом, не чини ли то из љубави „према кући“ и да тако увек има поред себе понешто „што је из куће?“ Што никад неће сâм да легне и да спава, да ли је то услед тога, што му се сан представља нејасним и што се неће да отисне на ово тајанствено и непознато путовање, а да не осети да га нешто његово на том путу прати?

Мени се чини да је много простији разлог овој навици. Пре свега, Бата, као и свако друго дете, има врло жив инстинкт према својини; воли увек да има поред себе понешто што је његово; неће да се одваја од свога иметка, кад се удали из куће, и жели да чак и онда, кад спава, осећа тај иметак поред себе. Потом, игра је још вазда код њега главна ствар: кад га јутром питамо: „шта ћеш данас радити,“ одговара нам, без икаква устезања и сасвим природним нагласком, „играћу се“. Но, Бата је дечко врло увиђаван. Искуство га је научило да, при шетњи, могу наћи и тренуци досаде, — кад се, на пример, седне где да се мало одмори, или кад се на улици сретне некогод који нас на путу дуго задржи, — и тога ради, никад он не заборави да се при поласку снабде чим било, чим би се, по потреби, могао забављати. И како се такође излаже опасности, да му буде досадно, кад се случајно раније пробуди но што треба, и кад још не сме да се дигне из постеље, то му ваља, сваког вечера, из обавривости и на такве околности, припремити покакву играчку, и ставити је поред себе или под, узглавник.

Сан „који све укроћава“ — После ручка, Бата се, обично, мало одмара. Свакипут, ипак, протестује, и тврди да му се не спава; али, чим га мама положи у његову постелницу, мало времена, после тога, заспи. Овај је одмор, уосталом, Бати неопходно потребан. Узалуд би било покушавати, да га сматрамо за одрасла, и да га покадшто овога ослободимо. Кад се случајно деси да проведемо цео дан ван куће, у пољу, или код својих пријатеља, на њихову имању, те Бата не може после ручка да одспава извесно време, тада, обично, нема снаге, кад паиће вече, да сачека време кад, обично, иде на спавање. Усред вечере, а кадшто пре но што га и метнемо за сто, види се, како се бори са сном, који га све то већма обујима; папреже се и силом покушава да одржи отворене очи, које се, и против његове воље, затварају, и ускоро, опустивши главу — као што ради рањена тичица — скљока се на столицу, предавши се потпуно сну.

Бајта и грамајика — Бата се, од пре извесног времена на овамо, не задовољава више да просто ређа речи једну до друге у свом говору; између њих поставља граматичке одnose и гради тако правилне и потпуне фразе, у којима, по себи се разуме, има понешто и погрешака.

Међутим, већ показује и окретности да уме да се нађе у многим и многим граматичким тешкоћама. Зна тачну употребу присвојних заменица; пређе је, да би означио оне ствари, које њему припадају обично говорио: „то је књига или лутка *Бајтина*“; сад пак вели: „*моја* лутка, *мој* бич, *моје* играчке; и, што је још

најлепше никад не брка речи „мој“ и „твој“ „моја“ и „твоја“. Тачно разликује личне заменице, и употребљава заменицу „ти“ кад се обраћа својим родитељима, а „ви“ кад се обраћа туђинима. Све се, мање и мање, вара у роду именичком; доказ томе, да је уочно тачну разлику у роду, лежи у ономе, што би често, уз гласан смех, викнуо: „*моја мала тајница*“.

Његове омање граматичке погрешке врло често су сведоци његове несвесне логике. Код свога природног незнања о изузетцима, он често придаје правилан облик неправилним речима, и отуда и потичу његове главније граматичке погрешке.

У главном, оно што се, пре свега, запажа у дечјој граматици — ако је судити по Батину говору — јесте велика тежња упрошћавању, снажна примена логичких закона, и, да би се све рекло једном речју, претерана несавитљивост.

Изврнути улоге — Покадшто, Бата изврне улоге. Тежња и дух за подражавањем, свакако, нагоне га, да сâм себе сматра за велику одраслу личност, и да, уобразиљом својом, заузме место својим родитељима. Тада нам говори као да смо му ми деца. Једном, сећајући се приче о једном детету, које је било залутало у шуми, запитаће своју маму: „Шта би радила, кад би те загубио (изгубио)?... *По-п(л)ашила би се од вука и викала би: Бајо, Бајо, оди, тражи ме!*“ — А данас, опет, за столом, без никаква устезања рекао је теча Мини ово: „Минице, *хоћу* да метнеш сател (убрус; ову реч сател Бата никако није хтео изоставити

из свог речника, и заменити је речју убрус) док једеш супу до последње капике“.

Непредвиђен разговор — Чусмо Бату, који се играо у врту, како је неколико пута узвикнуо: „Куда ћеш? куда ћеш?“ — „Коме говориш?“, запитамо га: — „Једном безоб(р)азном пужу“, одговори нам он сасвим хладнокрвно.

Припавши му, доиста запазисмо код његових ногу малог пужа, који је лагано лазио.

Лаж код дејтејта — Бата нам често прича понеке догађаје, које је сам измислио, и које нам представља као да се доиста десили. Рекао нам је, на пример, једном, како је видео, да је у канал пао један мали дечко; и, како смо га били заокупили питањима, он је био смислио масу тачних поједности. Треба ли притом веровати, да му је недостајало искрености? Очеvidно не... И сувише смо склони да назовемо лажју сва тврђења дечја, која нам не изгледају да су израз стварности. Заборављамо да лаж, увек, претпоставља изричну жељу да се превари, или бар нејасну, неодређену свесност, да се не каже истина.

По природи својој, дете је искрено баш онако исто као што је и лаковерно. У његову духу, у ком мисли иду једна за другом, нема никад борбе између идеја. Оне идеје које се изрекну пред њим, одмах га обузимају, не сусрећући се ни с најмањим одупирањем. Оне идеје које оно само створи такође му се силно намећу; оне, доиста, не би могле бити сузбијене, нагнане да ћуте, жељом да се дете претвара и да лаже.

Но, често се дешава, да га непажљивост нагони на нетачна запажања, и били бисмо неправедни, ако бисмо у том назирали намеру за лажју. Његова, и сувише жива, осећајност, често пута, учини му такође да не види ствари онакве какве су. И нарочито још моћ његове уобразиље таква је, да му се дешава да више не може тачно да разликује стварност од измишљотине. Колико погрешака и заблуда такође имају за узрок тешкоћу с којом стиче свест о своме сопственом психолошком животу: лишено тачног појма о времену, дете брка све догађаје свога унутрашњег живота; неподобно да само себи објасни побуде својих поступака и радњи којима вечито управљају његови несвесни инстинкти, дете представља своје понашање и живот, неопходно, фантасто. Такви су главни узроци његових привидних лажи.

Права лаж појављује се доста доцкан у животу детињем; и — јадно и жалосно тврђење — ми смо ти који дете учимо лажи примером својих сопствених лагања или супротних речи, и можда још и више својим неумепним педагошким посредовањем. Колико је родитеља, који, у доба кад дете још не зна за притворност, који му указују претом да она постоји, сумњајући на њ да лаже или пак гонећи га да не каже ништа истинито. Често пута, такође, лаж је код детета неочекивани резултат претње, без које се не може замислити ниједно васпитање; оно, што дете гони на лаж, јесте страх од казне, или чак страх од простог обичног прекора. Млади лажљиви људи, толико сам пута то до сад запазио, нарочито су она створења према којима се у детињству

бескрајно сурово поступало и према којима је родитељска строгост била неупутна.

Из овога се јасно види какав је такт потребан васпитачу па да неодложна потреба наређивања и примена гоњења на послушност не учине да у нежној детињој души проклија рђава трава лажи. Кад једном већ ухвати корена, треба, да би се уништила ова рђава навика, да се непрекидно нази и бди; јер, треба дете убедити да знамо да нас лаже, и треба му доказати неумољивим и правичним спречавањем да, далеко од тога да само себе убеди да ће проћи без казне за своје погрешке, да оно, напротив, те казне повећава и да својој околини улива неповерење и презирање. Но, свакако, боље је предвидети зло, него ли га лечити, усадивши детету у најраније доба добродружну идеју о превеликој вредности искренности.

Збунљива питања — Једне вечери, када смо седели у врту, и кад је месечина сијала као дан, Бата подиже главу у вис, и запита ме: „Ко је запалио месец?“

—
Једнога дана, опет, о ручку, објашњавали смо Бати како се из грозња цеди вино. „А одакле се цеди вода?“ запитаће тада.

Претње које нису биле извршене — Гневан на своју маму, што му није хтела испунити оно, што је од ње тражио, Бата ће јој, напослетку, рећи: „Знаш ли да ћу те исећи на комаде“. Другом, опет, приликом, кад му је тата наредио да мора да иде да спава, пошто

је већ одавно било време, Бата ће му рећи: „Не волим те, знаш ли да ћу те запалити.“

Једном опет, кад га је његова другарица увредила, не хтејући радити што јој је он био наредно, Бата ће јој узвикнути: „Сву ћу ти крв пустити“ (Тога јутра је Бата гледао у кухињи, кад су заклали пиле, како му је сва крв исецурала).

Зимске игре — Дани су мутни, у врту је влажно и хладно; Бату не пуштамо из собе. Покадшто, попне се на столицу, близу прозора, притисне носом уз стакло, и посматра пиње, од којег је све дрвеће побелело, или ледену кишу која удара о прозорско стакло. Врло често узвикнуће: „Зима је, уу!“ Но, и поред свега тога, ипак не изгледа тужан; јер, рђаво време, нагонећи га да остане унутра, научило га је многим новим забавама.

Зими настају игре и забаве око стола, при пријатној светлости, поред маме и тате. Бата стрпљиво ниже велике ђинђуве; почиње их издвајати и сређивати по бојама: плави окрватници, црвено прстење, беле, зелене и црвенкасте гривне; потом је предузео да комбинује боје и тако му ниске постају многобојне и разнобојне; неуморан је у измишљању; украси се нижу један за другим; о врат себи обеси многе колире, на руке стави читав низ гривни, а на прсте помеће толико прстења, да му се испод њега прсти готово и не виде; при светлости окреће ђинђуве, те се преливају; с.м. често стане пред огледало и тада узвикује: „ала сам леп, ала сам леп“. Мама му тада, хтела не хтела, мора да изрази своје дивљење и допадање, а тата, опет, не сме да

пропусти ову прилику, а да му не каже да личи на каквог богатог раџу, објаснивши му, разуме се, ко је раџа.

Такође, дали смо му и разнобојне писаљке. Покоравајући се његовим умишљајима, пртамо му куће, децу, псе и мачке. И он сам чини своје прве уметничке покушаје: извлачи које-какве цртеже без никакве одређености и складности; но, његова му уобразиља, ипак, допушта да верује да све то одговара стварности; убеђен је, да се, под његовом писаљком, појављују аутомобили, који јуре необичном брзином, или пак бродови, који плове по реци... Кад што метне своју малу шаку на бео лист хартије и мати тада извлачи контуру његове руке, а он се смеје у сав глас, јер га на то нагони шапољење. Или пак с мамом пише писмо теча Мини и тетка Зоти. Свака је врста у овом писму извучена писаљком друге боје, а у потпису Батину све су боје смешане. Каква је тек забава кад дохвати и боји слике по књигама или по каталозима: господа тада добијају црвене шешире, црвенкасте хаљине и зелену обућу, а госпође бркове и цигару у зубима.

Каталози пружају Бати још и друге забаве: из њих се могу исецати слике. Бата, сав блажен, иљеска ручицама, кад му мама исече из каталога мале дечаке и мале девојчице; све их он поређа по столу, окружујући их предано свима оним стварима, које су им потребне. Но, не води увек рачуна о потребним размерама, о којима би, иначе, требало водити рачуна: лутке увијене и обучене у топле хаљинице изгледају као прави гиганти према малим орманима, у којима је њихово рубље, а њихова када за купање изгледа права минијатура

према њиховој цуцли. Кривући од нас, Бата је био и сâм нашао некакве ножнице, и хтео је њима да исече из каталога једнога, „Господина“, који се, како изгледа, нешто смешкао; по, како је био невешт, одсекао му је главу: од тога се поплашио, и одмах је отрчао да овог обезглављеног створа сакрије у корпу, у коју је бацана непотребна хартија. Његово узбуђење трајало је врло мало: Ускоро се поново чуло крик-крал. Ова је игра могла бити и опасна: „Пази на твоје прстиће, Бато, можеш се посећи!“ „Пази ти на твоје хартије, татице, мале маказице не поштују никог!“

Док се Бата овако забављао, напољу је дувао силан ветар, а прозоре је запљускивала хладна киша. Да бисмо му што већма омилили игре нарочито још што је имао све што год му је требало, говорили смо му о „сиромашној деци“, која су гладна и којима је хладно; о „сиротама“, без татице и мамице. Жали их, све из реда, ма да не уме себи још да представи њихову несрећу. Но, нас двоје, потпуно свесни своје среће, приближујући своја чела његовој плавој и милој главици, помишљамо на празне куће, куће без деце, у којима се никад не чује звонки глас деци.

Око Божића — Звали смо димничара да очисти оцаке. Бата је одмах запазио некакву везу између овога посла и Божића, који је ту скоро, и који му се већ неколико дана врзмао по памети. Пришао је својој мајци и тајанственим гласом рекао јој: „*Не знам зашто ђали оцаке; али, ојетѝ знам, доћи ће Бога, ђада се не ујрља*“.

22 декембра — „Како ниси добар, писаћу још данас Божићу да не дође“. Претња је

имала дејства; Бата је постао послушан и добар као какво јагињенце.

23 децембра — Бата пита да ли сва деца добијају о Божићу „исте поклоне“, што је требало разумети исти број играчака. „А, не, објашњаваше му мати, у ципелице рђаве и непослушне деце не оставља Божић готово ништа. Меће врло мало играчака у ципелице оне деце која нису увек послушна, а ципелице оне деце која су увек добра и послушна, напуни до врха“. — „Па, онда, мама, ја ћу добити врло мало“ (Бата је овим хтео да каже како није баш увек послушан).

24 децембра, 9 сати у вече — У *илундрама* (како је Бата називао поћну кошуљу спојену са гаћицама) ређао је све своје ципелице поред камина: било је на броју дванаест ципелица. „Нисам заборавио ни „чизме на боре““ (ове су две речи увек биле нераздвојне код Бате. Чизмице смо му купили тек пре кратког времена, и било га је веома угодно погледати, кад са својим чизмицама гази по снегу, или по блату).

11 *сахати* — Бата спава, а усне му се, сваки час, развлаче у блажен осмејак; свакако се и у сну осмехује на поклоне које ће добити. Тата и мама опрезно пуне Батине ципелице разним играчкама, веома узбуђени и радосни са оног узбуђења и радости што ће их Бата осетити.

Поноћ — Бата се пробудио, и исправивши се у постељи, узвикнуо је преплашено: „Мама,

мама, нисмо отворили оџак“. — Утишали смо га, рекавши му, да се не плаши и да је оџак отворен; умирио се и убрзо поново заспао.

Божихње јуџро — „Брзо, татице, отвори прозор, да видим (видим), је ли дошао Божић?“. Дневна светлост, просувши се по соби, обасјала је необично диван приказ: клечећи пред камин-ом, Бата је ван себе од радости. „Ох! мамице, ох! татице, где колиџа... сахат... лепа лађица... чоколада... колачи,.. како је све то лепо!“

Суџрадан — Бата је посетио своје другарице и, кад се отуда вратио, рекао им је, да оне немају више поклона од њега, а да су, међутим, боље од њега.

Батино писмо — Између Божића и Нове Године, тата је отишао сâм Батином теч и тетки, да код њих проведе неколико дана. Бата је испратио тату кад је полазио, не показујући велике жалости; јер му је тата, уосталом, обећао да ће му отуд донети разних поклона и играчака.

Пре одласка, Бата је замолио тату да понесе, као поклон, од његове стране, лепих јабука теча Мини и тетка Зоти. Овај изешко прежалио је био две јабуке и наменио их теч и тетки.

Док се тата није вратио кући, Бата је апсолутно живео као и дотле. Незахвално дете! Свакако ће бити да је његов татица осећао већу празнину што он није поред њега, но што је Бата осећао што му тата није ту. Па, ипак, сетио се да тати напише и пошље писмо; узео је перо у руку, коју је мама водила;

Бата је диктовао реч по реч. Ево тог писма, у којем није ниједна реч ни измењена ни додана, и у којем је такође остављена аутентичност фраза. Разуме се да се уз то писмо мора додати коментар.

„Драги мој тајнице,

„Не видим те толико (Обичај израз уљудности). Јабуке су од мене (Теча Мина и тетка Зота примили су их с највећим ускићењем и пријатношћу). Молим те, дођи (Јако је погодити шта значи ова нестрпљивост). Баја је добар и паметан (Ово би много више вредело да је мама Батина рекла). Бака ме чува. Баја воли много поклоне; донеси сутира. За Нову Годину дају ти једну лећу бонбону, и један тоф, а мами лонац за цвеће, чики дувана, Љубили малој цвећа, Зоји и Мини цмок (Свакако тата ће бити најлепше и најбоље награђен.) Цуле чува кућу (Ко више мисли на мене, Цуле или Бата? Можда си ти то, верно посетнице). Пада киша, знаш (Не, не знам). Цица је паметна; хтео бих још једну (Свакако, хтео би јој другарицу; јер цица је од порцелана и намештена је на камину у нашој трпезарији). Бака ће сад да проситре и ја ћу јој помогнем (Дивна помоћ, у то не сумњам). Имам још само три чоколаде (Ништа више од три! Моје одеуство посигурило му није умањило апетит). Ако не дођеш ова (одемах) наљутићу се и оде ти глава (Оваква ме је претња збиља поплашила и убрзаћу свој повратак). Мислим бићу велики, кад се ти вратиш (Јединствено веровање у чуда). Шалем ти велики пољубац као ово (иза ове последње речи био је на писму нацртац мали

круг, напвна слика усница, које дају пољубац).
Пољуби Мину и Зоју и зови нека дођу“.

Да не би одлетела глава са рамена тата се пожурио да се што пре врати. И ако Бата није сузних очију испратно свога тату, дочекао га је сав пресрећан и раздраган. Предвиђен дочек и никако измишљен и ласкавачки: како да тати не пожели добро дошао, кад је донео пуну торбу бонбона и играчака, коју смо морали одмах отворити пред Батиним малим љубопитљивим очима.

Играчке — Једино је какав искусан педагог подобан да изабере играчке које приличе детету. Играчке, којима се оно првенствено занима, јесу оне које понајбоље вежбају његову ручну радљивост, или које највише изазивају његову уобразиљу, оне једном речју, — тврђење ће изгледати парадоксално — које га нагоне да што више *ради*.

Погрешно је што се данас дају деци толике механичке играчке, којима се иде више или мање, на савршено подражавање животу. Такве их играчке не занимају дуго; кадшто их, пак, спрва још и застрашавају. Имамо у томе примера и с Батом. Између осталих играчака добио је као поклон и једну велику кокцизелу, која, захваљујући савршеном механизму, не само што иде сама, већ је још подобна и да одреди правац; кад је метнемо на сто, изгледа, свакипут кадгод стигне на ивицу, да се плаши празног простора, и да би избегла да не падне, начини око себе полукруг. У почетку, Бата се плашио ове играчке, стога, што му се чинило да је жива. Спријатељио

се с њом кад јој је поломио точкове, помоћу којих се кретала.

Напротив, није престао од првога дана у години, да се игра с једном другом играчком, која је била много простија, и с којом је могао правити масу комбипација: то су мале дрвене данчице, чији су крајеви били зупчasti, тако да су ти зупци могли улазити једни у друге. Са овим данчицама, шта се све није могло наградити? Столице, столови, клупе, степенице, мостови, зграде, какве хоћеш и колике хоћеш... Овде је још добро што се гради оно што донеста и постоји; али, поред уметности и окретности, у овај рад *ваља се није више унети*, јер и стварност, уосталом, овако произведена, рудиментерна је: уобразиљи је дужност да допуни несавршенство предмета.

Једна друга играчка, више уметнички израђена од оне прве, што је толико исто била обужмала Бату, била је једна кутија са свирком, начињена од обична углађена дрвета; ову нараву Бата је носио о врату и достојанствено окретао ручицу. Број комада које је ова на права свирала није био разнолик ни многобројан; увек једна и иста игра, која је ишла брже или лакше по вољи свирачевој. Сам је Бата смислио лепу забаву, представљао је „малог сиромашка.“ — Бата лагано корача и окреће ручицу; бацимо му тада по који новчић, мама или ја; он, не престајући да свира, тражи новац очима, потом, кад је комедија завршена, сагиње се, узима новац и меће га у џеп. Како је тада мно и диван! Са разбарушеном коврцавом косом, он доиста личи на једнога дечка, који врло често, на улици, проси милостињу.

Довољно објашњење — Кад је Бата непоштан, и кад хоћемо, да бисмо га казнили, да га лишимо какве играчке, кажемо му, кад нам ту играчку затражи, да је отишла. Тим се објашњењем, такође, служимо, кад хоћемо испред њега да експонирамо какву опасну ствар, или да му обуздамо његову претерану изешност. Изненадни одлазак ствари не изгледа му нимало невероватан. Исто тако много се не чуди кад их сагледа при њихову повратку из бегства. Нека оде нешто од каучука, ножнице или чак и тегла са слатким, и нека се потом опет врате натраг, све то нема за њега ничег тако уочљивог и чудноватог.

То је отуда што предметима и стварима позајмљује нека осећања, што им приписује неке подобности које и лицима; каогод и сва друга деца тако и он оживљава целу природу и озарује је животом, који је сличан његову животу.

Ушеха — У соби за рад, мама и тата су задубљени у читање. Бата, и поред њихове забране, остаје тврдоглав и пева на сав глас... Избацили смо га напоље... Тајан од неколико минута... Потом чује се како пева некакву игру. Кад су мама и тата пошли на вечеру, на степеницама, указао им се диван приказ: Бата, седeћи на земљи, пева својој мачки, која је начињена од картона и која изгледа да му се диви својим крупним стакленим очима; по по образима могло се видети да су, пре тога, сузе покајнице биле оставиле дубок траг на лицу певачеву.

Враголије — Бата је већ у оним годинама, када деца нису непознате опасности, али не предвиђајући им све последице, она осећају извесно задовољство да се тим опасностима излажу.

Једнога дана, на пример, Бату смо изненадили у тренутку, кад је себи завлачио у нос... зрна пржене кафе. Колико се муке видело, док смо му та зрнаца повадили. Па, ипак, једно је зрно застало, и то је зрно Бата, после једнога сахата, са највећом запрепашћењем, бацио о ручку, кад је кинуо, истерао из носа.

Овај страх није га нimalо задржао ни спречно да се, неколико дана доцније, не похвали својој другарици Роки како гута, сасвим олако, мале порцуланске лутке; плакао је и дерјекао се кад је видео да смо му све те лутке склонили.

Да и не говоримо о његовим обичним неупутностима и претераностима, које се састојале, на пример, у томе, што је редовно обеа ногама скакао са степена на степен, или што се пузао уз гвоздену капију на главном улазу, не плашећи се никако да ће можда повредити руку или ногу, или да ће поцепати хаљине.

Али је било и других његових враголија, потпуно неочекиваних, које су могле бити врло озбиљне по последицама. Синоћ се, на пример, закључао у трпезарију. Требало му је доста и времена и муке, док је отворио кључаоницу; били смо се веома поплашили шта да радимо, јер се споља у трпезарију није могло ући, пошто су прозори били врло високо, а била је већ ноћ те нисмо могли дозвати ни бравара, да отвори врата; унесверено смо се питали шта да чинимо.

И тако, у колико је Бата више растао, у толико нам је све више мука и страховања задавао, по, у толико нам је, опет, све јасније било, како се утврђује његова персоналноост, која избија из његова живота.

План у будућности — У последње време врло се много зида у нашем крају. Све ове куће, тако брзо озидање и подигнуте, збуњиле су уобразиљу Батину. — Непредвиђене последице: он, који је дотле сањао, да постане професор као и његов тата, па, да „учи малу децу да читају и пишу“, наједанпут је од тога одустао. Запитајте га сад, шта ће бити кад буде велики, и он ће вам одговорити „зидар“.

И тако, у оно доба, кад свако дете хоће да буде „генерал“ или „владика“, нашег Бату не можемо осуђивати да је био и сувише честољубив.

Песнички нагон — Бата наваљује на маму да му прича какву причу. Мама је послушала и отпочела причу... „Не, рећи ће Бата, не ту“. — „Па, добро, коју хоћеш“. — „*Причу која њева...*“ Мама је узела да му пева некакву мелодију; по, ипак, и тим није био задовољан: „Па то није прича, рећи ће он, то је песма...“ — Овога пута мама се сетила и рецитовала му је једну песму.

Лукавства — Како је велики обешењак овај наш Бата! Не само да врло добро разуме и схвата шалу, и да осећа право задовољство када га задиркујемо, већ и сâм ужива у томе да и он нас задиркује и да нам доскаче.

Јуче, изјутра, десила му се мала непријатност, док је био у постељи, и да би се оправдао пред својом мамом, дохватио је чашу с водом, која је обично стојала на малом асталчету и њему на допанају; из те чаше просуо је готово половину воде по постељи и тада је узвикнуо матери: „Не знам, како се вода просула“.

Деси се, покадшто, јутром, кад се мама случајно успава, и кад би Бата хтео што пре да се дигне, да јој тада узнемирено довикне да му да ношу... Кад се мама дигне и кад му брзо донесе што тражи, тада јој се гласно насмеје и довикне јој: „нећу, нећу; само да се дигнеш“.

Увек тако радн, не, уосталом, да би преварио или слагао, већ просто да би се забављао, и кад успе у свом обешнењаклуку тада сâм призна истину, смејући нам се, што смо били тако лаковерни и простосрдачни.

Последња клица размишљања — Када је, преко зиме, Бата видео свога тату, како се рано диже из постеље и како пали свећу и иде у своју собу за рад, збунно се и помео, и тога радн неколико пута му је рекао: „Татинце, што се сад дижеш у вече“?

На сто је донесена риба. Бата погледа у служавку, која је јело донела и тада ће је запитати: „Како сте ухватили рибу? Имате ваљда удницу“?

У нашој кући грожђе смо јели с хлебом. Једном, о ручку, мама је дала Бати парченце хлеба, рекавши му: „Ево ти, па поједи с грожђем заједно“. — Бата се пожурио те појео.

грожђе, и пруживши потом тањирчић својој мајци, рече јој: „Дај ми, мама, грозђа, да имам са чим да поједем хлебац“.

Батин плајваз није више могао да пише. Отишао је тати, и пружајући му плајваз рекао му: „Татице, здери му кожу“.

Рекли смо му да ће се наша служавка скоро удати. Тога ради, кадгод би се она мало дуже задржала у вароши, куда би отишла да што купи, Бата би је, при повратку, запитао: „Јесте ли се већ удали“?

Једном, ушао је Бата у очеву собу за рад плачући и јецајући. Тата га је запитао: „Шта је, сине? Што плачеш“? — „Тужан сам, одговори Бата“. — „А за што?“ — „Не сећам се више“, гласио је одговор Батин.

Једна другарица Батина, Рока, била се разболела; плашили смо се да пису богиње. Из обазривости, да се ова зараза не препесе и на нашег малишана, забранили смо му да јој не сме ни у посету, и да се не сме приближавати ни суседном плоту. Разумео је нашу забрану и остао је код куће, где се играо до миле воље. Наједанпут је дотрчао мами, и, сав престрављен, узвикнуо: „Мама, мама, Чуле је отишао у Рокину бапту. Разболеше се“. — Каква би, доиста, катастрофа настала кад би ово наше верно песанце, црно као абиносско дрво, добило црвене богиње.

На аутомобилу — Бата је од јутрос врло охол и поносит: први пут ће се данас дуго

возити аутомобилом са татом, мамом и још неким нашим познаницима. Обукли смо га као правог шофера: кожни зимски капут, топле рукавице и вунону капу. „Ја ћу терати лобил“ рећи ће он. Да би га виделе, кад пође на овај пут, његове пријатељице биле се поређале око оградe и посматрале га. Једва је стигао да их ручицом поздрави и да им се тако представи као какав пријатељ и заштитник.

Већ смо далеко одмакли; аутомобил је јурио доста брзо... Одушевљење Батино, мало по мало, било се утишало... Свеж и хладан ваздух опалио му је образе; на очи смо му морали намаћи обод од његове капе... Не види око себе више ништа; али шта је до тога стало?... Аутомобил га је успавао... Викали смо га: — Е, Бато, Бато! Мали свежањ је ћутао, и није се мрднео... Утопљен и умотан, наш мали шофер био је заспао.

Око четири сахата по подне аутомобил је стао, и Бата се тада пробудио. Протрљао је очи и мислио је да је спавао у својој постељи. „Зар нисам код куће“, запитаће он. Потом се потпуно оесвестио и запитаће: „Зашто је лобил стао?“ „Да биемо се мало поткрепили, мило наше дете“. — „Добро, добро“, одговори он. Свратили смо у колачарницу где је Бата, на брзу руку, појео два три колача. Једући колаче, Бата ће одједном запитати: „Зар лобил није гладан“.

Кући смо се вратили по ноћи. Бата не спава и готово не дише. Дрвета успут граде фантастичне сенке. На небу већ увелико сјајају звезде.

Уметник — Доскора је Бата писаљком умео само да брља, сад пак, његова мала ручица, која већ постаје чвршћа, почиње да буде послушнија према ономе што он замишља.

После многобројних покушаја и огледа, напослетку је открио: да тело и удови могу бити представљени правим цртама, а глава, руке и ноге круговима. Мало затим своје је људе обдаривао многобројним врло дугачким прстима и ретком али накострешеном косом! Потом је хтео да иде у појединости са ознакама на лицу, и тога ради, на почетку свога проучавања, једнога јутра пробудио је своју маму, пипајући је руком по лицу. Како се она изненадила оваквим Батиним поступком, то јој је он одговорио: „Треба да видим, да ли ти је око црта или круг!“

Свременом, његови су цртежи, донета, били добили прилично одређене и тачне облике. Само са реализмом тера у крајност: отуда сви његови људи имају малу округлину, нацртану на месту где је трбух.

Од неког времена на овамо, наш се млади уметник упутно у велике саставе. Прво је нацртао огњиште у кухињи, које би се морало преврнути ма на коју страну, само ако бисмо га кренули с места; затим је ту полица са посуђем, које се се наерило на све могуће стране.

Као год и толики други савремени сликари, и Бата је засад *импресиониста*. Његова два рада „киша“, и „снег“ о томе су потпун доказ. Киша је представљена усправним и збијеним линијама, а снег читавом збрком линија које иду једне преко других, тамо амо.

Бата је такође извртан кад слика сама себе у појединим интересајним тренутцима:

„Бата на прозору“ (четвртаст велики оквир, и на самој средини једна мала глава); „Бата увече у врту“ (по чудноватој збрици идеја о земљи и о небу, мали човечуљак се шета по врту, по којем је постоји мноштво тачкица, које представљају звезде, и четири велика круга, који представљају месеце).

И, на овај начин, овим својим простосрдчним покушајима, наш нам се вредни Бата указује једновременно час као тактички бодрог посматрача стварности, а час, опет, као песник, чија је уобразиља велика.

Тајна лекар — Бата никако није мекушан; плаче само онда, кад се озбиљно повреди. Међутим, чим има ма и најмању раницу, пожури своме тати да му је покаже. Он зна колико његов тата воли да извиди рану своме малом дечку. И најпознатије огреботине покривене су фластером, и тога ради Бата свакад има на себи прилепљена по три четири четвртаста мала нарчета фластера, и то било на носу, на претима, или на коленима.

Бата осећа право задовољство, кад се о њему овако очито старамо; и, тога ради, готово некаквим победничким гласом оглашава своје озбиљне ране: „Имам рупу на прсту, истећи ће ми сва крв“.

Пријатељ штиглица — Пролетне је увелико, и Бата поново проводи све своје време у своме краљевству, у врту. Досад му је једини друг био Цуле. Сад, пак, има још једно створење, сасвим мало, затворено у кавезу; Бата има штиглица.

Бата му указује велику љубав и стара се о њему, како се само замислити може. Доноси му лишће од салате, смокве, парченце шећера, и све то окачиње на кавез. Птиглиц засад пе пева божна како, готово више цвркуће, али се по њему види да је весео и задовољан. Обично његов кавез обесимо о клин на зиду, или на грану од трешње, која је уза саму кућу. На тај начин увек је у зеленилу, те му је бар, колико-толико, ублажена туга за изгубљеном слободом. Чим се почне смрквавати, Бата тражи да га склонимо у кухињу. На њега смо се већ и љутили, тражио је да му птиглица уносимо по свима одајама редом, па чак и у дворницу, и у трпезарију, и у спаваћу одају.

Данас се био подигао силан ветар. Виделин како олуја бесни, Бата је истрчао у дворнице и почео викати: „Брзо, брзо, унесите птиглица; го је, па ће покиснути и озевети“.

Унутрашње пошмајрање — „Не знам, мама, како је то, покаднито очи ми нису затворене, не спавам, па ипак сањам; видим мале девојчице, железницу, трамвај, и много других ствари... Како је то?“

Не умејући себи дати рачуна, Бата је открио да му машта ради увелико.

Рачун — Мама се поноси својим учеником, који, како се њој чинило, показује врло велики напредак у рачуну. Но, тата, скептик, хтео је о том и да се увери: „Иди у врт, и донеси ми пет камичака“, рећи ће он Бати. И Бата, — на потпуи пораз свога учитеља, —

вратио се посећи читаву гомилу шљунака, које је једва могао одржати у својој кесељници.

Социјално питање — Бата, потпуно збуњен, потражио је свога тату и рекао му: „Кифлација, кад је сад донео кифле, рекао је да ће сутра потрајковати. *Шта је то, татинце?* — То значи, мали мој, да сутра неће месити ни пећи кифле“. И Бата је ударно у плач при помисли на такву несрећу

Материна забуна (4 маја 1912) — За младу мајку значајан је онај дан, кад јој син напуни четири године. До овога тренутка она је имала да подиже и гаји бебу, мало нежно створење, које је тражило само њезино старање и њезино миловање. Но, сад, посао и труд постају сложенији.

Погледај се у огледалу, Бато мој... Види овог малог добричину, који сад чврсто стоји на снажним ножицама, чије је тело издужено у мупким хаљиницама... (Где су сад оне прве панталоне, и она збуњеност коју је осећао, кад их је први пут обукао!). Погледај ово округло лице, са светлим и црвенкастим обрашчићима, лице око којег је велика кестењава коврџава коса. Запажаш ли израз овога лица, овај љубопитљиви поглед, ова уста која су потпуно спремна да се обешенјачки насмеју? Познајеш ли у овом малом обешенјаку мало детонце блага лица, веома мила, које се смеје, једва стижући главом под руку татину, који седи за столом и пише?

Да, Бато, треба да се савладам и да кажем збогом оном сасвим малом створењу, које сам доскора љубљивкала. Већ немам толико

снаге да те могу смети низ степеницу. Мати сам одраслог дечка, кога сам принуђена, по-кадшто, да изгрдим и да казним, ах!... Док си био сасвим мали заслуживао си само пољупце!... За тебе сам, још до пре неколико месеци, била као нека врста Провиђења, и моје речи изгледале су ти права светиња. Сад, пак, већ си открио моју слабост; знаш кад би ме јаче гурнуо, да бих тада посигурно посрнула. Према твом оцу имаш већ некакво друштво поштовање, какво према мени не осећаш; тата је твој велики...; он ради претепике послове: дужи велика и тешка ђулад, и у стању је да клештима чупа клинце... Но, кад је реч о маци, ти се већ противиш њезиним заповестима, сумњаш у њезине речи... И, ваља ми признати, често јој се ругаш.

Већ осећам да ми се отимаш из руку, и већ се, прилично поплашено и узнемирено, питам: да ли ћу умети сачувати своју власт над тобом до онога дана, када будеш већ био одрастао човек.

Говор малом човеку од четири године —
Пошто си сад, господине сине, мали човек од четири године, треба да ти кажем — треба рећи увек потпуно истину одраслима као што си ти — да си далеко од тога да си савршен и да нас наша љубав према теби не заслепљује, кад је реч о твојим погрешкама.

Врло је добра ствар бити срдачан детко и имати лакоћу у говору, што све много обећава за твоју будућност... Но, признај да је твоје непрекидно брбљање и торокање, кад дуго траје, помало и заморно; и требало би, такође, зар не, да мање изгледа да рачунаш на нашу наив-

ност, да ћемо ти примити за готово и за истините све оне приче које измислиш, те о овом те о оном.

Свакако, ваља нам веома похвалити твој енергичан карактер, који чини те стојички подноси хиљадама малих непредвиђених непријатности свога немирног живота... Па, ипак, тврдоглава непокорност, коју ти често дође да поставиш нашим заповестима, покадишто нас озбиљно наљути.

Шта више, како сам ја увек ту, прва, да ти у свакој прилици препоручим да будеш разборит и паметан, у извесним приликама нађем, да си малодушан: јер, ма из које даљине приметно дим од њега се плашиш: кад сагледаш воз, мислиш да ће на тебе и да ће те уништити...

С друге стране, опет, хтела бих да у своје учење унесеш толико марљивости и воље колико и у игру; често ниси расположен да само по неколико тренутака пажње поклониш лекцијама твоје матере — које су, уосталом, непрекидане: кад би сад ишао у школу, плашим се да те учитељ не би већ означио као лена ђака.

Напоследку, и поред твојих љубазних излива — признајем врло честих, — толико си нам пута дао доказа своје равнодушности, те нам и то задаје муке; у оно време, када бисмо се ми од тебе с тугом могли тешко раставити само за један дан, изгледа нам да би теби и тада било врло угодно, и да би могао бити без нас недељама.

Твоје погрешко — чија би листа прилично била велика, кад бисмо хтели да говоримо о твојој изешности, о твојем задовољству да све

квариш и упропашћујеш, о твојим навикама да правиш неред и вапјар — нагоне нас да, с времена на време, будемо према теби строги. Ох! разуме се, никад посве озбиљно... Попајтешће задржимо се код претињи, које, у згодном тренутку, измољени опроштај никад не допустити да претворимо у дело. Покаднито пребацујемо себи за своју слабост: али, где је средство да се не развежимо са суза које теку низ кадивасте обрашчиће, где је средство да не будемо обезоружани пред двома белим ручицама, које нам обичну о врат као колир сачињен од саме нежности!?

БАТИ КАД ОДРАСТЕ

БАТИ КАД ОДРАСТЕ

Твоја кућа — Кад будеш одрастао, драги наш Бато, и кад будеш узео да читаш ову књигу, можда нећеш становати више у овој кући, у којој си одрастао, већ негде на другом крају. Можда ће се чак и то десити, да ћеш је оставити, док си још мален, и чак је могућно да ћеш заборавити место, на којем си проживео своје прве године. И ако би се, случајно, као намерник, навратио у ову кућу, нећеш је више затећи овакву, каква је сад; јер она ће остарити каогод и ми; неће више изгледати нова као сад; зидови ће јој добити другу боју; и њезин врт — по којем сад блиста сунце — биће пун хлада од дрвећа које ће онда бити веома разгранато и велико. Тога ради хоћемо сад и да ти је опишемо, како би унели у твој дух што јаснији упечаток о њој.

Кућа је нова, окренута сунцу; и ниједна њезина страна не остаје, преко дана, а да је не греје сунце! Највећу привлачност у овој кући има, свакако, њезин врт. Врт није тако велики, али твојим малим очима изгледа огроман; кад потрчиш са својим коњицима, на која натовариш по какву цепку, сузо линиће, или циглу, помислио би човек, да си се спремно на некакво дуго путешествије. Кад смо се доселили у ову кућу, пре четири године, врт је

био потпуно неуређен, било је по њему много корова, а тек овде—онде, по која шибљика. Сад је све удешено како ваља, и ти се у њему играш до миле воље. Нарочито је лепо у њему с пролећа: од марта месеца почињу цветати љубичице, а мало затим воћке се одену цветом: потом, у мају месецу настају руже, којих има много. Но, нарочито нам овај врт пружа задовољства лети, свежих вечери, које настају после тешке дневне врућине; ох! ове вечери под ведрим небом остаће нам увек у успомену као угодна слика нашега спокојног и срећног живота из овог времена: мала бела сплуета нашег милог Бате непрекидно промиче поред нас те тамо те вамо, док нас двоје тихо разговарамо и расправљамо питања о васпитању нашег сина, који тек што је настао да живи. У јесен, опет, у овом истом врту наслађавамо се лепотом последњих лепих дана; и тада наш Бата бере узрело грожђе, а ми, са задовољством, посматрамо многобројне и разнобојне зимске руже.

Затим, опет, кад врт изгуби сву своју драж, тада нам угодно пада пријатна топлота нашег огњишта. Да ли ћеш, Бато, икад заборавити одаје по кући, које су све редом одјекивале од твога звонког гласа и весела смеха? Ту је, на првом месту, трпезарија, тако пријатна и угодна са својим наменштајем од растовине, и са сликама које су повешане по зидовима, и које представљају поједине брдовите и шумовите крајеве наше отаџбине. Па онда, ту је одмах одаја за дочекивање гостију, у коју ти није био баш увек допуштен приступ, а ти си, међутим, тако волео да се играш са оним малим јастучићима, којих је било веома

много, и на све стране: и како ти је још било криво, кад би ти забранили да не претураш и не дираш све оне ситнице, којих је овде било такође много, да не дираш пса начињена од порцулана, који је цео век провео спавајући ит.д.

Па тек степенице, зар се нећеш и њих увек сећати? Ту си нарочито волео да се играш... Кад те нико не би видео, на сваки степеник метнуо би по какву играчку: рекао би човек да је то галерија или изложба твога блага. И нама би причинила задовољства ова твоја забава, и никад не имађасмо одважности да те за њу прекоремо. Једино је служавка била неумољива, претила ти је да ће ти метлом ишчистити све играчке, и много и много пута био си принуђен да их, на брзу руку, покупиш и да се склониш кудагод, на другу страну, а првенствено у своју собицу.

У твојој соби био си код своје куће, и ту си могао радити што си хтео. Какав је ту тек вашар и неред! Па, ипак, и у тој соби ниси ређао своје играчке по неком случају: и овај неред у твојим играчкама одговарао је понајтешће каквој идеји која је за нас остајала непозната и неуочљива... Ти волиш ову собицу, пре свега зато што је твоја, а потом што има на њој један прозор, кроз који си управљао прве своје погледе на спољашњи свет: по путу који туда пролази, са прозора твоје собице, гледаш, свако јутро, децу која иду у школу и раднике који се свако вече враћају с посла: а сем тога са тог истог прозора могао си за ово неколико година посматрати како се у нашој непосредној близини подигло много и много нових грађевина... Свакако, ова мала тако скромна собица, допада ти се много више

од наше, која је много пространија и куд и камо лепша; али, кад наиђе вече, никад не закалупи за њом што мораш да је оставиш; ти нам тада кажеш: „спаваћу у њој кад одрастем“, и, засад си веома срећан и задовољан, што спаваш поред својих родитеља, и што из њихове одаје, чим јутром очи отвориш, можеш да посматраш лепа и висока дрвета у нашем врту.

У нашој кући има још један крајичак који бисмо, нарочито, хтели да остане у твојој намети: то је соба за рад твога тате. Ту, у тој соби, доиета куца срце целе породице. Како није велика, и како је препуна књигама, то и намештај по њој изгледа притешњен, згуран: свака полица, свака књига изгледа да се притеснила и скупила, да начине места једно другом; мали писаћи сто мамин изгледа сасвим скроман према татином великом писаћем столу; и поред њихових двеју столица још је остало места за једну наслоњачу, у којој си ти нарочито волео да седиш и да се у њој завалиш. У овој одаји осећамо се некако сасвим своји, и ту су нам и срца сасвим близу једно другом. У вече, кад седнемо сви троје око запаљене лампе, готово нам се главе додирују; мама и тата читају или пишу; ти, пак, гледаш слике; на камину је једна мала девојчица, начињена од мрамора, и она држи у рукама некакву књигу и прелистава је; на зиду је слика лепог детета, које је посве голо, и које се, како изгледа, стиди што је једино у овој соби да ништа не ради.

...Шта је срећа, Бато наш, толико би нам било рећи; кад се покушава да се ухвати и да се тада утврди њезина формула, остаје у нашим рукама оно, што оставља на нашим

претима крило лептирово које су они дотле дрыкали: мало праха који се прелива у разним бојама... Но, не устежемо се да кажемо да је срећа постојала у нашој кући, у којој си ти досад растао између твоје маме и твог тате. И ако си ти сваког часа осећао дејства њезине милоште, која обухвата, не имајући о томе сасвим јасне свести, ми смо, инак, живели поред тебе, потпуно запажали сваког тренутка њезину тајанствену присушност.

Твоји родитељи — У тренутку, када завршавамо овај дневник, у којем су четири године Батина живота и четири године нашег живота потпуно посвећеног његовом — погледамо на ову блиску прошлост дугим, узбуђеним погледом.

О како је пријатан и привлачан посао — и поред своје претешке изводљивости — одгајивати и подизати дете, нарочито своје дете! Осећа се човек да је неопходно потребан једном бићу, и већ се боље схвата корисност живота. Сваког дана човек, сам собом, постаје бољи, јер има се тачна представа да се не може добро руководити васпитањем каквог детета, ако се, пре свега, не попуни и не допуни своје васпитање. У овом послу, који би се свакодневно испуњавао, гледа човек како му пролазе дани без туробности и жаљења, не гледа се више на то што нам сваки тренутак разбија илузије наше младости, што нам односи снагу кад је у напону и време које нам остаје да проживимо; гледа се и обзира се једино на то чега угодног доприноси тај посао лицу које се развија, чега доноси светлог дуса који се пробуђује.

Једна једина мисао може бити способна да помути радост која се осећа у превеликој оданости према своме детету: а та је мисао да нам оно никад неће потпуно вратити ону љубав, која се осећала према њему. Људека је нежност као каква река, која се увек слива низ косу генерација које наплазе. Тако је хтела природа. Паптећи се, пре свега, да одржи врсту, она задахњава сва створења инстинктивном љубављу према своме порoду, као према зачони своје сопствене будућности; и ова љубав има у толико више снаге, у колико је онима, који су јој предмет, потребнија заштита. Отуда и видимо да се код већине очева и мајки она мења с временом: за првих година деџег живота, родитељи — бар они који се покуравају неодступној вољи природној — постоје само за дете; али у колико је оно подобније да буде без њихова непрекидна бденисања, у толико изгледа да и они мало по мало и све више и више воде рачуна сами о себи; и кад је, напослетку, дете, поставши одраслим створом, способно да живи само собом, љубав његових родитеља губи много од своје делатне моћи, ако не и од своје осећајно вредности.

У овом смислу може се рећи да очева и материна љубав у својој потпуности одговарају само једној ограниченој периоди живота. Извори који ју хране пресушују с годинама. Родитељи који остаре, имају, покадшто, пекакав позни егоизам, који зачуђава и жалости; и деца — која су била и сувише млада да у своје време оцене родитељску дивну преданост — посматрају ах! својим општровиднијим очима одраслих ону превелику сухоту њихових душа.

Дечја љубав далеко је од тога да се икад наметне равном снагом, јер природа јој не би умела наћи исти разлог битисања. Као плод размисљања, она достиже до своје потпуне свесности онога дана, кога дете, кад оно буде почаствовано тим достојанством да буде отац или мати, појми, величином својих личних жртава, какве су биле жртве његових родитеља, које су они за њ принели.

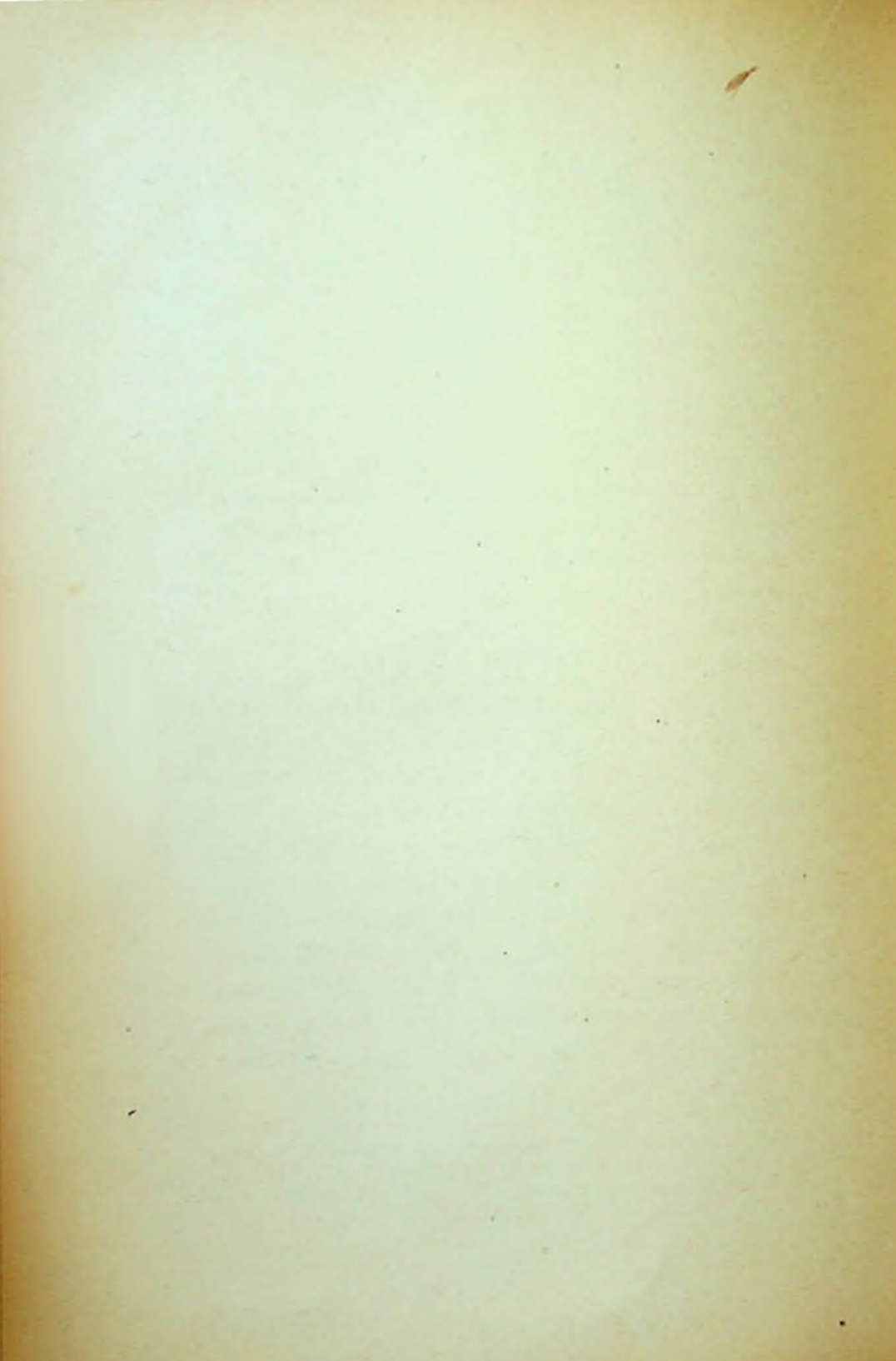
Не постоји, дакле, потпуна реципрочност између родитељске љубави према деци и дечје према родитељима. Али, не постоји ли зар права величина у овој обавезности природиној, која нас нагони, да тако одужимо према генерацији, која наплази, онај дуг којим смо задужени од оне која нам је претходила?

Велика је жалост овога света пре у томе што се види да се животи оних који се воле, па ма то било и неједнаком љубављу --- не могу више да подударају и слажу. Још се браћа и сестре, мужевн и жене могу и надати да ће дуго заједно путовати по путовима простора и времена. Но живот и егзистенција родитеља и деце додирују се само крајностима: посматрамо светлу зору своје деце, предвиђамо њихов победоносни одлазак у живот; а они пак виде како ми малаксавамо, присуствују нашем непрекидном и брзом опадању. И, ето, у том лежи најнеутешнији неспоразум наше судбине!

Ти, бар, Бато, доцније, кад будеш читао стране у овој књизи, створићеш пред очима слику твојих родитеља онакву, какви су они били у своје лепо доба, у доба које одговара твојем детињству. И једновремено, да је један

део нашег живота у исто доба и део твога живота, који ће ти ова књига изнети. Прве године нашег живота, остају, у нашој памети, увек обвијене тамом; много више но нама самима, који смо их проживели, оне припадају онима од наших који су били најживији посматрачи, и кад њих нестане, они собом однесе сав овај део нашег живота. Но ти, Бато, повлашћенији од осталих, захваљујући нама, наћи ћеш као балсамоване на овим пожутелим листовима, далеке успомене твога веселог детињства: поново ћеш видети прве несигурне кораке које си учинио на земљи, чућеш одјек првих речи које су твоје уснице протепале. —

ДОДАТАК

Препраћујући ову књигу за нас, на шта ме је, у првом реду, навела и сувишне повољна оцена о њој у Француској,* где се и појавила почетком јануара 1913 године, гледао сам да је учиним што приступачнијом, у чем ми је много помагао мој Бата.

Француско издање ове књиге, која умал' те не прати у стопу живот мога Бате, нагнало је и мене и моје да, у памети, потражимо све оне речи и доживљаје, што их је наш Бата претурно за своје прве четири године живота. Ишло је с тим доста тешко, но, ипак, могло се, колико толико, успети, стога, што је Бата растао у средини одраслих, и што је свако од нас запамтило понешто из његова живота. Сва та сећања прикупно сам и пиша сам се обилно послужно у препраћивању.

* *Revue pédagogique*, свеска за Новембар 1913, стр. 120 (Цело је тада тек било дато у штампу, и један његов одељак објављен је у овој свесци Педагошког Прегледа); *L'Education*, стр. 85, бр. 1; *La mère et l'enfant*, стр. 124, бр. 5; *Le Volume*, бр. 22. —

Од почетка до краја књиге уносно сам речн, мисли и поступке свога Бате, гледајући, притом, да се не огрешим ни о Госпођу ни о Господина Брауншвига, који прате живот свога детета, свога Рене-а. Њима припада заслуга и за оригинално дело и за ову моју прераду. Но, да бих се, с друге стране, одужно и своме Бату, сачинио сам и Додатак, који је аутентична слика његових доживљаја из последњих му дана четврте године, на шта ме, опет, није гонила сујета већ жеља да и остали најпозванији васпитачи децји, родитељи, обратe пажњу на прве дане своје деце, да своју децу што више посматрају, да бележе утиске, јер им то све може послужити као драгоцен материјал за потонји рад, кад прође детињство, и кад ваља детету дати правац у животу.

Београд, 17 Априла 1913.

Влад. Т. Спасојевић

Дечје забавиште — У близини наше куће било је Дечје Забавиште. Посматрајући децу, и мушку и женску, како иду у Забавиште и враћају се кућама, Бата ми је једнога дана затражио да и њега тамо одведем.

Нисам се хтео оглушити о његову молбу и одвео сам га.

Кад је ушао у Забавиште, и видео онолику децу, није се нимало збунио. Напротив, одмах је пришао једном мушкарцу својих година, и понудио му се да заједно пуне колица песком, и да их заједно и вуку.

У Забавишту је Бата остао само неколико дана. Извадили смо га отуд, чим смо запазили да су га почели учити разним декламацијама, клањању и оном тако досадном и неупутном „љубим руке“.

Кицош — Чим чује, да ће нам ко доћи, Бата одмах тражи од маме да га лепо обуче, и, нарочито још, да му одмах промени ципеле.

Исто то бива, кад треба кудгод да иде са својом мамом. Никад није хтео пристати да из куће изиђе у истим хаљинама и у истим ципелама, које је дотле имао на себи.

Уз пут, при шетњи, ретко ће кад дати да га држимо за руку. Одбија нас, говорећи нам, како је велики. Идући, сваки час би се погледао од главе до пете, да се увери да ли је све на њему на своме месту. Кад би пак наишао код какве радње на велики излог, стао би и огледао се.

Чисте руке — Бата је необично волео да су му руке чисте. Никад није хтео сести за сто, док их не опере; а то би врло често радио и преко дана.

Кад је требало седати за сто да се руча, тада му је тата морао опрати руке, а вечери пак, мама. Тако нам је поделено дужности, и друкчије није могло бити.

Батџа сања — Једнога јутра, баш кад се пробудио, био сам поред Батине постеље. Очи су му биле полуотворене, сагледао ме је и тада ће ми рећи:

— *Татџа, што си ми узео двае'с' петџи* (велосипед), *нећу пастџи. Дај ми, молим те, како лепо јурим.*

Кад се био потпуно расанио, скрепем му пажњу, да нема велосипед, да

му нисмо велосипед ни кумити, нити ћемо му га купити.

Саслушавши ме пажљиво, Бата ће ми, сасвим пристојно, одговорити :

— *Ја сам само сањао, ништа више.*

„Сине мој“ — Бата је неуморан, тражећи од своје маме и свога тате, да му, на свако питање, одговарамо речима: пита је, сине мој! Сваки други одговор чинио му се непотпуни, и тога ради би нас, често пута, опоменуо, да му нисмо рекли: Сине мој!

Понекпут, намерно бисмо изоставили ове речи, и тада би нас подсетио, да треба и те те речи да додамо.

— *Кажи, тата, сине мој!*

— *Кажи, мама, сине мој!*

Ове би речи, бар сто пута преко дана морали изговорити.

Бата чита новине — Очекујући да нас позову за сто, на обед, обично смо, да не бисмо дангубили, читали дневне листове. Бата тада, сматрајући, да не треба ни у чем пза нас да изостане, и сâм узме, које било, новине, кадшто и оне од пре неколико дана, заваљн се у насловачу, развије их и очима прелеће с реда на ред, са ступца на стубац. Често

уздане, и тада нам каже како се уморио овако дугим читањем.

По врсти слова знао је готово све новине како се које зову и које су, и увек је тачно доносио оне, које бисмо му затражили.

Бата се не боји људи — Никад нисмо заплашавали Бату „попом“, „жандармом“, или каквим другим лицима. То је можда и учинило, те је он пролазио поред свију њих сасвим мирно, па их је чак и поздрављао. У осталом, и сами смо му говорили да треба увек да поздравља старије, а нарочито још оне које би поздрављали његова мама и тата. Њима би Бата достојанствено рекао: „добар дан“.

Често опет и кад би се поплашио чега, хтео је то пошто пото да прикрије, и тога ради би рекао мами или тати, или ма ком другом, ко би се десно поред њега, *„што се бојиш кад си и ти ту и ја“*.

Једно само нисмо могли сазнати: зашто се плашио, кад би оназио да су му за леђима каква врата отворена. Неодступно је тражио да та врата затворимо, и уморио би се тек тада, кад бисмо извршили његов захтев.

Батини просјаци — У шетњи, кадгод наиђемо на каквог просјака, или на ка-

кво спроче, Бата неће проћи поред њих, а да им не дâ бар пет пара.

Ако просјак дође у кућу, тада га неће пустити ни по коју цену, а да му не дâ, поред петнарица, и парче хлеба, кифлу или и колач. Навикнути на ову његову племенитост, просјаци су свраћали нашој кући сваког дана, редовно бар по један, и, чим би наишли на врата, викали би Бату по имену и чекали га док не дође.

Батџа воли музику — У кући имамо клавир. Мама Батина, с времена на време, одсвира по који комад. Чим само приметн да мама седе за клавир, и, нарочито још, чим чује прве акорде, Бата оставља све и трчи, да, што пре, стане поред маме.

Нетренимце гледа, како се крећу машини прсти, често подупкује, а, покадишто, опет, почне и да пева и да у исто време даје такт.

Батин стрип свира у флауту, коју Бата стално зове *салија*.

Онако исто, као што кад чује звук клавира, тако исто, чим чује звук флауте, оставља све и трчи своме чики. Толико се приљуби уза њ, да му готово не дâ да свира, али га стрип не дира, јер, свакако

му у овом тренутку веће задовољство пружа Бата него ли флаута и свирање.

Једном је Бата био необично љубопитљив да сазна, како се то дува у флауту, и како се зову поједини њезини делови. Чика се мучио, довијајајући се, како је умео и знао, да објасни оно, што га је Бата питао. При поласку, Бата му је рекао:

— Хвала, ојеті не знам све и не улем и ја да свирам.

Батини коњи и кола — Нема дана, да Бата не тера коње. Наместе преда њ две столице, вежу их нарочито пачињеним узлама, од којих један крај Бата држи у руци. Другом руком држи бич и њим шиба коње.

Често замоли своју тетку Зоту, или Љубилу, или маму да седну на његова кола, да их мало провоза (кола су му тада седништа од столице). Кад му учине по вољи и седну на „његова кола“, тада их пита, шта мисле, да ли су његова кола „тракаре“, или су на „точковима с гумом“.

— У првом случају Бата се стане сâм превијати, те овамо те онамо, те лево те десно, што треба да значи да то долази од труцкања кола по неравној калдрми; у другом, пак, случају, Бата седи сасвим мирно, готово укочено, и непрекидно више:

„тапа, тапа, тапа“, што треба да значи да кола јуре без трупкања, и да се само чује топот коњских ногу.

Лепа будућности — Седимо за столом и мама Батина гледа у свога сина, сва срећна и блажена. Разуме се да и ми остали не скидамо очију са њ и уживамо како весело ћерета.

— Благо мени, рећи ће једном мама Батина, кад будем већ баба, ти ћеш ме, сине, водити испод руке, па ће ми тада сви завидети и рећи: Гле, оно је Батина мама.

На то ће Бата као из рукава:

— *Кад будеш баба, онда ћу доћи да те возам.*

— Па, наравно, имаћеш своја кола и своје коње.

— *Таман, бићу, кочијаш то ти је.*

Мамино честољубље било је, истина, увређено, али се није имало куд: Бата још није правно разлику између сопственика кола и кочијаша.

Батине реченице — Не остављамо Бату да грешни у говору, поправљамо га, редовно, кадгод учини какву погрешку и, изгледа, да у томе имамо и успеха, јер.

збиља, у његову говору не осећају се и не штрче тако многе погрешке.

И он сâм већ почиње обраћати озбиљну пажњу нашем говору и склопу реченица, али нас је, при свем том, изненадио кад је ово рекао :

— *Кад би Ђока (Батин другар) био добар као ја, онда би и њему Љубила сваког дана редовно давала чоколаде.*

Другом приликом опет рекао је ово :

...*Сели бисмо на аутомобил, и пројурили бисмо свуда брзо, брзо, фуке, фуке.*

Умешан одговор — По повратку из шетње, мама прекорева Бату, како ју је осрамотио, што није хтео пружити руку једној госпођи, с којом је она била стала да мало поразговара.

Бата је мирно саслушао мамине прекоре, па ће јој одједном рећи :

— *Молим те, у једној руци сам држао пакет, а другом сам баш тада метио парче чоколаде у уста. Па како онда, ђавола, да се рукујем.*

Мама није имала куд, јер је допста овако било.

Бата уцењује — С Батом је мама пошла у походе једној својој рођаци. До те рођаке, могло се доћи и трамвајем,

који је Бата необично волео. Чим су стигли до трамвајске станице, Бата је подсетио маму, да могу и трамвајем.

Мама Батина, опет, како је било лепо и топло време, хтела је да иду пешнице.

Настало је мало погађање, и тада ће Бата, исправивши се, одједном рећи:

— *Ако нећеш трамвајем, ја ћу здраво да се наљућим.*

„Трола“ — Једном, шетајући заједно, Бата и ја, наиђосмо на један трамвај, који је стојао. Нисам на то ни обратило пажње, кад ће ми Бата наједанпут рећи:

— *Пала трола па не може трамвај да мрдне с места.*

Изненадно сам се откуда зна реч трола, и да бих се уверио да је није случајно употребљено, не знајући јој значења, запитам га: Па шта је то трола?

— *Видиш ону гвоздену моћку на трамвају, па оно горе.*

Свакако ће бити, да је он ову реч чуо другом којом приликом, возећи се трамвајем, и да ју је још тада запамтио.

Кући ми — Кадгод је хтео какву играчку, или што друго, Бата се редовно обраћао својој тетци Ђубили и од ње је

то тражио. Тако се био па то свикао, да би ретко кад што затражио од кога другог.

Свакако, не знајући вредност стварима, често је од ње тражио и оно што му се није могло купити.

Једном ће јој рећи.

— *Молим те, Љубила, купи ми аутомобил.*

— Мало моје, немам пара.

— *Откуд немаш, кад ти увек плаћаш за мене трамвај.*

Интересантно је да се Бата никад није хтео користити својим годинама, да се бесплатно вози трамвајем. Увек смо му морали узети карту и дати му је да је држи у руци.

Разговор на телефону — У кући постоји телефон и Бата се често преко њега разговара, нарочито са својим теча Мином и тетком Зотом.

Једном је стојао поред тате, кад је овај разговарао са једним својим колегом, молећи га да што пре сврши коректуру и пошаље је штампарiji. Сутрадан, поновила се иста сцена. Али, уместо да се на телефону јави онај професор, јавила се, овога пута, његова госпођа. Батин тата одмах је променио тон говору, мо-

лећи госпођу, да скрене пажњу своме мужу да што пре сврши и пошље коректуру.

Бата је запазно разлику у начину опхођења, и после пола сахата, пришав телефону, не скидајући са њ велику слушалицу, тражио је кућу онога професора, и кад му се отуда није одазвао он, већ, ђоја, његова госпођа, променом је одмах тог и продужено разговор као прави кавалјер.

— А, ви сте то, госпођо. Јепо Вас молим кажите Јашу, да га зове тата. Само нека дође одмах. тата чека. Збогом, госпођо, поздравите све ваше... Хвала лепо, хоћу, поздравиху (Бата је захваљивао на поздраву који је, по правичним добротоном, морао доћи као закључак разговора.)

Војска — Оглашена је мобилизација. Све се то ускомешало. Свако јури да се што пре снабде свима потребама, и да што пре оде и јави се на своју дужност.

У Београду је сакупљена силна војска. Петог дана по мобилизацији већ се почиње кретати са зборних места. У нашој улици била је одређена једна школа за штаб једном пуку. Кад се пук већ био формирао, једно после подне, спазисмо како војници стају у редове, и како се с пуном војничком опремом крећу на пут.

Све ово кретање посматрао је Бата са својим теткама, својом баком и својом мамом. Разуме се, као жене болелива срца, оне су плакале, те им се и Бата придружно. Али у једном тренутку запазио је како су једини војници били закићени, а други не. Замолнио је да му наберу цвећа из нашег врта. Учинили су му по молби.

Настао је дирљив тренутак. Под прозором наше куће стоје поређани војници, наши витезови, весели, набрекли од здравља, одушевљени. Бата их поздравља, пита их како се зову, и затим сваком редом пружа по који цвет, пошто га претходно пољуби својим нежним устаницима.

Аустрија доушта — Свакипут, кад год смо за столом, било о ручку или о вечери, разуме се, већином смо разговарали о успесима наше војске, о томе шта ћемо добити, о томе како нам прети опасност од Аустрије, и т. д. и т. д.

Настало је било неко затишје, и, у једно време, изгледало је да је Аустрија, допста, дигла руке од својих агресивних намера према нама, и да ћемо добити излазак на море, и да ће, на тај начин, силни наши напори и успеси бити крунисани.

Чика Батин, расположен оваквим стањем и обртом ствари у нашу корист, весело је рекао :

— Аустрија попустила, добићемо излазак на море.

Ручак је завршен, и свако је отишао својим послом. И Бата је, по обичају, требало да опере руке, и како је морао проћи кроз кухињу, учинило му се згодно, да и служавки саопшти пријатну вест коју је чуо за столом, ма да ми нисмо ни посумњали да он обраћа пажње и оваквим нашим речима.

— *Мазија, рећи ће Бата служавки, Аустрија попустила, чини ми се добићемо море.*

Служавка је чула Батине речи, не разумевајући њихова значаја.

Савезнички гурају — Савезници, савезнички рат, савезничка војска, савезници потукли Турке, савезници победили непријатеља, савезнички успех, сваки час речи: савез, савезнички.

Бата је уочио да се ове речи врло често употребљавају, и тога ради тражио је, да му објаснимо шта оне значе. Чика Батин објаснио му је, како је умео и знао, разуме се с великом тежкоћом и

напором, и изгледало је да их Бата сад потпуно разуме.

Настали су већ леши дани, и Бата се вози трамвајем до последње станице, где се врши маневрисање; ту се откачињу једна летња кола, и закачињу друга. При овом послу морају трамвајски служитељи рукама да гурају она кола која треба закачити. Посматрајући их како предано раде овај посао, Бата ће одједном рећи:

— *Ала савезнички гурају.*

Имао је право, јер су се кола могла кретати само зато што су их „савезнички“ гурали четирн човека.

Бата не воли да га љубе — Сматрајући да је врло ружан и опасан обичај да мала деца, чим коме приђу љубе руку, писмо Бату на то ни навикавали, и чак смо му то и забрањивали. Уместо тога, рекли смо му да треба само да се рукује и да каже добар дан.

Чудновато да је Бата ово наше правило поштовао, и чувао се да се о њ не огреши. Но, изгледа да се у његовој глави створила, поред ове, и друга једна слика о неугодности, коју су му стварали они, који би га дохватили и заокупили љубити. Гледао је да и то, свакако избегне, или ако је већ морало бити, да се

не продужи дуго, и да сам при том ни-
ког не пољуби.

Једнога дана, мама Батина, држећи
га на крпљу, пољубила га је неколико
пута узастопце. Бата ће јој тада, одјед-
ном, готово осорљиво рећи: „*Што ме то-
лико љубиш, кад знаш да то не волим*“.

Мама је знала да Бата има право,
али, ипак зато, биле су јој очи пуне суза,
јер јој се учинило, бар у овом тренутку,
да је син вређа.

Од овога дана, Бата је ове речи врло
често понављао и изгледа да су оне има-
ле дејства; а, ако би се, случајно, десило,
да је неко хтео, ипак, да се огреши о ње-
гову вољу у овом погледу, он би се тада
отео и отишао неколико корака у страну.

Батине хаљине — Приближује се
Врбица. Бату су поновили, од главе до
пете, његов теча и тетка. Купили су му
потпуно мрнарско одело: кратак капут,
дугачке панталоне, црвен појас, белу ко-
шуљу, округло шенџи, и „американске
ципеле“.

Кад су хаљине донесене кући, пока-
зали су их Бати, и пробали му. Бата је
био сав срећан, али, и поред нашег твр-
ђења, да му хаљине добро стоје, отишао је
на огледало да би се и сâм о том уверио.

Огледање је трајало неколико минута, и тада ће се Бата окренути и рећи нам свима, који смо стајали око њега:

— *Баш сам велики и лепо одевен.*

Без ичијег опомињања, припао је тада течн и теткн, и, у знак захвалности, слатко их пољубио, само поједанпут. У овом тренутку осећало се да је Бата био сав раздраган, а у очима свију нас заблистале се сузе. Било нам је необично пријатно што се код Бате и у овим годинама очитовала црта захвалности према течн и теткн који су га волели као своје рођено дете.

Код Вас на Врбицу — Теча и тетка Батини су ту, у гостима код Бате. Он је непрекидно поред њих, не да њим никуд мрднути. Стално им се пуди да га поведу кад пођу. Они се, напослетку, на то и решили, али како је била Врбица ту скоро, рећи ће једнога дана теча: „Шта више волити, Бато, или да идеш с нама, или да останеш овде, па да идеш на Врбицу“.

Питање је било доста збуњљиво. Бата је неко време ћутао, гледао је неколико тренутака својим крупним и ведрим очима свога течу, који га је довео у недоумицу овако мучаљивим питањем, па ће

одједном рећи: „*Волим да идем код Вас на Врбицу*“.

Батџа далеко од татџе и маме — Бата је без маме и без тате. У гостима је код тетке и тече. Тамо су му чинили све штогод је захтевао, и изгледало је као да се нас више и не сећа. Но једнога вечера, кад је био легао да спава, одједном ће рећи: „*Зотџила, Зотџила, зови ми Мину, хоћу нешто да му кажем*“. — Батџи је глас дрхтао, и изгледало је да ће да заплаче. Кад му је теча пришао, Бата ће му тада рећи: „*Мино, сетџио сам се маме*“. — Теча је одмах ударио с Батом у шалу и после неколико тренутака Бата је заспао анђелским сном.

Неколико дана после овога, Бата је дошао кући, и кад га је мама питала, како му је било у гостима, одговорио јој је: „*Леџо, баш сасвим леџо, само ми је једанџут било мука за жао*“ (Бата се сигурно опоменуо оног вечера кад је рекао да се сетџио маме).

САДРЖАЈ

	стр.
Читавоцима	
Байи пре Байе	1
Прва Година	7
Друга Година	31
Трећа Година	69
Четвртна Година	115
Байи кад одрасће	157
Додаџак	169

БРАДКА СТОТНОСТЕ
ПРЕДБЕ
ПЕСКОПАН

Dr. phil. ЈОВАН ИСКРУЉЕВ *Смислов и Рачуна*

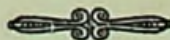
*универзитет,
4.8.96,
5. Вршац.*

РЕФОРМА

ПРОФЕСИОНАЛНОГ ОБРАЗОВАЊА

ПРОФЕСОРИ

СРЕДЊИХ ШКОЛИ

ВРШАЦ
ИЗДАВАЧКА ШТАМПАРИЈА „СТЕРИЈА“
1926

Од истога писца су и ове књиге:

1. Теорија Директне Методе, Сомбор, Штамп. Вл. П. Бајића, 1911. (распродато).

2. Рачуница у сликама за I. разред осн. школе, Липшиц и Лампел, Суботица, 1921. г. (српско, хрватско, немачко и маџарско издање).

3. Рачуница у сликама за II. разред основне школе, Липшиц и Лампел, Суботица, 1921. г. (српско, хрватско, немачко и маџарско издање).

4. Университет и Учитељи, Државна Штампарија, Београд, 1923.

5. Коедукација у Светлости Експерименталне Педагогике (II књига Библиотеке Модерне Педагогике, уредник: Др. Ј. Искруљев), Штампарија Стерија, Вршац, 1924.

Предговор.

О реформи професионалног образовања учитеља основних школа постоји у туђим земљама, нарочито у Немачкој, велика литература. И код нас се појавила у последње време у политичким, белетристичним и педагошким часописима читава плејада расправа и чланака по том питању.

Учитељ основне школе чврсто је везан за масу народну. Он је њезин директни и најзначајнији просветитељ. Маса народна, сељак и радник, даном у дан постаје све важнији фактор у државном, политичком и социјалном животу. Природно је да се постепено диже и вредност њезинога директног и најважнијег просветитеља — учитеља. Културне потребе масе народне су такође даном у дан све веће, природно је да и културни ниво њезинога директног просветитеља, учитеља, мора бити даном у дан већи.

Није више педагогика *ancilla* филозофије, етике и теологије. Она је данас самостална наука, базирана на многим научним дисциплинама. За студирање њезино потребно је солидно основно знање. Учитељска школа средњег степена није више у власти да удовољи истакнутим потребама. Води се борба за академско образовање учитеља основних школа.

Ево разлога, зашто се толико пише о професионалном образовању учитеља основних школа, и зашто је богата литература по том питању.

Док је покрет за реформисањем професионалног образовања учитеља основних школа у своме напону, обратан је случај са питањем реформе професионалног образовања професора средњих школа. Професори средњих школа имају већ одавно академско образовање. Њихова борба, у овом

правцу, не постоји. Али овај факат још не значи, да се о реформи професионалног образовања, у оквиру академске спреме, не мора говорити, писати и борити. Када се зна, да је професионално образовање професора, нарочито код нас, лоше организовано, онда је нарочито потребно да се по том питању поведе озбиљно реч. Она је потребна у толико више, што стојимо пред доношењем закона о средњим школама и о професионалном образовању професора средњих школа.

Са резултатима рада у средњој школи нисмо задовољни. Разлози су многи: социјални, политички, економски, финансиски, хигијенски и просветно-педагошки. Да се ограничимо на овај последњи разлог.

Систем средње школе је још увек нестабилизован. Скоро у свакој држави постоји друкчији систем средњошколски. У нашој држави немамо ни данас јединствену средњу школу. Преоптерећеност ученика наставним предметима и наставним градивом, општа је опсервација и тужба. Принципи школе рада нису још продрли у средњу школу. Средњевековни схоластицизам, вербализам и дидактички материјализам, још увек царују у многим средњим школама. Касарнско васпитање одлика је наших средњих школа. Идеја *Begabten Schule-a*, *École Nouvelle-a*, дуго ће бити *terra incognita* за нас. Школски уџбеници су још увек написани независно од резултата инфантилне и адолесцентне психологије и експерименталне педагогике.

Али слабе резултате у раду средњих школа не смемо тражити једино у спољашњој и унутрашњој организацији школској и у ученицима, него и у самим професорима. Апстрахујмо педагошку вредност професорову коју он сам себи стиче и даје. У том погледу имамо веома добрих, али и рђавих професора. Ми ћемо се ограничити само на педагошку вредност професорову која се доноси

са университета и са професорског испита. Посматрамо ли ствар са овога гледишта, закључак је неповољан. Наши професори улазе у живот са лошим стручним и педагошким професионалним образовањем. У чему се састоји та лоша страна, читаћемо касније.

Ми смо се потрудили да питање професионалног образовања професора средњих школа испитамо са свију страна. Под оперативни нож ставили смо наш данашњи систем и системе који су у пројекту. Прелистали смо огромну литературу на разним језицима по овом питању. Прошетали смо се кроз системе разних држава. Побрали смо оно што нам је изгледало најбоље и најпрактичније за наше прилике, те смо са нашим изворним идејама створили алегацију, која је наш идеал, а држимо да је она и професора средњих школа.

Наш идеал није никаква илузија, шимера, већ остварљива реалност, остварена у многим земљама. Да се она оствари ен бљос и код нас, потребно је више борбености у редовима професорским, више смисла и љубави према школи и више материјалних жртава. Надао се да ће ова наша расправа добро доћи творцима законског пројекта о средњим школама и о професионалном образовању професора средњих школа и творцима законског пројекта о универзитетима, као и парламентарцима који треба да бране добре а нападају рђаве стране поменутих законских пројеката. Професорима средње школе нека буде она водаца у борби за остварење у њој истакнутих идеала.

У то име пуштамо у живот овај наш рад, са жељом да донесе што пре плода.

Вршац, 1. августа 1925.

Др. Јов. Искруљев.

the first of these is the fact that the
 second of these is the fact that the
 third of these is the fact that the

fourth of these is the fact that the
 fifth of these is the fact that the
 sixth of these is the fact that the
 seventh of these is the fact that the
 eighth of these is the fact that the

ninth of these is the fact that the
 tenth of these is the fact that the
 eleventh of these is the fact that the
 twelfth of these is the fact that the
 thirteenth of these is the fact that the

fourteenth of these is the fact that the
 fifteenth of these is the fact that the
 sixteenth of these is the fact that the
 seventeenth of these is the fact that the
 eighteenth of these is the fact that the

I.

Недостаци у нашем систему професионалног образовања професора средњих школа.

Средња школа је васпитни и наставни завод. Професори су у њој васпитачи (едукатори) и наставници (инструктори). Едукација и инструкција су на делу духовне и физичке радње. Као радње, оне су вештина, уметност. Свака вештина, свака уметност, има своју теорију, базирану на принципима и законима извесних научних дисциплина.

Медицина је у пракси, на делу, вештина. У теорији је она практична, техничка наука. Базирана је на анатомији, физиологији, биологији, психологији и другим наукама. И техника је на делу вештина, уметност. Архитектура је основана на математици, геометрији, физици и естетици.

Васпитање и настављање су предмет научној дисциплини, која се зове педагогика. И педагогика има своју теорију и праксу. Она је наука и уметност, идеал и реалност.¹⁾ Тежња јој је да своје идеје, законе и правила примени у животу. У смислу овоме, и она је апликативна, практична наука. По Paulsen-у, педагогика је „die Lehre von einer Kunst, der Kunst der Menschenbildung“.¹⁾

По Хербарту, педагогика као наука зависи од практичне филозофије (етике) и психологије.²⁾ Најизразитији Хербартовац W. Rein, протегао је зависност њезину и на медицину (физиологија и хиги-

¹⁾ Theobald Ziegler, Geschichte der Pädagogik, V. Auflage, München, 1923., стр. 3.

¹⁾ Fr. Paulsen, Pädagogik, 6. u. 7. Auflage, Berlin, 1921, стр. 1.

²⁾ Joh. Fr. Herbart, Umriss pädag. Vorlesungen, Leipzig, Reclam, стр. 7.

јена).¹⁾ Еклектичар педагошки Р. Barth узима за фундаменталне науке педагогици, осим психологије и етике, још и логику и естетику.²⁾ Чувени амерички педагог Н. Horne не испушта из вида ни физиологију а ни социологију.³⁾ Најпотпуније је становиште Meumann-ово, по њему се оснива педагогика на етици, естетици, филозофији, логици, психологији, социјалним и културним наукама и на свима емпијским дисциплинама: природним, духовним и на математици.⁴⁾ Свима овим наукама је педагогика triboutaire,⁵⁾ а по Lay-у ће она другим наукама и давати а не само примати, када постане у свеукупности својој експериментална педагогика.⁶⁾

Педагог-теоретичар постајемо изучавањем педагошких дисциплина у теорији, а педагог-практичар изучавањем и познавањем педагошких теорија и примењивањем истих на делу. Ако у човеку нема уметничкога надахнућа, урођених диспозиција и талента, од њега неће бити уметник. Ако у педагогу нема едукативне и инструктивне урођености, од њега не може бити уметник - педагог. Да педагогика дође до својих научних репрезентаната, довољно је да њезини кандидати имају љубави спреам ње, да су власници здравог разума и бистрога и конструктивног ума. Да педагогика има уметнике, тражи се од њезиних кандидата научна и практична спрема и урођени педагошки

¹⁾ W. Rein, Pädagogik in system, Darstellung, I. B., II. Aufl., Langensalza, 1912., стр. 60.

²⁾ Dr. P. Barth, Die Elemente der Erziehungs- und Unterrichtslehre, Leipzig, 1921, стр. 3.

³⁾ H. H. Horne, The Philosophie of Education, стр. 9.

⁴⁾ E. Meumann, Vorlesungen zur Einführung in die exp. Pädagogik und ihre psychologischen Grundlagen. Leipzig, W. Engelmann, 1916, стр. 61.

⁵⁾ E. Pariset, E. Martin, Les postulats de la pédagogie, Paris, Librairie I. Alcan, стр. 5.

⁶⁾ W. Lay, Experimentelle Didaktik, IV. Auflage, Quelle und Mayer, 1920, стр. 42.

таленат. Helmholtz и Gauss су били научници, али слаби професори; Либиг је био добар професор, али и добар научник.¹⁾ Русо и Песталоци су оставили трага као добри педагози теоретичари, али рђави практичари. Ни једна професија не може да има саме par excellence уметнике. То није често ни потребно. Али педагошка професија треба да их има, јер ће само помоћу њих да оствари своје циљеве и идеале, оличене у речима: „пропорођење човечанства“. Што наше средње школе имају много педагога-мајстора а мало педагога-уметника, разлози су многи. Многи се студенти посвећују професорском познву, иако немају према тој професији ни љубави ни талента. Борба за живот гони у средњошколске професоре и оне педагоге који немају педагошко-уметничкога дара. Наш Закон о Средњим Школама није се постарао да професорски кандидати добију у довољној мери стручно и педагошко-теориско и практично професионално образовање на универзитету и у животу.

Док је учитељ основне школе више васпитач а мање инструктор, дотле је средњошколски професор подједнако и васпитач и наставник. Наставнички рад професоров састоји се у образовању интелекта ученичкога, саопштавањем истина из појединих научних дисциплина. Саопштавати истине неке дисциплине може онај који добро познаје ту дисциплину. И од учитеља основних школа се тражи да је верзиран у појединим научним дисциплинама, али се од средњошколскога професора тражи то у толико више, што је његов наставнички рад ограничен на познавање две до три научне дисциплине, што су ученици у средњој школи зрелији и као такви прешли већ у свет апстрактнога мишљења, што средња школа спрема за живот и

¹⁾ Wilhelm Ostwald, Nagy emberek, Budapest, 1911, стр. 16. и 17.

университет, и што за њу прописано наставно градиво захтева свестрано и темељно познавање научних дисциплина. Од средњошколскога професора се тражи да је *стручњак*. Вишу стручну спрему дају професорском кандидату високе научне и стручне школе, међу којима заузима највидније место филозофски факултет.

Наука је била у првим универзитетима шоластичка. Она је била спутана, кретала се у границама црквених догми и црквеног учења. Свако прекорачење тих граница казнило се екскомуникацијом из крила црквенога. Наука се репродуковала, тумачила, преносила и доказивала. Филозофија је била *ancilla* теологије. *Intellegere quod credimus* је карактеристика шоластичкога доба.¹⁾

У Новом Веку је наука, по Bacon-у, *ars inveniendi*. Она тражи ново, битно, продуктивна је а не само репродуктивна и традиционална. Университети овога доба нису више институције где се наука предаје и репродукује, него установе где се наука развија и истражује истина. Професори универзитетски нису више само доценти, него научници који науку развијају и истражују истину.²⁾

Државни и друштвени живот је данас веома компликован. Култура је на високом нивоу. За рационално вођење друштва и управљање државом тражи се виша култура, научна спрема. Разне професије захтевају дубоко познавање наука и примену ових на делу. Модерни универзитет спрема кроз науку за живот. Он служи *literis et patriae*, науци и животу.³⁾

Данас су медицински, правнички, технички, пољопривредни и други факултети више професионалне а мање научне институције. Сви они лифе-

¹⁾ Th. Ziegler, Ueber Universitäten und Universitätsstudium, Aus Natur und Geisteswelt, B. G. Teubner, Leipzig, 1913., стр. 5.

²⁾ Ibid., стр. 19.

³⁾ Ibid стр. 24.

рују држави и друштву у првом реду професионалне умне раднике, а тек у другом реду научнике. Једино је филозофски факултет задржао више научни него професионални карактер. Он у првом реду образује научнике, а тек у другом реду и професионисте. За овај други задатак неће да чују ни данас многи филозофски факултети. Међу њима заузима највидније место Београдски Филозофски Факултет. Он је по својој организацији чисто научни институт. Наставнички и студентски рад у њему је у служби науке. Испити су ценсурисање научне спреме пријављених кандидата. Дипломски и докторски испити су научни градуси, а не професионалне квалификације.

Филозоф Београдског Университета може да полаже дипломски испит и да докторира не само из комплетних научних дисциплина него и из појединих делова некојих наука. Тако на пример, кандидат VI. научне групе може да полаже дипломски испит и да докторира из физичке географије, геологије и петрографије и климатологије, а да и не завири у у антропогеографију, етнологију, етнографију и општу географију.¹⁾ Дипломирани филозоф напушта „alma mater“ и одлази у живот, где средња школа тражи од свога суплента да предаје два и три комплетна и сродна предмета. Толико се тражи од суплента и на професорском испиту. Закон о Средњим Школама не води бригу о Закону Университетском. Онога је интенција друкчија од овога. Сиромачетник разочарава се већ на првом кораку свога ступања у живот. Учио је четири године географију, али није понео у живот комплетно знање из тога предмета. У средњој школи предаје уз географију још и историју. Ова два предмета чине на професорском испиту самосталну научну групу.

¹⁾ Университет у Београду. Преглед предавања за зимски семестар 1924—1925. год., Београд, стр. 207.

Млади наставник мора да предаје предмете у школи које на универзитету није учио, а мора да се из њих спрема и за професорски испит. Да би му разочарење било још веће, тражи се од њега на општем испиту педагогика, народна историја и народни језик, што такође није слушао и учио на филозофском факултету.

Данашњи Филозофски Факултет Београдског Университета не даје комплетну стручну спрему будућем средњошколском наставнику. Нови Закон о Университету и нови Закон о Средњим Школама треба да коригују ову кардиналну грешку у систему стручнога професионалног образовања професорских кандидата.

Није довољно да познаје средњешколски професор само научне дисциплине своје струке, већ је потребно и да зна и да уме да преда истине извесних наука својим ученицима. Није довољно познавати само научну већ и педагошку методу. Свака научна дисциплина има своју научну и педагошку методу; свака наука има своју научну и педагошку методологију. Научнику је потребно познавање прве, а професору средњошколском прве и друге методе.

Наш дипломирани студент улази у живот са познавањем научне али не и педагошке методологије. Од њега се тражи да инструктира. Пред њим су бића која није учио да позна, пред њим је гомила истина коју треба да преда својим ученицима. Наука о објекту васпитања, о детету; о души дечјој, о њезином развоју и индивидуалним диференцијама, зове се педологија. Наука о средствима васпитања и настављања распада се у два дела: у науку о васпитању у ужем смислу и у дидактику.¹⁾ Дидактика се у Rein-а дели у опћу и специјалну.²⁾

¹⁾ W. Peters, Einführung in die Pädagogik, Quelle und Mayer, Leipzig, 1916., стр. 4.

²⁾ Wilhelm Rein, Pädagogik in systematischer Darstellung, I. Band, II. Auflage, Langensalza, Herm. Bayer & Söhne, 1911, стр. 81.

Специјалну дидактику зовемо и методиком. Све су ове педагошке науке пужне за рационалну инструкцију. Све су оне sine qua non добром наставнику.

На нашем Филозофском Факултету кандидати за дипломски испит и суплентску службу у средњој школи не морају да слушају педагошке предмете, пужне за наставнички позив. Супленти наших средњих школа нису се спремили на универзитету теориски за инструкторе. Они не познају педагошке дисциплине, потребне за настављање. Педологија, опћа и посебна дидактика за њих су terra incognita.

Нови Закон о Средњим Школама треба да уклони овај недостатак. Он треба да створи могућности кандидатима професорским, да за време својих универзитетских студија слушају све оне педагошке науке које су потребне за наставнички позив.

Погрешно је мишљење, да је само основна школа васпитни завод, а да то није и средња школа. У Енглеској је васпитни завод и универзитет. „Университете где се образују научници (scholars), упознао сам сада, наскоро ћу упознати университете где се образују људи!“ — „Где?“ — „Сасвим разумљиво у Енглеској.“ Овакав се разговор водио на Универзитету у Берлину између William Temple-a, председника Worker's Educational Association-a у Енглеској, и американоскога професора Peabody-a.¹⁾ „Енглеска образује људе, а не научнике, чиновнике, људе од позива и циља. Идеал јој је образовање карактера, а не интелекта“, — пише Dr. Bräuning.²⁾ College-system на Универзитету у Cambridge-y, Oxford-y и у другим институтима у Енглеској, служи васпитању исто толико колико и настављању и науци.

¹⁾ Dr. Herm. Bräuning-Oktavio, Die englische Arbeiterbildung und die deutsche Volkshochschule, Langensalza, Herm. Bayer & Söhne, 1920, стр. 31.

²⁾ Ibid. стр. 31.

За своје пуританство, своју хладнокрвност, карактерност и џентлменство има да захвали Енглеz и своме школском васпитном систему.

Средњу школу похађају ученици, у којима се израђује у то доба карактер и ствара морална личност. Из средње школе ступа велики део ученика у живот, а мањи део прелази у високе школе, где васпитање није саставни део институционога рада. Средњошколски професор је фактор од ефикасне вредности у образовању карактера и стварању јаке личности будућег академског и државнога грађанина. Васпитање је уметност. Студент филозофије на нашем Университету не мора да се упозна са васпитном уметношћу. Будући не мора да слуша на Университету педагогику, природно је да не мора слушати ни онај део њезин који се бави искључиво васпитањем, а који Rein зове телеологијом и ходегетиком.¹⁾ Млади суплент васпитава своје ученике по своме нахођењу, без икаква истакнута идеала, циља, плана и методе. Автономна педагогика је већини наших професора сва педагогика.

Нови Закон о Средњим Школама треба да уклони и овај недостатак у професионалном образовању средњошколских професора. Он треба да нормира где ће се образовати проф. кандидати за већину васпитања, где ће се образовати теориски за васпитаче.

Медицина и педагогика су две сличне науке. На делу су обе вештина и уметност. Прва лечи, а друга образује душу и тело.

Лечничко образовање организовано је идеално, по свима принципима модерне професије. Медицински факултет са својим безбројним катедрама, многим клиникама, институтима и болницама образује солидно будућег лечника теориски и практично. Учење на медицинском факултету траје у

¹⁾ W. Rein, *Pädagogik in syst. Darst.* . . , op. cit., стр. 91.

свима културним државама минимум пет година, осим прописаног стажа у болници,

Када се буде образовање васпитача и наставника за све категорије школске организовало по узору лечничког образовања, онда ће педагогика бити цењена као и медицина, а професионални ће педагог играти ону улогу у друштву коју игра лекар. Да педагогика и педагог нису далеко од тога, ево неколико доказа:

У Немачкој је Вајмарским Уставом загарантовано и учитељу основне школе академско стручно и педагошко образовање.¹⁾

Саксонска је законом од 4. априла 1923. год. наредила да се научно образовање учитеља основне школе добива на Универзитету у Лајпцигу и на Високој Техничкој Школи у Дрездену, а практична и педагошка спрема на Педагошком Институту, прикљученом тим високим школама.²⁾ За Дрезден је ступио на снагу овај закон 1. априла 1923. ³⁾, а за Лајпциг у летњем семестру 1924. г. ⁴⁾ Колико нам је познато, и у Хамбургу је ступила на снагу Уставна одредба о академском образовању учитеља основних школа. ⁵⁾

У Енглеској, професионално образовање учитеља основних школа, највише врсте, добива се у Training College-у, ⁶⁾ University Training Department-у ⁷⁾

¹⁾ Dr. A. Arndt, Die Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919., II. Auflage, Guttentagssche Sammlung, Nr. 137, 1921, стр. 225.

²⁾ Sächsisches Gesetzblatt, Dresden, Nr. 10, 1923, стр. 68.

³⁾ Die Hochschulbildung der Lehrer in Sachsen, Leipzig, Verlag der Dürr'schen Buchhandlung, 1923, стр. 32.

⁴⁾ Mitteilung an die Studierenden des Lehramtes der Volksschule, Leipzig, 1924.

⁵⁾ Zeitschrift für pädagog. Psychologie und exp. Pädagogik, Leipzig, Juli 1924, стр. 226.

⁶⁾ London County Council, London Day Training College, Southampton Row., Prospectus.

⁷⁾ University of London, Kings College, Department of Education,

i Faculty of Education-y. ¹⁾ Све су ове институције академскога степена.

Normal School (Учитељска Школа) у Америчким Здруженим Државама је са две године јачи институт од наших учитељских школа, ²⁾ а Normal и Teachers College-и су институције академскога степена, јер подељују и академске градусе. ³⁾

Када прелистамо правилнике и законе културних држава о професионалном образовању професора средњих школа, уверићемо се да је оно свугде на академском нивоу.

Идемо времену, када ће у свима државама културним и образовање учитеља основних школа бити академскога ранга; када ће професионално образовање наставника свих врста основних и средњих школа бити изједначено; када ће у свима државама педагошки институти бити на истој висини као и медицински факултети; и када ће наставнички позив бити први од свих позива у друштву човечјем.

Педагогика је већ данас толико развијена и угледна наука, а педагошки позив толико важан, да се не води више борба, хоће ли се признати ова наука за универзитетску или не, хоће ли се предавати она на универзитету, — већ се ради на томе да се оснује на универзитетима засебан педагошки одсек, департман, факултет.

Данас није више куриозно чути да се из педагошких наука могу добити академски степени. Шта више има и таквих универзитета који подељују градусе са педагошким називом.

¹⁾ University of Manchester, Prospectus of the Faculty of Education, the Univ. Press. 1924.

²⁾ The Educational System of South Dakota, Department of the Interior, Bureau of Education, Washington, 1918., стр. 221.

³⁾ F. Kuypers, Volksschule und Lehrerbildung in den Vereinigten Staaten, B. G. Teubner, Leipzig, 1907., стр. 113.

Институт Социјалних Наука при Правничком Факултету Лозанског Университета има Секцију Педагошких Наука. Ова секција подељује лисанс и докторат из педагогике. Градуирци се зову: le licencié, le docteur ès sciences pédagogiques.¹⁾

У Бриселу је постојао до светскога рата Faculté Internationale de Pédologie, на њему су градуирци добивали научну титулу: le licencié, le docteur en sciences pédologiques.²⁾ Université Libre de Bruxelles има свој Section de Pédagogie, где се добија certificat d'études pédagogiques.³⁾ Ту се спремају из педагогике докторски кандидати en philosophie et lettres и en sciences и доктори en philosophie et lettres и en sciences,⁴⁾ који се желе посветити наставничком позиву за средњу школу.⁵⁾ Department of Education Kings College-а при Лондонском Университету,⁶⁾ London Day Training College,⁷⁾ Maria Grey Training College,⁸⁾ St. Mark's College - Chelsea, Borough Road College - Isleworth⁹⁾ су педагошки институти академскога ранга. Они дају признате курсеве из педагогике за учитељску диплому на Лондонском Университету, а неки

¹⁾ Université de Lausanne, Annexe au Règlement de l'Ecole des Sciences Sociales, Section des Sciences Pédagogique. Lausanne, 1921., стр. 5. и 6.

²⁾ Faculté Internationale de Pédologie, Bruxelles. Programme general. Ledeborg, Jules de Vreese, 1912. стр. 9.

³⁾ Université Libre de Bruxelles, Section de Pédagogie Règlement du 12 juillet 1919, modifié le 9. juin 1923, стр. 2.

⁴⁾ Université Libre de Bruxelles, Statuts organiques, Programme des cours pour 1923—1924, Edition de l'Université, 1923, стр. 77.

⁵⁾ Université Libre de Bruxelles, Faculté de Philosophie et Lettres, Enseignement de la Pédagogie, Règlement du 27 février 1909, modifié le 12 juillet 1918. et le 23 juin 1923, стр. 2. (art. 2.)

⁶⁾ Univ. of Lond. . . . , op. cit.

⁷⁾ Lond. Day Tr. Col. . . . , op. cit.

⁸⁾ The Maria Grey Training College for Women Teachers. Salusbury Road, Brondesbury, N. W. 6.

⁹⁾ Univ. of Lond. . . . , op. cit.

и за Faculty of Arts in Pedagogy. ¹⁾ Faculty of Education при University of Manchester-у је докуменат да има у Европи педагошких института на висини медицинских факултета. Овај педагошки факултет даје универзитетски степен из педагошких наука под именом: Master in Education (M. Ed.). ²⁾

Ни у једној се земљи на свету не цени педагогика толико колико у Америчким Здруженим Државама. State Normal College у Dillon-у (Montana) и North Carolina State Normal and Industrial College су самостални педагошки институти академскога ранга, јер први подељује академске градусе: Bachelor of Pedagogy и Master of Pedagogy, ³⁾ а други: Bachelor of Education. ⁴⁾

Таквих самосталних педагошких калеца има много у Америци. Clark University у Worcester-у (Massachusetts) даје неградуирцима први академски степен из педагошких наука: Bachelor of Education, ⁵⁾ а градуирцима на своме Department-у of Education and School Hygiene универзитетске степене: Master of Arts и Doctor of Philosophie. ⁶⁾ На School of Education-у, Педагошком Факултету, при Њујоршком Университету, добива се на Undergraduate Division-у дегри (degree, степен) Bachelor of Science или of Arts in Education, ⁷⁾ а на Graduate Division-у degree Master of Arts и Doctor of Philosophie. ⁸⁾

Graduate School of Education (Педагошки Факултет) на Harvard University-ју даје универзитетске

¹⁾ Univ. of Lond., op. cit., стр. 45.

²⁾ Univ. of Manch., op. cit. стр. 5.

³⁾ State Normal College, Dillon, Montana, 1916., стр. 9.

⁴⁾ Bulletin of the North Carolina State Normal and Industrial College. Greensboro, N. C., May 1916., стр. 37.

⁵⁾ Clark University Bulletin, Worcester, Massachusetts, 1924, стр. 71.

⁶⁾ Ibid. стр. 94.

⁷⁾ School of Education, Announcements for the thirty-fifth years 1924 - 25, New York University Bulletin, стр. 14.

⁸⁾ Ibid. стр. 28.

степене: Master of Education (Ed. M.) и Doctor of Education (Ed. D.).¹⁾ Department of Education на Jale University-ју даје курсеве кандидатима за М. А. и Ph. D.²⁾ The School of Education при University of Chicago подељује у своме Graduate Department of Education-у степене: Master of Arts и Doctor of Philosophie,³⁾ а у своме College of Education-у degree of Ph. B. in Education, S. B. in Education и A. B. in Education.⁴⁾ Teachers College при Columbia University in the City of New York има два педагошка факултета: School of Education и School of Practical Arts.⁵⁾ Први даје курсеве за академски градус Master of Arts и Doctor of Philosophie и Teachers College дипломе,⁶⁾ а други за академски градус Bachelor of Science и Teachers College дипломе.⁷⁾

Да је уређење ових педагошких института грандиозно, доказује њихова организација и број ангажованих наставника у њима. Тако, на пример: State Normal College у Dillon-у (Montana) има 45,⁸⁾ а School of Education при Чикашком Универзитету 165 наставника.⁹⁾ На School of Education-у у Њујорку ангажовано је 54,¹⁰⁾ а на Graduate School of Education-у Harvard University-ја 32 разноврсне

¹⁾ Official Register of Harvard University, Graduate School of Education, Cambridge, Massachusetts, 1923, стр. 13.

²⁾ Bulletin of Jale University, the Graduate School, 1923-23. New Haven, стр. 137. и 138.

³⁾ The University of Chicago, Bulletin of Information, The School of Education, 1920-21., стр. 16.

⁴⁾ Ibid. стр. 20.

⁵⁾ Columbia University, Bulletin of Information, Catalogue, 1922-23, стр. 83.

⁶⁾ Columbia University, Teachers College Bulletin, School of Education, 1923-24, стр. 2.

⁷⁾ Columbia University, Teachers College Bulletin, School of Practical Arts, 1923-24, стр. 2.

⁸⁾ St. Norm. Col., Dil., op cit., стр. 2—5.

⁹⁾ The Univ. of Chic. . . ., op. cit., стр. 7—12.

¹⁰⁾ School of Educ., New York Univ. . . ., op. cit., стр. 8—12.

наставне снаге. ¹⁾ Рекорд је однео Teachers College Колумбиског Университета. На његову Faculty of Education-у раде 306,²⁾ а на Faculty of Practical Arts-у 303 наставника. ³⁾ Овим су факултетима прикључене некоје моделне и опсерваторне школе, које имају укупно 154 наставника. ⁴⁾ 763 наставника има Teachers College при Columbia University-ју у New-York-у. Ни највећи медицински факултет на свету не може се мерити са овом највећом педагошком школом на кугли земаљској.—Величина ових института казује величину педагошких наука. „Европа оваково што нема; Rein-ово уређење у Јени, веома је мали почетак,“ — каже Friedrich Beck у својој књизи: *Americana Paedagogica*.⁵⁾

Иако смо се моментано удалили од теме, потребно је било да проговоримо пар речи о академизирању наставничких позива, о високој вредности педагошких наука и високом положају многих педагошких институција, јер ће нам после овога извештаја бити не само јасно да професионално образовање наставничко није далеко од ценсуса лечничкога професионалног образовања, него и разумљива читава основна идеја у овој нашој студији.

Медицинари добивају своје практично образовање делом на универзитету: у медицинским институтима, клиникама, лабораторијумима, болницама; а делом за време прописаног стажа у болницама вануниверзитетским. На универзитету су студенти медицински под надзором професора, доцената и

¹⁾ Grad. School of Educ., Harv. Univ. . . . , op. cit., стр. 10—11.

²⁾ Teach. Col. Bul., School of Educ. . . . , op. cit., стр. VII.—XX.

³⁾ Teach Col. Bul., School of Pr. Ar. . . . , op. cit., стр. VII.—XX.

⁴⁾ Ibid. стр. XX.—XXVI.

⁵⁾ Friedrich Beck, *Americana Paedagogica*, Jul. Klinkhardt, Leipzig, 1912, стр. 89.

асистената, а за време стажа под надзором искусних лекара.

Педагошко практично - професионално образовање професорских кандидата у многим је државама слично медицинском практично - професионалном образовању лечничких кандидата. Како оно изгледа у туђим земљама, дознаћемо у претпоследњој глави ове студије. Овде хоћемо да нагласимо само толико, да латински кандидати стоје на универзитету под надзором професора - дидактичара и професора-практичара, а за време стажа под надзором искусних средњошколских наставника.

Наши професорски кандидати улазе у живот, у школу, и без педагошког практично - професионалног образовања. На универзитету не морају да слушају општу и посебну дидактику, природно је, дакле, да се нису могли већбати ни практично у каквом семинару, моделној, опсерваторној и експерименталној средњој школи. Суплент улази у средњу школу, коју за време својих универзитетских студија није видео, без икакве педагошке техничке спреме. Он је ту остављен сам себи, да без ичијег надзора лута по педагошком мору и да се уљара од Спиле до Харибле. Сам себи ствара ходегетику, дидактику и метолику. Наш суплент може слободно рећи: „La pédagogie c'est moi.“

Нови закон о професионалном образовању професора за средње школе треба да води нарочиту бригу о инстинктушкој педагошко-практичној професионалном образовању професорских кандидата.
— Übung macht den Meister.

По Уредби о Изменама и Допунама у Уредби Филозофског Факултета, педагогика образује са својим помоћним наукама XIX. научну групу, XVIII научну групу чини филозофија са својим помоћним наукама, међу којима је и педагогика. ¹⁾ Педагогику

¹⁾ Уредба о Изменама и Допунама у Уредби Филозофског Факултета од 1. фебруара 1906. год., Београд, 1913., стр. 7. и 8.

слушају облигатно студенти који полажу дипломски испит из XIX. и XVIII. научне групе. Из тих научних група може се полагати и докторски испит.¹⁾

Универзитетски градуси су научна квалификација. По нашем Закону о Средњим Школама дипломски је испит и стручна квалификација за суплентску службу у средњим школама.²⁾ Докторска диплома је квалификација за доцентску службу на Университету.³⁾ Споменуте две научне групе предмета налазе се и на професорском испиту.⁴⁾

Педагогика није наставни предмет у гимназији и реалци. Она се учи у учитељским школама. Университети у нашој држави нису се још еманциповали научно - феудалнога менталитета да се и иматуруси пусте у *alma mater*. Са учитељском дипломом не може се иматрикулисати за редовног студента ни на једном факултету наших универзитета. Абитуријенте средњошколске не привлачи педагошка научна група на нашем Университету. Она би привукла учитеље основних школа. Из овога разлога, професори педагогике на Университету имају мало редовних слушалаца. Извесне филозофске дисциплине имају их више, из разлога што измењена Уредба о Филозовском Факултету изрично наређује, да су кандидати за дипломски испит обвезни доказати уписницом да су уписали и редовно слушали бар један предмет под а) из XVIII групе⁵⁾, т.ј.: теорију сазнања, или логику, или психологију, или естетику⁶⁾. Осим веома малог броја студената који облигатно посећује предавања из педагогике и њезиних помоћних наука, посећују педагошка предавања и некоји свеснији студенти,

¹⁾ Уредба о Изм....., оп. cit., стр. 12.

²⁾ Средњошколски Зборник, I., Београд, 1920., стр. 24.

³⁾ Унив. у Београду....., оп. cit., 142.

⁴⁾ Средњошк. Зб....., оп. cit., стр. 45. и 46.

⁵⁾ Уредба о Изм....., оп. cit., стр. 8.

⁶⁾ Ibid., стр. 7.

кандидати за професорски позив. Али ови не морају да похађају предавања облигатно, и пошто не морају да колоквирају ни да полажу какав испит из педагогике, професори педагогике Беог. Университета не могу имати угледан положај међу својим колегама и слушаоцима, они не могу да развију интензивније свој инструкторски рад. Они немају прилике да образују млађу педагошку генерацију.

Пропис о Испитивању Кандидата Средњошколскога Учитељства у Хрватској и Славонији наређује кандидатима за професорски позив да за време својих универзитетских студија слушају из филозофске струке бар педагогику и психологију.¹⁾ На овом је Университету професор педагогике у толико срећнији од свога колеге на Београдском Университету, што има већи број слушалаца; али, пошто и овде студенти не морају да колоквирају и полажу испите из педагогике, није могуће ни овоме да развије интензивније свој инструкторски рад и да образује млађу педагошку генерацију.

Педагогику на Београдском Филозофском Факултету предаје један доцент,²⁾ и један хонораран професор.³⁾ Скопљански Филозофски Факултет нема ни данас наставника за педагогику.⁴⁾ Загребачки⁵⁾ и Љубљански⁶⁾ Филозофски Факултети имају по једног наставника за ту дисциплину, од којих онај у Загребу предаје и филозофске дисциплине.

Наша држава има средњешколски професорски кор од неких 4000 људи. Професора има више него судија, адвоката, лечника, инжињера, апотекара

¹⁾ Пропис о испитивању кандидата средњошколскога учитељства у Хрватској и Славонији, Загреб. 1907 стр. 2.

²⁾ Унив. у Беог....., op. cit., стр. 18.

³⁾ Ibid. стр. 20.

⁴⁾ Ibid. стр. 113-114.

⁵⁾ Ред Предавања у Свеучилишту Краљевине С. Х. С. у Загребу у Зимском Пољећу 1923-24., стр. 17.

⁶⁾ Seznam predavanj na univerzi v Ljubljani za letni semester 1924. v Ljubljani, 1924., стр. 3.

и других академски образованих људи. Али, док свима овим браншама стоје на расположењу за своје професионално образовање факултети са разним институтима, дотле за професионално педагошко образовање професора средњих школа једва да има педагошке катедре на нашим универзитетима. „Ја сумњам да у програмима хортикултурних школа нема не¹⁾олико часова, посвећених ботаници и познавању биљака. Од увек су људи више полагали бриге култивисању биљака и воћа него васпитању детињем. И са чеговањем животиња занимали су се више људи“, ¹⁾ — речи су чувенога педагога Dr. Claparède - а. И заиста, на нашим универзитетима држе се предавања из живиногајства, воћарства, повртарства, млекарства, билиногојства, ловства, ²⁾ о ратарству, уређењу шума, таксацији шума, рибарству, задругарству. ³⁾ — али не и из педологије; психопедологије, физиологије, патологије, криминалогије инфатилне; педотехнике едукативне, јуликарне и медијалне (педијатрије); догматичне или телеолошке, научне, естетичке, административне и историске педагогике, специјалне дидактике разних наставних дисциплина, педагошке социологије и других педагошких наука. Немачка, Швајцарска, Аустрија, Белгија, Енглеска и Америчке Државе друкчије резонују о важности педагогике. На Јенском Универзитету, у летњем семестру 1924. г., заказана су 20 колегијума из разних педагошких дисциплина, 5 колегијума из опште и педагошке психологије и 12 колегијума из филозофских дисциплина. ⁴⁾ На Универзитету у Лајпцигу је заказано било за 1924. г. из педагогике и филозофије

¹⁾ Dr. E. Claparède, *Psychologie de l' Enfant et Pédagogie Experimentelle*, IX. Edition, Genève, 1922., стр. 2.

²⁾ Ред пред..., оп. cit., стр. 30-38.

³⁾ Унив. у Београ..., оп. cit., стр. 70-78.

⁴⁾ Thüringische Landsuniversität Jena, *Verlesungsverzeichnis für das Sommer-Hajbjahr, 1924*, G. Nenenhahn, Jena, стр. 31. и 32.

52 колегијума, од којих отпадају само на Институт за Експерименталну Психологију 14, а на Институт за Педагогику и Педологију 10 колегијума.¹⁾ У Хамбургу је предавало на Университету 1924. г., у летњем семестру, 8 проф педагогику и 6 њих психологију у 18 колегијума.²⁾ Отлично су заступљене педагогика и психологија и у осталим немачким универзитетима, али се нарочито одликују, у овом погледу, још и Берлински, Франкфуртски, Гисенски и Келнски Университет и Висока Техничка Школа у Дрездену.³⁾ На Бечком Университету предавало је 1924. г. педагогику 10 наставника у 13, а психологију 6 наставника у 10 колегијума.⁴⁾ Добро су заступљене педагогика и психологија и на Циришком и Бернском Университету.⁵⁾ На Section de Pédagogie при Université Libre de Bruxelles предавало је педагогик у 1923/24 шк. години 8 професора. (Ley, Decroly, Jonckheere, Péchère, Leclère, Pergameni, Demoor, Querton)⁶⁾ Професорско тело London Day Training College-a (Staff of College) бројало је у септ. 1924. год. 20 проф снага.⁷⁾ Број професора и лектора на Педагошком Факултету, (Professors and Lecturers in the Faculty of Education) при Манчестерском Университету је 1924-25 год. 20.⁸⁾ Са колико су наставничких снага за педагошке предмете заступљени калеци, педагошки департмани и педагошки факултети универзитетски у Америчким Здру-

¹⁾ Universität Leipzig, Verzeichniss der Vorlesungen, Sommer-Halbjahr 1924, Leipzig, стр. 9. и 10.

²⁾ Die Vorlesungen und Übungen über Pädagogik und Psychologie an den deutschen Hochschulen im Sommer 1924, Zeitschrift für Pädagogische Psychologie und exp. Pädagogik, Leipzig, Aug. 1924, стр. 290—293.

³⁾ Ibid. стр. 288-297.

⁴⁾ Ibid. стр. 288-298.

⁵⁾ Ibid. стр. 288-290.

⁶⁾ Univ. Libr. de Br. Statuts Org.,, op. cit., стр. 77.

⁷⁾ Lond. Day Tr. Col.,, op. cit., стр. 4.

⁸⁾ Univ. of Manch.,, op. cit., стр. 3.

женим Државама, читали смо мало раније. Овде ћемо споменути само толико, да се те богате педагошке институције непрестано развијају у наставничким снагама и педагошким катедрама. New York University вотирао је 1924. г. 3.000000 долара на повећање педагошких катедара у School of Education-у.¹⁾ У овом Педагошком Факултету држе се курсеви из ових педагошких области:

General Subjects — Генерални предмети.

Educational Sociology — Педагошка социологија. ✓

Elementary Education — Педагогика елементарних школа.

Secondary Education — Педагогика секундарних школа.

Courses in Methods in

Commercial Education — Курсеви из методике комерцијалне педагогике.

Educational Psychology — Педагошка психологија.

Experimental Education — Експериментална педагогика.

General Theory of Education — Опште теорије из педагогике.

Philosophy of Education — Филозофска педагогика.

History of Education — Историска педагогика.

Educational Administration — Административна педагогика.

Supervision of Instruction — Надзор наставни.

Religious Education — Религиска педагогика.

Normal School Education — Педагогика учитељске школе.²⁾

Educational Administration има 7 наставника.³⁾
Secondary Education предају 13 професора у 27 коле-

¹⁾ The World, Sunday, March, 9, 1924,

²⁾ School of Ed., N. Y. Univ., op. cit., стр. 43-80.

³⁾ School of Ed., N. Y. Univ., op. cit., стр. 73-76.

гијума. 1) У овом одељењу има специјалиста за the Teaching of Grammar in the Junior and Senior High School (Учење граматике у нижој и вишој средњој школи), 2) за the Teaching of History in Secondary Schools [за методичку историје у секундарним школама] 3) итд. Сличне су прилике и на Graduate School of Education-у Harvard University-ја 4), на The School of Education-у of the University of Chicago 5) и на Teachers College-у Колумбискога Университета. На School of Education-у овога колеџа предају методичку математику 4 професора, 6) а на School of Practical Arts-у заступљена је методика музике са 10 наставничких снага. 7)

Педагогика је, данас, самостална и веома разграната наука. Прошла су времена, да може бити професор филозофије специјалиста и за педагогику. Прошла су времена, да један човек може бити стручњак за сваку област педагошку. Дошло је време, да и педагогика има специјалисте за извесна своја питања. Прошла су времена борбе, хоће ли се педагогика признати за универзитетску науку или не. Дошло је време, да се педагогика налази на свима универзитетима, да се она еманциповала филозофскога факултета и извојевала педагошку секцију, департман и факултет универзитетски. Доћи ће време, када ће педагогика бити еквивалентна у свима државама медицине, и када ће се она предавати искључиво на педагошком факултету, или институту универзитетскога ранга. Дошло је време, да су неке државе признале и учитељу основне

1) School of Ed., N. Y. Univ..., op. cit., стр. 53-61.

2) Ibid. стр. 57.

3) Ibid. стр. 58.

4) Harv. Univ., Gr. Sch. Ed..., op. cit, стр. 48, (Courses of Instruction)

5) The Un. of Ch., The Sch. of Ed., op. cit., стр. 36-72.

6) Colomb. Univ., School of Ed..., op. cit., стр. 72-74.

7) Columb. Univ., School of Ed..., op. cit., стр. 69-75.

школе акалемско образовање, а доћи ће време кад ће оно бити признато учитељима у свима државама.

Наша је држава на почетку свога педагошкога и просветнога прогреса. Она треба да убрза тај прогрес у својој земљи, ако жели да не заостане у културном надметању држава и народа. Наши универзитети треба да поклоне више пажње педагогици, науци не само распитања и настављања, него, као што рече L. v. Stein, „културе човечје“.¹⁾ Просветни и државни фактори треба да поклоне више пажње професионалном образовању наставника свих врсти школа. Од културе ових, зависи и култура генерације која одраштаје. Нови закон универзитетски треба да је либералнији од старог. Њиме треба да је загарантован приступ на Универзитет и учитељима основних школа, а нарочитим законским одредбама треба да се омогући и отварање педагошкога факултета, или бар департмана.

Иницијативом Г. Павла Поповића, ректора универзитетскога, и неколицине угледних професора, приведена је у дело ове године идеја о потреби да се оснује при Универзитету у Београду Педагошки Семинар, који би био општи за све студенте, и који би имао у првом реду за циљ њихову практичну спрему за наставнички позив.²⁾

За сваку групу предмета на филозофском факултету узет је од признатих гимназиских наставника по један стручњак и менторичар у исти мах, и њихов избор је потписао Филозофски Савет. Њихов је задатак да из својих предмета одаберу теме које се педагошки дају угледно обрадити и тако обрађена угледна предавања ће наставници, сада чланови Општег Педаг. Семинара, дожати, за сада, у II. Мушкој Гимназији у Београду, у присуству

¹⁾ Dr. Wessely Ö., A modern pedagógia útjain. Budapest, 1909., стр. 17.

²⁾ М. Ванлић, Општи Педаг. Семинар. Просв. Гласник, свеска XI., Београд, 1924., стр. 612.

ученика и студената, те тако на делу показати и студентима припрему педагошких теорија и методичких принципа. Сем тога, из потребе за теориским објашњењем обрађених предавања, она ће бити са студентима накнадно претресана и образложена у виду слободне дискусије, поред чистог теориске обраде методике гимназиских предмета од стране наставника тога предмета на Университету. Ова ће предавања обавезно посећивати студенти IV. године и то према групи коју су на факултету изабрали. 1) После једне серије угледних предавања, долази серија огледних предавања. 2) Семинар би имао још и задатак да обрађује историју наших гимназија и преглед досадашњих уџбеника.³⁾

Из ових речи г. Ванлића, јасно је да су творци нашега Општег Педагошког Семинара имали за узор Педагошки Универзитетски Семинар у Јени. 4) Живот се и нашега Семинара, као и онога у Јени, читује у трима радњама: у практикуму, теоретикуму и критикуму. 5) У Јени се на часовима теоретикума расправља о разним модерним педагошким правцима; ту се читају самостални радови студентски; говори се овде о наставном поступку, диспозицији наставног градива, о припремању за предавања, о школској организацији; ту се реферише о стеченој опсервацији приликом хоспитовања разних института у граду и околини. Теоретикум допуњује доктрину Rein-ову, дату универзитетским предавањима. 6) I практикум се читује у школском раду. Семинарци се скупљају сваке седмице једанпут у веџбаоници,

1) М. Ванлић, Оп. II. С..., оп. cit., стр. 642.

2) Ibid. стр. 643.

3) Ibid. стр. 644.

4) Das Pädagogische Universitäts-Seminar in Jena in den 50 Semestern unter Professor Rein, von A. Böhm, Jenaer Seminarbuch, XIV. Bd., Langensalza, H. Beyer & Söhne, 1911, стр. 235-265.

5) Ibid. стр. 243.

6) Ibid. стр. 243-244.

где један од њих предаје. Једанпут се љу седмици скупљају практиканти и у семинарској читаоници, где се одржавају практикантске конференције. Ту се под водством првога учитеља расправљају питања из ужега школскога живота, о управи и дисциплини школској ¹⁾).

Од свију семинарских радњи, најчешћи је критикум. Семинарци се скупљају у седницу, где се критикују радови предавачеви. Суд о предавању казују: предавач, главни критичар и остали хоспитанти. Критика је строга, озбиљна и педагошки интересантна. На завршетку, у духу изреке: *In necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus autem caritas* даје свој суд на предавања и сам Rein, председник конференције ²⁾).

Законских одредаба немамо да су сви студенти филозофије обвезни да слушају педагогику. Њу слушају облигатно само они из XIX. научне групе. Пошто Педагошки Семинар стоји у служби теориске и практичне педагогике, „редовни“ чланови његови биће само студенти слушаоци педагогике и њезиних помоћних наука. Ови се спремају за професора педагошких предмета на учитељским школама. За ове студенте, Педагошки Семинар треба да је у првом реду у вези, као и онај у Јени, са основном и учитељском школом. Овима је потребна теориска и практична педагогика основне школе, јер ће њу предавати у учитељској школи. Творци Педагошког Семинара на Университету нису имали ово у виду. Они су имали пред очима једино интересе средњошколских професора. Зато су и узели за вежбаоницу Семинару гимназију, а за наставнике школскога рада професоре гимназиске. Студенти за професорски позив у средњој школи не морају да слушају педагогику, природно је да,

¹⁾ Види опширније: *Das Päd. Univ. Sem. in Jena:....*, op. cit., стр. 245.

²⁾ *Ibid.* стр. 245-246.

не морају бити чланови ни Педагошког Семинара. И тако ова нова институција може да рачуна само на факултативне чланове, од којих претежни део није ни чуо за теориску и практичну педагогику. Имајући ово у виду, Педагошки Семинар ће зидати зграду на песку, без фундамента; он ће образовати професорске кандидате практично, без претходног теорискога педагошког знања.

Оснивачи Педагошкога Семинара учили су овај недостатак у организацији професионалнога образовања проф. средњих школа. У име њихово, Г. Ванлић жели да уклони тај недостатак на овај начин: „Стога ми мислимо да је једина ефективна и доиста оправдана мера да студенти уписују предавања тога Семинара у свој индекс и да се на дипломски испит не могу пустити пре но што дакажу да су тај Семинар уредно походили“.¹⁾ У овом рецепту Г. Ванлића, односно оснивача Педагошкога Семинара, крију се за сада две немогућности: прво, немогуће је нагонити студенте да уписују предавања тога семинара у свој индекс све дотле док се законски не приморају да слушају претходно и теориску и практичну педагогику; друго, ни у једном универзитету на свету нема случаја да се на дипломски односно генерални градуални испит пуштају само они студенти који су на универзитету слушали и педагогику и били чланови Педагошког Семинара. Дипломски испит је научан градус. Подељује га Университет без обзира хоћели се кандидат посветити каквој професији или не. Једино је филозофски факултет сачувао свој научни карактер. Он је само индиректно, али не и директно у служби наставничке професије. Нови закон о нашим универзитетима не може дозволити да се филозофски факултет претвори у чисто професионалну школу.

¹⁾ М. Ванлић, Оп. Пед. Сем.,..., оп. cit., стр. 643.

Стручна професионална спрема професорског кандидата може се нормирати на два начина: 1., академским и 2., професионалним градусом. Нормирање спреме академским градусом, по нашем систему, не ваља. Узроке смо упознали из досадашњег излагања нашег. Француски је систем бољи. Французи имају две врсте лисанса: генерални или слободни (*général ou libérale*) и наставни (*d'enseignement*) или професионални (*professionelle*) Овај други је за оне који се посвећују професорском позиву за секундарне школе.¹⁾ Добар је и систем у Женеви. Ту је лисанс квалификација за стручну спрему. Добива се после две године учења на Университету. Али, по положеном лисансу, учи се на Университету још два семестра за сертификат професорски (*le certificat d'aptitude à l'enseignement dans les établissements secondaires supérieurs.*²⁾ У Енглеској су *University Degree*, *University Degree in Honours* и њима еквивалентне квалификације стручна професионална спрема за секундарног учитеља. Ови се академски степени добивају после учења од три године, а четврта је година *professional study* или *professional training* у *Department of University-ју* или *University College-у*, признатом за *Training College*.³⁾

у Бернском⁴⁾ и Циришком Кантону⁵⁾, у

¹⁾ *Livret de l'étudiant*, Université de Paris, 1923-24, Paris, стр. 135.

²⁾ *Plan d'études pour le certificat d'aptitude à l'enseignement des Sciences dans les établissements secondaires supérieures*, Université de Genève, *Programme des Cours*, 1923-1924, Genève стр. 17.

³⁾ Свежи:

а) *Lond. D. Tr. Col.*, *op. cit*, стр. 7.

б) *Regulation for the Training of Teachers*, 1922, стр. 49.

в) *Department for the Training of Teachers*, University of Oxford, стр. 2. и 4.

⁴⁾ *Reglement für die Petentprüfungen von Kandidaten des höheren Amtes*, Bern, 1911 стр. 3.

⁵⁾ *Reglement betreffend die Diplomprüfung für das höhere Lehramt in den philologisch-historischen Fächern an der Universität Zürich*, von 23. dec. 1918, Zürich, стр. 2.

Прусској,¹⁾ Маџарској²⁾ и у Хрватској³⁾ не тражи се на име ценсуса за професионалину стручну спрему академски градус, већ само апсолуторијум универзитетски, или сертификат да је кандадат слушао прописани број семестара на Университету. Стручну спрему утврђује комисија за полагање професорскога испита. Који је од ова два начина бољи, читаћемо касније.

¹⁾ Ordnung der wissenschaftlichen Prüfung für das Lehramt an höheren Schulen in Preussen, vom 28. Juni 1917. Neue bis zum 15. Febr. 1923. ergänzte Ausgabe, bearbeitet von Dr. Hans Guldner, Berlin, 1923, стр. 7.

²⁾ Bölcsész - Utmutató, IV. kiadás, Bpest. 1911., стр. 52.

³⁾ Prop. o isp. . . . , стр. 2.

II.

Законски пројекти о професионалном образовању
професора средњих школа.

Главни Просветни Савет израдио је још пре три године Нацрт Закона о Средњим Школама у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.¹⁾ Тај је Нацрт претрпео до сада знатних измена у разним министарским комисијама и одборима. До пријема свога у Парламенту, претрпиће још и многих других модификација. За нашу је тему од важности у том Нацрту одељак који говори о спремању наставничких кандидата.

У Нацрту се говори о стручној, педагошко-теориској и педагошко-практичној страни професионалнога образовања професорских кандидата.

По Нацрту, стручну спрему добива кандидат на филозофском или техничком факултету. Из веронаучних предмета добива се стручна спрема на богословском факултету. За професорскога помоћника може бити постављен кандидат који је положио испит зрелости у средњој школи и положио дипломатски испит (§ 87) на једном од поменутих факултета из једне од прописаних група предмета.

Одредба, по којој се од проф. помоћника захтева искључиво испит зрелости у средњој школи, ексклузивистичке је и антидемократске природе. Она је остатак интелектократскога феудализма, којим се средња школа барикадира још увек од нематурских елемената. Ако она продре и у закон средњошколски, затвориће се врата за улаз у средњу школу свима оним дипломираним кандидатима који

¹⁾ Нацрт Закона о Средњим Школама у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Израђен у Одбору Главног Просветног Савета.

су пуштени на универзитет под другим уветима, а не једино по презентовању средњошколскога патента. Ако новим универзитетским законом, или уредбом филозофског факултета, буде био и дозвољен прелаз на филозофски факултет апсолвентима учитељске, средње трговачке, средње техничке и друге које стручне школе средњошколскога карактера, § 87. у Нацрту искључиће их из средње нестручне школе.

Многи наши абитуријенти средњих професионалних а нарочито учитељских школа свршавају универзитетске студије у иностранству; ако се одредба у Нацрту, којом се од помоћника професорскога тражи испит зрелости у средњој школи, озакони, значи да ће свима њима бити затворена средња школа. За нашу се школску политику неће моћи рећи, у том случају, да иде ка прогресу, већ регресу. ||

Будући професорски кандидати добивају своје стручно професионално образовање искључиво на универзитету, будући наши универзитети пуштају у своју домену искључиво абитуријенте средњих нестручних школа, — разумљиво је зашто су творци законског пројекта за средњу школу унели одредбу, којом се од професорског помоћника тражи матурски испит из нестручне средње школе. Од новог закона универзитетског очекива се да ће, у овом погледу, поћи стопама многих западних универзитета, и да ће се ослободити интелектократског феудализма. Али, када у пројекту законском за универзитете читамо да се за слушаоце универзитетске имају примати само она лица обојега пола која поднесу сведочанство о положеном испиту зрелости у гимназији и реалним гимназијама или реалкама, ¹⁾ онда стојимо пред фактом да творци тога законског пројекта желе да очувају и после светскога рата

¹⁾ Закон о Универзитетима (Свеучилиштима), пројекат у рукопису, § 34.

интелектократски феудни систем на универзитету нашем. Колико су, у овом погледу, одмакли многи западни славни и чувени универзитети, ево неколико примера:

Универзитет у Женеви дозвољава иматрикулисање на своме Факултету Економских и Социјалних Наука не само доносиоцима матурскога сертификата класичне и реалне него и техничке и педагошке секције Collège de Genève-a, не само доносиоцима сертификата зрелости са литерарне и реалне него и педагошке секције Више Девојачке Школе у Женеви; пуштају се на овај Факултет и доносиоци матурскога сертификата Више Трговачке Школе у Женеви и дипломирани студенти признатих учитељских школа у Швајцарској. 1) — Циришки Универзитет пушта на Правнички Факултет не само матуранте средњошколске него још и оне са Циришке Индустриске Школе, Циришке Учитељске Школе, Кантоналне Трговачке Школе и апсолвенте или дипломиране студенте техничких високих школа; све ове, осим оне са трговачке школе, прима и Филозофски Факултет. 2) Ко се жели иматрикулисати на Правничком, Медицинском, Ветеринско - медицинском и Филозофском Факултету Бернскога Университета, а није у могућности да покаже довољну квалификацију о своме претходном образовању, подврћи се може или пријемном или допунском испиту. 3) Са учитељском дипломом пуштају се на Филозофски Факултет Бернскога Университета они који се спремају на Универзитету за секундарног учитеља, а дипломираним секундарним учитељима дозвољено је слушање на универзитету ради стицања довољ-

1) Université de Genève, Programme des Cours du Semestre d' Eté, 1925. Genève, 1925, стр. 42.

2) Universität Zürich, Vorschriften für die Immatrikulation, 1918., стр. 2. и 3.

3) Berner Universitäts Kalender für das Sommersemester 1923., Bern, стр. 41.

нога кредита за гимназиског учитеља и за полагање доктората из филозофских студија.¹⁾

На Университет у Паризу пуштају се доносиоци дипломе de *bachelier*, или које друге дипломе чију вредност признају поједини факултети.²⁾ На овај начин омогућен је прелаз на Университет и онима који нису свршили секундарну школу: колеж и лисе. Тако, на пример, *licence ès lettres* могу добити и они кандидати који у место дипломе башљиерске имају *certificat d'aptitude au professorat des classes de l'enseignement secondaire* (професорски сертификат за елементарне разrede у средњим школама), *certificat d'aptitude au professorat dans les écoles normales et dans les écoles primaires supérieures (lettres)* (професорски сертификат за учитељске и више примарне (грађанске) школе), *certificat d'aptitude à l'inspection primaire et à la direction des écoles normales* (оспособљење за инспектора примарних и управника учитељских школа).³⁾ Сва ова три сертификата добивају не само дипломирани башљиери него и они са вишим бревеом, *brevet supérieur*.⁴⁾ *Brevet supérieur* је уверење којим се документује зрелост из примарне наставе.⁵⁾ Полажу се предмети по програму за учитељске школе.⁶⁾ Испити

¹⁾ Berner Univ. Kal..., op. cit., стр. 39, 78, 132, 147.

²⁾ Livret de l' Etudiant..., op. cit., стр. 14.

³⁾ Ibid. стр. 134.

⁴⁾ Свежи:

1. Programme des condition d' obtention du Certificat d' aptitude au professorat des Cours élémentaires des lycées et collèges de garçons, Paris, Librairie Vuibert, стр. 3.

2. Programme des examens du certificat d' aptitude au professorat des écoles normales et des écoles primaires supérieures, Paris, Librairie Vulbert, стр. 10.

3. Programme des conditions d' obtention du certlificat d' aptitude à l' inspection primaire et à la direction des écoles normales, Paris, Libr. Vuibert, стр. 8.

⁵⁾ Nouveau programme des examens du brevet supérieur de l' enseignement primaire et du certificat d' aptitude pédagogique, Paris, Libr. Vulbert, стр. 14.

⁶⁾ Ibid. стр. 9.

се за овај *brevet* полажу у седишту департмана при инспекторату обласном (*inspectorat d' académie*).¹⁾ Уписати се могу за овај *brevet* они кандидати који су навршили 17. годину старости, који су власници: или елементарног бревеа, *brevet élémentaire*, или бревеа више примарне школе, *le brevet d' enseignement primaire supérieure*, или првог дела бакалопеата секундарне наставе, *la première partie du baccalaureat de l'enseignement secondaire*, или сертификата о завршној секундарној настави, *le certificat d'études secondaires*, или дипломе о завршној секундарној настави за женске, *le diplôme de fin de l'enseignement secondaire des jeunes filles*.²⁾ Нас интересује први и други *brevet*, јер се они односе на основну наставу. Испити за *brevet élémentaire* и испити за *brevet d'enseignement primaire supérieur* полажу се такође у седишту департмана при инспекторату академије. Полаже се из наставних предмета за генерални одсек више примарне школе. Од кандидата се тражи да је навршио 15. год. живота.³⁾ За прелаз у учитељску школу тражи се овај *brevet*.⁴⁾

За немачке универзитете казао је Th. Ziegler 1913. год. ово: „Es gibt keine konservativere Institution in der Welt als die deutschen Universitäten.“⁵⁾ Данас се може слободно рећи да је немачки универзитет, у погледу дозволе за иметрикулисање, један од најдемократскијих универзитета на свету. Учитељима

¹⁾ *Nouv. progr....*, op. cit., стр. 3.

²⁾ *Brevet élémentaire et brevet supérieur*, Décret du 17. février 1925. *Nouv. programme d' exam. du brev. sup....*, op. cit.

³⁾ Свежи:

1. *Programme des examens du brevet élémentaire de l' enseignement primaire*, Paris, Libr. Vuibert, стр. 4., 5., 9.

2. *Programme de l' examen du brevet d' enseignement primaire supérieur*, Paris, Libr. Vuibert, Уметак: *Brevet d' enseignement primaire supérieur*, стр. 5., 8.

⁴⁾ *Organisation et Programmes des Cours Complémentaires des Ecoles Primaires Supérieurs et des Ecoles Normales Primaires*. Paris, Impr. des Journaux officiels, 1929. стр. 5.

⁵⁾ Th. Ziegler, *Über Univ....*, стр., 1.

основних школа дозвољено је иматрикулисање на универзитету без полагања пријемног испита, за полагање некојих испита на факултету тражи се претходно допунски испит из некојих средњошколских предмета.¹⁾ Уз полагање малог допунског испита, омогућено је и апсолвентима Стручне Техничке Школе да пређу на Велику Техничку Школу.²⁾ Талентима, без прописане претходне спреме за прелаз на универзитет, омогућено је да се иматрикулишу за редовног студента на универзитету, ако су се својим радом истакли у јавном животу и ако претходно положи прописани испит.³⁾ — Нико не може да буде студент на Универзитету у Oxford-у и Cambridge-у, док није уједно и члан каквог College-а, Hostel-а или Society-ја.⁴⁾ Од рефлектаната се тражи за пријем у колеџ односно на универзитет прописано школско знање, што се констатује пријемним испитом (Entrance Examination) у самом колеџу.⁵⁾ У Oxford-у важи за пријемни испит први испит за бечлорски степен, такозвани Responsions;⁶⁾ у Cambridge - у Previous Examination;⁷⁾ у Лондону Matriculation Examination;⁸⁾ у Manchester - у, Leeds - у, Scheffield - у и Birmingham - у Joint Matriculation Exami-

¹⁾ Dr. O. Kartsädt, Neuaufbau der Lehrerfortbildung, Osterwieck - Harz, 1920., стр. 260.

²⁾ Otto Boelitz, Preussisches Bildungswesen, Leipzig, Quelle u. Mayer, 1924., стр. 134.

³⁾ Zentralblatt für die gesamte Unterrichts - Verwaltung in Preussen, Berlin, 1923, Heft 16., стр. 299.

⁴⁾ Свежи:

а) University of Oxford, General Information, Oxford, Clarendon Press, 1920., стр. 3.

б) The Student's Handbook to the University and Colleges of Cambridge, Cambridge, Univ. Press, 1923., стр. 20.

в) Univ. of Oxf.,..., стр. 3. и Stud. Handb.,..., стр. 20.

г) Univ. of Oxford.,..., стр. 9.

д) The Stud. Handbook of Cambr.,..., стр. 20.

е) Univ. of London, Gen. Inf.,..., стр. 6.

nation.¹⁾ Сви се ови испити могу заменити еквивалентним сертификатима,²⁾ међу којима су нарочито важни Affiliation Certificates или Higher (виши) Certificates of Sistematic Study,³⁾ што подељје у Cambridge - у Local Examinations and Lectures Syndicate,⁴⁾ у Oxford-у Local Examinations Delegacy,⁵⁾ у Лондону University Extension Board;⁶⁾ за ове сертификате спремају Local Lectures-и или University Extension-и, народни универзитети, а стећи их може свако ко има љубави према науци, без обзира на претходну школску спрему. Власници Affiliation Certificate-а студирају на универзитету за бечлорски степен, у место три, само две године.⁷⁾ — У Америци постоји у организацији школској јединствени школски систем. Средња школа је једна: high school, висока школа. Виши институт од high shool-а је калеџ - college. На калеџу се спремају неградуирци за први академски, bachelor-ски, степен. Учење у калеџу траје четири године. Према своме задатку, колеџа има више врсти. The North Carolina State Normal and Industrial College подељје ове степене: Bachelor of Education, Bachelor of Arts, Bachelor of Science, Bachelor of Science in Home Economics и Bachelor of Music;⁸⁾ Swarthomore,⁹⁾ Dillon - ски State Normal¹⁰⁾ и други калеџи подељју и Master - ски дерги, степен. За Master - ски и Doctor - ски степен спремају се градуирци обично на

¹⁾ A compendium of University Regulations for the use of persons in statu pupillari, Cambridge, Univ. Press. 1920, стр. 14.

²⁾ The Stud. Handb...., стр. 246.

³⁾ University of Oxford, University Extension Lectures, Calendar for 1924-25., стр. 5.

⁴⁾ University of Cambridge, Local Lectures (University Extension) Regulation, Cambridge, 1923., стр. 16.

⁵⁾ The Stud. Handb...., стр. 296.

⁶⁾ Univ. of Oxf. Univ. Ext...., стр. 5.

⁷⁾ Ibid. стр. 5.

⁸⁾ Bul. of the North Car. St. Norm. a. Ind. Col...., стр. 37.

⁹⁾ Swarthomore College Bulletin, Swarthomore, Pennsylvania, 1921., стр. 51.

¹⁰⁾ St. Norm. Coll. Dillon...., стр. 9.

Graduate School - у и Graduate Division - у каквога универзитетског професионалног School - а или College - а. Graduate School (Филозофски Факултет) New York University - ја даје ове степене: Master of Arts, Master of Science; Doctor of Philosophie, Doctor of Science. ¹⁾ Undergraduate Division, Одељење за Неградуирце, на School of Education - у истога универзитета пољевује латри Bachelor of Science или of Arts in Education, ²⁾ а Graduate Division, Одељење за Градуирце, degree Master of Arts и Doctor of Philosophie. ³⁾

Шта су квалификације за прелаз у колеџ и Undergraduate Division или Shool каквог универзитета, ево неколико примера:

У College of the City of New York примaju се:

1. Доносиоци сертификата са New York City High School-а или којега другог признатог high school-а;

2. доносиоци дипломе: »College Entrance Diploma« са New York Education Department-а;

3. доносиоци сертификата College Entrance Examination Boord-а, Испитног Тела за Пријем у Колеџ;

4. који су положили entrance examination (пријемни испит) у самом колеџу. ⁴⁾

За прелаз у College, Towne Scientific School, the Warton School, the School of Education, School of Fine Arts и School of Veterinary Medecine Пенсилвенскога Универзитета (University of Pennsylvania), тражи се као стандард secondary или high school ⁵⁾ Али се у Undergraduate Schools пуштају и они студенти који су стекли 15 радних јединица (units of work) на

¹⁾ New York Univ. Bulletin, Graduate School, 1922-24, стр. 17.

²⁾ New York Univ. Bul., School of Ed..., стр. 14.

³⁾ Ibid. стр. 26.

⁴⁾ Evening Session of the College of the City of New York. Announcement for 1913-14, стр. 4.

⁵⁾ University of Pennsylvania Bulletin, Catalogue for the Session of 1924-25, Philadelphia, Pa, стр.90.

самом school-у или college-у, и који положи тако-звану entrance examination. ¹⁾

Undergraduate Division School of Education - а при Њујоршком Университету спрема у року од две године за дегра Bachelor of Science или of Arts in Education. ²⁾ У то се одељење примају студенти који су учили прве две године у каквом општем или професионалном калеџу, или учили двогодишњи normal school, учитељску школу, или имају еквивалентну претходну спрему. ³⁾

Wachington Square College при New York University-ју даје општу и професионалну спрему. Он омогућава студентима из разних института са калеџским рангом да пређу на њ и да се у њему спремају за редовно или скраћено време за културне градусе: Bachelor of Arts или Science и професионалне степене: Bachelor in Commerce, in Law, in Pedagogy. ⁴⁾

На Undergraduate Schools Jale University-ја; ⁵⁾ на Swarthmore College⁶⁾; на Carnegie Institute of Technology⁷⁾; на School of Engineering, School of Home Economics, School of Business Administration - Drexel Institute-а у Филаделфији⁸⁾ и на друге институте калеџскога ранга, могуће је прећи, осим са редовним стандардом секундарне или хај школе, још и са пријемним испитом, положеним пред различитим комисијама и бордовима. — Омогућено је у земљи долара свакоме који има љубави према науци и

¹⁾ Univ. of Pen..., op. cit., стр. 91.

²⁾ New York Univ., School of Ed..., стр. 14.

³⁾ Ibid. стр. 16.

⁴⁾ New York University Bulletin, Wachington Square College, Announcement for the Year 1920-21., стр. 13.

⁵⁾ Bul. of Jale Univ., The Undergrad. Schools, 1923-24, New Hawen, стр. 60.

⁶⁾ Swarthmore Col. Bul..., стр. 36.

⁷⁾ Bulletin of the Carnegie Institute of Technology, 1919-20, Pittsburgh P. A., стр. 58.

⁸⁾ Bulletin of Drexel Institute, Catalogue, 1925-26, Philadelphia, стр. 23. и 16.

који је амбицизан да процужи и допуни своје образовање у свима категоријама школским све до университета. И мануелни професионисти могу да допуне своје практично - стручно образовање и теориским, могу да свршавају опште и професионалне школе, а да не остављају своју професију од које живе. И интелектуални професионисти могу да допуне своје опште и теориско и практично професионално образовање, могу да свршавају вишу школу за своју професију, могу да се спремају и за струку независну од професије; све ово могу да постигну а да не благодаре на своје звање од којега живе. И велики олмор се може искористити у Америци у сврху даљег студирања и добивања кредита за извесне академске степене и дипломе. Све се ово постизава у вечерњим школама, народним универзитетима, летњим курсевима. Сиромашан ученик провинцијалац, може да остане код куће и да се образује *in absentia* за градусе и дипломе. Екстрамуралан рад универзитетски¹⁾ и *home study courses*,²⁾ су установе које дају могућности сваком талентованом младом човеку да се духовно развије и да дође до своје вредности. — Навођењем ових примера, хтели смо да укажемо на чињеницу да се постепено руши средњовековни школски феудализам, по којем се пуштао на универзитет само ценсурисани клерк *facultas artium*-а са магистарским шеширом на глави, а сада само патентирани средњошколски абитуријент. Демократска Америка и пуританска Енглеска су потпуно прегазиле тај школски интелектократски феудализам. Универзитет је у тим земљама слободан форум за све оне који имају талента и љубави према науци, без обзира на њихову претходну школску спрему. Светски рат је разгонио многу феудалну и класну предрасуду.

¹⁾ Види: New York Univ., Extramural Division, 1923-24

²⁾ Види: Columbia Univ., Univ. Extension, Home Study Courses, 1924.

Природно је, да ће се наш демократски дух лако снаћи у тој послератној идеологији. Наш се Университет мора ослободити феудализма школскога, он треба да пусти таленте на свој форум, он мора да отвори своја врата и свима апсолвентима средњих стручних школа. Теолошка средња школа успела је да лиферује своје апсолвенте богословском факултету ¹⁾, за њоме треба да следи учитељска, средња трговачка, средња техничка, средња пољопривредна, средња уметничка и друге средње професионалне школе. Чим се буду скрхали чувари феудализма универзитетскога, чим буде универзитет пустио на свој форум абитуријенте средњих професионалних школа и талентоване без претходне школске спреме: средња школа неће регрутовати своје професоре само из абитуријената средњошколских, него и из абитуријената професионалних школа.

И Нацрт је стао на становиште да дипломски испит на универзитету буде квалификација за стручну професионалну спрему будућем професору. Ми смо о овом питању проговорили раније. Да ли се слажемо са системом Нацртовим, видећемо касније. У вези са овим питањем, потребно је да укажемо на недостатке установе дипломскога испита универзитетског и да скренемо пажњу меродавних да по овом питању учине коректуру.

Дипломски испит је универзитетски степен. То се види из тога што је он претходна квалификација за докторску титулу. Недостатак је нашега дипломског испита што нема назива академскога градуса. Дипломски испит је сваки испит који се полаже у сврху добивања дипломе. Дипломски испит су и докторски, учитељски, професорски, медицинарски, апотекарски испити, јер се сви они полажу ради дипломе. Питање је, којег академског градуса име треба прикрити нашем диплом-

¹⁾ Унив. у Беогр. Прегл. Предавања . . . , стр. 178.

ском испиту. Академских градуса има више. Они су средњевековна установа. Университети у Средњем Веку подељивали су сва четири градуса: *baccalaureatus*, *licenciatus*, *magisterium*, *doctoratus*. 1) Ти су градуси и данас у употреби. Загребачки, 2) Пештански, 3) Прашки, 4) Лајпцишки, 5) Бернски, 6) Циришки 7) и скоро сви университети који стоје под утицајем германских универзитета, задржали су само докторат, а остали су степени ишчезли постепено из употребе. *Baccalaureatus* се свео на *Testimonium maturitatis*, испит зрелости у средњој школи. 8) Лиценцијат дају некоји теолошки факултети у Немачкој, а магистеријум је ишчезао из употребе скоро сасвим на европском континенту. Налазимо га још на Дорпатском (Tartu) Универзитету, 9) и као професионалну титулу фармацената. Женевски, 10) Лозански, 11) Греноблски, 12) Париски, 13) Брислски, 14)

1) Dr. Fináczy Ernő, *A középkori nevelés története*, Budapest, 1914. стр. 269.

2) Ред строгих испита у мудрословном факултету кр. свеучилишта у Загребу. Наредба кр. хрв. - слав. - далм. владе, одјела за бог. и наставу од 28. студ. 1911. г., бр. 20089.

3) *Doktori szigorlat, Bölcsész-útmutató*, Budapest, 1911, стр. 97.

4) *Sbirka Zákonuv a Narizeni pro Universitu Karlovu v Praze*, v Praze, 1921.

5) *Promotionsordnung der philosophischen Fakultät der Universität Leipzig*, 1920.

6) *Berner Universitäts Kalender*, 1923.

7) *Promotionsordnung der philosophischen Fakultät der Universität Zürich*, vom 16. Januar 1917.

8) E. D. Perry, *Die amerikanische Universität*, Teubner, Leipzig, 1918, стр. 61.

9) *L' Université de la République Esthonienne à Tartu et l' Union des Étudiants d' Esthonie*, Tartu, 1923, стр. 11.

10) A. Raussy, *Guide de l'Étudiant à Genève*, 1924—25.

11) *Univ. de Laus. Progr. des Cours...*, op. cit.,

12) *Université des Lettres, Cours de l' Année Scolaire et Cours de vacances*, Grenoble, Allier.

13) *Livret de l'étud...*, op. cit.

14) *Guide de l'Étudiants. Union des Anciens Etudiants de l'Université Libre de Bruxelles*, 1923.

и скоро сви остали романски универзитети, у сфери францускога језика, задржали су ова три степена: baccalaureatus - baccalaureat, licenciatus - licence и doctoratus - doctorat. Baccalaureat се полаже у Француској на факултету des lettres и des sciences, у седишту универзитетском и у градовима означеним Министарством Просвете.¹⁾ Baccalaureat је у Француској оспособљење за факултетску наставу и за више школе ради добивања државних градуса.²⁾ На Теолошком Факултету у Женеви, Diplome de Bachlier en Théologie је акадамски градус, добива се после осмосеместралних студија универзитетских.³⁾ Лисанс на Faculté des Lettres-у и des Sciences-у Парискога Университета добива се после учења од две,⁴⁾ а на Правничком Факултету после учења од 3 године⁵⁾. На Университету у Брислу, лисанс се зове candidature⁶⁾, а осим редовнога доктората постоји и специјални докторат, doctorat spécial.⁷⁾

Оксфордски,⁸⁾ Кембриџски,⁹⁾ Лондонски,¹⁰⁾ Манчестерски,¹¹⁾ и остали универзитети у Британији; Монтреал-ски Mc Gill University¹²⁾ и остали универзитети у британским доминијама, као и New York University,¹³⁾ Columbia University in the City of New

¹⁾ Programme des Examens du Baccalaureat de l'Enseignement Secondaire, Serie litteraires, Libr. Vuibert, Paris, стр. 3

²⁾ Ibid. стр. 25.

³⁾ Univ. de Gen., Progr. d. Cours . . . , op cit, стр. 62.

⁴⁾ Livre de l'étud . . . , стр. 134, 102.

⁵⁾ Ibid, стр. 35.

⁶⁾ Guide de l'étud . . . , стр. 15.

⁷⁾ Ibid. стр. 22.

⁸⁾ Univ. of Oxf . . . , op. cit.

⁹⁾ The Stud. Handb. . . . , op. cit.

¹⁰⁾ Univ. of Lond., Gen. Inf. . . . , op. cit.

¹¹⁾ Prospect of. the Fac. of Arts . . . , Univ. of Manch. . . . , op. cit.

¹²⁾ Mc Gill University, Montreal, Calendar, 1923—24. Montreal, 1923.

¹³⁾ New York University Eighty Third Commencement in the Auditorium.

York,¹⁾ Jale University,²⁾ University of Pennsylvania,³⁾ Cornell University,⁴⁾ Johns Hopkins University,⁵⁾ Clark University⁶⁾ и остали универзитети у Америчким Здруженим Државама⁷⁾ задржали су: baccalaureatus-bachelor, magisterium - master и doctoratus - doctorat. У земљама, загосподареним енглеским народом, bachelor - ски степен је академски степен за неградуирце, а master - ски и doctor - ски за градуирце, или као што у Енглеској кажу for research Students, за студенте истраживаче.⁸⁾ У Енглеској се ordinary degrees: Bachelor of Arts (B. A.) и of Sciences (B. S.) дооивају после деведо - термалног, трогодишњег, учења на универзитету,⁹⁾ а у Америчким Здруженим Земљама бечлорски се градус добива после учења од четири године на college - у или undergraduate division - у каквога school - а универзитетског.¹⁰⁾ У обема овим земљама, мастерски и докторски степен добивају се по стеченом академском градусу Bachelor of Arts или of Science. За француски лисанс треба учити мање него за наш дипломски испит, али и енглески и американски бечлорат је нешто нижи од нашега дипломскога испита. Наш нови Закон о Универзитету требао би да назове дипломски испит *магистеријумом*, а

¹⁾ Columbia University, Catalogue 1922—1923.

²⁾ Bulletin of Jale Univ., The Graduate School. 1923-24 New Hawen, Bulletin of Jale Univ., The Undergraduate School 1923-24 New Hawen.

³⁾ Univ. of Pennsilv..., op. cit.,

⁴⁾ Corn. Univ. College of Arts und Sciences, 1923-24, The Graduate School, 1923-24, Ithaca, New York.

⁵⁾ The Johns Hopkins University, Circular, 1922-24, Baltimore, 1924.

⁶⁾ Clark Univ., Cat..., op. cit.,

⁷⁾ C. Cornelius, Die Universitäten der Vereinigten Staaten von Nord Amerika, H. Beyer & Söhne, 1905, стр. 17.

⁸⁾ The Std. Handb. to Cambr..., op. cit., стр. 485.

⁹⁾ Свежи: а) Univ. of Oxf..., op. cit., стр. 8.

б) A comp. of Univ. Reg..., op. cit., стр. 6.

в) Univ. of Lond., Gen. Inf..., стр. 9.

¹⁰⁾ E. D Perry, Die amerik. Univ..., op. cit., стр. 55.

могао би да уведе и после двогодишњих студија на универзитету француски *лисанс*. Лисанс би био научни градус за оне студенте, који су намерни да заврше своје студије на универзитету после учења од две године, и намерни да се одаду професији која не тражи већу квалификацију. И наш матурски испит нема своје специјално име. Он би се могао назвати *бакалореаџом*, као што га зову Французи.

Дипломски испит и у опште академски градуси могу бити стручна квалификација професорском кандидату, ако су групе предмета за академски степен конгруентне са групама предмета у Закону за Средњу Школу. Распоред предмета на групе у садашњој Уредби Филозофскога Факултета за дипломски и докторски испит није адекватан распореду предмета на групе у садашњем Закону о Средњим Школама. Нови Нацрт Закона о Универзитетима који нам је дошао до руку у мају месецу о. г., у своме члану 44. говори да ће се факултетским уредбама прописати распоред наставе и испита.¹⁾ Колико нам је познато, нови нацрт уредбе о филозофском факултету не постоји до данас; питање је, хоће ли творци те уредбе акцептовати поделу предмета на групе у Нацрту Просв. Савета и као поделу за дипломски испит. Ако је не буду акцептовали, створиће се иста ситуација која је и данас.

У Нацрту Просв. Савета, предмети некојих група подељени су на индивидуалне фракције. Индивидуализацију појединих делова једне научне дисциплине захтевају више научни градуси а мање професионалне квалификације. Средња школа тражи од својих професора да стеку на универзитету комплетно а не фракционално познавање једне дисциплине. Народни језик и народна књижевност треба да чине један предмет. Један предмет треба

¹⁾ Зак. о Унив., пројекат у рукопису.

да чине и гомиле ових дисциплина: народна историја и историја општа; антропогеографија, географија, етнографија и етнологија, географија физикална и метеорологија; математика и астрономија. По овом Нацрту, професор 7. групе имао би комплетно знање из историје, али не и из географије. Проф. помоћник који је учио 8. групу имао би парцијално знање не само из споредних него и из главног предмета.

По Нацрту Просветнога Савета, професорски помоћници, који су положили дипломски испит из одређених група, неће полагати стручни испит (члан 151).¹⁾ Ако се овај члан Нацртов озакони, он ће бити новина у питању професионалне спреме наших професора средњих школа. Преношењем стручног испита искључиво на академски испит, ослобађају се професорски кандидати поновног полагања једног истог испита и сувишног терета, а даје им се више времена за педагошко образовање и спремање. Али, преношењем стручног испита на академски, може да наступи та евентуалност да се студенти образују на универзитету више у сврху научничку а мање за професионални позив. Ако је, дакле, академски дипломски испит једина квалификација за стручну професионалну спрему, онда мора он стојати у служби научничкој и професионалној; или се мора, као оно у Француској, креирати и посебан академски градус, по нашем предлогу: професионални магистеријум. По систему немачком, стручни испит је пренесен на државну комисију за полагање професорског испита, и тиме је загарантовано стручно професионално образовање. На који начин желимо да решимо ово питање ми, сазнаћемо у нашем каснијем разлагању.

По Нацрту Просв. Савета, захтева се од кандидата за професорског помоћника да је слушао с

¹⁾ Нацрт Закона о Ср. Шк. . . ., стр. 23.

успехом предавања из филозофије и педагогике и суделовао при раду у педагошком семинару на универзитету.¹⁾ Ова би одредба у Нацрту била такође новина у нашем систему професор. образовања, али непотпуна и недовољно разрађена. О својој стручној спреми полаже рачуна кандидат проф. помоћника одмах после довршења својих академских студија, на дипломском испиту. Документовање педагошке спреме остављено је за каснија времена, за професорски испит. Довољно је да покаже студент да је у свој индекс уписао прописани број часова из педагошких и филозофских студија и да је завирио у педагошки семинар; да ли се он и спремао из тих дисциплина, о томе не води нико рачуна. Ми, који смо преживели тај систем, знамо да су само појединци схваћали озбиљно важност педагошких предмета; великој већини студената биле су педагошке и философске науке баласт, сматране за нешто излишно и непотребно. За оне који пролазе кроз филозофски факултет не ради спремања за средњошколски професорски позив него ради академских градуса, потпуно је разумљив *désintéressement* према педагогици и раду у педагошком семинару. И ово нас уверава све више, да је потребно оделити академски научни од професионалнога дипломског испита, или пренети стручни испит на државну комисију за испитивање професорских кандидата. У Нацрту се не спомиње у ком се обиму има кретати педагошко теориско и практично образовање на универзитету, не спомиње се које се педагошке и философске дисциплине морају слушати на филозофском факултету. Не спомиње се ни то, како треба да изгледа образовање у педагошком семинару, и каквих све узорних средњих школа треба прикључити филозофском факултету. Све оно што

¹⁾ Нацрт Закона о Ср. Шк..., стр 22.

је непредвиђено Нацртом, имало би се предвидети посебним уредбама.

По нацрту Просв. Савета, професорски помоћници имају се спремати и практично за наставнички позив. Практично спремање има бивати у нарочитим семинарима, а рад у њима траје једну школску годину.¹⁾ Овом се одредбом уноси у систем професионалног образовања наших средњошколских професора интересантна новина. Иако је та одредба новина за нас, није она оригинална замисао Нацрових творана, већ копија практичног образовања пруских студийе-референдар-а.²⁾ О образовању ових референдара, читаћемо опширно у идућој глави ове расправе. У Нацрту се пише о семинарима још и ово: „Потпуне средње школе у којима ће бити семинара за спрему професорских помоћника, одређује Министар Просвете. Оне морају бити у свему угледне и снабдевене свим школским потребама. Министар Просвете, при постављању професорских помоћника, упућује их у поједине наставничке семинаре. — Управник семинара је директор дотичне школе, а Министар Просвете одређује наставнике који се поред директора имају бринути о спреми професорских помоћника.“³⁾

Теориско и практично образовање професорских кандидата задавало је административним педагозима свагда бриге. Оно је било од увек камен спотицања у организацији професионалног образовања средњошколских професора. Данашњи Закон о Средњим Школама не предвиђа теориско и практично педагошко образовање на универзитету, не

¹⁾ Нацрт Закона о Ср. Шк...., стр. 22.

²⁾ Dr. Hans Güldner, Die Ordnung der praktischen Ausbildung der Studienreferendare und die Ordnung der pädagogischen Prüfung für das Lehramt an höheren Schulen in Preussen. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1913, стр. 5. и 8.

³⁾ Нацрт Зак. о Ср. Шк..., стр. 23.

предвиђа ту врсту образовања ии за време суплентовања проф. кандидата; он захтева једино да се из педагошких предмета полаже општи проф. испит,¹⁾ и да се по положеном испиту одржи једно предавање из једнога предмета кандидатове групе.²⁾ Нацрт Пров. Савета жели да допуни споменути недостатак тиме што не само да предвиђа педагошко-теориско и практично припремање на универзитету, него и тиме што то припремање преноси и у вануниверзитетски живот: увођењем нарочитих семинара при изабраним средњим школама, увођењем једногодишњег суплентовања у средњој школи и задржавањем професорскога испита из педагогике, психологије, логике, методике стручних предмета и легислативне и административне педагогике.

О педагошком а нарочито о практично-педагошком професионалном образовању професора средњих школа у туђим земљама биће речи у трећој глави. Онде ћемо говорити опширније и о систему немачком. Шта будемо рекли за немачки систем, важиће и за систем педагошкога професионалног образовања предвиђенога пројектом Просветног Савета.

Ми смо споменули да ће Нацрт израђен од Просветнога Савета претрпети знатних промена до свога озакоњења. Али, да ће он бити из темеља измењен у Министарству Просвете још пре него што ће угледати света, у то нисмо веровали. До руку нам је дошао Пројекат Закона о Средњим Школама, онакав каквога је спремило Министарство Просвете за Парламенат. Из њега објављујемо само оне чланове који се односе искључиво на професионално образовање професора средњих школа:

§ 72. Професор постаје суплент после положеног професорског испита, чим служи 3 године.

¹⁾ Средњошк. Зборник I., Београд, Шт. Св. Саве, стр. 44.

²⁾ Ibid. стр. 49.

Професорским испитом треба суплент да покаже познавање начела педагогике, психологије и логике, а нарочито методике своје струке. Даље, треба да покаже добро познавање нашег књижевног језика и књижевности, географије домовине и народне историје, а тако исто да се за књижевну потребу довољно служи једним модерним језиком.

Професорски испит је државни, он се полаже пред комисијом и по правилима која пропише Министар Просвете.

§ 73. За суплента може бити постављен кандидат који је положио испит зрелости у средњој школи и дипломски испит на филозофском факултету.

Целокупни систем професионалног образовања професора средњих школа у законском пројекту Мин. Просвете формулисан је у поменута два члана. Њима је сачуван верно данашњи систем професионалног образовања професора средњих школа. Преко многих корисних мисли у Пројекту Просв. Савета прешло се неосетно. Новији дух времена нашао је код нас на глухе уше. Од суплента се тражи испит зрелости једне средње школе, дипломски испит је стручна професионална квалификација и по новом пројекту. Новина је укидање полагање стручних предмета на професорском испиту и увођење полагања испита из државне географије. Пројекат Просветног Савета много је напреднији од пројекта Министарства Просвете.

Ми се нећемо упуштати у критиковање пројекта Мин. Просвете. Све што је критички речено за данашњи Закон о Сред. Школама, важи и за најновији пројекат министарски. Он представља регрес, а не прогрес.

III.

Системи професионалног образовања професора
средњих школа у туђим земљама.

Ова би наша студија била непотпуна, ако се не бисмо обазрели и на системе професионалног образовања средњих школа у знатнијим туђим културним земљама. Ти ће нам туђи системи показати: 1., у чему је наш садашњи државни систем и у чему су споменути пројекти непотпуни; 2., шта је за позајмљивање из тих туђих система и за апликовање на наше прилике; 3., у чему је наш пројекат под дејством туђих система; и 4., у чему је наш пројекат оригиналан.

Швајцарска.

У Швајцарској су кантони самоуправна тела. У школским питањима су они суверени. Многи од њих имају заједничку, а многи незаједничку школску организацију. Исти је случај и са професионалним образовањем професора средњих школа.

1. У Бернском Кантону постоје две врсте средњошколских професора: а) за секундарне школе и прогимназије и б) за литерарно и реално одељење виших гимназија.

а.) За кандидате који желе стећи патенат за учитељску службу на *секундарним школама и прогимназијама*, приређује се испит сваке године, у пролеће, по свршетку високошколских предавања.

Кандидати подносе молбе за испит председнику комисије најкасније до 1. фебруара, са ознаком изабране струке.

Патентовани могу бити само они кандидати који су навршили 21. годину живота.

Од докумената који се прилажу молби најважнији су ови:

1. Уверење о положеном матурском испиту литерарне или реалне Бернске Гимназије или учитељски патенат.

Еквивалентност другог којег приложеног школског уверења испитује Патентска Комисија при Просветној Дирекцији.

2. Уверење о двогодишњим академским студијама. Рачунају се само семестри, посвећени искључиво студијуму.

Абитуријенти гимназиски морају да приложе и уверење да су редовно слушали припремни педагошки курс и положили испит.

Овај се припремни курс приређује за гимназисте зато, да у педагошком знању не буду иза патентованих учитеља основних школа.

Патентовани учитељи морају прикључити уверење да су радили бар две године практично у основној школи.

За оспособљење из латинског и грчкога језика тражи се матурско уверење литерарне Бернске Гимназије или њој одговарајућег завода.

Испити су теориски или практични. Испитна комисија одређује из којих ће се предмета држати само писмени, из којих ће се држати само усмени, а из којих ће се држати писмени и усмени испит.

Испит обухвата ове *облигатне* предмете:

1. *За све кандидате:*

а) теориска и практична педагогика;

б) гимнастика; ослобођени од гимнастике полажу испит из другог којег изабраног предмета.

2. *За кандидате хумачистичкога правца:*

а) матерински језик (немачки или француски);

б) један туђи језик (француски за Немце, немачки за Французе).

Два од ниже означених предмета по слободном избору:

- в) талијански или енглески;
- г) историја;
- д) географија;
- ђ) техничко цртање и цртање слободном руком.

3. *За кандидатџе математско - природног правца.*

- а) математика;
- б) физика.

Два од ниже означених предмета по слободном избору:

- в) кемија;
- г) ботаника;
- д) зоологија;
- ђ) минералологија и геологија;
- е) географија;
- ж) техничко цртање и цртање слободном руком.

Кандидати математско-природног правца полажу и из материнског језика.

Факултетивни испитни предмети су ови: веронаука, латински, грчки и певање.

Прописано је и градиво за полагање појединих предмета. Нас овде интересује нарочито педагогика. Наставни програм из педагогике је овај:

1. Теориска Педагогика.

А. Завршни испити припремнога курса. Познавање педагошке психологије и познавање основних начела из науке о васпитању и настављању.

Б. Главни испити.

а) Систематска педагогика. Способност расуђивања о главним питањима из науке о педагошком циљу и педагошкој методи.

б) Историска педагогика. Познавање важнијих епоха и личности из европске историске педа-

гогике, почевши од свршетка Средњег Века. Познавање три педагошка автора по слободном избору.

2. Практична Педагогика.

Школски рад у секундарној школи и одговарање на питања која су у вези са тим радом.¹⁾

б) За кандидате који желе стећи патенат за вишу учитељску службу, држи се испит у Берну, двапут годишње, у јесен и у пролеће.

Они који су испите положили с успехом, добијају диплому, у којој се означаје струка за коју је кандидат оспособљен, и која даје право за предавање у вишим разредима литерарне и реалне гимназије.

Испит се може полагати из ових предмета: немачки, латински, грчки, француски, енглески, талијански, јеврејски језик, историја, математика, наука о осигурању, астрономија, физика, кемија, минералологија и геологија, ботаника, зоологија, географија, педагогика.

Кандидати подносе молбе за испит председнику испитне комисије. Од докумената који се прикључују молби, најважнији су ови:

1. уверење да је кандидат положио матурски испит у гимназији хуманистичког или реалног правца;

2. уверење да је кандидат слушао академска предавања три године.

Патент секундарног учитеља замењује матурско уверење.

Кандидати који инсу радили практично у школи, морају доказати уверењем да су за време

¹⁾ Литература:

а) Gesetz über die Sekundarschulen des Kantons Bern, (26. Juni 1856.)

б) Reglement für die Sekunderlehrern des Kantons Bern, März 1919.

в) Berner Univ. Kal....., op. cit., стр. 145-155.

својих универзитетских студија учествовали редовно при настављању у вишим разредима гимназијским бар 4 недеље и да су и сами предавали у њима.

Кандидати бирају предмете за своју струку по слободној вољи; пропис је да се испит полаже из два предмета као главне и једнога предмета као споредне струке. Полагање испита из педагогике обавезно је за све кандидате. Власници Бернског Sekundarlehrerpatent - а ослобођени су полагања теориског испита из педагогике.

Испит је делом писмен, а делом усмен.

Писмени испит је домаћи и клаузурни. На усменом се испиту испитује и из домаће писмене радње.

Из наставног програма испитних дисциплина, интересује нас поглавито педагогика. Наставни програм из педагогике изгледа овако:

Теориски испит.

Психологија, историска педагогика (заједно са историјом Бернских школа), систематска педагогика.

Практична педагогика.

а) Школски рад у разреду. Време, бар $1\frac{1}{2}$ часа.

б) Слободно предавање са темом из главне струке. Предавање мора да одговара и по саджају и по облику потребама извесног разреда. Време трајања, бар пола часа.¹⁾

2. Кандидати за вишу учитељску службу у Цириху и његову кантону полажу дипломски испит на Университету. Постоји посебан регламан за филолошко - историску, а посебан за математско - приро-

¹⁾ Литература:

а) Gesetz über das höhere Gymnasium und die Hochschule. (14. März 1834).

б) Reglement für die Patentprüfungen von Kandidaten des höheren Lehramtes (18. Dec. 1911.)

в) Berner Univ. Kal., op. cit., стр. 134-145.

дну секцију. Прописи су у оба правилника скоро једнаки. Ми ћемо се обазрети на правилник за филолошко - историску секцију.

Предмети филолошко - историске секције групишу се овако :

1. класична филологија (грчки и латински са историјом Старога Века),
2. историја (са историском географијом);
3. германски и романски језици.

По жељи кандидатовој дипломски се испит може делити у пропедевтички и закључни испит.

Кандидати који положи закључни испит, добијају диплому, која их оспособљава да предају предмете своје струке у заводима који су ранга Циришке Кантонске школе, - Züricher Kantonschule.

На пропедевтички испит пуштају се кандидати који су учили на Университету најмање четири, а на закључни испит они који су учили осам семестара.

Кандидати морају поднети и уверење да су бар један семестар учествовали активно при дидактичким курсевима и да су слушали на Университету један колегиум из опће педагогике или оба дела психологије.

Пропедевтички испит је увек само усмен; закључни испит је делом писмен, а делом усмен. Писмени се испит састоји из две домаће и једне краће клаузурне радње.

Из теориске педагогике не полаже се испит. Практични испит састоји се из два предавања у средњој школи, и то из два различита предмета у вишем и вишем одељењу.

У организацији професионалног образовања професора средњих школа Циришкога Кантона јављају се као новум дидактички курсеви. Њихов је назив у целини ово: Die Kurse in Didaktik für die Kandidaten des höheren Lehramtes des philosophischen

Fakultäten I. und II. der Universität Zürich. Организација курсева састоји у овоме:

Курсеви се држе свакога семестра 2 до 3 часа седмично.

Са стручним предметима на I. секцији Филозофског Факултега спојена је општа дидактика са специјалном дидактиком. Слушаоци II. секције Филозофског Факултета слушају општу и специјалну дидактику на курсевима, приређеним на Високој Техничкој Школи.

Курсеве воде средњошколски учитељи. Они држе семестрална предавања. О избору разреда за вежбање, споразумева се вођа курсева са односним директором.

Приређују се ови курсеви:

а) Филозофски Факултет I.:

за немачки језик, романске језике (француски или талијански), енглески, латински и грчки, за историју;

б) Филозофски Факултет II.:

за математику, физику, кимију са минералогичом, за биологију (ботаника, зоологија), за географију са геологијом.

На дидактичке курсеве пуштају се најраније студенти петог семестра. ¹⁾

3. Certificat d'aptitude à l'enseignement secondaire, сертификат способности за секундарне школе, могу добити на Лозанском Университету редовни студенти Факултега des Lettres, des Sciences и Школе Високих Комсерцијалних Студија при том Университету.

¹⁾ Литература:

а) Reglement betreffend die Diplomprüfung für das höhere Lehramt in den philologisch-historischen Fächern an der Universität Zürich (28. Dez. 1918.).

б) Studien — und Prüfungspläne für das höhere Lehramt in den Fächern des philosoph. Fakultät I. (23. Dez. 1918.).

У тим споменутим институтима добива се стручно професионално образовање. Ценсус стручног образовања је лисанс. Педагошко образовање добива се на Педагошкој Секцији при Школи за Социјалне Науке. Ова је школа прикључена Правничком Факултету, те тако у Лозани Педагошка Секција није саставни део Филозофског већ Правничког Факултета. Лозана узима педагогику за социјалну науку. То исто чини и Женева. На Социјолошком Факултету при Женевском Универзитету могу се добити из педагогике академски градуси. Педагошки лисанс и докторат даје и Педагошка Секција Лозанског Университета. Она образује педагошки и кандидате за професорски позив. То се образовање састоји у овоме:

Кандидати слушају педагошке курсеве два семестра и полажу прописане испите. Они учествују и при практичним вежбањима; тражи се да се и вежбања слушају с успехом. При практичном раду може учествовати кандидат тек тада, ако је теориску педагогику слушао бар један семестар.

Да се кандидат може пустити на педагошки испит, мора поднети:

1. уверење да је слушао теориски курс бар два семестра;

2. уверење да је суделовао при облигатним практичним вежбањима; та се вежбања састоје у овоме:

а) три предавања одржана пред професором педагогике;

б) три предавања одржана у разреду пред ученицима у присуству опуномоћеног разредног учитеља и делегације педагошке комисије.

Испит је усмен. Он се полаже:

а) из историје педагошких доктрина;

б) опште дидактике;

в) школске организације.

Осим тога, кандидат може бити позван да одржи предавање из тезе задате пре 24 часа, а узете из наставног програма за секундарне школе.¹⁾

4. Certificat d'aptitude à l'enseignement des sciences dans les établissements secondaire supérieur, сертификат способности за предавање математике и природних наука у вишим секундарним школама, даје се лисансијима Факултета des Sciences при Женском Университету, који поже прописане испите.

Да се неко пусти на испите за certificat d'aptitude, треба:

1. да је стекао лисанс на Факултету за Математске и Природне Науке (des Sciences);

2. да је слушао предавања на Университету 6 семестара.

Прва се четири семестра посвећују спремању за лисанс, а остала два специјално за сертификат.

Лисанс је академски градус и стручни испит професорском кандидату. На Факултету des Sciences добивају се ови лисанси:

a) Licence ès sciences mathématique, лисанс математских наука;

b) Licence ès sciences physique et chimiques, лисанс физикалних и кемиских наука;

в) Licence ès sciences physiques et naturelles, лисанс физикалних и природних наука;

г) Licence ès science biologique, Лисанс биолошких наука.

Сертификатски испити су и дидактички.

¹⁾ Литература:

a) Université de Lausanne, Annexe au Règlement de l'École des Sciences Sociales du 22 juillet 1924; Section des Sciences pédagogiques, 3 août 1917, Lausanne, J. Couchoud & Fils, 1921.

б) Université de Lausanne, Règlement de l'École des Sciences Sociales du 25 juin 1923, Lausanne, Vanet - Burnier, 1923.

в) Université de Lausanne, Programme des Cours du Semestre d'hiver 1920-21, Lausanne, Charles Pache, Cité 3, 1920.

г) Université de Genève, Programme des Cours du Semestre d'été 1925., Genève, 1925, стр. 34-47.

I. Научни испит.

Научни испит је писмен и усмен. Писмени се испит састоји из домаће радње, а усмени из разговора о предмету домаће радње.

II. Дидактички испит.

Дидактички се испит састоји из два усмена и једног практичног испита.

а) *Усмени испит* : 1. Експериментална психологија. Пошто су лисансијеји биолошких наука полагали на лисанском испиту овај предмет, замењује се он филозофијом.

2. Педагогика. Матуранти Педагошкога Одељења Женевске Гимназије и власници сертификата педагошких наука могу да замене педагошку филозофијом.

Да се кандидати пуне на други усмени дидактички испит, морају доказати уверењем да су слушали курсеве и присуствовали конференцијама из ових предмета: експерименталне психологије и педагогике [два семестра су курсеве (2 h.), а један семестар конференције (2 h.); или један семестар курсеве, а два семестра конференције], историје филозофије математских и природних наука, [два семестра курсеве (2 h.) и један семестар конференције (2 h.)] и историје филозофије, [два семестра курсеве (2 h.) и један семестар конференције (1 h.)].

б) *Практични испит*. Школски рад пред децом. Тему бира кандидат. Она је узета из наставног програма за више секундарне школе.

На Факултету des Lettres, (литерарних, хуманистичких наука), добива се осим лисанса летрских још и *certificat pédagogique*, педагошки сертификат, и *certificat d'aptitude à l'enseignement du français moderne*, сертификат способности за предавање модерног француског језика.

Педагошко образовање професорских кандидата и осталих слушалаца који се желе посветити разним педагошким каријерама, унапређује у Женеви на јединствени начин и Institut J. J. Rousseau, École des Sciences de l'Éducation. Оснивач је овога чувеног института проф Dr Claparède, а сарадници су му: Bovet, Ferrière, Malche, Godin, Duvillard, и други. О овом смо институту писали опширно у „Учитељу“ од 1921. године.¹⁾

Белгија.

У Белгији има две врсте професора средњих школа. Професоре нижих средњих школа спремају Средње Нормалне Школе, Ecoles Normales Moyennes. Професори вишега степена средњих школа, d'enseignement moyen du degré supérieur, морају имати диплому доктора филозофије и летра.

Средње Нормалне Школе су државне и слободне, приватне. Обе последње немају права да дају државну агрегацију.

Предмети су у Средњој Нормалној Школи подељени у три секције: литерарну, научну и германских језика. Учење траје три године.

Педагошки предмети заступљени су достојно у нормалној школи поменуте врсте. У првој се години учи психологија и логика примењене на педагогику, методологија генерална и специјална; у другој години се наставља учење методологије; у трећој години се учи то исто, али се ту упознају

¹⁾ Литература:

а) Université de Genève, Faculté des Sciences, Extrait du règlement de l'Université (28. sept, 1918.), Genève, 1918.

б) Université de Genève, Faculté des Lettres, Extrait du règlement de l'Université (Annexe du 28. sept. 1918.) Genève, 1918.

в) Pierre Bovet, L'Institut J. J. Rousseau, Genève, 1917.

г) Inst. J. J. Rousseau, Programme et horaire du semestre d'hiver 1920-21.

д) Др. Јов. Искруљев, Више Педагошке Школе, Учитељ, 1921. г., бр. 9, 10 и 11.

студенти још и са организацијом разноврсних а нарочито средњих школа. Од друге године посећују студенти узорне школе и учествују у школском раду. Осим споменутих педагошких дисциплина, учи се у другој години још и апликативна моралка и естетика и историска педагогика, а у трећој години наставља се учење историске педагогике и учи практична методологија средње наставе.

Назив је оспособљених професора: *professeur agrégé de l'enseignement moyen du degré inférieur* — професор агреже за ниже степене средњих школа.

Рекли смо да су професори виших секундарних школа доктори *en philosophie et lettres* и *en sciences*. Докторска диплома и пре тога стечена кандидатура стручна су спрема професорском кандидату. Педагошка се спрема добива на Педагошкој Секцији Универзитетској. Учење на Университету траје најмање четири године: две године за кандидатуру — *candidature*, *licence*, и најмање две године за докторат. Докторат из филозофије и летра добива се из ових предметних група:

Groupe A: Philosophie,

Groupe B: Histoire,

Groupe C: Philologie classique,

Groupe D: Philologie romane,

Groupe E: Philologie germanique.

Групе за кандидатуру и докторат *en science* су ове:

Candidat en sciences physiques et mathématiques.

Candidat en sciences naturelles.

Docteur en sciences physiques et mathématiques.

Docteur en sciences naturelles	}	A. Groupe des sciences zoologiques.
		B. Groupe des sciences botaniques.
		C. Groupe des sciences minérales.
		D. Groupe des sciences chimiques.

Кандидати за докторат *en philosophie et lettres*, који се желе посветити професорској служби у вишим

разредима средње школе, морају слушати на секцији педагошкој:

а) прве године докторских студија: историју педагогику, педагогичку и методологију генералну;

б) друге године докторских студија: методику специјалну, и то оних предмета које ће предавати у средњој школи: методологију историске и географске наставе; или методологију латинскога, грчкога и францускога језика; или методологију нидерландског, енглеског и немачког језика;

в) практична вежбања. — Друге године докторских студија, чим су студенти добили основног знања из методике специјалине, држе се практична предавања у средњој школи. Хоспитују се ове школе: комунални *athénée* (гимназија) *Saint Gilles*-а и *Scharbeek*-а, нормалне школе, средња нормална школа, педагошки курсеви града Брисла.

Кандидати за докторат *en sciences* који се посвећују професорској служби у вишим средњим школама, слушају:

а) прве године докторских студија: педагогику и методологију генералну; историска педагогика је за ове кандидате факултативан предмет;

б) друге године докторских студија: методику специјалну, и то само оних предмета које ће предавати у средњој школи: математских и физикалних наука: методологију математике и физике; природних наука: методологију кимије, ботанике, зоологије;

в) практичне вежбе.

Доктори *en philosophie et lettres* и *en sciences* слушају педагошке предмете на Секцији Педагошкој годину дана.

Педагошка Секција Слободног Университетa у Брислу, Section de Pédagogie à l' Université Libre de Bruxelles, основана је при Университету, изван домена факултетских.

Курсеве држе професори, опуномоћени професори (*chargés de cours*) и доценти (*agrégés*) факултетских и универзитетских школа; у случају потребе држе предавања и признати педагози нечланови универзитетског проф. тела. Комисија од три лица води надзор над радом ове секције.

Курсеве и веџбе на Секцији Педагошкој слушају редовни (*réguliers*), слободни (*libres*) и ванредни (*auditeurs*) студенти.

Редовни студенти могу бити: матуранти средњих школа; доносиоци дипломе средње нормалне и примарне комуналне нормалне (учитељске) школе у Брислу; дипломирани студенти виших педагошких курсева, које приређује град Брисл, и примарних нормалних школа, ако им је наставни програм једнак наставном програму Брислске примарне нормалне школе. У недостатку једне од ових квалификација, студент ове секције може бити и онај који је положио пријемни испит из прописаних предмета.

Редовни студенти слушају предавања на овој секцији две године. Кандидати за докторат *en philosophie et lettres* и *en sciences* и доктори тих наука уче годину дана. На саршетку студија подноси се дисертација и полажу два испита. По примљеној дисертацији и положеним испитима добива се *certificat d'études pédagogiques*, сертификат педагошких студија.

Од слободних студената не тражи се квалификација. Они се уписују на један или више курсева; не пуштају се на испит за педагошки сертификат, већ им се издаје само уверење о положеном испиту слушаних предмета.

Аудиторима је дозвољено да слушају предавања, али не и да полажу испите.

На првом испиту за сертификат *d'études pédagogiques* тражи се знање из ових дисциплина: основни појмови из биологије примењене у педологији; инфантилна и адолесцентна психологија;

педагогика; историја цивилизације у вези са педагогом (I. део); основни појмови из физиологије примењене на физичко васпитање; веџбе из експерименталне психологије и педагогике; елементи патолошке психологије.

Други испит обухвата курсеве из ових предмета: хигијена, педагогика (организација наставе), историја педагогике, главни појмови из моралке, историја цивилизације у вези са педагогом (II. део).

Студенти друге године суделују при најмање 12 узорних предавања одржаних у основној, средњој, нормалној школи, при педагошким курсевима и у атенејима. Одржана предавања анализују студенти у својим педагошким седницама.

Организоване су три врсте наука: 1. педагогика (биологија, педагогика, психологија, веџбе из експерименталне педагогике и психологије); 2. историја педагогике (историја педагогике, основни принципи из моралке, историја цивилизације); 3. практична педагогика (хигијена, физичко васпитање, административна педагогика).¹⁾

Француска.

У Француској су секундарне школе лисеји (lycées) и колежи (collèges). Припремни течајеви секун-

¹⁾ Литература:

1. Enseignement Normal Primaire et Moyen en Belgique. Ministère des Sciences et des Arts, Secrétariat de l' Instruction Public, Litt. A. G. N. 1313/1924.

2. Royaume de Belgique, Ministère des Sciences et des Arts, Adminitr. de l' Enseignement Normal, Programme des Cours et durée des leçons dans les écoles normales moyennes de l' État, M. Kremer, Bruxelles.

3. Guide de l' Étud..., op. cit.

4. Statuts organiques..., op. cit.

5. Université Libre de Bruxelles, Faculté de Philosophie et Lettres, Enseignement de la Pédagogie, Règlement du 27 février 1909, modifié le 12 juillet 1918 et le 23 juin 1923.

6. Université Libre de Bruxelles, Section de Pédagogie, Règlement du 12. juillet 1918, modifié le 9 juin 1923.

дарних школа су примарни разреди. У женским лицејима и колежима су примарни разреди: *classe enfantines, classes préparatoires*: прва (X разр.) и друга (IX разр.) година, и *classes élémentaires*: осми и седми разред.

У примарним разредима женских секундарних школа предавале су, све доскора, деташиране учитељице основних школа, репетиторице и надзорнице интернатске. Декретом од 12. јануара 1922. г. уведено је за ове школе специјално оспособљење, под именом: *certificat d' aptitude à l' enseignement dans les classes primaires des lycées et collèges des jeunes filles* — *цертификат способности за примарне разраде женских лицеја и колежа*. За овај сертификат расписује Министарство Просвете сваке године конкурс. Писмени испити се држе у седишту департаманском, а усмени и практични испити у Паризу. Сертификат обухвата две секције: примарне и анфантинске (припремни дечји) разреде.

Од кандидата се тражи: да су навршили 19. годину живота; да су власници: или дипломе о завршеним секундарним студијама, или бакалореата, или вишега бревеа, (*brevet supérieur*); да имају двогодишњу школску праксу, стаж, сваке године бар три месеца. Учителице основних школа, са праксом од године дана, ослобођене су од прописаног стажа.

Испити су писмени, усмени и практични.

Писмени испити су за обе секције заједнички. Израђује се тема из инфантилне психологије и педагогике, францускога језика, физике и природних наука.

Усмени се испит полаже из педагошких предмета за основну школу; педагошки предмети су за обе секције заједнички. Из педагогике се захтева: психологија примењена у педагогици, главни појмови из историске педагогике, модерне идеје францускога и туђег васпитања.

Из предмета за основну школу захтева се познавање прописаног градива, обрађивање, тумачење и предавање истога у основној школи. Некоји су предмети заједнички за обе секције, а некоји нису.

Практичан испит се односи на вештине: цртање, ручни рад, женски ручни рад, певање, музику, гимнастику.

У припремним разредима мушких средњих школа настављају наставници са квалификацијом: *certificat d' aptitude au professorat des classes élémentaires* — *цeртификациjа cпocобнocтии за пpoфecopу у eлeмeнтapним paзpeдима*. И за овај сертификат се расписује сваке године конкурс. Од кандидата се тражи да су навршили 20. годину живота, да су власници бакалореатске дипломе, или вишега брeвeа са педагошким сертификатом (учитељска диплома за основне школе), или сертификата способности за професора учитељских и виших примарних школа, или дипломе о завршеним секундарним наукама у женским школама.

Испити су писмени и усмени.

Писмени се испити полажу из францускога, туђег и класичних језика; историје и географије; математике и природних наука. Тема се узима из градива прописаног за примарне разреде.

И усмени се испит полаже из градива прописаног за примарне разреде.

Из педагогике се задаје једно питање. Узима се за вежбање обично један текст из каквога автора.

Регрутовање *пpoфecopа жeнcких cpeдњих шкoлa* обезбеђено је на три начина:

а) конкурсом за пријем у Вишу Нормалну Школу за Женске Секундарне Школе у Sèvres — *Ecole normale supérieure d'enseignement secondaire pour les jeunes filles à Sèvres (Seine-et-Oise.)*;

б) конкурсом за добивање сертификата способности за женске секундарне школе — *Certificat d'aptitude à l'enseignement secondaire des jeunes filles*;

а) конкурсом за агрегацију у женским секундарним школама.

Конкурс за сертификат захтева два испита. Први је испит уједно и испит за пријем у *École normale de Sèvres*. Постоје две врсте струка: *des lettres* и *des sciences*. Сертификат за агрегацију из живих језика добива се под уветима који важе и за мушкарце.

Будући је *École normale supérieure de Sèvres* у тесној вези са добивањем сертификата и агрегације, ми ћемо се позабавити опширније са овим специјално француским институтом.

École normale supérieure d'enseignement secondaire pour les jeunes filles à Sèvres (Seine - et - Oise) има за задатак да формира професорице за женске лицеје и колеже; он образује и директорице за споменуте институције. Школа је смештена у згради старе фабрике у Севру. Живот је у институту интернатски. О издржавању студенткиња брине се држава.

Време учења је три године.

Не пуштају се у трећу годину студенткиње које су, по свршетку друге године пале на испиту за *certificat d'aptitude à l'enseignement secondaire* и тиме нису удовољиле захтевима за каснији агрегациони конкурс; пале студенткиње постављају се по лицејима за репетиторице или по комуналним колежима за *chargées de cours*.

Компетенткиње које су положили с најбољим успехом пови испит за сертификат или пријемни испит за *École normale supérieure de Sèvres*, уживају првенство приликом пријема у ту школу. Број аспиранткиња за пријем у *École normale* фиксиран је сваке године министарском наредбом.

Конкурсне молбе шаљу се секретаријату ма које академије у времену од 1. фебр. до 1. априла.

У молби се мора назначити, којој се предметној секцији жели посветити кандидаткиња: литерарној или реалној, и у ком центру акадмском жели полаз-

гати писмене испите. Међу приложеним документима најзнатнији су: акт о рођењу којим се доказује да кандидаткиња није млађа од 18 а старија од 22 године; уверење о претходној школској спреми, што може бити: или диплома о свршеним студијама у женској секундарној школи, или диплома de bachlier, или brevet supérieur de capacité de l'enseignement primaire; декларација да ће вратити држави утрошени новац за своје издржавање, ако не би послужила у секундарним школама 10 година.

Испити су писмени и усмени.

Писмени испити се полажу у седишту академије. Кандидати који су положили писмени испит, извештавају се о датуму за полагање усменог испита. На основу успеха о положеном писменом и усменом испиту, Министарство решава који су кандидати примљени у École normale de Sèvres, а који нису.

На писменом се испиту израђује тема из свију наставних предмета једне и друге секције, исто се тако и пита из свију предмета.

Из педагошких предмета радња се пише из моралке или психологије, из ових се предмета и пита на усменом испиту.

Certificat d'aptitude à l'Enseignement dans les lycées et collèges de jeunes filles добива се по положеном испиту прве и друге серије; прва серија је уједно и пријем у École normale de Sèvres, а друга је серија такозвани examen de capacité — испит зрелости, оспособљења. Аспиранти се не могу јавити у једној истој години и на конкурсни испит и на испит за оспособљење. Организација овога другог испита слична је организацији првога.

Психологија, моралка и педагогика су предмети и за другу серије испитну.

Agrégation de l'enseignement secondaire de jeunes filles — *аграгација за женске средње школе*, одличнија је врста професорске квалификације.

Конкурс се за женску агрегацију дели у две врсте: језикословно историску, des lettres, и математско — природну, des sciences.

Свака врста има две секције: литерарну и истоску, математску и физикално - природну.

Министарском наредбом нормира се сваке године број кандидаткиња за сваку секцију.

Последњим конкурсима је тај број нормиран овако:

Ordre des lettres	}	section littéraire	16
		"	historique
Ordre des sciences	}	section des sciences mathématiques	8
		"	" " phisiques et naturelles

На расписани конкурс подносе кандидаткиње молбу оном секретаријату академије на чијој територији станују. У молби означују секцију предметну, место где желе полагати испит и своју адресу. Од прикључених докумената знатнији су: изјава да се стављају Мин. Просвете на расположење годину дана и да ће служити као професор лисеја бар 5 година; крсни лист и уверење о прописаној школској квалификацији.

Агрегацију могу полагати: власнице сертификата способности за женске средње школе — certificat d'aptitude à l'enseignement secondaire des jeunes filles, власнице лисанса ès lettres и власнице лисанса ès sciences.

Испити су писмени и усмени.

Писмени испити се полаже у седишту академије, а усмени испити у Паризу. По положеном испиту Министарство Просвете подељује кандидатима наслов d'agrégée.

Педагошке предмете полажу сви кандидати и на једном и на другом испиту, Полаже се из психологије, моралке и теориске педагогике.

Agrégations des Lycées de Garçons је конкурс основан да обезбеди рекрутовање професора лисејима.

Он не даје ни градус ни диплому, сврха му је да се одаберу најдостојнији међу кандидатима за професорску службу у лисејима.

Број кандидата за агрегацију фиксиран је свагда одлуком Министра Просвете.

Аспиранти за агрегацију пријављују се академском секретаријату. У молби означају: групу предмета из које желе да полажу агрегацију; место писменог испита и адресу. Међу приложеним документима знатнији су: изјава да се стављају Министарству годину дана на диспонирање и да ће бар 5 година служити на лисејима, крсни лист и уверење о претходној спреми за агрегацију,

Испити су препараторни и дефинитивни. Препараторни испити су писмени, полажу се у седишту академије. Дефинитивни испити се полажу у Паризу. Они обухватају експликацију текстова, предавање и практичне вежбе.

Од кандидата се тражи претходно ова спрема: пракса (стаж) и градуси.

По правилу, стаж садржава теориску припрему и професионалну праксу.

Теориска припрема садржава најмање 20 конференција које се односе:

1. на средње школе у опште (историја и организација у Француској и у иностранству); ове конференције посећују сви кандидати;

2. на разноврсне дисциплине средње школе: литерарни предмети, историја, математика и т. д. Кандидати посећују конференције оних предмета који су им струка.

Професионална пракса састоји се из хоспитовања у лицеју или колежу и рада у њима консекутивно три недеље, или једнога триместра, седмично по два разреда.

Ректор академије одређује професоре који ће водити бригу о теориским педагошким конференцијама и о професионалном апраитисају.

О стажу се иставља сертификат.

Агрегација има више врсти:

Agrégation de philosophie;

„ *d'histoire et de géographie,*

„ *des lettres,*

„ *des grammaire,*

„ *des sciences mathématiques,*

„ *des sciences phisiques,*

„ *des sciences naturelles,*

За сваку агрегацију је претходна спрема: или *licence ès lettres*, или *licence ès sciences* са такозваним *diplôme d'études supérieures*, диплома виших студија. Лисанс је за многу агрегацију: или генерални, или педагошки. Диплома виших студија је искључиво научна припрема професионалном образовању. Од кандидата се за ову диплому не тражи ни одређени број година ни градус; једини је захтев да морају бити иматрикулисани и полагати прописане испите. Ових диплома има толико врста колико и агрегација.

Седиште *Ecole normale supérieure*-а за мушкарце је у Паризу (45, rue d'Ulm). Сврха му је да образује професоре свих грана средњих школа. Настава је у том *école*-у устројена у сврху спремања за агрегацију лисејску и колежску; али је ова школа у исто време и центар научни, она спрема стручњаке за лабораторијски рад, у њој се спремају студенти за *Ecoles de Rome*, *d'Athénées*, *du Caire* и. т. д., и кандидати за докторски испит и професорски позив за факултет хуманистички и факултет реалних наука.

Школа је интегралан део Университета Парискога, а подељена у две секције: у секцију литеарних (*des lettres*) и секцијум атематско-природних наука (*des sciences*). Живот је у њој мешовит: студенти су интернисти и екстернисти. Ови последњи

уживају такозвани *bourse de licence*, стипендију лисанску. Она се даје за време од три или четири године, што зависи од тога колико се времена спрема стипендиста за агрегацију.

За пријем у *Ecole normale* и добивање стипендије лисанске расписује се конкурс. Од кандидата се тражи да су башљеји и да нису млађи од 18, а старији од 24 године. Испити су усмени и писмени. Писмени испити се полажу у седишту академије, а усмени у Паризу. За полагање ових испита постоји специјалан наставни програм.

Студенти ове школе иматрикулисани су на универзитету, где слушају предавања. Но, међутим, дају им професори Факултета *des Sciences* и *des Lettres* и комплементарна специјална предавања.

École normale supérieure има своју библиотеку од близу 275.000 свезака. Употребљавају је садашњи и пређашњи студенти ове школе и университета.

У 1923.—24. школској години, директор је ове школе био проф. Lanson, вицедиректор: проф. Vessiot, секретар: M. Dupuy, библиотекар: M. Herr.¹⁾

¹⁾ Литература:

1. Plan et programmes de l'enseignement secondaire des jeunes filles, VIII. ed., Paris, Vuibert, 1924.

2. Plan d'études et programmes de l'enseignement secondaire des garçons, Paris, Vuibert, 1924.

3. Programme des conditions d'obtention du certificat d'aptitude à l'enseignement dans les classes primaires des lycées et collèges de jeunes filles, décret et arrêté des 12 et 17 janv. 1922., Paris, Vuibert.

4. Programme des conditions d'admission aux concours de l'enseignement secondaire des jeunes filles, École normale des Sèvres, Certificat d'aptitude, Agrégation, Paris, Vuibert.

5. Programme des conditions d'obtention du certificat d'aptitude au professorat des classes élémentaires des lycées et collèges de garçons, Paris, Vuibert.

6. Programme des conditions d'admission à l'agrégation des lycées de garçons. Sciences, Vuibert, Paris.

7. Programmes des conditions d'admission à l'agrégation des lycées de garçons; sciences mathématiques, sciences physiques, sciences naturelles, Paris, Vuibert.

Маџарска.

4. По узору францускога *Ecole normale supérieure*-а у Паризу и *Sèvres*-у, организовали су и Маџари у Будимпешти свој Институт за Образовање Средњошколских Професора—*M. kir. t  n  rk  pz   int  zet*.

Овај се институт стара да великошколци, који се спремају за средњошколски професорски позив, добивају за време својих универзитетских студија систематско стручно образовање и практичну спрему. Кандидатима служе за научно стручно образовање предавања на високим школама, а за практичну спрему узорна гимназија и друге престоничке средње школе.

Нарочити је задатак овога института: да кандидати добију комплетно знање из свих главних и споредних предмета и њихових помоћних наука које су изабрали за своју струку; да се помоћу репетитора обнови и учврсти знање које су кандидати собом донели из средње школе; да се преко репетитора понове и разјасне предавања слушана на високој школи; и да се помогне ученицима да науче у довољној мери модерне језике који су потребни сваком научном раднику за бављење науком.

8. Programme de la licence   s lettres et du doctorat ès lettres, Paris, Vuibert.

9. Programme de la licence ès sciences et du doctorat   s lettre, Paris, Vuibert.

10. Concours de l'enseignement secondaire des jeunes filles, Certificat d'aptitude, Ecole Normale de Sèvres, Agrégations, 1924, Vuibert, Paris.

11. Cencours de l' enseignement secondaire des garçons, Agrégation, Certificats d'aptitude, Paris, Vuibert.

12. Programme des condition exigées pour l'admission à l'  cole normale supérieure et l'obtention des licence, Paris, Vuibert,

13. Livret de l'étudiant op. cit.

14. Ernest Richard, The Scool System of France, Univ. of the City of New York, 1893.

15. The training of teachers in France, Lance Jones; The training of teachers in England and Wales, Oxford University Press, 1924.

У служби овога института стоје:

а) По плану уређена предавања и практични радови.

б) Eötvös-ев колегијум.

в) Узорна гимназија.

Управу овог института чине: председник, управник и сенат од 6 чланова.

Задачи су управе:

1. да у споразуму са великошколским професорима начини распоред предавања и практичних радова за време студијума од 4 године;

2. да одабере предаваче из круга великошколских професора;

3. да поднесе Министру Просвете предлог за хонорисање ових предавача;

4. да бира репетиторе и наставнике за језике,

5. да контролира рад репетиторски и да води бригу да се распоред предавања одржава;

6. да по свршетку курса издаје уверење члановима.

Члан овога института може бити сваки редован студент универзитетски и политехнички који се спрема за професора средње школе.

Институт даје и стипендије члановима, али под уветом да се испити морају полагати на време.

За полагање проф. испита постоји нарочита испитна комисија. Предмети за полагање испита подељени су у 12 група. Сваки кандидат мора да слуша, осим предмета своје групе, прве и друге године: мађарски језик и мађарску историју, а у трећој и четвртој години: филозофске и педагошке науке. Седмични број слушаних часова не сме да је мањи од 21.

Професорски се испит састоји из три дела :

1. основни испит,

2. стручни испит,

3. педагошки испит.

Сваки се од ових испита састоји из два дела : писменог и усменог. Основни се испит полаже после четвртога, стручни после осмога семестра, а педагошки после једногодишње праксе у средњој школи. ¹⁾

Немачка.

Испит за учитељску службу у вишим (по нашем схватању у средњим) школама у Пруској дели се у два дела : у научни и педагошки испит.

Научном испиту је сврха да се утврди, је ли кандидат научно спреман за учитељску службу у вишим школама. У циљу овога, полаже се испит из два главна и једнога спореднога предмета и из филозофије.

Педагошком испиту је сврха да се утврди, је ли кандидат упознат са науком о васпитању и настављању и професионалном праксом у тој мери, да му се може признати способност за намештење у вишим школама.

Научни се испит полаже по свршетку академских студија пред комисијом именованом Министром Просвете из професора универзитетских и средњошколских.

За полагање научног испита тражи се од кандидата сведоцба зрелости из једне више (средње) школе и школовање на универзитету бар осам семестара.

За доказ да се студент спремао на универзитету за наставнички позив, тражи се од њега да је слушао потребан број предавања из наука своје струке, из филозофије и педагогике и да је учест-

¹⁾ Литература :

1. Bölcsész - útmutató. Kiadja a Bölcsészettanhallgatók Segítő Egyesülete, IV. kiadás, Budapest, 1911.

2. A budapesti kir. Pázmány Péter tudományegyetem tanrendje az 1924 - 25. tanév első felére, Budapest, 1924.

вовао при научним вежбањима из главних предмета своје струке.

Молбе се шаљу председнику испитне комисије.

Научни испит је писмен и усмен.

Писмени испит је домаћи и клаузурни. За домаћи испит добива кандидат на израду две теме: прву, из главног предмета којем се нарочито посветио; другу, из другог предмета своје главне струке или из филозофије. Радње се израђују у времену од пет месеци: прва, за време од три; а друга, за време од два месеца. Клаузурни испит се полаже из свих предмета изабране струке.

По положеном писменом испиту, иде се на усмени испит. Предмети за усмени испит су ови:

а) за све кандидате: филозофија;

б) по слободном избору кандидату три од ових предмета: 1. хришћанска наука о вери, 2. немачки, 3. латински, 4. грчки, 5. јеврејски, (само као споредан предмет), 6. француски, 7. енглески, 8. историја, 9. географија, 10. математика, 11. физика, 12. кемија, 13. ботаника и зоологија.

в) Допунски испит се може полагати из ових наука:

1. а. филозовска пропедевтика, 1. б. државно и грађанско право; 2. педагогика; 3. примењена математика; 4. минералологија и геологија; 5. класична археологија; 6. историја уметности Средњег и Новог Века; 7. компаративна филологија; 8. пољски; 9. а) дански, 9. б) шведски; 10. руски; 11. шпанолски; 12. талијански; 13. а) турски, 13. б) општа верска историја; 14. цртање; 15. певање; 16. гимнастика; 17. нидерландски.

Ако је кандидат положио допунски испит из којег од више означених предмета из групе под в), онда се ослобађа од полагања споредног предмета своје струке.

Кандидату је дозвољено да пријави трећи предмет за главни и да полаже испит из већег броја наставних предмета.

На усменом испиту из филозофије тражи се познавање психологије, нарочито дечје психологије, етике, логике и поетике, једног филозофа из изабране струке, или знатнијега проблема из филозофије који је у вези са струком кандидатовом, или филозофске педагогике.

На усменом се испиту тражи да је кандидат добро упознат са предметима своје струке и да познаје сва литерарна средства потребна за даље научно усавршавање и успешно настављање.

По положеном усменом испиту, иставља се кандидату академска сведожба.

После положенога првог дела испита способности за вишу учитељску службу (научни испит), спремају се кандидати практично две године за свој позив.

Ово спремање бива у педагошким семинарима при вишим (средњим) школама; оно је поверено искусним наставницима, а стоји под надзором провинцијалног школског колегијума. Кандидати двогодишњег стажа зову се штудиенреферендари. Од 1911. године зове се педагошки семинар: «Vorbereitungseinrichtung für Studienreferendare.»

Кандидати шаљу своје молбе оном провинцијалном Школском Колегијуму, на чијој територији желе да се спреме практично за свој позив. Међу прикљученим документима најзначајнији су диплома о положеном научном испиту и уверење да се референдар може издржавати о своме трошку за време практичног вежбања. Чим је молба кандидата примљена, упућује се на припремну службу у који виши институт. Институт са редовним бројем разреда прима највише 6, а онај са двоструким бројем разреда највише 8 кандидата. Директор и одређени професори одговорни су за образовање

штудиен референдара. Под председништвом директора или његова заменика одржавају се сваке недеље два пута седнице. На дневном реду су ова питања :

1. Историски развитак васпитних и наставних установа и њихови васпитни циљеви.

2. Организација немачких школа. Надзорне власти. Увођење у дужност. Облик званичних извештаја и поднесака.

3. Специјална дидактика научних дисциплина, из којих је школски референдар положио дипломски испит. Третирање писмених радњи ученичких из тих питања.

4. Специјална дидактика верске наставе, немачкога језика и историје. Положај некога предмета у укупној организацији школској.

5. Упутство за хоспитавање као и упуство за спремање предавања и третирање писмених радова ученичких. Разговор о одржаном предавању школских референдара.

6. Питања из психологије и етике важна за васпитање и настављање; сексуална педагогика; абнормалне појаве у младићском душевном животу.

7. Школска стега.

8. Поуке из хигијене.

9. Упутство за вођење звања разр. старешине. Однос школе према дому.

10. Разговор о важнијим литерарним појавама у области васпитања и наставе. Извештај из лектире знаменитијих педагошких дела. Предмети под 1, 2 и 3 третирају се претежно у првој, они под 4, 6 и 9 у другој, а они под 5, 7, 8 и 10 у првој и другој години.

Из појединих тема своје струке држе школски референдари усмена предавања. У седници се води протокол. Бар једанпут полугодишње пишу референдари писмене радње из поменутих предмета. За све време свога припремног рада воде референдари кратак дневник.

У првој припремној години уводе стручњаци школског референдара у настављање његових стручних предмета. Једном наставнику су додељена два, највише три ученика. У другој половини прве и у другој припремној години школски референдари раде сами у разреду под надзором професоровим.

Пре предавања израђује референдар писмену радњу. О раду у школи води се дискусија.

Референдари посећују предавања и осталих професора. Посећују се и све врсте школа у том месту. Учествују при излетима, на конференцијама. Од друге половине прве припремне године, могу се употребити референдари у семинарима и у провинцијалним средњим школама, с тим да на седмичним конференцијама буду присутни. Одличним референдарима даје се осуство да студирају педагогику и у иностранству. Виши Школски Савет бар једанпут у години надгледа рад школских референдара. Неспособни референдари отпуштају се из завода. Одличнима се може опростити једна годи припремног рада.

Педagoшки се испит полаже после двогодушн припреме у оној вишој школи где је школски референдар био последњи пут на пракси, пред комисијом којој је председник виши школски саветник а чланови директор и професори оне школе којима је поверено било образовање референдара.

За писмени испит израђују се по слободном избору две домаће радње: из науке о васпитању и настављању. После овог испита држи референдар два предавања у школи. Тема се за ова предавања даје на 24 часа пре предавања. Кандидат предаје израђено писмено предавање председнику. Предавање траје најмање 30 минута у присуству комисије. Усмени испит је обично разговор између предавача и чланова комисије. Разговор се води о разним предметима који се односе на практично

вежбање. Цензора одређује председник, а често је испитивач и сам председник. По положеном испиту добива референдар уверење о положеном педагошком испиту, а од Провинцијалнога Школског Колегијума уверење којим му се признаје право на намештење. ¹⁾).

Енглеска.

У Енглеској се кандидати за учитеља средњо-школскога (Teacher for Secondary School) спремају у такозваним Training Colleges-има, учитељским каледицама, и признатим средњим школама. Департман каквог университета и универзитетски калеџ могу бити признати за Training College. 1922-21 год. спремао је за средњо-школску учитељску службу 22 института: 15 универзитетских департмана, 5 Training College-а и 2 секундарне школе. Оксфордски Универзитет има такозвани Department for the Training of Teachers. London Day Training College је School of University of London. Универзитет у Кембриџу има свој University Training College for Schoolmasters и Training College for Women. Training College при Манчестерском Универзитету претворен је у Faculty of Education, Педагошки Факултет.

Спремање за професора средње школе траје четири године. Три године се учи за академски степен, то је такозвано научно или стручно професионално образовање, academic study; четврта година служи кандидатима искључиво за педагошко професионално образовање, то је такозвани professional study.

Академски степени добивају се на универзитету или универзитетском калеџу. По добивеном

¹⁾ Литература :

а) Dr. Hans Güldner. Ordnung der wissenschaftlichen Prüfung für das Lehramt an höheren Schulen in Preussen, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1923.

б) Dr. H. Güldner, Die Ordn. d. prakt. Ausb. d. Studienref., op. cit.

универзитетском првом степену прелази се на professional study. Студенти London Day Training Collge - а спремају се за academic study на разним калеџима и скуловима. И чланови Педагошког Факултета у Манчестру уче academic study на разним факултетима, обично на Faculty of Arts - у и of Sciance - у, а professional study искључиво на Педагошком Факултету.

Први академски степен су Bachelor of Arts и Bachelor of Science. Скраћено се бележе: B. A., B. Sc. Има две врсте првих академских степена: Ordinary Degree, обични степен, и Degree with Honours, степен са одликовањем.

The Board of Education признаје (recognize) и плаћа школарину (grants) само оним студентима, који су претходно добили степен in Honours. У професионално педагошко одељење пуштају се и они који имају еквивалентне квалификације првом академском степену. Те су квалификације изређане у Appendix-у A. I. и Appendix-у A. II. the Regulation of Teachers-a из 1922. год.

Први академски степен не стиче се на свима универзитетима једнако, различити су и називи појединих испита за овај степен. Пошто је ова установа веома интересантна у енглеској високошколској организацији и нашим појмовима необична, ми ћемо је описати онако како је она организована на Манчестерском Универзитету.

B. A. добива се на Faculty of Arts-у (Артистичком-Факултету); B. Sc. добива се на Faculty of Science-у (Факултету Математских и Природних Наука). Ми ћемо приказати процедуру за добивање Ordinary Degree of B. A. и Dergree of B. A. with Honours. Што вреди за бечлорат артистички вреди и за бечлорат сајенски.

За добивање Ordinary Degree of B. A., кандидати су обвезни да слушају 10 курсева: *пет су интермедиалног степена, три су генерална, а два специјална.* Кандидати могу да замене један гене-

рални курс специјалним курсом. Испити курсева интермедијалног градуса држе се у јуну или септембру, на крају прве године студирања; курсеви генерални држе се на крају друге, а курсеви специјални на свршетку треће године. Изузевши изванредне прилике, кандидати се пуштају да положу више курсеве кад положи оне ниже.

Пет курсева интермедијалнога степена могу се бирати из ових научних дисциплина:

а) математика (II), или логика (филозофија II), или политичка економија;

б) историја Старога Века (I), или историја Средњег Века (I), или модерна историја (I);

в) грчки језик (II са или IV, или V), или латински језик (I и V);

г) један од ових модерних језика:

француски (I и IV), немачки (II А. са V или VI, или II В.), шпањолски (I), руски (I и II), арапски, кинески, или један од модерних језика признат од факултета;

д) један предмет споменут под а) б) в) или г) који није још изабран, или један од ових:

енглески (I), принципи из музике и акустике, физика (II и практикум), кимија (или I, или III са II и лабораторијским радом) јеврејски (I), геологија (I и II).

Студенти који не узимају енглески језик под д) као интермедијални предмет, обвезни су да узимају тај језик као један генерални курс.

Три курса генералнога степена могу бити бирани из ових предмета:

I. грчки (III са IV или V);

II. латински (II са или VI, VII, или VIII);

III. француски (II и V);

IV. германски (III и VI А);

V. руски (III);

VI. енглески, литература (енглеска литература II А., језик I), или лингвистика [енглеска литература, II Б. (I) и (II)];

VII. јеврејски (II);

VIII. арапски (II);

XI. кинески;

X. талијански (III и IV);

XI географија (II);

XII. ма која два од ниже означених предмета (сваки од њих се рачуна као по предмета): — оријентална историја (Стари Век, VII), историја Грка (Стари Век, III), модерна историја (модерна историја, II), историја Енглеске (модерна историја, III), економска историја (I), политичка економија (II), политичке науке (филозофија X);

XIII. ма која два предмета под XII који нису узети досада под овом секцијом;

XIV. психологија и генерална филозофија (филозофија II);

XV. а) историја старе филозофије (филозофија IV), или

б) историја модерне филозофије, или

в) етика и политика (филозофија III);

XVI. математика (III а или III б);

XVII. историја уметности и архитектуре (архитектура I и IV);

XVIII. шпањолски (II);

Два специјална курса могу бити бирања из ових предмета :

I. грчки (III или VI са VII, или VIII са IX, или грчки II и III);

II. латински (III или VI, VII, или VIII);

III. француски (III и V);

IV. германски (IV и VI А и Б);

V. руски (IV);

VI. енглески (енглеска литература III А), поглавита литература (са језиком II (I), или III Б), поглавита лингвистика [са језиком II (II)],

- VII. талијански језици и литература (талијански V);
- VIII. језик и литература једнога или више се-
митских народа (јеврејски III, или асирски I, или
јеврејски III, са или арапским I, или арамиским I);
- IX. кинески;
- X. историја (Стари Век IV или IX, или модерна
историја IV);
- XI. етика и политика (филозофија III), или ис-
торија старе филозофије (филозофија IV);
- XII. политичка економија (III);
- XIII. географија (VI са X A);
- XIV. историја уметности и архитектуре (архи-
тектура II и IV);
- XV. шпањолски.

Студент може, специјалном дозволом фукул-
тетском, да замени један специјални курс вишим
курсом једног Honours School - а.

Римски бројеви означају одељење једне студије,
дисциплине. Филозофија има X, грчки језик IX,
латински језик X одељења, и т. д.

Degree of B. A. with Honours може се добити
у овим школама (Scholos):

- Greek — грчки,
- Latin — латински,
- History — историја,
- Englisch Language and Literature — енглески
језик и литература,
- Architecture — архитектура.
- Economics and Political Science — економске и
политичке науке,
- Oriental Studies — оријентологија.
- Russian Language and Literature — руски језик
и литература.
- Italian Studies — талијански.
- Geography — географија.

Сваки курс, изузевши архитектуре, може се
свршити у року од три или четири године. Канди-
дат се пушта на испит само једанпут.

У сваком Honours School-у мора се узети поред главног предмета још и три субсидиарна, помоћна предмета: на пр., у History School-у узима се Latin French и Political Economy.

Кандидати за Ordinary Degree могу бити пуштени под извесним уветима на Honours Cours тек у почетку друге године студирања.

На Манчестерском Педагошком Факултету дају се за такозвани professional study, односно за средшколску учитељску диплому, ови курсеви:

- I. принципи васпитања,
- II. административна педагогика,
- III. историја педагогике,
- IV. педагошка психологија,
- V. физички живот школске деце и школска хигијена,
- VI. методи настављања у средњој школи: предавање, демонстрација, хоспитовање, јавни часови дискусија,
- VII. организација средње школе и управљање њоме,
- VIII. експериментална психологија.

Regulations of the Board of Education траже од кандидата ово:

а) специјално студирање методике изабране струке;

б) студирање методике модерних језика неће се признати док кандидат не проведе одређено време у иноземству;

в) 60 дана школскога практичног рада.

г) ако је кандидат радио у секундарној школи, тражи се време школског рада мање од 60 дана.

Практично вежбање на Манчестерском Факултету држи се у демонстративној школи или у другим признатим средњим школама. Оно обухвата: опсервенцију, настављање, спремање практичног рада, предавање под надзором, критику, демон-

стративне часове; извештавање о индивидуалном физичком и менталном прогресу дечјем.

Кандидати за средњошколски учитељски позив могу се спремати и у признатим средњим школама. Овај се систем постепено напушта. Као што читасмо, 1920.—21. године било је само две средње школе које су спремале учитеље за средње школе.

Да би нека средња школа могла спремати кандидате за средњошколски учитељски позив, Board of Education, Министарство Просвете, захтева да се удовољи овим захтевима :

а) Школа мора да је на листи средњих школа и да је призната за efficient-a.

б) Свако лице, признато за учитеља практиканта, мора бити најмање 21 годину старо, мора да има први академски степен или њему равну квалификацију. Држава плаћа школарину и издржавање само онима који имају Degree in Honours или овоме еквивалентну спрему.

в) Курсеви за учитеље in training морају бити теоријски и практични, у сагласности са прописима Борда. Нарочита се пажња мора обратити методици и практичном раду онога предмета који ће бити кандидату струка.

г) Курс не сме да траје дуже од годину дана. Цела година има се провести у дотичној школи, али у извесним случајевима треба наставу у њој аранжирати тако да кандидати могу бити одсутни неко време, како би могли слушати курс из педагошке теорије на универзитету.

д) У мањим школама може се већати само један кандидат, али ни у којем случају више од троје,

ж) Школа ће се признати у ову сврху само тада, ако су директор школе или други старији чланови проф. тела специјално квалификовани и имају потребног интереса и слободног времена да руководе овим teachers training-om.

Сви институти опуномоћени да дају признате курсеве за образовање учитеља средњих школа, имају права да истављају учитељске дипломе или сертификате.¹⁾

Америчке Здружене Државе.

Какво је професионално образовање учитеља секундарних или високих школа (secondary or high schools) у Америчким Здруженим Државама, нека нам објасне ови примери:

Педагошки Факултет Њујоршкога Градског Калеца (School of Education of the College of the City of New York) захтева од кандидата за диплому учитеља секундарних школа испуњавање ових услова:

1. Да су стекли бечлорски степен на калецу и да имају 300 часова постградуалнога рада; 60 часова морају бити из методологије изабране струке. Педагогика под бр. 61. у Announcement-у од 1924. год., т. j. Secondary Teaching, комплетиран у четвртој години, у Senior Year-у, замењује слушање методологије у 60 часова.

2. Да су стекли први академски (бечлорски) степен на калецу и да имају 80 дана школске праксе у признатој секундарној школи и 150 часова постградуалног рада; 70 часова морају бити из методологије изабране струке.

¹⁾ Литература:

1. L. Jones, The Training of Teachers..., op. cit.
2. Regulation for the Training of Teachers, 1922..., op. cit.
3. W. Rein, Enciklopedisches Handbuch der Pädagogik, X. Band, Grossbritannisches Schulwesen, Beyer & Söhne Langensalza, 1911.
4. London Day Training College..., op. cit.
5. Univ. of Manchester, Prosp. of the Faculty of Education..., op. cit.
6. Univ. of Manch... Prosp. of the Faculty of Arts..., op. cit.
7. University of London, Regulation for Academic Diplomas, 1923-24.
8. Oxf. University, Regulations for the Course of Secondary Training and for the Examination for the Diploma.
9. The Student Handbook to the Cambridge..., op. cit.

3. Да су стекли први академски степен и да имају 160 дана школске праксе у признатој секундарној школи.

Студенти Њујоршког Университета који се спремају за наставнике секундарних школа, слушају курсеве делом на Педагошком Факултету а делом на Washington Square College-у тога Университета. Бечлорски степен добива се на Wash. Squ. College-у после учења од четири године. Педагошки Факултет даје само сертификат, којим се сведочи да је градуирац квалификован да предаје предмете своје струке у high или secondary school-у.

Прве две године посвећене су претежно општим, а друге две године претежно професионалним и специјалним курсевима из предмета изабране струке. Опште и специјалне курсеве приређује Wash. Squ. College, а професионалне педагошке курсеве Педагошки Факултет.

Курсеви су ово:

I. година:

Енглеска композиција	6	поена, points-a,
Историја европских држава	6	" "
Математика	6	" "
Природне науке	8	" "
Слободан избор да се испуне 32 поена.		
Физичко васпитање.		

II. година:

Преглед енглеске литературе	4	поена, points-a,
Историја Америке	4	" "
Устав Америке	4	" "
Психологија	6	" "
Економија	4	" "
Модеран туђ језик	8	" "
Специјални предмети (струка)	4 или 8	" "
Слободан избор да се испуне 32 поена.		

III. година:

Педагошка психологија	4	поена, points-a,
Педагошка социологија	4	" "
Историја педагогике	4	" "
Специјални, стручни предмети (W. Squ. College)	8	" "
По слободном избору на Пед. Факултету или W. Squ. College-у	12	" "

IV. година:

Филозофија васпитања	4	" "
Принципи педагошки	4	" "
Посматрање практичног рада	4	" "
Специјални методи (W. Squ. College)	4	" "
Специјални предмети (W. Squ. College)	8	" "
Слободан избор предмета на Педагошком Факултету или W. Squ. College - у да се допуне	32	поена.

Један point (поинт) је 15 часова разреднога рада.

Калеџ је виши институт од high school - а. Он обично спрема за први, бечлорски, академски градус.

Интересантно је да расмотримо какве се квалификације траже од наставника некојих калеџа.

Michigan State Board of Education тражи од чиновника и наставника свога Teachers College Faculty - ја ове квалификације:

1. President — Doctor of Philosophy,
2. Registrar — Master of Arts.
3. Director of Instruction — Doctor of Philosophy,
4. Director of Extension Service — Doctor of Philosophy,
5. Director of Training School — Doctor of Philosophy.
6. Šef departmana — Master of Arts,

7. Professor — Doctor of Philosophy,
8. Associate Professor, ванредни професор, - Master of Arts,
9. Senior Instructor, старији инструктор, - B. A., B. Sc.
10. Junior Instructor, млађи инструктор, - B. A., B. Sc.
11. Training Teachers, Учитељи вежбаонице, - B. A., B. Sc.

Мастерски степен добива се на Graduate Division - у после годину дана, а докторски степен на том истом Division - у после учења од две године.¹⁾

¹⁾ Литература :

The College of the City of New York, The School of Education, 1925, стр. 10.

New York University Bulletin, School of Education, 1925-26. стр. 25-26.

New York University Bulletin, School of Education, 1923-24, стр. 13.

New York Univ. Bulletin, Washington Square College, 1925-26, стр. 19.

Michigan Board of Education, A Survey of the Needs of the Michigan State Normal Schools, 1922, стр. 149, 150.

Професионално образовање професора средњих школа по вишчеву систему.

Професионална спрема наставничка базирана је на генералном, стручном и педагошком образовању. Учитељи основних школа, са средњошколском спремом, добивају у учитељској школи једну, другу и трећу врсту образовања. Евидентно је да се ове све три врсте образовања, због недозрелости ученичке и краткоће времена, морају кретати у границама уског простора, и да због тога будући учитељи излазе у живот са минималном спремом. Тежи је да се стручно и педагошко образовање учитеља основних школа сепарира од генералнога и пренесе у делокруг висских института. Као што видимо, у некојим је државама то и остварено. Академско образовање учитеља основних школа реализоваће се и у осталим државама, па и код нас, када буде маса народна, чиј је учитељ директни и најглавнији просветитељ, извојевала себи ефикаснију улогу у социјалном и државном животу него што је има данас.

Наставницима основне школе, са академским образовањем, средња школа даје не само генералну него и стручну спрему. Добивено знање из појединих наставних предмета у средњој школи, довољно је за предавање с успехом у основној школи. На академији или факултету имају се кандидати упознати са филозофско - педагошким наукама а нарочито са методологијом свих наставних предмета за основну школу. У овом последњем задатку огледа се претежност дидактичког образовања учитеља основних над дидактичким образовањем учитеља средњих школа. Кандидати за наставнике

средње школске уче на универзитету само методологију своје изабране струке.

Док учитељу основне школе, са академским образовањем, треба само педагошко образовање на високој школи, дотле наставнику средње школе дају високи институти поред педагошке још и стручну професионалну спрему.

Мислило се, а и данас се још мисли, да је за наставника средње школе довољна само стручна професионална спрема, т. ј. познавање струке. Примећујемо, да се при одмеривању критеријума за познавање струке грешило замашно. Мислило се да је научничка стручна спрема довољна и за професионалну стручну спрему. Ово је схватање потекло отуда, што се о стручној професионалној страни образовања будућих наставника старали високи и научни институти, који су играли тек секундарну улогу у образовању професора средњих школа. Из досадашњег разлагања, видели смо да су тим образовањем дириговали а и данас још диригују, скоро у свима државама, филозофски факултети. Ако се сетимо наших речи да је филозофски факултет и данас још задржао свој научни карактер и да је најмање у служби професионалног задатка, онда се не требамо чудити, зашто су наши средњошколски професори слабо спремни и стручно за своју професију.

У многим државама постоје специјални институти за образовање наставника грађанских и учитељских школа. Виша Педагошка Школа у нашој држави виши је институт за образовање наставника грађанских и учитељских школа.¹⁾ Polágrí Iskolai Tanárképző или Paedagogium у Будимпешти виши је институт за образовање професора грађанских школа.²⁾ Lehrerakademie am Pädagogium in Wien, са сво-

¹⁾ Зборник закона, II. књига, Државна Штамп., Београд, 1921, стр. 125.

²⁾ Szabályzat a felső nép és polgári iskolai tanítók és tanítónők képesítő vizsgálatáról, Budapest, 1902.

јим Bürgerschulkurs-евима виши је институт и за образовање наставника грађанских школа у Аустрији. 1) Škol vysokých studií pedagogických v Praze a v Brně институт је и за образовање наставника грађанских школа. 2) Écoles Normales Supérieures de Fontenay-aux Roses et de Saint-Cloud у Француској виши су институти за образовање професора учитељских и виших примарних школа. 3)

Сви ови институти дају кандидатима стручно и педагошко професионално образовање. У свима се овим институтима брине више о професионалном а мање о научном задатку. Искуство је доказало да су проф. кандидати из ових школа врло добри едукатори и инструктори.

И за наставнике средњих школа требало би организовати специјалну високу школу са задатком да стручно и педагошки образује будуће наставнике средњих школа. École Normale Moyenne у Белгији је школа такве врсте, али само за образовање професора нижих средњих школа. Нема сумње, да би требало основати специјалну школу за стручно образовање професора средњих школа, али у том случају био би философски факултет попутно илузиран у својој професионалној улози.

Оснивање специјалне школе за образовање средњошколских професора, поред постојећег факултета филозофског, била би веома скупа и сувишна ствар. Скупе су институције, и Више Педагошке Школе. Ови институти постоје само зато, што се учитељима не дозвољава приступ на универзитет.

1) Pädagogium in Wien, Jahresbericht für das Schuljahr 1917-18, Wien, 1918. стр. 5.

2) Statut Škol vysokých studií pedagogických v Praze a v Brně, v Praze, 1924.

3) Programme des conditions d'admission aux Ecoles Normales Supérieures de Fontenay-aux Roses et de Saint Cloud, Paris, Vuibert.

Поред филозофског факултета, излишно је оснивати сепаратне институте за стручно професионално образовање професора средњих школа. Када остали факултети могу да удовоље потребама и професији којој служе, онда и филозофски факултет може да је више у служби професионалног образовања, а да од свога научног значаја не изгуби ништа.

Нисмо за систем нашега садашњег Закона о Средњим Школама, ни за систем пројекта Просветног Савета, па ни за систем законског пројекта Мин. Просвете, по којима је научно академски градус спрема и за стручно профес. образовање. Нисмо ни за систем белгијски, енглески и амерички, где су такође научни универзитетски градуси довољна стручна спрема проф. кандидату. Нисмо ни за систем маџарски, по којем се приређивањем специјалних средњошколских курсева допуњује професионално стручно образовање кандидата професорских. Циришки, Бернски и немачки систем, по којима се тражи слушање стручних предмета на универзитету али не и полагање испита на њему већ пред испитном вануниверзитетском комисијом, нису нам такође симпатични. Највише рације има у Женевском систему где је трећа година посвећена стручно професионалном образовању, и у француском систему где поред научног постоји и професионални лисанс.

По нашем предлогу треба уводити на филозофском факултету две врсте академских степена: *научни* и *професионални*.

Научни градуси имали би бити ови: *лисанс*, *магистеријум* и *докторат*. Први степен давао би се после учења од две, други степен после учења од четири године, а трећи градус, по добивеном магистеријуму, најраније после годину дана. Пошто су ово научни степени, поједине научне групе сачињавале би мален број научних дисциплина. Пред-

мети би се обрађивали темељно, по чисто научној методи, а у сврху да се дође до што бољег подмлатка научничкога и до специјалиста за поједине предмете.

Професионални градуси били би *лисанс* и *магистеријум*. Први степен добивао би се после учења од две, а други после учења од четири године. Докторски степен је и за кандидате професорске једино научни.

Подела предмета на групе, за професионални градус, имала би се обавиגי у сврху заштите интереса средње школе. Нисмо за систем Колумбискога Университета, по којем се за сваку научну дисциплину може добити „тичер диплома“. ¹⁾ Нисмо ни за систем енглески, по којем се за редовни бечлорат студира читав конгломерат научних дисциплина. ²⁾ Не слажемо се са садашњим системом у Уредби Филозофскога Факултета нашег, где су научне дисциплине подељене под А на главне, а под Б и В на споредне предмете. По нашем схватању, сви су предмети у једној групи главни. Узевши у обзир наше прилике, мало је за једну струку један а много је три предмета. Ми предлажемо ову поделу:

I. група: државни језик и један од модерних туђих језика који се уче у средњој школи.

II. група: државни језик и латински језик.

III. група: латински језик и грчки језик.

IV. група: историја и латински језик.

V. група: историја и земљопис.

VI. група: математика и физика.

VII. група: физика и хемија.

VIII. група: биологија (зоологија и ботаника) и абиологија (минералологија и геологија.)

IX. група: земљопис и биологија.

¹⁾ Columb. Univ., Teach. Col. Bul..., op. cit., стр. 10. и 11,

²⁾ a) The Stud. Handb. to the Univ. and. Col. of Cambr..., op. cit., стр. 310-338.

б) Univ. of Manch., Fac. of Arts..., op. cit., стр. 12.—14,

Само за реалке:

Х. група: нацртна геометрија и математика.

Кандидати за професорски позив обвезни су да слушају и полажу испите још из државног језика, државне историје и државне географије. Знање из ових предмета има бити много темељније у оних којима су ови предмети струка.

Испити су годишњи и завршни.

На концу сваке године полаже се годишњи испит из оних делова стручних предмета који су прописани за ту годину.

Увођење лисанса има нарочити значај. Он је најнижи академски степен, није новина у системима универзитетским. Као што дознадосмо из претходнога разлагања нашег, лисанс имају романски универзитети и теолошки факултети у Немачкој. У Белгији зове се на некојим факултетима Бриселскога Слободног Университета и кандидатура.¹⁾ Лисанс даје заокружену целину из неких студија и основно знање за многе струке: медицину, право, фармацију. Учење на Факултету Правничком при поменутом Слободном Университету у Брислу траје пет година; прве две године учи се на Филозофском Факултету и добија кандидатура en philosophie et lettres²⁾. Медицина се учи на том истом универзитету 7 година. Прве две године учи се на Faculté des Sciences-у за кандидатуру en sciences.³⁾

Многа звања у просветној администрацији и просветним институцијама добивала би се лисансом, првим научним градусом. Професионални лисанс давао би заокружену целину из предмета појединих струка; после положенога педагошкога испита, могао би бити довољна квалификација за наставнике грађанских и виших основних школа.

¹⁾ Guide de l' étudiant..., op. cit., стр. 15.

²⁾ Ibid., стр. 16.

³⁾ Ibid., стр. 17.

По нашем пројекту, годишњи испити су само усмени. Лисанс и магистеријум су писмени и усмени. Писмени испити су домаћи и клаузурни. Домаћа писмена радња је научна теза. Теза за лисанс се може, а за магистеријум се мора штампати. У дипломи се истиче карактер научног степена, напис научне радње и предмети из којих се испит полагао.

Докторат је само научни. Он је докуменат да је кандидат способан да се бави науком. Добива се, по положеном магистеријуму, најраније после годину дана. За овај се степен тражи лабораториски, архивални, музеални рад. Дисертација је строго научна. Мора се оштампати и поднети универзитету у већем броју егземплара. Усмени испити, ригорозуми, су брањене тезе и документовање да је кандидат добро упућен у своје изабране предмете и њихову литературу.

Педагошко професионално образовање Ахилова је пета у питању професионалне спреме професора средњих школа. Као што видесмо, оно у нашој држави, у рејону Београдскога Университета, једва да постоји. У рејону Загребачкога и Љубљанскога Университета ситуација је нешто боља. Пештански Tanárképző води више бригу о стручном а мање о педагошком професионалном образовању. Тај је исти случај и са Париским École Normale Supérieure-ом. Педагошка секција у Лозани, Институт Jean Jacques Rousseau при Женевском Универзитету, Дидактички Курсеви у Цириху, Педагошка Секција Слободног Университета у Брислу „боље“ су установе у служби педагошког професионалног образовања. Training Colleges-и, Departments of Universities-и, Faculty of Univ. у Енглеској и Teachers College-и и Schools of Education-и у Америчким Здруженим Државама „одличније“ су институције за педагошко образовање.

Наш је идеал да се педагошко професионално образовање повери Педагошком Факултету. Спо-

менути педагошки институти имају сваки за себе свој систем. Ми не мислимо да пресадимо један од тих система, већ желимо да се при конструисању Педагошког Факултета користимо из њих оним установама које би одговарале захтевима научне и професионалне педагогике и нашим идеалима.

Педагошки Факултет је самостална институција једног университета. Он је равноправан са осталим факултетима. И на челу његову стоји декан. Задатак му је научни и професионални.

Педагошки Факултет подељивао би ове научне градусе: лисанс, магистериум и докторат педагошки. Ознаке су за ове научне степене: Lic. Paed., Mr. Paed., Dr. Paed. Први степен добивао би се после учења од две, други после учења од четири године, а трећи, по добивеном магистеријуму, после годину дана.

Професионални педагошки градуси су као и на Филозофском Факултету лисанс и магистериум. Оии су оно исто што и професионални педагошки испити који се полажу пред државном а не универзитетском испитном комисијом. По нашем систему, ти би се државни испити пренели на универзитет, а кандидати би добили уједно и академску част. Лисанс професионално-педагошки полагали би кандидати који се спремају за учитеље основних школа, а лисанс и магистеријум професионални-педагошки кандидати професорски који се спремају за предаваче педагошких предмета на средњим учитељским школама и осталим средњим институтима где се предаје педагогика са својим помоћним наукама. Укинућем средњих учитељских школа и других педагошких средњих института, укинуо би се као илузоран и овај професионални магистеријум. Кандидате учитељске образовали би на универзитету или педагошким академијама доктори педагогике и хабиловани доктори педагогике.

Делокруг педагошког факултета, по нашем пројекту, био би веома мален, ако би се ограничио

само на образовање научника педагошких, учитеља основних школа са академским образовањем и професора педагогике на средњим педагошким институтима. Његов је делокруг много богатији. Он има да спрема још и наставнике за све врсте нижих школа и социјално-педагошке институте: забавиље, учитеље за слепу, глуху, нему и слабо даровиту и душевно дефектну децу; учитеље за реформне школе; он даје педагошку професионалну спрему свима наставницима свију врсти средњих школа: грађанских, гимназија, реалки, реалних гимназија; педагошко - професионалну спрему кандидатима за наставнике средњих, учитељских, пољопривредних, трговачких, занатских, техничких, војничких, домаћичких, сликарских и вајарских школа. На њему би се образовали и професори за народне универзитете.

Рад Педагошкога Факултета имао би бити у кооперацији са осталим факултетима универзитетским и вишим научним и стручним институтима.

Педагошки Факултет давао би курсеве и за образовање просветно - школских шефова и виших просветно - школских административних функционара. Ту би се спремали будући управници основних, средњих и стручних школа, надзорници, инспектори и други просветни функционери.

Педагошки Факултет, по нашем пројекту и са оваким задатком, није шимера већ остварљива реалност. Верификатори ове остварљиве реалности су, као што споменусмо у више махова, Педагошки Факултет Манчестерског, Харвардског, Колумбиског, Њујоршког, Пенсилванског, Чикашког Университета и Њујок Сити-ског Калеџа.

Није нам задатак, овде, да се упустимо у опширније описивање композиције и задатка по нама пројектованог Педагошког Факултета, о томе ће говорити наша посебна расправа „Университет и Педагошки Факултет“. Задатак је наш, овде, да

се позабавимо опширније са педагошко - професионалним образовањем кандидата за наставнике средњих школа у оном смислу како га замишљамо у крилу Педагошког Факултета. Оно је управо најбитнији део ове наше расправе.

На Педагошком Факултету давање се разноврсни курсеви из педагогике и њезиних помоћних наука. Курсеви из чисте филозофије, медицинских предмета, социјалних и економских наука, у колико су потребни и педагогу, слушаће се на филозофском, медицинском, правничком и социолошком факултету.

Кандидати за наставнички позив у средњој школи, било научних предмета било вештина, слушаће само оне опће филозофске и педагошке предмете који су им за полагање испита прописани. Но ово не значи да исти кандидати не смеју слушати и друге колегијуме из педагошких, филозофских, медицинских, правних наука, који су им потребни за што боље разумевање прописаних педагошких наука.

Кандидати за професорски позив у средњој школи слушали би филозофске и педагошке предмета делом на педагошком а делом на осталим факултетима. Прве и друге године училе би се претежно филозофске, а треће и четврте године претежно педагошке науке. На свршетку друге године полагао би се испит за први, а на свршетку четврте године за други сертификат педагошки. На магистеријум професионални се иде по добиеном другом педагошком сертификату.

Распоред предмета за поједина годишта изгледао би овако :

I година :

Увод у филозофију, 2 h седмично,
Историја филозофије, 2h седмично,
Анатомија и физиологија чула, 1 h седмично,
Биологија, 1 h седмично,

Етика, 2 h седмично I. семестра,
 Социологија, 2h седмично II. семестра,
 Историја педагогике, 3 h седмично.

II. година:

Историја филозофије, 2 h седмично,
 Генерална и педагошка психологија, 3 h седмично,
 Логика са ноетиком, 2 h. седмично,
 Историја педагогике, 3 h. седмично,

III. година:

Педологија и дечја психологија, 2h. седмично,
 Наука о васпитању, 3 h. седмично,
 Наука о настављању — опћа дидактика, 3h. седмично,
 Школска хигијена, 1 h седмично.
 Социјална педагогика, 1 h седмично.

IV. година:

Експериментална педагогика, 2 h седмично.
 Специјална дидактика или методика изабраних предмета, 4 h седмично.

Организација школа и просветних институција код нас и у иноземству, 2 h седмично.

Школска пракса (хоспитовање, спремање практичних радова, конзултовање, критика) 2 h седмично

Педагошки Факултет одговориће своје научном и професионалном задатку ако буде инсталиран са свима потребним споредним институтима. Поред универзитетске библиотеке треба да постоји и одлично уређена педагошка библиотека Педагошкога Факултета. У њој се морају налазити дела из свију области педагошких наука и чувенији педагошки часописи свих културних земаља. — Педагошки музеј садржава колекцију учила за све врсте школа, разне апарате и моделе школског намештаја и школских зграда. Он је уједно педагошко - археолошки и ентографски музеј где би имао прилике свако да се

уозна очигледно са васпитним и наставним и просветним приликама из старијих времена и просветним а нарочито школским приликама код цивилизованих и нецивилизованих народа. По узору Harvard-ског Graduate School of Education-a, Педагошког Факултета, требао би имати Педагошки Факултет и Психолошко-педагошки Лабораторијум са Психопедагошком Клиником,¹⁾ где би се вршила разна антропометриска, биолошка, психолошка, педагошка и чисто дидактичка испитивања. Овај би се лабораторијум имао снабдети са свима апаратима, инструментима и намештајем за научно-испитивачки рад. Педагошки Факултет имао би по узору Харвард-ског Педагошког Факултета и Биро за Избор Позива.²⁾ Он би имао бити централа за испитивање деце интелигенције, даровитости; овде би могао добити свако савета за избор позива, ту би се подвргавао испитивању сваки кандидат за државну и приватну службу за коју је потребан претходно психографски налаз.

Педагошки Факултет је централа за научни рад на свима пољима педагошке науке и педагошке професије. Ни једна педагошка институција нема толико научних радника колико их има овај факултет. Природно је да се ту могу најуспешније редиговати педагошке публикације. Амерички педагошки факултети могу нам бити у овоме узор. Харвард-ски Педагошки Факултет редигује The Harvard Bulletin in Education, The Harvard Monographies in Education;³⁾ његова психо-педагошка клиника издаје серију научних радова, а то чини и његов такозвани Bureau of Vocational Guidance. ⁴⁾ Колумбиски Teachers College издаје The Teachers College Record, Technical

¹⁾ Offic. Reg. of Harv. Univ.,..., op. cit., стр

²⁾ Official Register of Harv. Univ., Grad. School of Educ.,..., op. cit., стр. 116.

³⁾ Ibid. стр. 119.

⁴⁾ Ibid. стр. 116-118.

Education Bulletins¹⁾ и разне серије књига: Teachers College Series, Teacher College Lectures on the Religious Life.²⁾ Чикашки Педагошки Факултет публикује ове педагошке часописе: The School Review, Elementary School Journal, The Educational Monographs.³⁾

И наши би Педагошки Факултети могли редиговати или у заједници или сваки за себе више научних педагошких часописа: за основну, средњу, стручну наставу; за педологију, народно просвећивање. Оии би публиковали и педагошке научне радове.

Рад у Педагошком Факултета не би се смео ограничити само на интрамуралан већ и на екстрамуралан рад. Он не би смео бити класно већ демократски уређен институт. Његова би врата била отворена сваком ко је жељан науке. Он не би смео бити институција само за економски јачи већ и економски слабију класу. У овом погледу, уређен би би по узору америчких университета и педагошки факултета. Њујоршки Университет даје сваке године летње курсеве из разних наука па и из педагошких дисциплина. Курсеви се дају слушаоцама и за кредит.⁴⁾ Institute of Education истога Университета даје педагошке курсеве у разним већим градским центрима за и некредит.⁵⁾ Колумбијски Университет даје педагошке курсеве и у своме University Extension-у за и некредит.⁶⁾ Ови се курсеви дају касно после подне и увече.⁷⁾ Extension курсеве за

¹⁾ Columb. Univ. Teachers Col. Bul., School of Educ., стр. 117.

²⁾ Ibid. стр. 117-118.

³⁾ The Univ. of Chacago, The School of Education, 1925-26, стр. 8 и 9.

⁴⁾ New York University, Institute of Education, 1924.

⁵⁾ New York University Bulletin, Summer School, 1925, стр. 14.

⁶⁾ Columbia University, Bulletin of Information, University Extension, 1925-26, стр. 2.

⁷⁾ Ibid. стр. 7.

дигри даје и Harvard-ски Педаг. Факултет. ¹⁾ Clark,²⁾ Chicago, ³⁾ Columbia ⁴⁾ и други универзитети дају и такозване Home Study Courses, курсеве за студирање код куће. Ови су курсеви приређују за оне који су економски толико слаби да не могу да напусте своју професију и своје место, а жељни су науке. Extramural Division Њујоршкога Университета иде тако далеко у популаризовању науке да приређује и радио курсеве. ⁵⁾

Ми желимо да организујемо Педагошки Факултет и у овом погледу у америчком духу. Наш би Педагошки Факултет давао вечерње курсеве у месту, летње и вечерње курсеве у провинцијалним већим градовима. Курсеви би се давали и за кредит, нарочито они у лето. Три летња курса равна су једногодишњем редовном студирању на универзитету.

О свима овим институтима биће говора опширније у нашој књизи „Университет и Педагошки Факултет.“

Стечени професионални магистеријум је докуменат да је кандидат завршио своје науке на универзитету. Магистар својом магистарском дипломом даје гаранције да познаје добро предмете своје струке, да је оријентисан у националним предметима, и да је добио довољну теориско - педагошку спрему. У четвртој години упознали су се кандидати и са школском праксом, али је она толико минимална да се младом магистеру не могу и не смеју поверити самостално школски васпитаници.

Потребан му је и педагошки стаж. Младом доктору медицине стаж је једногодишња пракса у

¹⁾ Offic. Reg. of Harv. Univ., Grad. School of Educ., op. cit., стр. 87.

²⁾ Clark Un. Bul., op. cit., стр. 65.

³⁾

⁴⁾ Columbia University, Bulletin of Information, [University Extension, Home Study Courses, 1924.

⁵⁾ New York University, Extramural Division, 1923-24, стр. 34.

болници под надзором искусних лекара. И педагошком магистеру треба да је педагошки стаж бар годину дана. Али док се медицински стаж поверава бољим болницама, ми смо мишљења да се педагошки стаж треба поверавати нарочито за тај задатак уређеном педагошком институту. Читали смо, у трећој глави, да постоје такви институти у туђим земљама, а да их предвиђа и нацрт Просветнога Савета. Ти туђи институти и онај по нацрту Просв. Савета имају добрих и рђавих страна. Мађарски Tanárképző даје прилике за педагошки стаж у узорној гимназији само једном привилегованом делу студената. Остали су кандидати остављени самом себи. Хрватски прописи поверавају педагошки стаж нестручним лицима. Лозанска Педагошка Секција, Циришки Дидактички Курсеви, Педагошка Секција Слободнога Университета у Брислу, дају педагошку праксу у веома малом броју часова. Једногодишњи Training College у Енглеској није способан да за годину дана оспособи бечлора педагошко-теориски и практично за доброг професора. Доста је добра институција немачки Vorbereitungseinrichtung für Studienreferendare; рђава му је страна што је искључиво у домени средње школе, што је под надзором административним пословима изнуренога управника средње школе, и што је дидактичко спремање искључиво у рукама било искусних било неискусних средњошколских наставника. Можда су некоји од тих институција на достојној висини, али се за већину извесно може рећи да су на ниском нивоу.

Када смо, по нашем пројекту, теориско-педагошку припрему кандидата за средњошколски професорски позив положили у руке првокласних стручњака, учинили бисмо педагошки грех, ако небисмо и практично педагошко-професионално образовање поверили истим стручњацима или њима, по научној спреми, еквивалентним лицима. Да усвојимо проје-

кат Просветног Савета или немачки систем, у погледу практично - педагошког образовања, ми бисмо акцептовали регрес а не прогрес: пракса би била у лошијим рукама него теорија. Ови су нас разлози побудили, да за практично педагошко професионално образовање конструишемо нарочити институт, који ће бити у domeзи Педагошкога Факултета а не средње школе.

Тај би институт био саставни део Педагошкога Факултета. Рад би у њему трајао годину дана, а звао би се *Педагошки Тренинг Институт Педагошкога Факултета*.

Слика унутрашње организације Тренинг Института изгледала би овако:

Институт би примао годишње до 200 кандидата да их спреми за практично - педагошки професионални позив. Живот би у њему био уређен по најмодернијим принципима интернатским. Сиромашни кандидати издржавали би се делом или у целости из буџета државног или из прихода завештајних капитала. На челу института стајао би директор Институтски идекан Педагош. Факултета. Институт има свој професорски савет а шаље своје делегате у савет факултетски. Професорски кандидати су подељени у одсеке. Одсека има онолико колико је научних предмета. Струка свакога кандидата обухвата два предмета. Сваки је кандидат члан двају одсека. У колико би се већбали у овом Тренинг Институту и професорски кандидати за стручне школе, повећао би се број одсека. На челу свакога одсека стоји професор за специјалну дидактику. Он руководи радом у одсеку уз асистенцију професора - практичара узорне средње школе. Ако би професор специјалне дидактике био стручњак и за дидактику другог којег предмета, онда би он био вођ и другог којег одсека. Сваки одсек несме имати више од 10 кандидата. У колико би се за који одсек јавило више рефлектаната, упућивали би се преко-

бројни у Тренинг Институт којег другог Педагошког Факултета, у којем број кандидата није попуњен.

Курсеви су у Тренинг Институту специјални и генерални. Специјални се курсеви приређују специјално за слушаоце појединих одсека, а генерални курсеви за све кандидате.

Специјални курсеви чине примарни, а генерални курсеви секундарни задатак Тренинг Института.

Примарни задатак постизава се овим курсевима:

а) упознавање са наставним градивом из стручних предмета прописаних за средњу школу;

б) школска пракса:

1. опсервација,

2. директан рад,

3. замењивање професора-практичара.

Генерални задатак постизава се: а) генералним педагошким курсом и б) научном радњом. Генерални педагошки курс упознаје студенте са разним педагошким, дидактичким и административним питањима и реализовањем истих у животу.

Седмични план рада изгледао би овако:

1. Стручно наставно градиво прописано за средњу школу	2 h	седмично,
2. Школска пракса:		
а) први предмет,	10 h	„
б) други предмет,	10 h	„
3. Генерални курс	2 h	„
свега	24 h	„

За време универзитетских студија на филозофском факултету, студенти су се упознали са струком у свој својој опширности. У Тренинг Институту упознају се кандидати са наставним градивом прописаним за средњу школу. То се наставно градиво упознаје по једном одобреном уџбенику. Сврха је овога курса да се кандидати упознају са прописаним градивом у толикој мери, да им оно олакша наставнички рад. Темељно познавање наставног

градива је један од најважнијих услова за постизавање успеха у школи.

Школску праксу чине ови модалитети: а) опсервација узорних предавања професора-практичара, дидактичара и ванинститутских признатих предавача; кандидатово настављање по претходном припремању у семинару институтском; в) предавање кандидатово по искључиво личној, несеминарској припреми; и г) замењивање професора-практичара по претходном личном припремању и упутству професора практичара.

Угледна предавања држе се у првом месецу и у Институту. По потреби могу се држати и у току године. Угледна предавања треба држати из свих делова научног предмета и у свима разредима узорне средње школе. Ако је реч о српском језику, имају се посматрати узорна предавања из граматике, писмених састава, стилистике, реторике, поетике и књижевности. Од прописаних 10 часова школске праксе за један предмет: први и други, претпоследњи и последњи часови одржавају се у семинару, а осталих шест часова посвећују се искључиво на опсервацију узорних предавања. Првога и другог часа држи се пред а претпоследњег и последњег часа постконференција. На претконференцији се упознају кандидати са диспозицијом градива, начином обрађивања методичке јединице и употребом очигледних средстава. Ток обраде методичке јединице скицира се на школској табли, кандидати што уносе у своју бележницу. За време узорног предавања, кандидати посматрају предавање и бележе главне моменте из њега у своје бележнице. На постконференцији се води дискусија о предавању и тумаче поједини дидактички и психолошки моменте.

Почетком другог месеца почињу са радом кандидати у разредима узорне средње школе. Професор-практичар у споразуму са професором дидак-

тике одређује теме за предавање преко целе седмице. Прва два месеца држи се претходна конференција у два часа, а осталих месеца у један час седмично. Постконференција се држи преко целе године 2 h седмично. На претконференцији саслуша се прво мишљење предавачево, на који начин мисли да komponује свој писмени рад, затим се конзултују остали кандидати, и напоследку се чују савети једнога и другога професора. На овој се конференцији одређују и главни критичари. Дато упутство и савети бележе се у бележници, а на основу њих израђује предавач своје предавање. За писмени практичан рад постоје нарочито штампани формулари. Писмену радњу пишу увек двоје: предавач и његов заменик. Писмена се радња предаје на 24 h пре предавања, прво професору специјалне дидактике. Овај је коригује, узевши у обзир више стручн и теориско-дидактичну а мање практичну страну. Затим се предаје радња професору практичар који је прегледа са гледишта чисто практично. Примедбе се бележе на марго писмене радње. потреби кандидат преписује поново радњу, узевши у обзир примедбе, и у одређено време приступа предавању. Са предавањем у узорној школи руководи професор-практичар. Остали кандидати седе у нарочитим клупама, прате ток предавања и бележе рђаве и добре стране предавачеве. И за ове белешке постоје нарочито комповане теке. За професорским столом седи с леве стране професор-дидактичар, а с десне стране, као водаца предавања, професор-практичар. И ови прате предавачев рад и бележе у своје теке добре и рђаве стране предавања. У колико примети професор-практичар да се предавач збунио или је скренуо са правога пута, прискаче му у помоћ и изводи га на прави пут. На часовима постконференције приступа се нарочитој врсти рада, која се зове у Јенском Семинару, као што читасмо, критикум. На часу кри-

тике казује своје мишљење о свом предавању сам предавач, за њим следи критичар, после њега долазе остали кандидати, за овима се чује професор-практичар, а на послетку професор-дидактичар. Овај последњи даје своје мишљење на пале примедбе, казује и сам своје мишљење о предавању и изриче суд о вредности његовој. За време последња четири месеца опадају часови претконференције, а задржавају се само постконференције. Предавачи пишу сад своје радње самостално, без претходног упутства. Последња два месеца ступају кандидати пред децу и без претходно израђене писмене радње. — Кандидати су обвезни да у току године, по утврђеном распореду, присуствују бар две седмице *in continuo* на свима часовима своје струке, и бар две недеље дана на свима часовима једног изабраног нижег и вишег разреда. Задатак је хоспитовању прве врсте да се упозна кандидат са континуитетом рада своје струке и разним модалитетима који не долазе до изражаја приликом узорног предавања и школског рада кандидата. Сврха је друге врсте хоспитовања да се упозна кандидат са дидактичким и васпитним особинама других наставника, да стече комплетну слику о дидактичком и педагошком раду у средњој школи, да упозна што боље душевни и телесни хабитус објеката за настављање и васпитање, и да се упозна са начином дисциплиновања ученика у ходнику, у дворишту и на улици.

При свршетку године кандидати посећују узорну школу сваки дан више седмица и то по нарочитом распореду. Овом приликом предају кандидати под надзором професора-практичара. Увођење овога система школске праксе потребно је ради тога да кандидати добију што већу лежерност у своме предавању и да се оспособе на што већу самосталност.

Интересантио је да дознамо, колико ће часова директнога рада стећи професорски кандидат у

Тренинг Институту. Ако узмемо да редован рад у средњој школи траје 32 седмице, онда је то за један предмет 320 часова годишње. Када одбијемо четрдесет часова употребљених на школску опсервацију, остаје онда на часове школске праксе 280 часова. Одбијемо ли 32 часа за предконференције и 64 часа за постконференције, онда остаје директног школског рада 184 часа. Узмемо ли да је просечан број студената за један предмет 8 људи, онда пада на једног кандидата 23 часа. Пошто толико часова падају у на други предмет изабране струке, тада је директни школски рад кандидатов у Тренинг Институту 46 часова годишње. Када узмемо у обзир да су кардиналног значаја по педагошки стаж, осим ових 36 часова директне школске праксе, још и часови контуитивног хоспитовања, уверени смо онда да ће кандидати Тренинг Института улазити у живот изврсно спремни.

Генерални курс се у Rein-ову Јеиском Семинару зове теоретикум. Такав курс постоји и у немачком Vorbereitungseinrichtung-у. Али док се генерални курс у поменутиим институтима састоји из предавања и разрађивања градива из свих педагошких дисциплина, па и из филозофских, дотле смо ми зато да се на часовима теоретикума-разрађују само она педагошка, дидактичка и административно-педагошка питања, која имају директне везе са наставничким и васпитачким радом у школи.

Генерални курс би обухватио, у главном, ова питања и ове теме:

1) Закон за Средње Школе. Административне школске власти. Управа и надзор у школи. Однос професора према управнику и надзорним властима. Преписка са вишим властима.

2. Школски прописи. Разредни старешина: његове дужности и његова права, суплирање разредног старешине. Професор у разреду, у ходнику, у дворишту, на улици, у дворишту.

3. Васпитна средства. Владање ученика у разреду, у ходнику, у двористи, на улици, у дому, у друштву. Selfgovernment, Selfinitiative, School City System: његова организација и улога професорова у том систему. Школски ђачки савети.

4. Ђачка удружења: литерарна, хумана, рекреативна, скаутска. Организовање тих удружења и улога професорова у њима.

5. Школа и дом. Професор и родитељи. Родитељске вечери.

6. Екскурзије: задатак и организација. Екскурзије у граду, околини, у држави и иностранству.

7. Школски и домаћи рад. Методе учења. Писмене радње: домаће и школске. Наставни поступак при писменим радњама. Кориговање писмених радњи.

Библиотекарство. Школска и ђачка библиотека. Методе читања. Корист читања. Шта да се чита? Библиографија за школску и ђачку библиотеку.

Школски музеј. Школски лабораторијум, наставна средства: слике, апарати, модели. Скупљање природних предмета и слика за колекцију очигледних средстава. Школски намештај, школски прибор и учила. Пуњење животиња, сушење биља, конзервирање инсеката за школски роваријум. Фотографија и њена примена у школи. Скиоптикон и кинематограф у служби наставе.

10. Школска хигијена: зграда, дворана, вода, заходи, двориште, баште, паркови, хигијенски и духовни живот ученика и учитеља. Ђачке болести. Школски санитас. Школска купка. Школска зубна клиника.

Реформне школе: News Schools, Écoles Nouvelles, Landerziehungsheim-и. Школе за даровиту децу, оснивање фондова за школовање даровите деце. Мајн-хајмов школски систем.

Народно просвећивање: библиотеке, села, рекреативна и научна предавања, народни домови, народни универзитети.

Педагошка литература, педагошки часописи, педагошки институти и т. д., и т. д.

Домаћа радња је строго научна. Тема се узима из домене експерименталне педагогије, педологије, дидактике и педагошке хигијене, у колико се њома додирује средња школа. Решавају се и неекспериментални проблеми, али они имају бити чисто практичне или административно-педагошке природе. Тема мора садржавати питања досада још необрађена и неиспитана у нашој, а по могућству, и у страниј литератури. Само се они радови могу примити који се због своје научне вредности могу оштампати.

Душа су Тренинг Института њему прикључене средње школе. Са њима заједно чини Институт целину. Једна средња школа не може да удовољи свима захтевима институтским. Мора их бити више, најмање две. Једна ће служити за опсервацију, зваће се опсервациона или моделна школа. Друга ће служити за практично вежбање кандидатима, зваће се практична школа; трећа ће служити кандидатима за експериментално испитивање, зваће се експериментална школа. Задатак прве и друге школе може да обавља у нужди и једна школа. Ове узорне школе служе потребама и Педагошког Факултета.

Све ове три средње школе морају бити најужорније уређене. Оне морају бити, у сваком погледу, модел професорским кандидатима. Професори су у тим школама првокласни теоритичари и практичари. Само они професори могу бити наставници ових института, који су нарочитим испитом доказали да су заиста првокласни практичари. Ти су професори редовни чланови Тренинг Института, а по рангу једнаки ванредним професорима универзитетским. Из њихова се круга регрутују професори универзитетски.

Тренинг Институт, у заједници са Педагошким Факултетом, треба да има богату педагошку библиотеку, психолошко-педагошки лабораторијум, школски музеј. Сваки одсек на овом Институту има још и своју ручну библиотеку, у којој се налазе сва упутства и дела из специјалне педагогике и сви наши и страни уџбеници из дотичне струке.

Педагошки Факултет у заједници са Тренинг Институтом издаје научно- педагошки часопис и публикује научне радове. О свима овим институцијама било је већ речи.

Први примарни курс, упознавање са наставним градивом стручних предмета прописаним за средњу школу, предавање они наставници који то градиво добро познају. Познају га професори дидактичари и професори практичари. Од доброг дидактичара захтева се у првом реду познавање наставног градива које жели дидактички и методички да разради. Познавање наставног градива захтева се можда и више од професора-практичара, он је тај који преноси прописано градиво у својину децу. Практично је да први примарни курс предају професори дидактичари или практичари у чијим је рукама тренинг кандидатски. У колико би ови били веома преоптерећени својим примарним задатком, може се поверити предавање овога курса и другом којем квалификованом професору дидактичару или професору практичару.

Други примарни курс, школску праксу, имају у рукама професори дидактичари и професори практичари. Они су најважнији фактори у питању тренинга кандидата. Университети који не дају велику важност педагошком професионалном образовању професора средњих школа, имају за целокупну педагогику једнога наставника. Ово је исто толико колико и не имати професора за ту дисциплину. А ако споменемо да још увек на многим универзитетима професори филозофије држе у ру-

кама и свеукупну педагогику, онда се може слободно рећи за њих да за педагогику имају исто толико смисла колико и далтониста за некоје боје. Професор теориске педагогике не може да предаје с успехом и специјалну дидактику наставних предмета средњошколских. Познавање специјалне дидактике средњошколске захтева и добро познавање свих средњошколских наставних предмета. Пошто нема професора који је верзиран у свима предметима као у својој струци, искључено је да има и професора дидактичара који познају добро специјалну дидактику, методику, свих средњошколских предмета. Професор - дидактичар може предавати с успехом и специјалитички специјалну дидактику највише двају средњошколских предмета. Читали смо да у некојим америчким универзитетима има за методику једног предмета више специјалиста. По нашем пројекту, број професора имао би бити велики. Ти су професори душа педагошком професионалном образовању професора средњошколских како на Педагошком Факултету тако и на Тренинг Институту.

О професорима практичарима било је речи. Курс секундарне природе, генерални курс, енциклитички је педагошки предмет. Предавао би га за овај предмет хабиловани професор универзитетски.

После једно годишњега рада на Тренинг Институту, кандидати полажу писмени, усмени и практични испит. По положеним институтским испитима, даје се кандидатима професорска диплома, која их квалификује за самостално вођење професорскога звања у средњој школи.

Résumé: 1. Врата средњошколскога професорског позива имају бити отворена сваком абитуријенту par excellence средње и средње стручне школе, ако исти имају љубави према просвети, школи, деци и педагошкој науци.

2. Спремање за научника на универзитету треба оделити од спремања за професију. Поред научних градуса треба креирати на фил. факултету и професионалне градусе. За стручну професионалну спрему професорском кандидату професионални су градуси лисанс и магистеријум.

3. Теориско педагошко професионално образовање добива се на Педагошком Факултету. Положени педагошки испити су претходна квалификација за магистарски професионални степен.

4. Практично педагошко професионално образовање добива се у Трејнинг Институту; учење у њему траје годину дана.

Хоће ли се остварити што од ових наших идеја приликом доношења новог Закона у Средњим Школама, зависи много од тога колико је терена спремљено за њихово остварење. Не остваре ли се данас или сутра, оствариће се у будућности. Оне су она мета којој греди прогрес социјално-просветни, и за чије се остварење бори професорски staleж.

2/XI 1915
Ирм

САДРЖАЈ.

	Страна
1. Предговор	3
2. I. Недошаи у нашем систему професионалног образовања професора средњих школа *	7
3. II. Законски пројекти о професионалном образовању професора средњих школа	34
4. III. Системи професионалног образовања професора средњих школа у туђим земљама	54
5. IV. Професионално образовање професора средњих школа по <u>пишчеву систему</u>	95

LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
U.S.A.

